

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

revue hellénique de droit européen

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

4/2019

Τόμος 39
Οκτώβριος - Δεκέμβριος

Άρθρα

Σ. Γιαννακούρου
Η προστασία του υποψήφιου εργαζομένου: Η συμβολή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η αλληλεπίδραση με το δίκαιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων

Τ. Παπαδοπούλου
Η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια»: σκέψεις και προβληματισμοί με βάση την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Θ. Γαλάνης
Η συζήτηση για το μέλλον των κανόνων περί ανταγωνισμού και δη του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων επιχειρήσεων: Με αφορμή την απαγόρευση της συγχώνευσης Alstom – Siemens

Επισκόπηση Νομολογίας

- ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2019)
- ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2019)

Σχολιασμένη Νομολογία

- Ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας
- Σοβαρή παράβαση των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας από ασυνόδετο ανήλικο αιτούντα διεθνούς προστασίας
- Ανικανότητα προς εργασία του εργαζομένου, λόγω ασθενείας, κατά τη διάρκεια περιόδου ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών
- Ορισμός της «δικαστικής αρχής έκδοσης» ΕΕΣ και αποτελεσματική δικαστική προστασία
- Απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία
- Αντισυνταγματικότητα χορήγησης επιδόματος βρεφονηπιακού σταθμού μόνο στις γυναίκες-μητέρες δικηγόρους και όχι στους άντρες-πατέρες δικηγόρους

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής Β. ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
EFSTATHIOS KOUTSOHINAS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. V. SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPEÉN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Δ.Ν., Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Ειδική Επιστήμονα Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων, ανατύπων εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: V. TZORTZI, Docteur en Droit, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Secrétaire du CIEEL, Chargée de cours à l'Université Démocrite de Thrace, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

ΕΥ. ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Φ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βασιλειάδου Γεωργία, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Γαλάνης Θεόδωρος, Δ.Ν., Διδάσκων Πανεπιστημίου Πειραιώς

Γιαννακούρου Σταματίνα, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου

Διβριώτη Αλεξάνδρα, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ

Ζάχου Μαλαματή, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Κατσούλης Στέφανος, ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Κόνιαρης Βασίλειος, Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Κώστογλου Ευστρατία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ

Λέντζης Δημοσθένης, Επίκ. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Παπακωνσταντής Μάρκος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Παπαδοπούλου Τατιανή, Δ.Ν., Νομικός Σύμβουλος Υπ. Εξωτερικών

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σγουρίδου Αικατερίνη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ

Χαδίου Βαΐα, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Χατζικωνσταντίνου Χριστίνα, ΜΔΕ, Δικηγόρος

ΑΡΘΡΑ

Σ. Γιαννακούρου

Η προστασία του υποψήφιου εργαζομένου: Η συμβολή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η αλληλεπίδραση με το δίκαιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων 461

Τ. Παπαδοπούλου

Η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια»: σκέψεις και προβληματισμοί με βάση την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης 471

Θ. Γαλάνης

Η συζήτηση για το μέλλον των κανόνων περί ανταγωνισμού και δη του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων επιχειρήσεων: Με αφορμή την απαγόρευση της συγχώνευσης Alstom – Siemens 479

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 497

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 509

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2019) 513

B. Σχολιασμένα Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-390/18, Airbnb Ireland, 19.12.2019 (Ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας) – Παρατηρήσεις Γ. Βασιλειάδου 541

ΔΕΕ C-233/18, Haqbin, 12.11.2019 (Σοβαρή παράβαση των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας από ασυνόδευτο ανήλικο αιτούντα διεθνή προστασία) – Παρατηρήσεις Μ. Παπακωνσταντή 545

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-609/17 και C-610/17, TSN, 19.11.2019 (Ανικανότητα προς εργασία του εργαζομένου, λόγω ασθένειας, κατά τη διάρκεια περιόδου ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών) – Παρατηρήσεις Ε. Κώστογλου 549

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-566/19 PPU και C-626/19 PPU, Parquet general du Grand-Duché de Luxembourg () και Tours), 12.12.2019 (Ορισμός της «δικαστικής αρχής έκδοσης» ΕΕΣ και αποτελεσματική δικαστική προστασία) – Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά 553

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2019) 559

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγές Nos 4762/18 και 6140/18, Παπαγεωργίου και λοιποί κατά Ελλάδα, 31.10.2019 (Απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη 569

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΜΔΠρΑθ (Τμ. 13ο), απόφαση αριθμ. 15908/2019, 11.11.2019 (Αντισυνταγματικότητα χορήγησης επιδόματος βρεφονηπιακού σταθμού μόνο στις γυναίκες-μητέρες δικηγόρους και όχι στους άντρες-πατέρες δικηγόρους) – Παρατηρήσεις Β. Χαδιού 579

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Διεθνές συνέδριο με θέμα «Η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης» 585

Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, Ομότιμου Καθηγητή Βασιλείου Σκουρή, στην εκδήλωση του ΚΕΝοΠ με αφορμή τα 30 χρόνια προγραμμάτων Jean Monnet στο ΑΠΘ 586

Τέταρτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κα Pauliine Koskelo 587

Πρόγραμμα Διδυμοποίησης “light” με τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας στον τομέα της ιατροδικαστικής «Σεμινάρια επιμόρφωσης των στελεχών του φορέα υποδοχής» 587

Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Υπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας (SARAS)» – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής – Κοινοί έλεγχοι επιθεώρησης – Επίσκεψη εργασίας στελεχών της Γεωργιανής αντιπροσωπείας στην Ελλάδα 587

Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, Ομότιμου Καθηγητή Βασιλείου Σκουρή, σε δημόσια συζήτηση για το Brexit στο πλαίσιο του ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου του ΑΠΘ 588

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις 591

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Γ' Τρίμηνο 2019 593

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2019 609

Table of contents 4/2019

ARTICLES

S. Yannakourou

Protection of the candidate worker: The contribution of non-discrimination law and its interaction with the personal data protection law 461

T. Papadopoulou

The “superior EU citizenship”: thoughts and concerns based on the recent case-law of the Court of Justice of the EU 471

Th. Galanis

The discussion about the future of EU competition rules and in particular the Merger Regulation in the context of the Alstom – Siemens merger blocking 479

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 497

II. Information Technology e-news 509

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF EU

A. Review of Jurisprudence (September – November 2019) 513

B. Annotations CJEU - GCEU

CJEU C-390/18, Airbnb Ireland, 19.12.2019 (*Free movement of information society services*) – Annotation G. Vasileiadou 541

CJEU C-233/18, Haqbin, 12.11.2019 (*Serious breach of the rules of the accommodation centres by unaccompanied minor seeking international protection*) – Annotation M. Papakonstantis 545

CJEU C-609/17 and C-610/17, TSN, 19.11.2019 (*Workers incapable of working during a period of paid annual leave due to illness*) – Annotation E. Kostoglou 549

CJEU C-566/19 PPU and C-626/19PPU, Parquet general du Grand-Duché de Luxembourg () and Tours, 12.12.2019 (*Definition of the “issuing judicial authority” of a European Arrest Warrant and effective judicial protection*) – Annotation E. Tsitsipa 553

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	
A. Review of Jurisprudence (August – October 2019)	559
B. Annotations	
ECHR, Applications Nos 4762/18 and 6140/18, Papageorgiou and Others v. Greece, 31.10.2019 (<i>Exemption from religious education course in Greek schools</i>) – Annotation M. Sapardani	569
III. NATIONAL COURTS	
1-member Administrative Court of Athens (Sect. 13th), Judgment No 15908/2019, 11.11.2019 (<i>Unconstitutionality for nursery school benefit granted only to women-mothers lawyers and not to men-fathers lawyers</i>) – Annotation V. Chadiou	579

CONFERENCES – RESEARCH

International Conference on "The protection of social rights in Europe and the European Social Charter"	585
Lecture of the President of CIEEL, Emer. Professor Vassilios Skouris, at the event of the Centre for European Legal Culture (CELC) marking the 30 years since the introduction of the Jean Monnet programs at the Aristotle University of Thessaloniki	586
Fourth Lecture of the "Thyssen Lectures series" by Pauliine Koskelo, Judge at the European Court of Human Rights	587
"Light" Twinning Programme with the Republic of North Macedonia in the field of forensic medicine "Training seminars for the executives of the host institution"	587
Twinning Programme with Georgia "Strengthening capacities of the Service for Accounting, Reporting and Auditing Supervision in Georgia (SARAS)" – Meeting of the Steering Committee – Common inception controls – Working visit of the executives of the Georgian delegation in Greece	587
Lecture of the President of CIEEL, Emer. Professor Vassilios Skouris, at public discussion on Brexit under the L.LM. Programme on Public Law of the Aristotle University of Thessaloniki	588

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	591
II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 3rd Trimester 2019	593
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2019	609

Table des matières 4/2019

DOCTRINE

S. Yannakourou

Protection du travailleur potentiel: La contribution du droit de non-discrimination et l'interaction avec le droit de protection des données personnelles 461

T. Papadopoulou

La «Citoyenneté européenne supérieure»: réflexions basées sur la jurisprudence récente de la Cour de justice de l'Union européenne 471

Th. Galanis

La discussion sur la future des règles de concurrence et en particulier du règlement sur les concentrations à l'occasion du blockage du rachat d'Alstom par Siemens 479

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 497

II. @-ctualités d'informatique juridique 509

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE- TUE (Septembre – Novembre 2019) 513

B. Notes sur la Jurisprudence CJUE – TUE

CJUE C-390/18, Airbnb Ireland, 19.12.2019 (*La libre circulation des services de la société de l'information*) – Note G. Vasileiadou 541

CJUE C-233/18, Haqbin, 12.11.2019 (*Manquement grave au règlement des centres d'hébergement de mineur non accompagné demandant la protection internationale*) – Note M. Papakonstantis 545

CJUE affaires jointes C-609/17 et C-610/17, TSN, 19.11.2019 (*Travailleurs en incapacité de travailler durant une période de congé annuel payé pour cause de maladie*) – Note E. Kostoglou 549

CJUE affaires jointes C-566/19 PPU et C-626/19 PPU, Parquet général du Grand-Duché de Luxembourg (Procureurs de Lyon et Tours), 12.12.2019 (*Notion de l'«autorité judiciaire d'émission» d'un mandat d'arrêt européen et protection juridictionnelle effective*) – Note E. Tsitsipa 553

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence CEDH (Août – Octobre 2019) 559

B. Notes sur la Jurisprudence CEDH

CEDH, Requêtes Nos 4762/18 et 6140/18, Affaire Papageorgiou et autres c. Grèce, 31.10.2019 (*Le système grec de dispense de cours de religion à l'école*) – Note M. Sapardani 569

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Tribunal administratif de première instance d'Athènes (13ème Chamber), Arrêt no 15908/2019, 11.11.2019 (*Inconstitutionnalité d'une réglementation, qui prévoit le droit à une allocation de crèche pour les femmes-mères avocats et non pour les hommes-pères avocats*) – Note V. Chadiou 579

ÉDUCATION – RECHERCHE

Colloque international sur le thème «La protection des droits sociaux en Europe et la Charte sociale européenne» 585

Discours de Vassilios Skouris, Professeur émérite et président du CIEEL, à la conférence du Centre pour la culture juridique européenne (KENoP) à l'occasion de l'achèvement de 30 ans des programmes Jean Monnet à l'Université Aristote de Thessalonique 586

Quatrième conférence de la série des «Lectures Thyssen» par Pauliine Koskelo, juge à la Cour européenne des droits de l'homme 587

Achèvement du programme du jumelage «light» entre la Grèce et la République de Macédoine du Nord dans le domaine de la médecine légale – «Sessions de formation pour les cadres de l'organisation d'accueil» 587

Programme du jumelage entre la Grèce et la Géorgie sur le thème «Renforcement des capacités du Service de comptabilité, de reporting et d'audit en Géorgie (SARAS)» – Réunion du comité de coordination – Contrôles d'inspection conjoints – Visite de travail des membres de la délégation géorgienne en Grèce 587

Discours du Vassilios Skouris, Professeur émérite et président du CIEEL, au débat public sur le Brexit organisé par le programme «master en droit public» de l'Université Aristote de Thessalonique 588

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique 591

II. Le droit de l'UE dans les revues juridiques helléniques: 3ème Trimestre 2019 593

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN: TABLES ANNUELLES 2019 609

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHeIIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, RHeIIDE, 1981, p. 259

Η προστασία του υποψήφιου εργαζομένου: Η συμβολή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η αλληλεπίδραση με το δίκαιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων*

Σταματίνα Γιαννακούρου**

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η νομική προστασία της οποίας απολαύει ο υποψήφιος σε μια θέση εργασίας ή γενικότερα το άτομο που αναζητά απασχόληση, κατά το στάδιο όπου δεν έχει καταστεί ακόμα εργαζόμενος με σχέση εξαρτημένης εργασίας ώστε να διέπεται από τους κανόνες της εργατικής νομοθεσίας. Αναλύεται και αξιολογείται η συμβολή της ενωσιακής προέλευσης νομοθεσίας για την απαγόρευση των διακρίσεων στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που γειρονοται κατά το στάδιο της «πρόσβασης στην απασχόληση», μιας έννοιας που ερμηνεύεται με ευρύτητα από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, ΔΕΕ). Στη συνέχεια, ερευνώνται οι κίνδυνοι που απορρέουν, αφενός, από την καταστρατήγηση της εν λόγω νομοθεσίας με την καταχρηστική επίκληση της ιδιότητας του υποψήφιου εργαζομένου, αφετέρου, από την ανάδειξη προσωπικών χαρακτηριστικών του υποψήφιου εργαζομένου – όπως η ηλικία – σε καθοριστική παράμετρο για την οριοθέτηση της προστασίας του, αποδυναμώνοντας τον ρόλο του εργατικού δικαίου. Τέλος, εξετάζεται κατά πόσον η συσχέτιση της νομοθεσίας για την απαγόρευση των διακρίσεων με τη νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων ενισχύει την προστασία του υποψήφιου εργαζομένου.

πρόσβαση στην απασχόληση – υποψήφιος εργαζόμενος – διακρίσεις – προσωπικά δεδομένα – μέσα κοινωνικής δικτύωσης

1. Εισαγωγή

Ο υποψήφιος εργαζόμενος δεν προστατεύεται επαρκώς από το παραδοσιακό εργατικό δίκαιο, γιατί δεν έχει ακόμα την ιδιότητα του εργαζομένου που τελεί σε εξάρτηση από έναν εργοδότη. Βρίσκεται στο στάδιο της πρόσβασης στην απασχόληση, κατά το οποίο η σύναψη σύμβασης ή η δημιουργία σχέσης εργασίας είναι αβέβαιη. Το νομοθετικό αυτό κενό έρχεται να καλύψει η ειδική νομοθεσία – ενωσιακής προέλευσης – για την ίση μεταχείριση και την απαγόρευση των διακρίσεων στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας. Η νομοθεσία αυτή αφορά τις διακρίσεις λόγω προσωπικών χαρακτηριστικών του εργαζομένου, όπως το φύλο, η ηλικία, η αναπηρία, η φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, οι θρησκευτικές ή λοιπές πεποιθήσεις και ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι οποίες εξετάζονται στην παρούσα μελέτη ως μία ενιαία κατηγορία διακρίσεων κατά την πρόσβαση στην απασχόληση¹. Τα παραπάνω προσωπικά χαρακτηριστικά προστατεύονται

κατά τις Οδηγίες 2006/54/ΕΚ² και 2000/78/ΕΚ³ που έχουν ενσωματωθεί στο ελληνικό δίκαιο με δύο διαφορετικούς νόμους, τον Ν. 3896/2010, όσον αφορά το φύλο⁴, και τον Ν. 4443/2016, όσον αφορά τα λοιπά προστατευόμενα στοιχεία⁵.

2. Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης (αναδιατύπωση), ΕΕ 2006 L 204/23.
3. Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕ 2000 L 303/16.
4. Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Εργατικό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 2017, σ. 344. Για τον προϊσχύσαντα Ν. 3488/2006 και την εφαρμογή του, βλ. Σ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ, Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών κατά το κοινοτικό και το ελληνικό εργατικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2008 ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, ΕΕργΔ, 2009, σ. 1513.
5. Δ. ΓΟΥΛΑΣ / ΣΤ. ΚΟΦΙΝΗΣ, Ο νέος νόμος 4443/2016 για την απαγόρευση των διακρίσεων: Μία πρώτη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ, 2016, σ. 1303 επ. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 300. Σ. ΥΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ / Δ. ΓΟΥΛΑΣ, Enforcing anti-discrimination law in Greece: Courts resistance and deficiencies of civil litigation against employment discrimination, σε: Β. Havelkova / Μ. Moschel (επιμ.), Anti-Discrimination law in civil-law jurisdictions, ΟΥΡ, 2019, σσ. 195-213. Για τη γενικότερη προβληματική, βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ ... [κ.ά.], Οικονομικές ελευθερίες, κοινωνικά δικαιώματα και η απαγόρευση των διακρίσεων στο δίκαιο της Ε.Ε., εκδ. Σάκκουλα, 2010. Μ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Η πολυεπίπεδη κατοχύρωση της απαγόρευσης των διακρίσεων στην Ε.Ε., ΘΠΔΔ, 2014, σ. 659. Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, Η ίση μεταχείριση στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η απαγόρευση των διακρίσεων, ΕΕργΔ, 2006, σσ. 321-322. Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, Η γενική αρχή της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων στο Δίκαιο της Ε.Ε., ΝοΒ, 2011, σ. 2045.

* Έναυσμα για την παρούσα μελέτη αποτέλεσε η εισήγηση της γράφουσας με τίτλο «Απαγορευμένες διακρίσεις κατά την πρόσβαση στην απασχόληση» στη διημερίδα με θέμα «Σύγχρονα θέματα του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Α.Με.Α.», η οποία φιλοξενήθηκε στο ΚΔΕΟΔ στις 23 και 24 Απριλίου 2018.

** Επίκουρη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου

1. Η μελέτη δεν επεκτείνεται στις απαγορεύσεις των διακρίσεων που συνδέονται με το είδος της εργασιακής σχέσης και που στοχεύουν στην προστασία εργαζομένων με συγκεκριμένες εργασιακές σχέσεις, όπως είναι η σύμβαση ορισμένου χρόνου, η σύμβαση μερικής απασχόλησης, η σύμβαση προσωρινής απασχόλησης, η τηλεργασία κ.λπ.

Ο κοινός κανόνας που θεσπίζουν οι προαναφερόμενοι Νόμοι είναι ότι τα προστατευόμενα αυτά χαρακτηριστικά δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη κατά την πρόσβαση στη μισθωτή ή μη απασχόληση και γενικά στην επαγγελματική ζωή και δεν επιτρέπεται να συνιστούν κριτήρια επιλογής ή όρους πρόσληψης. Επισημαίνεται, επομένως, ότι οι Οδηγίες δεν προστατεύουν τον υποψήφιο εργαζόμενο αυτόν καθ' εαυτόν αλλά την «πρόσβαση στην απασχόληση», η οποία πρέπει να είναι απαλλαγμένη διακρίσεων λόγω προσωπικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων.

Η έννοια «πρόσβαση στην απασχόληση» έχει ερμηνευθεί με ευρύτητα από το ΔΕΕ⁶ ώστε να περιλαμβάνει όλες τις προπαρασκευαστικές ενέργειες που αποβλέπουν στην πρόσληψη, όπως ανακοινώσεις, προτάσεις, προσκλήσεις, προκηρύξεις, διαγωνισμούς, καθώς και τις ενέργειες για την επιλογή των υποψηφίων ή τη δημιουργία μηχανισμού εξέτασης των αιτήσεων, τη διαδικασία, τα κριτήρια επιλογής και την ίδια την απόφαση πρόσληψης και κατάρτιση της σύμβασης εργασίας ή ακόμα και την άρνηση σύναψης σύμβασης εργασίας⁷. Επιπλέον, η ερμηνεία που έχει υιοθετήσει το ΔΕΕ καταλαμβάνει και την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση⁸.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η προβληματική της παρούσας μελέτης αναπτύσσεται γύρω από τρεις άξονες. Πρώτον, αξιολογείται η συμβολή της νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων στην προστασία του υποψήφιου εργαζομένου (1). Δεύτερον, αναλύονται ορισμένοι κίνδυνοι από την εφαρμογή της εν λόγω νομοθεσίας (2). Τρίτον, εξετάζεται κατά πόσον η αλληλεπίδρασή της με τη νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων αναφορικά με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ενισχύει την προστασία του υποψήφιου εργαζομένου (3).

6. Βλ. ΔΕΚ C-116/94, *Meyers*, 13.07.1995, ECLI:EU:C:1995:247, στην οποία η απόφαση των υποψηφίων για την αποδοχή μιας ανεπαρκώς αμειβομένης εργασίας επηρεαζόταν από το αν θα λάμβαναν ή όχι ένα συγκεκριμένο επίδομα, το οποίο επίδομα κρίθηκε τελικά από το ΔΕΚ ότι είχε ως αντικείμενο την πρόσβαση στην απασχόληση και τις συνθήκες εργασίας. Βλ. επίσης την υπόθεση ΔΕΚ C-79/99, *Schnörbus*, 07.12.2000, ECLI:EU:C:2000:676, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι οι εθνικές διατάξεις που διέπουν τους όρους υπό τους οποίους η πρόσληψη των υποψηφίων για την πραγματοποίηση προπαρασκευαστικής νομικής άσκησης μπορεί να καθυστερήσει επειδή δεν υπάρχει επαρκής αριθμός κενών θέσεων εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ, δεδομένου ότι η εν λόγω άσκηση συνιστά περίοδο κατάρτισης και αναγκαία προϋπόθεση για την πρόσβαση σε απασχόληση στο δικαστικό σώμα ή στις ιεραρχικά ανώτερες θέσεις της δημόσιας διοίκησης, και η καθυστέρηση αυτή μπορεί να έχει επιπτώσεις επί της εξέλιξης της σταδιοδρομίας των ενδιαφερομένων.

7. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, Η απαγόρευση διακρίσεων κατά τη διαδικασία σύναψης της σύμβασης εξαρτημένης εργασίας, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 17 επ.

8. *Ibid*, σ. 22.

2. Η συμβολή της νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων

Οι Ν. 3896/2010 και 4443/2016 (όπως και οι προγενέστεροι Ν. 3488/2006 και 3304/2005 τους οποίους αντικατέστησαν) κάλυψαν ένα κενό στην ελληνική έννομη τάξη, γιατί επέτρεψαν να αντιμετωπιστούν διακρίσεις λόγω προσωπικών χαρακτηριστικών κατά την πρόσβαση στην απασχόληση που δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με τα παραδοσιακά νομικά εργαλεία του εργατικού και του αστικού δικαίου.

Οι Οδηγίες 2006/54/ΕΚ και 2000/78/ΕΚ, οι οποίες – όπως προαναφέρθηκε – ενσωματώνονται στην ελληνική έννομη τάξη με τους παραπάνω νόμους, εκτείνονται πέραν του σταδίου των προσυμβατικών διαπραγματεύσεων, καταλαμβάνοντας ένα ευρύ φάσμα δραστηριότητας γνωστοποίησης μιας θέσης εργασίας στο ευρύ κοινό: δημοσιεύσεις, αγγελίες, διαφημίσεις, προκηρύξεις κενών θέσεων σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα κ.ά. Πρόκειται για το στάδιο κατά το οποίο δεν έχει συναφθεί σύμβαση εξαρτημένης εργασίας και ο παθών έχει απλώς την ιδιότητα του υποψήφιου εργαζομένου. Ως τέτοιος δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της εργατικής νομοθεσίας, η οποία προϋποθέτει τον χαρακτηρισμό κάποιου ως εργαζομένου που παρέχει εργασία με κριτήρια προσωπικής/νομικής εξάρτησης, υποκείμενος στο διευθυντικό δικαίωμα ενός εργοδότη. Επιπλέον, ο υποψήφιος δεν μπορεί να επικαλεστεί ούτε την εφαρμογή της γενικής αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ εργαζομένων, γιατί ούτε αυτή καταλαμβάνει το στάδιο της πρόσληψης⁹. Σε ό,τι αφορά δε το αστικό δίκαιο, αυτό καλύπτει το στάδιο των προσυμβατικών διαπραγματεύσεων αλλά μόνο ως προς τη διάψευση της εμπιστοσύνης των συμβαλλομένων στην κατάρτιση της σύμβασης η οποία γεννά ευθύνη για αποζημίωση¹⁰, παρέχει δηλαδή περιορισμένη προστασία.

Θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι το ελληνικό αστικό δίκαιο παρέχει αυτοτελώς ένα σημαντικό εργαλείο για την αντιμετώπιση αυτών των μορφών διακρίσεων, την προστασία της προσωπικότητας από οποιαδήποτε τυχόν προσβολή της, η οποία αποκτά μείζονα διάσταση στον τομέα της εργασίας¹¹. Δεδομένου ότι τα ανωτέρω προστατευόμενα προσωπικά χαρακτηριστικά συνιστούν στοιχεία της προσωπικότητας του ατόμου, ο θιγόμενος μπορεί να

9. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Ατομικές εργασιακές σχέσεις, ό.π., σσ. 306, 309, 258. Η ίση μεταχείριση προϋποθέτει ενεργό σχέση εργασίας, γιατί αυτό και η υποχρέωση αυτή δεν υφίσταται κατά τον χρόνο πριν τη σύναψη της σύμβασης εργασίας.

10. Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, σ. 262· ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 436.

11. Δ. ΛΑΔΑΣ, Το δικαίωμα της προσωπικότητας του εργαζομένου. Συμβολή στο δίκαιο της εκμετάλλευσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, με ιδιαίτερη αναφορά στις εξελίξεις της τεχνολογίας και της πληροφορικής (σ. 79 επ.).

ασκήσει τις αξιώσεις από την προσβολή της προσωπικότητας (ΑΚ 57), με πιο σημαντική νομική αντίδραση στην άρνηση πρόσληψης την αξίωση για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης (ΑΚ 59). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί μια αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ του ενωσιακού δικαίου για την αντιμετώπιση των διακρίσεων και του ελληνικού αστικού δικαίου, όσον αφορά τη θεμελίωση της ευθύνης για αποζημίωση. Το ελληνικό δίκαιο, είτε πρόκειται για περιουσιακή είτε πρόκειται για μη περιουσιακή ζημία, προϋποθέτει, σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, υπαιτιότητα του εργοδότη ή των προστηθέντων υπ' αυτόν¹². Αντιθέτως, το δίκαιο της ΕΕ απαιτεί τη θέσπιση μιας ανεξάρτητης από υπαιτιότητα αποτελεσματικής κύρωσης. Μια από τις καινοτομίες του δικαίου κατά των διακρίσεων είναι ότι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ (απόφαση *Dekker*¹³), η ευθύνη λόγω παραβίασης διατάξεων που απαγορεύουν διάκριση λόγω προστατευόμενων χαρακτηριστικών πρέπει να είναι αντικειμενική και να μην λαμβάνονται υπόψη οι λόγοι απαλλαγής που προβλέπονται από το εθνικό δίκαιο. Παρότι η απόφαση αυτή εκδόθηκε με αφορμή υπόθεση διάκρισης λόγω φύλου, πρέπει να γίνει δεκτό ότι για την ταυτότητα του νομικού λόγου εφαρμόζεται αναλογικά και στα υπόλοιπα απαγορευμένα κριτήρια διάκρισης, δεδομένου άλλωστε ότι το δίκαιο της ισότητας των φύλων αποτέλεσε τη μήτρα από την οποία προήλθε το δίκαιο της απαγόρευσης των διακρίσεων¹⁴.

Μια ακόμα καινοτομία που εισάγεται από την προσαρμογή του δικαίου της Ένωσης για την απαγόρευση των διακρίσεων στην ελληνική έννομη τάξη είναι η πρόβλεψη αποδεικτικής διευκόλυνσης για το θύμα δυσμενούς διάκρισης, μέσω της πρόβλεψης της αντιστροφής του βάρους της απόδειξης στην πολιτική δίκη αλλά και ενώπιον του Συνηγόρου του Πολίτη ως εξωδικαστικού φορέα διαμεσολάβησης¹⁵. Ο απορριφθείς υποψήφιος δεν απαιτείται να αποδείξει πλήρως τον ισχυρισμό του ότι έλαβε χώρα διάκριση κατά τη διαδικασία πρόσληψης, αλλά αρκεί να προσκομίσει ενδείξεις από τις οποίες η διάκριση να πιθανολογείται. Σε ένα δεύτερο στάδιο, ο εργοδότης καλείται να αποδείξει ότι δεν παραβίασε την αρχή της ίσης μετα-

χείρισης. Η ειδική αυτή δικονομική πρόβλεψη που είναι καινοφανής για το ελληνικό εργατικό και αστικό δίκαιο καθίσταται ιδιαίτερος σημαντική για έναν απορριφθέντα υποψήφιο που αντιμετωπίζει δυσκολίες στο να πληροφορηθεί τον πραγματικό λόγο της απόρριψής του και της προτίμησης ενός άλλου υποψηφίου.

Τέλος, από πλευράς ουσιαστικού δικαίου, σημαντική είναι η συμβολή των Οδηγιών της ΕΕ στην οριοθέτηση της έννοιας της διάκρισης και στον εντοπισμό αόρατων εκ πρώτης όψεως διακρίσεων, μέσω της διαμόρφωσης της έννοιας της έμμεσης διάκρισης¹⁶. Η έννοια αυτή συνίσταται στην εφαρμογή ενός εκ πρώτης όψεως ουδέτερου κριτηρίου, διάταξης ή πρακτικής που ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου λόγω ενός προστατευόμενου χαρακτηριστικού σε σύγκριση με άλλα πρόσωπα σε ανάλογη κατάσταση, εκτός εάν το εν λόγω κριτήριο, διάταξη ή πρακτική μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά από έναν θεμιτό στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι άμεσα και αναγκαία (συχνή είναι η περίπτωση αγγελιών στις οποίες αναφέρεται π.χ. ότι «ζητούνται πρόσφατοι πτυχιούχοι» και οι οποίες εισάγουν έμμεση διάκριση λόγω ηλικίας).

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ως πρόπλασμα των παραπάνω καινοτομιών λειτούργησε η νομοθετική αντιμετώπιση των διακρίσεων λόγω φύλου. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ΔΕΕ ανέπτυξε μια πολύ καινοτόμο νομολογία, χαρακτηρίζοντας την άρνηση πρόσληψης λόγω εγκυμοσύνης – και στη συνέχεια μητρότητας – άμεση διάκριση λόγω φύλου, χωρίς να απαιτείται να γίνει σύγκριση με άνδρα εργαζόμενο ή με γυναίκα εργαζόμενη μη ευρισκόμενη σε κατάσταση εγκυμοσύνης¹⁷. Το ΔΕΕ δεν δέχτηκε ότι μια τέτοια περίπτωση εμπίπτει σε οποιαδήποτε από τις θεμιτές εξαιρέσεις, ενώ απεφάνθη ότι οι οικονομικές συνέπειες για τον εργοδότη δεν μπορούν να συνιστούν δικαιολογία για τη μη πρόσληψη. Πρόσφατα, μάλιστα, το Δικαστήριο της Ένωσης διευκρίνισε ότι η προστασία του εργαζομένου από τυχόν αντίποινα του εργοδότη (άρθρο 24 της Οδηγίας 2006/54/EK) παρέχεται όταν εκδηλώνεται υποστήριξη οποιασδήποτε μορφής υπέρ απορριφθείσας υποψήφιας λόγω του γεγονότος της εγκυμοσύνης της, χωρίς να απαιτείται από το ενωσιακό δίκαιο ο/η εργαζόμενος/η που ενήργησε υπέρ της να έχει παρέμβει ως μάρτυρας κατά την εξέταση της καταγγελίας ότι έλαβε χώρα διάκριση¹⁸.

Θα ήταν παράλειψη, ωστόσο, να μην επισημανθεί ότι,

12. Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ / Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Κατ' άρθρο ερμηνεία Αστικού Κώδικα, ΙΙ. Γενικό Ενοχικό (άρθρα 287-495)· Α. ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τρία θεμελιώδη προβλήματα της αστικής ευθύνης εις τα σύγχρονα δίκαια και τον ελληνικόν αστικό κώδικα, Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου, 1940, σ. 158 επ.· Π. ΦΙΛΙΟΣ, Γενικό Ενοχικό, 6η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2011, σ. 307 επ.

13. ΔΕΚ C-177/88, *Dekker*, 08.11.1990, ECLI:EU:C:1990:383, σκ. 23 και 26.

14. Σ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ, Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών ό.π., σ. 241· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Ζητήματα αστικής ευθύνης του εργοδότη λόγω παραβίασης θεμελιωδών δικαιωμάτων του ενωσιακού δικαίου, ΔΕΕτ., 2017, σ. 314.

15. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, ό.π., σ. 83.

16. CHR. TOBLER, Limits and Potential of the concept of indirect discrimination, Luxembourg, Office for the Official Publications of the European Communities, 2008.

17. Σ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ, Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών, ό.π.· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 319 επ.

18. ΔΕΕ C-404/18, *Hakelbracht κ.λπ.*, 20.06.2019, ECLI:EU:C:2019:523, ΕΕργΔ, 2019, σ. 811.

πέραν της συμβολής του ενωσιακού δικαίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων στην προώθηση της σχετικής θεματικής, και το ελληνικό δίκαιο έχει αυτοτελώς επεξεργαστεί ενδιαφέρουσες πρωτοποριακές λύσεις για την προστασία των θιγομένων. Θα αναφερθούν δύο παραδείγματα. Το πρώτο αφορά το δικαίωμα στο ψέμα κατά τη συνέντευξη¹⁹. Η ανειλικρινής απάντηση του υποψήφιου σε ερωτήσεις που δεν επιτρέπεται να θέσει ο εργοδότης δεν μπορούν να έχουν δυσμενείς συνέπειες γι' αυτόν. Αναγνωρίζεται στον εργαζόμενο ένα δικαίωμα πληροφοριακής αυτοδιάθεσης (άρθρο 9Α Σ), το οποίο τριτενεργεί και έναντι του εργοδότη θέτοντας όρια στην ελευθερία πληροφόρησης του τελευταίου (άρθρο 5Α Σ), δηλαδή στο δικαίωμά του να συλλέξει στοιχεία για τον εργαζόμενο προκειμένου να κρίνει την καταλληλότητά του για μια θέση.

Ο εργαζόμενος δεν υποχρεούται να απαντήσει σε ερωτήσεις που έχουν ως σκοπό να ανιχνεύσουν αν συντρέχουν στο πρόσωπό του απαγορευμένα κριτήρια, όπως ηλικία, συγκεκριμένες σεξουαλικές προτιμήσεις ή θρησκευτικές πεποιθήσεις, ασθένεια ή εγκυμοσύνη. Μια υποψήφια δεν είναι υποχρεωμένη να αποκαλύψει την εγκυμοσύνη της στον εργοδότη κατά τη διάρκεια συνέντευξης²⁰. Στις παραπάνω περιπτώσεις ο εργοδότης δεν μπορεί να ζητήσει ακύρωση της σύμβασης λόγω απάτης (δόλιας παραπλάνησης άλλου σε δήλωση βουλήσεως – απόκρυψης γεγονότων που όφειλε να αποκαλύψει). Δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί απάτη, γιατί ο υποψήφιος δεν έχει υποχρέωση να αποκαλύψει προσωπικά του στοιχεία, εκτός αν η γνώση των στοιχείων είναι προϋπόθεση νομιμότητας της σύναψης της σύμβασης (π.χ. η κατάσταση υγείας επιδρά στην άσκηση των υπό ανάθεση καθηκόντων). Εάν όμως υφίσταται κατ' εξαίρεση υποχρέωση ενημέρωσης και διαφώτισης του άλλου μέρους, η απόκρυψη στοιχείων θεμελιώνει δικαίωμα ακύρωσης της σύμβασης λόγω απάτης. Τέτοια υποχρέωση μπορεί να απορρέει είτε από ειδική διάταξη νόμου, π.χ. ΑΚ 519, είτε από την καλή πίστη η οποία διέπει και το στάδιο των διαπραγματεύσεων.

Μια δεύτερη σημαντική συμβολή του ελληνικού δικαίου είναι η αυτοδίκαιη σύναψη σύμβασης εργασίας λόγω παράλειψης πρόσληψης επιτυχόντος σε διαγωνισμό για λόγο συνδεδεμένο με προστατευόμενο από τις οδηγίες προσωπικό στοιχείο. Κατά παγία νομολογία, η προκήρυξη του διαγωνισμού υπέχει θέση πρότασης για κατάρτιση σύμβασης και η υποβολή αίτησης συμμετοχής συνιστά αποδοχή της πρότασης (ΑΚ 185, 189, 192, σε συνδυασμό

με ΑΚ 361 και 648 επ.)²¹. Με την αποδοχή καταρτίζεται σύμβαση η οποία τελεί υπό την αναβλητική αίρεση της επιτυχίας στον διαγωνισμό. Αν ο εργοδότης αποκλείσει κάποιον λόγω ενός προστατευόμενου από τον Νόμο στοιχείου, ματαιώνει την πλήρωση της αίρεσης κατά παράβαση της καλής πίστης (ΑΚ 207). Αν ο εργοδότης αρνείται να προσλάβει τον επιτυχόντα λόγω ενός τέτοιου στοιχείου, παραβιάζει την απαγόρευση των διακρίσεων και ως κύρωση η σύμβαση θεωρείται καταρτισθείσα²².

3. Οι κίνδυνοι της εφαρμογής της νομοθεσίας για την απαγόρευση των διακρίσεων

Οι κίνδυνοι που ανακύπτουν από την εφαρμογή της νομοθεσίας για την απαγόρευση των διακρίσεων αφορούν την καταστρατήγησή της μέσω της καταχρηστικής επίκλησης της ιδιότητας του υποψήφιου εργαζομένου (Α) και την αποδυνάμωση της προστασίας που παρέχει η εργατική νομοθεσία (Β).

Α. Η κατάχρηση της επίκλησης της ιδιότητας του υποψήφιου εργαζομένου

Για να συντρέχει άμεση ή έμμεση διάκριση και να παραβιάζεται η νομοθεσία για την απαγόρευση των διακρίσεων πρέπει να υπάρχει συγκρισιμότητα καταστάσεων μεταξύ του υποψηφίου που απορρίφθηκε και του υποψηφίου που επελέγη και αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της μη επιλογής και ενός τουλάχιστον προστατευόμενου χαρακτηριστικού γνωρίσματος· η συνάφεια προκύπτει από το ότι η μη πρόσληψη οφείλεται στο προσωπικό αυτό χαρακτη-

21. ΑΠ 1360/1992, Δικ/νη, 1995, σ. 614 επ.

22. Βλ. την απόφαση ΜΠρΑθ 1261/2017, ΕΕργΔ, 2018, σ. 552, σχετικά με την περίπτωση ασθενούς πάσχουσας από (ασυμπτωματική) σκλήρυνση κατά πλάκας, η οποία πέτυχε σε διαγωνισμό προσλήψεων και κατετάγη στον οριστικό πίνακα προσληπτέων, πλην όμως η εργοδότης επιχείρησε που είχε διεξαγάγει τον διαγωνισμό δεν προέβη στην πρόσληψη της επιτυχούσας, ακριβώς λόγω της ασθένειάς της. Η ενάγουσα προέβαλε ότι υπέστη δυσμενή διάκριση και απέδειξε τη διαφορετικότητα της μεταχείρισης, αποδεικνύοντας την αιτιώδη συνάφειά της με έναν από τους λόγους που προβλέπονται στον Ν. 4443/2016. Παρόλα αυτά, η εναγόμενη εργοδότης, στην οποία μετατέθηκε μερικά το βάρος απόδειξης, δεν απέδειξε, παρέχοντας πλήρη δικανική πεποίθηση, ότι δεν συνέτρεχαν οι περιστάσεις που συνιστούν παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ή ότι υπάρχει τέτοια παραβίαση αλλά είναι δικαιολογημένη. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση της εναγομένης να προβεί στην τυπική έκδοση πράξης πρόσληψης της ενάγουσας ματαιώσε, ενάντια στην καλή πίστη, την πλήρωση της αναβλητικής αίρεσης υπό την οποία τελούσε η κατάρτιση της σύμβασης εργασίας (Α.Κ. 207), αφού η ενάγουσα πέτυχε στον διαγωνισμό, πληρώντας όλες τις νόμιμες προϋποθέσεις. Συνεπώς, θα πρέπει να αναγνωρισθεί ότι η ενάγουσα συνδέεται με την εναγομένη με σύμβαση εξαρτημένης εργασίας αορίστου χρόνου από την ημερομηνία δημοσίευσής του ΦΕΚ των επιτυχόντων.

19. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σσ. 463-464· Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Εργασιακές Σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2017, σ. 433, ο οποίος αναφέρεται στο δικαίωμα στην απόκρυψη πληροφοριών που δεν είναι υποχρεωμένος ο εργαζόμενος να αποκαλύψει.

20. Βλ. συναφώς και υπόθεση ΔΕΚ C-320/01, Busch, 27.02.2003, ECLI:EU:C:2003:114, σκ. 39-40, 43-44, 46-47.

ριστικό (π.χ. φύλο, αναπηρία, σεξουαλικός προσανατολισμός) και όχι στο γεγονός ότι ο απορριφθείς δεν ήταν αντικειμενικά κατάλληλος για τη θέση. Εάν όμως κάποιο προστατευόμενο γνώρισμα ελήφθη υπόψη έστω και μερικώς για την απόρριψή του, ακόμα και στην περίπτωση που δεν ήταν αντικειμενικά κατάλληλος για πρόσληψη, στοιχειοθετείται υπόνοια διάκρισης²³ και πρέπει να ερευνηθεί από το Δικαστήριο με την εφαρμογή της μερικής αντιστροφής που βάρους απόδειξης.

Στη Γερμανία είχαν εμφανιστεί «επαγγελματίες ενάγοντες» που αξίωναν συστηματικά αποζημίωση για παραβίαση του γενικού Νόμου περί ίσης μεταχείρισης (AGG), την οποία είχαν καταστήσει σταθερή πηγή εισοδήματος. Αυτοί οι αποκαλούμενοι και "AGG-Hoppers" επεδίωκαν να εκμεταλλευθούν τη νομοθεσία κατά των διακρίσεων υποβάλλοντας εικονικές αιτήσεις απασχόλησης, χωρίς πραγματική πρόθεση απόκτησης απασχόλησης. Τα άτομα αυτά αναζητούσαν ενδείξεις διακρίσεων στις διαφημίσεις θέσεων εργασίας, προκειμένου να προβάλλουν αξίωση για δυσμενή μεταχείριση, αξιώνοντας αποζημίωση.

Το ΔΕΕ ασχολήθηκε με το παραπάνω φαινόμενο στην υπόθεση *Kratzer*²⁴, στην οποία κλήθηκε να απαντήσει στα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα: δεδομένου ότι οι ευρωπαϊκές Οδηγίες για την καταπολέμηση των διακρίσεων δεν προστατεύουν τον υποψήφιο αλλά την πρόσβαση στην απασχόληση ή στη μισθωτή απασχόληση, ερωτάται: α) Ένας τυπικός υποψήφιος που δεν αναζητά στην πραγματικότητα απασχόληση, αλλά απλώς αποκτά το καθεστώς του υποψηφίου ώστε να μπορεί να αξιώσει την καταβολή αποζημίωσης, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών 2000/78/EK και 2006/54/EK; Και β) Μπορεί η περίπτωση κατά την οποία η ιδιότητα του αιτούντος εργασία αποκτήθηκε όχι με σκοπό την πρόσληψη και απασχόληση του αιτούντος, αλλά την προβολή αξιώσεων για αποζημίωση, να χαρακτηριστεί, κατά το δίκαιο της Ένωσης, ως κατάχρηση δικαιώματος;

Η R & V είχε δημοσιεύσει μια θέση ασκούμενου η οποία απευθυνόταν σε πτυχιούχους χωρίς εργασιακή εμπειρία και ο κ. Kratzer, που διέθετε ήδη εργασιακή εμπειρία, υπέβαλε αίτηση που απορρίφθηκε. Ο κ. Kratzer παραπονέθηκε στην R & V ζητώντας αποζημίωση ύψους 14.000 ευρώ, επικαλούμενος διάκριση λόγω ηλικίας με αναφορά στα κριτήρια της προκήρυξης που έθετε ως προαπαιτούμενο για να είναι κάποιος υποψήφιος να έχει λάβει πρόσφατα πανεπιστημιακό πτυχίο. Η εταιρεία εξήγησε ότι η αίτηση απορρίφθηκε αυτομάτως και, για τον λόγο αυτό, ο Kratzer κλήθηκε εκ των υστέρων σε συνέντευξη με τον επικεφαλής της εταιρείας. Ο Kratzer δεν ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση και προσέφυγε δικαστικά αξιώνοντας διπλή απο-

ζημίωση, αφενός επειδή υπέστη διάκριση λόγω ηλικίας, αφετέρου επειδή υπέστη διάκριση λόγω φύλου, καθότι ανακάλυψε εκ των υστέρων ότι στις επίμαχες θέσεις είχαν προσληφθεί γυναίκες.

Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι δεν καλύπτεται από τις Οδηγίες η περίπτωση προσώπου το οποίο προδήλως δεν έχει γνήσια πρόθεση κατάληψης της θέσης για την οποία υποβάλλει τυπικά υποψηφιότητα. Αντίθετη ερμηνεία θα ήταν ασύμβατη προς τον επιδιωκόμενο με τις εν λόγω Οδηγίες σκοπό, ο οποίος συνίσταται στο να εξασφαλίζεται για κάθε πρόσωπο η ίση μεταχείριση «σε θέματα εργασίας και απασχόλησης», διά της παροχής αποτελεσματικής προστασίας έναντι ορισμένων διακρίσεων, ιδίως όσον αφορά την «πρόσβαση στην απασχόληση»²⁵. Η νομοθεσία της ΕΕ δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για καταχρηστικούς ή δόλιους σκοπούς. Το αν το συγκεκριμένο σενάριο συνιστά κατάχρηση εμπίπτει στην κρίση του εθνικού δικαστηρίου, ωστόσο το Δικαστήριο της Ένωσης παρέχει κατευθυντήριες οδηγίες προς τον εθνικό δικαστή για τη στοιχειοθέτηση της καταχρηστικότητας.

Προς διαπίστωση της ύπαρξης καταχρηστικής πρακτικής απαιτείται να πληρούται ένα αντικειμενικό και ένα υποκειμενικό στοιχείο²⁶. Αφενός, το αντικειμενικό στοιχείο θα πρέπει να προκύπτει από ένα σύνολο αντικειμενικών περιστάσεων ότι, παρά την τυπική τήρηση των προϋποθέσεων που θέτει η ρύθμιση της Ένωσης, δεν επιτεύχθηκε ο επιδιωκόμενος με τη ρύθμιση αυτή σκοπός²⁷. Αφετέρου, μια τέτοια διαπίστωση προϋποθέτει την ύπαρξη και ενός υποκειμενικού στοιχείου, υπό την έννοια ότι από ένα σύνολο αντικειμενικών περιστάσεων πρέπει να προκύπτει ότι κύριος σκοπός των επίμαχων πράξεων είναι να αποκομίσει ο ενδιαφερόμενος αδικαιολόγητο όφελος. Πράγματι, η απαγόρευση των καταχρηστικών πρακτικών δεν ασκεί επιρροή οσάκις οι επίμαχες πράξεις μπορούν να έχουν άλλη δικαιολόγηση πλην της απλής αποκόμισης οφέλους²⁸. Το ΔΕΕ ανέτρεξε στην έννοια της κατάχρησης όπως αναπτύχθηκε στο πεδίο των θεμελιωδών ελευθεριών, λαμβάνοντας ως πρότυπο την κατάχρηση στη σχέση ιδιώτη και κράτους, χωρίς να έχει ερευνηθεί αν η έννοια αυτή μπορεί να εφαρμοστεί αναλόγως και σε σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, όπως η επίμαχη²⁹.

25. Ibid, σκ. 35.

26. Βλ. ΔΕΕ C-155/13, *SICES κ.λπ.*, 13.03.2014, ECLI:EU:C:2014:145, σκ. 31.

27. Βλ. ΔΕΚ C-110/99, *Emsland-Stärke*, 14.12.2000, ECLI:EU:C:2000:695, σκ. 52, καθώς και ΔΕΕ C-155/13, *SICES κ.λπ.*, ό.π., σκ. 3.

28. Βλ. ΔΕΚ C-255/02, *Halifax κ.λπ.*, 21.02.2006, ECLI:EU:C:2006:121, σκ.75' ΔΕΕ C-103/09, *Weald Leasing*, 22.12.2010, ECLI:EU:C:2010:804, σκ. 30' ΔΕΕ C-155/13, *SICES κ.λπ.*, ό.π., σκ. 33.

29. A. SAGAN, Πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας στο ευρωπαϊκό εργατικό δίκαιο και στο ευρωπαϊκό δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης, ΕΕργΔ, 2018, σσ. 1075 (1077).

23. Βλ. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, ό.π., σ. 25 επ. με αναφορά στη νομολογία των γερμανικών δικαστηρίων.

24. ΔΕΕ C-423/15, *Kratzer*, 28.07.2016, ECLI:EU:C:2016:604.

Στοιχεία που παρέχουν ενδείξεις υπέρ της καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων που αναγνωρίζουν οι Οδηγίες είναι η υποβολή περισσότερων αιτήσεων σε διαφορετικές θέσεις εργασίας από το ίδιο πρόσωπο, το οποίο κάθε φορά διαφοροποιεί και ένα προσωπικό χαρακτηριστικό του, η εξαιρετικά συνοπτική αίτηση εκδήλωσης ενδιαφέροντος του συγκεκριμένου υποψηφίου χωρίς να επισυνάπτεται το βιογραφικό του σημείωμα, η κατοχή από τον υποψήφιο δυσανάλογα υψηλών ή χαμηλών προσόντων για τη συγκεκριμένη θέση, το να υπερτονίζει ένα πρόσωπο τα επίμαχα προσωπικά χαρακτηριστικά κατά την υποβολή υποψηφιότητας, το ότι δεν προσήλθε στη συνέντευξη αν και προσκλήθηκε νόμιμα ή ότι αξιώνει μεγάλα ποσά αποζημίωσης. Πάντως, το γερμανικό Εργατικό Ακυρωτικό έχει αποσαφηνίσει ότι καμία από τις παραπάνω ενδείξεις δεν αρκεί από μόνη της για να θεμελιώσει ότι ο υποψήφιος ενήργησε κατά παράβαση της αρχής της καλής πίστης· απαιτείται επιπλέον μια *in concreto* εκτίμηση όλων των περιστάσεων από την οποία να διαπιστώνεται μια «*συστηματική και στοχευμένη μεθόδευση του προσώπου, η οποία βασίζεται στη στάθμιση ότι, από οικονομική άποψη, θα απομείνει τελικώς κάποιο επαρκές "κέρδος"*»³⁰.

Β. Ο κίνδυνος αποδυνάμωσης της εργατικής νομοθεσίας

Ο δεύτερος κίνδυνος αφορά την τάση για υποκατάσταση της νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων στην εργατική νομοθεσία. Όπως στο παρελθόν η αντιμετώπιση των διακρίσεων σε βάρος μερικά απασχολούμενων έγινε αρχικά μέσω της επίκλησης της έμμεσης διάκρισης λόγω φύλου, έτσι και η αντιμετώπιση των νέων ελαστικών μορφών απασχόλησης, όπως των συμβάσεων μηδενικών ωρών απασχόλησης, μπορεί να επιχειρηθεί μέσω της προσφυγής στις διακρίσεις λόγω ηλικίας, φωτίζοντας την ανεπάρκεια της εργατικής νομοθεσίας να δώσει λύσεις σε νέα εργασιακά φαινόμενα.

Στην υπόθεση *Abercrombie and Fitch Italia*³¹, το ΔΕΕ έκρινε μια διάταξη του ιταλικού δικαίου (άρθρο 34 ν.δ. 81/2015) που αφορούσε σύμβαση διαλείπουσας απασχόλησης με την οποία ο εργαζόμενος τίθεται στη διάθεση του εργοδότη για την παροχή εργασίας μη διαρκούς και περιστασιακής φύσης για εκ των προτέρων καθορισμένα χρονικά διαστήματα εντός της εβδομάδας, του μήνα ή του έτους. Οι συμβάσεις αυτές απευθύνονται, αφενός, σε πρόσωπα ηλικίας κάτω των 24 ετών, υπό την προϋπόθεση οι προβλεπόμενες στη σύμβαση παροχές να έχουν ολοκληρωθεί πριν το 25ο έτος της ηλικίας, και, αφετέρου, σε πρόσωπα ηλικίας άνω των 55 ετών. Κατά τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία δεν παρέχεται εργασία, ο εργαζόμενος υπό καθεστώς διαλείπουσας απασχόλησης δεν δικαιού-

ται αμοιβή ούτε έχει κάποιο άλλο δικαίωμα από τη σχέση εργασίας, εκτός αν έχει αναλάβει έναντι του εργοδότη τη δέσμευση να παραμένει στη διάθεσή του όταν αυτός του το ζητήσει, οπότε δικαιούται την προβλεπόμενη από τον νόμο αποζημίωση ετοιμότητας.

Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο κλήθηκε να αξιολογήσει για πρώτη φορά ένα εθνικό μέτρο που εισάγει ειδικούς όρους για τους νέους όσον αφορά την πρόσβαση σε ένα συγκεκριμένο είδος ευέλικτης σύμβασης εργασίας. Η απόφαση περιέχει ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με το πότε η εθνική πολιτική απασχόλησης που επιδιώκει τη μείωση της ανεργίας είναι συμβατή με την Οδηγία 2000/78/EK (άρθρο 6 παρ. 1). Το ΔΕΕ αρχικά εξέτασε το πότε ένα πρόσωπο χαρακτηρίζεται εργαζόμενος. Στη συνέχεια, αφού διαπίστωσε ότι η επίδικη περίπτωση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας περί απαγόρευσης των διακρίσεων, ήλεγξε εάν υπήρξε απαγορευμένη διάκριση λόγω ηλικίας εξαιτίας της διαφορετικής αντιμετώπισης δύο πανομοιότυπων καταστάσεων από τον νομοθέτη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, συνέκρινε δύο διαφορετικά συστήματα πρόσβασης στην απασχόληση με βάση την ηλικία. Το πρώτο αναφέρεται σε όσους είναι κάτω των 25 και άνω των 55, στους οποίους και απευθύνονται οι συμβάσεις διαλείπουσας απασχόλησης χωρίς προϋποθέσεις και προστατευτικούς περιορισμούς, ενώ το δεύτερο αναφέρεται στην ηλικιακή κατηγορία μεταξύ 25-55 που μπορεί επίσης να συνάψει τις συμβάσεις αυτές αλλά με περιορισμούς. Το ΔΕΕ κατέληξε ότι στοιχειοθετείται άμεση διάκριση λόγω ηλικίας σε βάρος των κάτω των 25 ετών και ερεύνησε αν αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί. Παρότι τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια στην επιλογή των μέτρων με τα οποία θα εκπληρωθούν οι σκοποί των πολιτικών απασχόλησης και κοινωνικής πολιτικής, απαιτείται αυστηρός έλεγχος των μέτρων που δικαιολογούν αποκλίσεις από την αρχή της ίσης μεταχείρισης λόγω ηλικίας.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο έκανε δεκτά τα επιχειρήματα της ιταλικής κυβέρνησης κρίνοντας ότι η επίμαχη περίπτωση ήταν δικαιολογημένη εξαίρεση από το άρθρο 6 παρ. 1 της Οδηγίας 2000/78/EK για τους ακόλουθους λόγους:

- Είναι αποδεκτή η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας για την αύξηση της απασχόλησης σε μια χειμαζόμενη αγορά εργασίας, όπως η ιταλική·

- Το μέτρο βοηθά τους νέους ανθρώπους που στερούνται επαγγελματικής πείρας να αποκτήσουν πρόσβαση στην απασχόληση. Κύριος και ειδικός σκοπός της επίμαχης στην υπόθεση της κύριας δίκης διάταξης δεν είναι να διασφαλίσει στους νέους μια σταθερή πρόσβαση στην αγορά εργασίας, αλλά απλώς να τους παράσχει μια πρώτη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά αυτή. Με τη διάταξη αυτή επιχειρείται να δοθεί στους νέους η δυνατότητα να αποκτήσουν μια πρώτη επαγγελματική εμπειρία ικανή να

30. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, ό.π., σ. 25, με αναφορά στη νομολογία του BAG.

31. ΔΕΕ C-143/16, *Abercrombie and Fitch Italia*, 19.07.2017, ECLI: EU: C: 2017: 566.

τους εφοδιάσει με ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, το οποίο θα χρησιμοποιήσουν αργότερα στην εν λόγω αγορά εργασίας. Επομένως, η ως άνω διάταξη αφορά στάδιο προγενέστερο της πλήρους πρόσβασης στην αγορά εργασίας.

Ο τρόπος που ερμηνεύει το ΔΕΕ το άρθρο 6 παρ. 1 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ δείχνει ότι αποκλίσεις από το τυπικό επίπεδο προστασίας της απασχόλησης με βάση κριτήρια όπως η ηλικία μπορούν να γίνουν δεκτές. Η νομολογία αυτή έχει σημαντικές προεκτάσεις αναφορικά με την έννοια της προστασίας στο εργατικό δίκαιο. Δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για να παγιωθεί η αντίληψη ότι είναι θεμιτό να υπάρχουν περισσότερες ταχύτητες προστασίας με βάση το κριτήριο της ηλικίας, σε βάρος κυρίως των νέων εργαζομένων³². Προβάλλει ο κίνδυνος η νομοθεσία για τις διακρίσεις να χρησιμοποιηθεί για τη μείωση του επιπέδου προστασίας που παρέχει η εργατική νομοθεσία, διευκολύνοντας μια περαιτέρω διάβρωση του εργατικού δικαίου. Προκειμένου να αποτραπεί η δυνατότητα αναιρέσης των κανόνων του εργατικού δικαίου, παρίσταται ανάγκη εναρμόνισης των κανόνων των δύο κλάδων δικαίου, μέσω της νομολογίας του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων, ώστε να μην υπονομεύεται η γενική προστατευτική λειτουργία του εργατικού δικαίου.

4. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και η αλληλεπίδραση με τη νομοθεσία προστασίας προσωπικών δεδομένων

Η αυξανόμενη χρήση και απήχηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Instagram, το Facebook, το Twitter, τα καθιστούν εξαιρετικά δημοφιλή για τους εργοδότες, οι οποίοι τα αξιοποιούν συχνά για να συγκεντρώσουν προσωπικές πληροφορίες για τους υποψήφιους εργαζομένους. Το προφίλ, οι δημοσιεύσεις, τα likes ενός ατόμου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να αποκαλύψουν πολλές πληροφορίες για προστατευόμενα στοιχεία, όπως η φυλετική καταγωγή, η ηλικία, η ταυτότητα φύλου, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η θρησκεία ή η αναπηρία, αλλά και γενικότερα για τις πεποιθήσεις και τις αντιλήψεις του ατόμου για σειρά θεμάτων. Μπορούν, εξάλλου, να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που συνήθως τίθενται συγκεκριμένα σε μια συνέντευξη ή και να επηρεάσουν την εργοδοτική απόφαση για πρόσληψη, ιδίως

αν η επίσκεψη λάβει χώρα πριν από την προγραμματισμένη συνέντευξη³³. Πρόκειται για νέες μορφές αόρατων διακρίσεων που άλλοτε εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των διακρίσεων και άλλοτε κινούνται έξω από αυτό³⁴.

Το Σύνταγμα αναγνωρίζει το δικαίωμα στην πληροφόρηση (άρθρο 5Α) ως εγγενές στοιχείο της συμβατικής ελευθερίας. Ο εργοδότης δικαιούται να συλλέξει στοιχεία για τον υποψήφιο εργαζόμενο προκειμένου να κρίνει με κάθε νόμιμο τρόπο την επάρκεια και την καταλληλότητά του για μια θέση εργασίας. Η συλλογή πληροφοριών στο στάδιο της πρόσβασης στην απασχόληση αποσκοπεί επίσης στο να προδιαγραφούν και να εκτιμηθούν οι συνδεόμενοι με τη σύναψη εργασίας κίνδυνοι και αυτός είναι ένας ακόμα νομιμοποιητικός σκοπός τυχόν συλλογής και επεξερ-

33. Για παράδειγμα, ο ενάγων στην αμερικάνικη υπόθεση *Neiman κατά Grange Mutual Casualty Co.* επέτυχε να γίνει δεκτή η αγωγή του για διάκριση λόγω ηλικίας σε βάρος ενός δυνητικού εργοδότη, σημειώνοντας ότι το έτος αποφοίτησής του ήταν ορατό στο προφίλ του στο LinkedIn. Παρότι η εναγομένη υποστήριξε ότι δεν θα μπορούσε να μαντέψει την ηλικία του υποψηφίου καθότι η συνέντευξη έλαβε χώρα τηλεφωνικά, το δικαστήριο έκανε δεκτό ότι η ανάρτηση της ημερομηνίας αποφοίτησης του υποψηφίου από το κολλέγιο αρκούσε για να πληροφορηθεί τον εργοδότη για την ηλικία του αιτούντος. Το δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο Neiman ανήκε σε προστατευόμενη ομάδα επειδή ένας λογικός άνθρωπος θα αντιλαμβανόταν ότι κάποιος που αποφοίτησε από το κολλέγιο το 1989 ήταν άνω των 40 ετών, βλ. <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=3faacef2-a726-4583-bf87-6fc43d4274f5> (τελευταία πρόσβαση 03.02.2020).

34. Μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη ως προς το στοιχείο αυτό σημειώθηκε στις ΗΠΑ. Πρόσφατα (στις 06.01.2020) τέθηκε σε εφαρμογή στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης νόμος (N.Y. Lab. Law § 194-a) που απαγορεύει στους εργοδότες να ζητούν πληροφορίες σχετικά με τον προηγούμενο μισθό του αιτούντος πρόσληψη. Ο νόμος ισχύει για όλους τους εργοδότες του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης και καλύπτει τους υποψήφιους και τους εργαζόμενους που έχουν προχωρήσει σε ενέργειες για να ζητήσουν πλήρη απασχόληση, μερική απασχόληση ή προσωρινή εποχιακή απασχόληση σε έναν εργοδότη. Ο νόμος δεν εφαρμόζεται στους ανεξάρτητους εργολάβους και στους αυτοαπασχολούμενους ή σε άλλες μορφές συμβασιούχων, εκτός αν πρόκειται να εργαστούν μέσω γραφείου εύρεσης εργασίας. Παρόλο που απαγορεύεται στους εργοδότες να ζητούν το ιστορικό της μισθοδοσίας ενός υποψηφίου, ο τελευταίος μπορεί να επιλέξει να αποκαλύψει οικειοθελώς τον προηγούμενο μισθό του. Εάν ο αιτών δηλώσει οικειοθελώς το ιστορικό των μισθών του, ο εργοδότης μπορεί να βασιστεί σε στοιχεία που αποκαλύπτονται οικειοθελώς για τον καθορισμό του μισθού του προσληφθέντος. Σύμφωνα με τις οδηγίες της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, ο εργοδότης μπορεί να ρωτήσει τον υποψήφιο για τις προσδοκίες του σχετικά με το ύψος του μισθού του. Ανάλογοι νόμοι έχουν ψηφιστεί στις Πολιτείες της Μασαχουσέτης, της Νέας Ορλεάνης, της Φιλαδέλφειας και του Πίτσμπουργκ: <https://www.thebalancecareers.com/can-employers-find-out-how-much-you-made-at-your-last-job-2063396>, (τελευταία πρόσβαση 03.02.2020).

32. Για τη θέση αυτή, βλ. Μ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ / Γ. ΤΣΑΤΗΡΗΣ, Οι νέοι και το εργατικό δίκαιο στο πλαίσιο της δημοσιονομικής κρίσης, ΕΕργΔ, 2015, σ. 1245 επ. Βλ. επίσης, Μ. BLACKMANN, *Young Workers and Age Discrimination. Tensions and Conflicts*, ILJ, 2019, σ. 1 επ. Πάντως δεν συνιστά έμμεση ηλικιακή διάκριση η θέσπιση για τους νεοπροσλαμβανόμενους χαμηλότερου μισθολογίου και κατάταξης σε χαμηλότερα μισθολογικά κλιμάκια από εκείνα που ισχύουν για το ήδη υπάρχον προσωπικό (ΔΕΕ C-154/18, *Horgan και Keegan*, ΕΕργΔ, 2019, σ. 112).

γασία³⁵. Ωστόσο, το δικαίωμα της πληροφόρησης περι-ορίζεται από το δικαίωμα του εργαζομένου στην πληρο-φοριακή αυτοδιάθεση στοιχείων που αφορούν εκφάνσεις της προσωπικότητάς του (άρθρο 9Α Σ). Δεδομένου ότι και τα δύο δικαιώματα τυγχάνουν συνταγματικής κατοχύρω-σης, τυχόν σύγκρουσή τους θα αρθεί μέσω της στάθμισης των αντικρουόμενων συμφερόντων.

Ένα είδος στάθμισης μεταξύ των δύο δικαιωμάτων επιχει-ρείται και μέσω της νομοθεσίας περί προστασίας δεδο-μένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία ισχύει συμπλη-ρωματικά προς τη νομοθεσία για την απαγόρευση των διακρίσεων. Η ισχύουσα νομοθεσία για τα προσωπικά δε-δομένα απορρέει από τον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679, τον επονομαζόμενο και «Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δε-δομένων» ή «Γ.Κ.Π.Δ.» που τέθηκε σε ισχύ στις 25.06.2018. Στο πεδίο εφαρμογής του Γ.Κ.Π.Δ. εμπίπτει και η συλλογή και επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ερ-γαζομένων, τόσο κατά το στάδιο που προηγείται της σύ-ναψης της σύμβασης εργασίας όσο και κατά το στάδιο της εκτέλεσής της³⁶. Μάλιστα, για να μην καταλείπεται καμία αμφιβολία, ο εφαρμοστικός Ν. 4624/2019 (άρθρο 27 παρ. 8) υπάγει ρητώς τον υποψήφιο εργαζόμενο στην έννοια του «εργαζομένου» για τους σκοπούς του Νόμου αυτού.

Η συλλογή και επεξεργασία προσωπικών δεδομένων επιτρέπεται μόνο όταν γίνεται με θεμιτά μέσα (π.χ. ερω-τήσεις κατά τη συνέντευξη) για καθορισμένους, σαφείς και νόμιμους σκοπούς (αρχή του σκοπού, άρθρο 5 παρ. 1 στ. β' Γ.Κ.Π.Δ.). Τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που συλλέγονται πρέπει να είναι αναγκαία, πρόσφορα και κα-τάλληλα για την εξυπηρέτηση των σκοπών της συλλογής και επεξεργασίας (αρχή της αναλογικότητας). Μόνο τα δεδομένα, χωρίς την επεξεργασία των οποίων δεν μπορεί να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος από τον εργοδότη επαγ-γελματικός σκοπός, μπορούν να τύχουν επεξεργασίας³⁷. Επισημαίνεται, εξάλλου, ότι η συγκατάθεση κατ' αρχήν δεν αποτελεί νομιμοποιητικό λόγο για την επεξεργασία και παρίσταται ακατάλληλη νομική βάση στο πεδίο της απασχόλησης, δεδομένης της εγγενούς ανισότητας των συμβαλλομένων μερών³⁸. Η συγκατάθεση μπορεί να

αποτελέσει αυτοτελή νομική βάση επεξεργασίας όταν αποτελεί γνήσια ελεύθερη επιλογή του υποκειμένου της επεξεργασίας και μπορεί να ανακληθεί απ' αυτό χωρίς επιπτώσεις³⁹. Σε κάθε περίπτωση, η γνώση στοιχείων που συνιστούν προστατευόμενα από τον Νόμο για την αντιμε-τώπιση των διακρίσεων χαρακτηριστικά ενός προσώπου, όπως για παράδειγμα η αναπηρία, η ηλικία, οι σεξουαλι-κές προτιμήσεις του, οι θρησκευτικές ή πολιτικές του πε-ποιθήσεις, δεν πρέπει να το καθιστούν θύμα διακρίσεων ή να γνωστοποιούνται σε τρίτους⁴⁰.

Συνεπώς, ο εργοδότης δικαιούται να συλλέξει πληροφο-ρίες μόνο όταν η συλλογή εξυπηρετεί επαγγελματικούς σκοπούς ή συνδέεται με συγκεκριμένη θέση ή σχέση ερ-γασίας, εξυπηρετώντας τις ανάγκες κατάρτισης, λειτουρ-γίας ή λύσης μιας σύμβασης εργασίας⁴¹. Τα μέσα κοινω-νικής δικτύωσης θεωρούνται θεμιτά μέσα συλλογής δη-μόσια διαθέσιμων πληροφοριών. Ωστόσο, ο εργοδότης πρέπει να λάβει υπόψη εάν το προφίλ του υποψηφίου έχει αναρτηθεί σε επαγγελματικές ιστοσελίδες (π.χ. LinkedIn) ή σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (π.χ. Facebook, Twitter, Instagram) και αν είναι δημόσιο ή ιδιωτικό, αν σχετίζεται δηλαδή με επαγγελματικούς ή ιδιωτικούς σκοπούς. Αυτό μπορεί να αποτελέσει σημαντική ένδειξη για το αν είναι νόμιμο να επεξεργαστεί τα δεδομένα αυτά ή όχι. Επίσης, ότι το προφίλ ενός ατόμου στα μέσα κοινωνικής δικτύω-σης είναι δημόσια διαθέσιμο δεν σημαίνει ότι ο εργοδό-της επιτρέπεται να επεξεργάζεται τα δεδομένα αυτά για δικούς του σκοπούς, διότι μια τέτοια συμπεριφορά θα συνιστούσε παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας⁴². Εργοδότης μπορεί να αξιολογήσει δημόσια διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με υποψηφίους εργαζομένους του μόνο στην περίπτωση που η εξέταση πληροφοριών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετικά με έναν υποψήφιο είναι απολύτως απαραίτητη για την απόφαση σύναψης σύμβασης ή μετά τη σύναψη σύμβασης για την εκτέλεση της εργασίας⁴³. Για παράδειγμα, αυτό είναι θεμιτό για να

35. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 455. Βλ. και άρθρο 5 παρ. 1 στοιχ. β' στ' Γ.Κ.Π.Δ.

36. Δ. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Ο εργαζόμενος ως υποκείμενο προσωπικών δε-δομένων κατά ΓΚΠΔ, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 59· Β. ΔΟΥΚΑ, Η προστασία των προσωπικών δεδομένων στη σχέση εργασίας, εκδ. Σάκκουλας, 2011.

37. Ibid, Β. ΔΟΥΚΑ, σ. 650.

38. Οδηγία 115/2001/ΕΚ (Α.Π.Δ.Π.Χ.). Α. ΠΕΡΤΣΙΝΙΔΟΥ, Κατευθυντή-ριες γραμμές για τη σύννομη και θεμιτή επεξεργασία δεδομέ-νων προσωπικού χαρακτήρα των απασχολουμένων με σχέση εξαρτημένης εργασίας, ΕΕργΔ, 2019, σσ. 1217 (1223). Σύμφωνα με την Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, η συγκατάθεση μπο-ρεί να αποτελέσει βάση επεξεργασίας μόνον εφόσον η επεξερ-γασία δεν μπορεί να στηριχτεί σε άλλη νομική βάση (Γνώμη

2/2017 σχετικά με την επεξεργασία δεδομένων στην εργασία, σ. 7).

39. Λ. ΜΗΤΡΟΥ, Ιδιωτικότητα, προσωπικά δεδομένα και εργασιακές σχέσεις, ΕΕργΔ, 2017, σσ. 137 (149).

40. Δ. ΣΙΔΕΡΗΣ, Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στη σχέση εργασί-ας, ΕΕργΔ, 2018, σσ. 1181 (1185).

41. Β. ΔΟΥΚΑ, Προσωπικά δεδομένα και εργασιακές σχέσεις, ΕΕργΔ, 2018, σσ. 641 (649)· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 457.

42. Λ. ΜΗΤΡΟΥ, ΕΕργΔ, 2017, σσ. 137 (152). Βλ και Εφ. Λαρ. 346/2015, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ. Αντίθετος ο Δ. ΛΑΔΑΣ, Το δικαίωμα της προσωπι-κότητας του εργαζομένου, ό.π., σ. 365, ο οποίος υποστηρίζει ότι η δημοσιοποίηση της ιδιωτικής ζωής και ευαισθητων πληροφορι-ών από το ίδιο το άτομο συνιστά εκδήλωση αυτοπροσδιορισμού και δεν προσβάλλει έννομο αγαθό ούτε συνιστά προσβολή της προσωπικότητας.

43. Το άρθρο 27 παρ. 1 Ν. 4624/2019 αντικατέστησε τον όρο «απα-ραίτητο» του Γ.Κ.Π.Δ. με τον όρο του «απολύτως απαραίτητο»,

καταστεί δυνατή η αξιολόγηση συγκεκριμένων κινδύνων σχετικά με υποψήφιους για συγκεκριμένη εργασία και αφού οι υποψήφιοι λάβουν σχετική ενημέρωση, π.χ. με αναφορά στο κείμενο της αγγελίας για τη θέση εργασίας.

Η Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29 για την Προστασία Δεδομένων⁴⁴ εξέδωσε κατευθυντήριες οδηγίες για την επανεκτίμηση της ισορροπίας μεταξύ των νόμιμων συμφερόντων των εργοδοτών και των εύλογων προσδοκιών για την προστασία της ιδιωτικής ζωής των εργαζομένων, οριοθετώντας τους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά τη χρήση των νέων τεχνολογιών και προβαίνοντας σε προληπτική εκτίμηση της αναλογικότητας σε ορισμένα σενάρια χρήσης τους. Στο πλαίσιο των κατευθυντηρίων αυτών οδηγιών, η Ομάδα Εργασίας συνέστησε τη διαγραφή των δεδομένων αμέσως μόλις καταστεί σαφές ότι δεν θα γίνει προσφορά εργασίας ή ότι η προσφορά δεν γίνεται αποδεκτή από το ενδιαφερόμενο άτομο. Το κάθε άτομο θα πρέπει επίσης να ενημερώνεται δεόντως για οποιαδήποτε τέτοια επεξεργασία προτού ξεκινήσει η διαδικασία πρόσληψης (π.χ. μέσω αναφοράς στη σχετική αγγελία). Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει νομική βάση που να επιτρέπει σε έναν εργοδότη να απαιτεί από τους υποψηφίους εργαζομένους να γίνουν «φίλοι» ή να του παρέχουν πρόσβαση με άλλους τρόπους στο περιεχόμενο των προφίλ τους.

5. Συμπεράσματα

Ο υποψήφιος εργαζόμενος εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων μέσω της ευρείας ερμηνείας της έννοιας «πρόσβαση στην απασχόληση». Η νομοθεσία αυτή επεκτείνει την προστασία από τις διακρίσεις στο προσυμβατικό στάδιο αλλά και πέραν αυτού, καταλαμβάνοντας όλες τις προπαρασκευαστικές ενέργειες μιας απόφασης πρόσληψης αλλά και όλους εκείνους τους παράγοντες που επιδρούν στο άτομο προτού αποφασίσει αν θα δεχθεί ή όχι την

με σκοπό να καταστήσει δυσχερέστερη την επεξεργασία των δεδομένων για τον σκοπό που αναφέρει ο Νόμος. Βλ Δ. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Η επεξεργασία και η προστασία των προσωπικών δεδομένων του εργαζομένου κατά τον ν. 4624/2019, ΕΕργΔ, 2019, σσ. 1057 (1064).

44. Η Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29 είναι ένα ανεξάρτητο συμβουλευτικό σώμα που ασχολείται με την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την ιδιωτικότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συστάθηκε με βάση το άρθρο 29 της Οδηγίας 95/46/ΕΚ, ενώ οι αρμοδιότητές της περιγράφονται στο άρθρο 30 της ίδιας Οδηγίας, καθώς και στο άρθρο 15 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ. Παρότι ο Γ.Κ.Π.Δ. κατάργησε την Οδηγία 95/46/ΕΚ, διατήρησε τις αρχές, τα δικαιώματα και τους στόχους της, με αποτέλεσμα να συνεχίζει να εφαρμόζεται η νομολογία του ΔΕΕ για την Οδηγία 95/46/ΕΚ αλλά και οι συστάσεις, οι γνώμες και οι οδηγίες της Ομάδας Εργασίας του άρθρου 29. Βλ. Β. ΔΟΥΚΑ, Προσωπικά δεδομένα και εργασιακές σχέσεις, ΕΕργΔ, 2018, σσ. 641 (643).

προσφερόμενη θέση εργασίας ή επιδρούν στον εργοδότη προτού προβεί στην πρόσληψη ενός εργαζομένου. Η νομοθεσία αυτή εξοπλίζει τον υποψήφιο εργαζόμενο με καινοτόμα εργαλεία (π.χ. διευρυμένη έννοια της διάκρισης, αντιστροφή βάρους απόδειξης, αντικειμενική ευθύνη), καλύπτοντας το κενό που καταλείπει η παραδοσιακή εργατική νομοθεσία με το να προϋποθέτει για την εφαρμογή της σύναψη και λειτουργία σύμβασης εξαρτημένης εργασίας.

Οι κίνδυνοι που απορρέουν από την εφαρμογή της νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων συνδέονται είτε με την καταχρηστική επίκληση της ιδιότητας του υποψήφιου εργαζομένου είτε με τη δημιουργία ενός είδους ανταγωνισμού προς το παραδοσιακό εργατικό δίκαιο που φαίνεται ενίοτε να υποχωρεί δικαιολογώντας κάποιες μορφές διάκρισης σε βάρος νέων, κυρίως, εργαζομένων. Το ΔΕΕ καλείται να συμβάλλει με τη νομολογία του στην αντιμετώπιση αυτών των κινδύνων και στην εναρμόνιση της ειδικής νομοθεσίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων, με την αντίληψη περί προστασίας στο πλαίσιο του εργατικού δικαίου, η οποία επαναπροσδιορίζεται αντίστοιχα.

Όμως, ο υποψήφιος εργαζόμενος έχει και μια άλλη ιδιότητα, αυτή του υποκειμένου της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων, η οποία εμφανίζεται κατά τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από τον εργοδότη με στόχο την άντληση πληροφοριών γι' αυτόν και δικαιολογεί τη συμπληρωματική εφαρμογή της νομοθεσίας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων⁴⁵. Από μεθοδολογικής άποψης, το κέντρο βάρους της νομικής ανάλυσης διαφέρει ανάλογα με το ποια οπτική υιοθετούμε⁴⁶. Από τη σκοπιά της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, σκοπός του νομοθέτη είναι να οδηγηθεί σε μια στάθμιση συμφερόντων και μέσω αυτής να απαντήσει το κρίσιμο ερώτημα, εάν και υπό ποιες προϋποθέσεις είναι θεμιτή η συλλογή και επεξεργασία προσωπικών δεδομένων ενός υποψήφιου για απασχόληση. Στο ερώτημα αυτό η συγκατάθεση του υποκειμένου διαδραματίζει έναν νομιμοποιητικό ρόλο υπό αυστηρές προϋποθέσεις. Αντιθέτως, από τη σκοπιά της προστασίας κατά των διακρίσεων το κρίσιμο ερώτημα είναι αν μπορούν τα δεδομένα αυτά, ακόμα και στην υποθετική περίπτωση που ήταν αντικείμενο θεμιτής συλλογής και επεξεργασίας, να χρησιμοποιηθούν ως κριτήρια επιλογής ή πρόσληψης. Όταν τα δεδομένα

---

45. Βλ. αναλυτικά τη διάσταση αυτή αναφορικά με το περιεχόμενο της προστασίας στον Δ. ΚΟΥΚΙΑΔΗ, Ο εργαζόμενος ως υποκείμενο προσωπικών δεδομένων κατά ΓΚΠΔ, ό.π., σ. 61 επ.

46. R. GELLERT ... [et al.], A comparative analysis of antidiscrimination and data protection legislations – Discrimination and privacy in the information society. Data mining and profiling in large databases (2012), Springer, Heidelberg, σσ. 61-89, διαθέσιμο στο: http://works.bepress.com/serge_gutwirth/90/ (τελευταία πρόσβαση 03.02.2020).

αυτά αφορούν προστατευόμενα από τον Νόμο προσωπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τα οποία θέτουν ή θα μπορούσαν να θέσουν σε μειονεκτικότερη θέση ένα πρόσωπο έναντι ενός άλλου προσώπου σε συγκρίσιμη κατάσταση, τότε τίθεται σε εφαρμογή η ειδική νομοθετική απαγόρευση των διακρίσεων κατά την πρόσβαση στην απασχόληση. Η συγκατάθεση δεν αναιρεί την εφαρμογή αυτή, η δε ευθύνη του εργοδότη είναι αντικειμενική. Κατά την προσέγγιση αυτή στο επίκεντρο της ανάλυσης βρίσκεται η διαφορετική μεταχείριση, το πώς στοιχειοθετείται και το πότε δικαιολογείται – αν μπορεί να δικαιολογηθεί – έχοντας ωστόσο υπόψη ότι η νομοθεσία για

την καταπολέμηση των διακρίσεων αφορά μικρό αριθμό προστατευόμενων προσωπικών γνωρισμάτων και όχι το σύνολο των προσωπικών δεδομένων που μπορεί να τύχουν θεμιτής επεξεργασίας.

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, παρά τις διαφορές που επισημάνθηκαν, οι δύο αυτές νομοθεσίες αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλεπιδρούν, διασφαλίζοντας μια επαρκή και αποτελεσματική προστασία για τον υποψήφιο εργαζόμενο στο στάδιο της πρόσβασης στην απασχόληση.

Η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια»: σκέψεις και προβληματισμοί με βάση την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*

Τατιανή Παπαδοπούλου**

Η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη (άλλως ευρωπαϊκή ιθαγένεια ή ιθαγένεια της Ένωσης) συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια. Η κτήση και η απώλειά της τελούν σε συνάρτηση με την κτήση και την απώλεια της ιθαγένειας κράτους μέλους. Εντούτοις, το Δικαστήριο της ΕΕ έχει αρχίσει να εισάγει περιορισμούς στην εξουσία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης να αποφασίζουν κυριαρχικά όσον αφορά ζητήματα απόδοσης, αφαίρεσης και άσκησης της εθνικής ιθαγένειας. Άλλοτε ως υποχρέωση σεβασμού της αρχής της αναλογικότητας, άλλοτε μέσω της αναγνώρισης δικαιωμάτων που συναρτώνται με την ευρωπαϊκή ιθαγένεια σε αμιγώς εσωτερικές υποθέσεις ή τέλος με υπερίσχυση της ευρωπαϊκής έναντι της εθνικής ιθαγένειας σε περιπτώσεις διπλής υπηκοότητας, η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη έχει αρχίσει να αποκτά σχετική αυτοτέλεια έναντι της εθνικής ιθαγένειας κράτους μέλους, ενίοτε δε να υπερισχύει αυτής. Η σύντομη μελέτη που ακολουθεί επιχειρεί να αναλύσει τις σχετικές δικαστικές αποφάσεις σε μια προσπάθεια ανίχνευσης ενός ζητήματος που ενδέχεται να λάβει διαστάσεις στο μέλλον και που, κατά την άποψη της συγγραφέως, θα μπορούσε να συνοψίζεται υπό τον όρο η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια».

ευρωπαϊκή ιθαγένεια – πολίτης της Ένωσης – άρθρο 20 ΣΛΕΕ – άρθρο 21 ΣΛΕΕ – εθνική ιθαγένεια – διπλή υπηκοότητα – αρχή της αναλογικότητας – εθνική κυριαρχία – κυριαρχικό δικαίωμα – ανιθαγένεια – ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων – Οδηγία 2004/38/ΕΚ – νομολογία Δικαστηρίου ΕΕ – ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann* – ΔΕΕ C-221/17, *Tjebbes* – ΔΕΕ C-34/09, *Zambrano* – ΔΕΕ C-165/16, *Lounes*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι πέντε και πλέον ετών¹ αναπτύσσεται στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) η έννοια της ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη (άλλως ευρωπαϊκή ιθαγένεια ή ιθαγένεια της Ένωσης) ως η ειδική έννομη σχέση που συνδέει την ΕΕ με τους πολίτες των κρατών μελών της. Σύμφωνα με το άρθρο 20 της Συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ (εφεξής, ΣΛΕΕ), «πολίτης της Ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους», ενώ «η ιθαγένεια της Ένωσης συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια». Κατά συνέπεια, η ιθαγένεια της Ένωσης ούτε αποκτάται ούτε χάνεται αυτοτελώς. Η κτήση και η απώλειά της τελούν σε συνάρτηση με την κτήση και την απώλεια της ιθαγένειας κράτους μέλους. Κατά πάγια δε νομολογία του Δικαστηρίου της ΕΕ (εφεξής, Δικαστήριο ή ΔΕΕ), ο καθορισμός

των προϋποθέσεων κτήσης και απώλειας της εθνικής ιθαγένειας εξακολουθούν να υπάγονται στην απόλυτη κυριαρχία κάθε κράτους μέλους, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο².

Εντούτοις, πρόσφατες αποφάσεις του Δικαστηρίου έχουν αρχίσει να θολώνουν τούτη την απόλυτη εικόνα, καθώς προοδευτικά θέτουν όρια στις εθνικές αρχές όσον αφορά την κτήση, απώλεια και άσκηση της εθνικής ιθαγένειας. Αυτό υλοποιείται με διάφορες μορφές, άλλοτε ως υποχρέωση σεβασμού της αρχής της αναλογικότητας (ΔΕΕ C-135/08, *Rottman* και C-221/17, *Tjebbes* κ.λπ.)³, άλλοτε μέσω της αναγνώρισης δικαιωμάτων που συναρτώνται με την ευρωπαϊκή ιθαγένεια σε αμιγώς εσωτερικές υποθέσεις (ΔΕΕ C-34/09, *Zambrano*)⁴ και, τέλος, με υπερίσχυση της ευρωπαϊκής έναντι της εθνικής ιθαγένειας σε περιπτώσεις διπλής υπηκοότητας (ΔΕΕ C-165/16, *Lounes*)⁵.

Η σύντομη μελέτη που ακολουθεί δεν αποτελεί παρά απόπειρα ανίχνευσης ενός ζητήματος που ενδέχεται να

* Οι απόψεις που εκφράζονται είναι απολύτως προσωπικές και δεσμεύουν μόνο τη συγγραφέα. Η μελέτη συνιστά συμβολή στη συγγραφή του Τιμητικού Τόμου για την καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ κα Ζωγία Παπασιώπη-Πασιά. Γράφεται, λοιπόν, με το βλέμμα στραμμένο στο αύριο, αλλά με την καρδιά αιχμάλωτη στο χθες, στα πρώτα «στοργικά» διδάγματα περί ιθαγένειας που έλαβα ως φοιτήτρια της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ από την καθηγήτριά μου και που δεν με εγκατέλειψαν, ούτε τα διδάγματα ούτε η στοργή της, στην πορεία προς το διδακτορικό δίπλωμα και στη μετέπειτα επαγγελματική διαδρομή μου.

** Δ.Ν., Νομικός Σύμβουλος Υπ. Εξωτερικών

1. Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, γνωστή και ως «ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη», αρχικά συστάθηκε με το άρθρο 8 της Συνθήκης του Μάαστριχτ (Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 07.02.1992).

2. Βλ. ιδίως ΔΕΚ C-369/90 *Micheletti*, 07.07.1992, ECLI:EU:C:1992:295, σκ. 10· ΔΕΚ C-179/98, *Mesbah*, 11.11.1999, ECLI:EU:C:1999:549, σκ. 29· ΔΕΚ C-200/02, *Zhu και Chen*, 19.10.2004, ECLI:EU:C:2004:639, σκ. 37· ΔΕΚ C-192/99, *Kaur*, 20.02.2001, ECLI:EU:C:2001:106, σκ. 20· ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann*, 02.03.2010, ECLI:EU:C:2010:104, σκ. 39 και άλλες.

3. ΔΕΕ C-135/08, *Rottman*, ό.π. και C-221/17, *Tjebbes* κ.λπ., 12.03.2019, ECLI:EU:C:2019:189.

4. ΔΕΕ C-34/09, *Zambrano*, 08.03.2011, ECLI:EU:C:2011:124.

5. ΔΕΕ C-165/16, *Lounes*, 14.11.2017, ECLI:EU:C:2017:862.

λάβει διαστάσεις στο μέλλον⁶ και που, κατά την άποψη της συγγραφέως, θα μπορούσε να συνοψίζεται υπό τον όρο η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια».

II. Η επίδραση της πρόσφατης νομολογίας του Δικαστηρίου της ΕΕ στη διαμόρφωση μιας «υπερέχουσας ευρωπαϊκής ιθαγένειας»

Στο παρόν στάδιο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια εξαντλείται σε ορισμένα δικαιώματα (άρθρα 20 επ. ΣΛΕΕ), με κυριότερο το δικαίωμα της κυκλοφορίας και διαμονής του πολίτη της Ένωσης στο έδαφος των κρατών μελών⁷. Παράλληλα έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να εξαρτάται από την εθνική ιθαγένεια κράτους μέλους, την οποία καλείται να συμπληρώσει και όχι να αντικαταστήσει. Τούτο οφείλεται στο ότι από της συστάσεώς της, η ιθαγένεια της Ένωσης υπόκειται σε διαφορετική συλλογιστική απ' ό,τι η εθνική. Ενώ δηλαδή η εθνική ιθαγένεια αποδίδεται κατά κανόνα σε αυτούς που συνδέονται με το έδαφος και τον λαό ενός κράτους, αντιθέτως κύριος σκοπός της ευρωπαϊκής ιθαγένειας είναι να ενθαρρύνει την κινητικότητα των πολιτών κάθε κράτους μέλους έξω από τα δικά του όρια, εντός της εσωτερικής αγοράς⁸.

Ωστόσο, παρά τον αρχικά παρεπόμενο χαρακτήρα και το περιορισμένο περιεχόμενό της, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια αποκτά συν τω χρόνω, μέσα από την εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου, συνταγματική χροιά και αυτονομία, τόσο σε σχέση με τους περιορισμούς του παραγώγου δικαίου της ΕΕ όσο και αναφορικά με την εθνική

ιθαγένεια.

Το Δικαστήριο έχει συμβάλει καθοριστικά στην ίδρυση και στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, αρχικά μέσα από τη συστηματική διεύρυνση των δικαιωμάτων του μετακινούμενου ευρωπαίου εργαζομένου, κατόπιν δε με τη διατύπωση του αξιώματος ότι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια αποτελεί τη «θεμελιώδη ιδιότητα των υπηκόων των κρατών μελών»⁹. Η νομολογία αυτή δεν προέκυψε ξαφνικά. Προηγήθηκε σειρά αποφάσεων με τις οποίες είχε κριθεί ότι, εφόσον μια περίπτωση εμπίπτει στο πεδίο του δικαίου της Ένωσης, η εκ μέρους των κρατών μελών άσκηση εθνικών αρμοδιοτήτων δεν μπορεί να εξαρτάται από τη διακριτική τους ευχέρεια, αλλά περιορίζεται από την υποχρέωση τήρησης των κανόνων του δικαίου της ΕΚ/ΕΕ¹⁰. Κρίθηκε λοιπόν «απόλυτα λογικό»¹¹ ότι δεν πρέπει να δοθεί διαφορετική λύση όσον αφορά τη ρύθμιση των όρων κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας. Έτσι, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι η αρμοδιότητα των κρατών μελών στον σχετικό τομέα πρέπει και αυτή να ασκείται τηρουμένου του «κοινοτικού» δικαίου¹².

Και αν τα παραπάνω έχουν πλέον εδραιωθεί στην έννομη τάξη της Ένωσης, δεν ισχύει το ίδιο με αυτό που τεκταίνεται το τελευταίο διάστημα στους κόλπους του Δικαστηρίου

6. Όταν γράφονταν αυτές οι γραμμές, είχε μόλις εκδοθεί η ΔΕΕ C-221/17, *Tjebbes κ.λπ.*, ό.π.

7. Επίσης, δικαιώματα που πηγάζουν από την ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη είναι το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις ευρωεκλογές και στις δημοτικές εκλογές του κράτους μέλους της κατοικίας του, υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους του κράτους αυτού, το δικαίωμα να απολαύει διπλωματικής και προξενικής προστασίας στο έδαφος τρίτων χωρών από τις αρχές άλλου κράτους μέλους υπό τους ίδιους όρους που ισχύουν και έναντι των υπηκόων του εν λόγω κράτους μέλους και, τέλος, το δικαίωμα αναφοράς προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τον Ευρωπαϊκό Διαμεσολαβητή και το δικαίωμα έγγραφης επικοινωνίας με τα όργανα της Ένωσης (άρθρα 21-24 ΣΛΕΕ). Άλλα συμπληρωματικά δικαιώματα που καταγράφονται σε επιμέρους διατάξεις των Συνθηκών είναι η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία των πολιτών (άρθρο 24 παρ. 1 ΣΛΕΕ), το δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών και λοιπών οργάνων και οργανισμών της Ένωσης (άρθρο 15 ΣΛΕΕ) κ.ά.

8. Αυτό είναι ορατό τόσο σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, καθώς τα τρία από τα τέσσερα καταγεγραμμένα στα άρθρα 20 επ. της ΣΛΕΕ δικαιώματα προϋποθέτουν μετακίνηση εκτός της επικράτειας του κράτους μέλους καταγωγής, όσο και παραγώγου δικαίου, με έμφαση στην Οδηγία 2004/38/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα εντός της Ένωσης.

9. Βλ. κυρίως την απόφαση ΔΕΚ C-184/99, *Grzelczyk*, 20.09.2001, ECLI:EU:C:2001:458, στην υπόθεση στην οποία συναντάται για πρώτη φορά η διατύπωση αυτή, αλλά και τις αποφάσεις ΔΕΚ C-413/99, *Baumbast*, 17.09.2002, ECLI:EU:C:2002:493, σκ. 82' ΔΕΕ C-148/02, *Garcia Avello*, 02.10.2003, ECLI:EU:C:2003:539, σκ. 22' ΔΕΚ C-200/02 *Zhu και Chen*, ό.π., σκ. 25' ΔΕΚ C-456/02, *Trojani*, 07.09.2004, ECLI:EU:C:2004:488, σκ. 30' ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann*, ό.π., σκ. 43.

10. Αυτό έγινε αρχικά δεκτό σε ζητήματα άμεσης φορολογίας (βλ. ΔΕΚ C-446/03, *Marks & Spencer*, 13.12.2005, ECLI:EU:C:2005:763, σκ. 29), επωνύμου (βλ. ΔΕΚ C-148/02, *Garcia Avello*, ό.π., σκ. 25' ΔΕΚ C-353/06, *Grunkin-Paul*, 14.10.2008, ECLI:EU:C:2008:559, σκ. 16' ΔΕΕ C-541/15, *Freitag*, 08.06.2017, ECLI:EU:C:2017:432, σκ. 33), συντάξεων αμάχων θυμάτων πολέμου (βλ. ΔΕΚ C-192/05, *Tas-Hagen*, 26.10.2006, ECLI:EU:C:2006:676, σκ. 21-22' ΔΕΚ C-499/06, *Nerkowska*, 22.05.2007, ECLI:EU:C:2008:300, σκ. 23) κ.ά. Ειδικά σε ζητήματα ιθαγένειας, βλ. την υπόθεση ΔΕΚ C-369/90, *Micheletti κ.λπ.*, 07.07.1992, ECLI:EU:C:1992:295, κατά την οποία οι ισπανικές αρχές αρνούσαν να αναγνωρίσουν ελευθερία εγκατάστασης σε Ιταλό υπήκοο που είχε συγχρόνως την αργεντινή ιθαγένεια, με το αιτιολογικό ότι η ισπανική νομοθεσία τον θεωρούσε υπήκοο Αργεντινής, όπου αυτός είχε και τη συνήθη διαμονή του. Το Δικαστήριο τότε διέπλασε την αρχή ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να περιορίζει τα αποτελέσματα της χορήγησης της ιθαγένειας άλλου κράτους μέλους θέτοντας επιπλέον προϋποθέσεις για την αναγνώριση της εν λόγω ιθαγένειας, ενόψει της άσκησης θεμελιώδους ελευθερίας που προβλέπεται από τη Συνθήκη. Πρβλ και ΔΕΕ C-165/16, *Lounes*, ό.π., σκ. 55.

11. ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann*, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, 30.09.2009, ECLI:EU:C:2009:588, σημ. 20.

12. ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann*, ό.π., σκ. 41.

ου, όπου η «θεμελιώδης ιδιότητα των υπηκόων των κρατών μελών» παρουσιάζει τάσεις υπέρβασης της ίδιας της εθνικής ιθαγένειας, από την οποία εξαρτάται. Οι τάσεις αυτές εκδηλώνονται κυρίως με τους ακόλουθους τρόπους: 1ον ως επίκληση της αρχής της αναλογικότητας, 2ον με διαμόρφωση του κριτηρίου της «μη στέρησης από τον ημεδαπό της πραγματικής δυνατότητας να ασκεί, κατά το ουσιώδες μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται με την ιδιότητά του ως πολίτη της Ένωσης» και 3ον με την αναγνώριση της υπεροχής της ευρωπαϊκής ιθαγένειας έναντι της ημεδαπής, ως αποτέλεσμα της προοδευτικής ενσωμάτωσης του Ευρωπαϊού πολίτη στο κράτος μέλος υποδοχής.

1. Η επίκληση της αρχής της αναλογικότητας

Στην υπόθεση C-135/08, ο Janko Rottmann, υπήκοος Αυστρίας, υπέβαλε στον Δήμο Μονάχου αίτηση πολιτογράφησης τον Φεβρουάριο του 1998, αποκρύπτοντας, κατά τη συμπλήρωση του σχετικού εντύπου, ότι είχε ασκηθεί σε βάρος του ποινική δίωξη στην Αυστρία για σοβαρές απάτες. Εξαιτίας της απόκτησης γερμανικής ιθαγένειας, ο Rottmann απώλεσε, σύμφωνα με το αυστριακό δίκαιο περί ιθαγένειας, την αυστριακή υπηκοότητα. Όταν οι δημοτικές αρχές του Μονάχου πληροφορήθηκαν ότι εκκρεμούσε κατά του Rottmann ένταλμα σύλληψης στην Αυστρία υπό την ιδιότητα του κατηγορουμένου, το ομόσπονδο κράτος της Βαυαρίας ανακάλεσε αναδρομικά την πολιτογράφησή του, διότι ο ενδιαφερόμενος είχε αποκτήσει τη γερμανική ιθαγένεια με απάτη, σύμφωνα με τον βαυαρικό Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας. Ο ενδιαφερόμενος άσκησε προσφυγή για την ακύρωση της ανωτέρω απόφασης, ισχυριζόμενος ότι η ανάκληση της πολιτογράφησης του τον καθιστούσε, κατά παράβαση του δημοσίου διεθνούς δικαίου, ανιθαγενή, με συνέπεια επίσης την απώλεια, κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου, της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Κατόπιν της απόρριψης της προσφυγής του σε πρώτο και σε δεύτερο βαθμό, ο Rottmann άσκησε αναίρεση ενώπιον του Bundesverwaltungsgericht, το οποίο απηύθυνε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ.

Ο Γεν. Εισαγγελέας στην υπόθεση αυτή, P. Maduro, σημειώνει ότι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια αποτελεί «αυτοτελή νομική και πολιτική έννοια σε σχέση με την έννοια της [εθνικής] ιθαγένειας», «υπερβαίνει τα όρια του κράτους που απονέμει την αντίστοιχη εθνική ιθαγένεια και αυτονομείται εννοιολογικά» από αυτήν (σκ. 16 επ.).

Και συνεχίζει (σκ. 23): «Αυτό είναι το καταπληκτικό με την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης: ενισχύει τους δεσμούς που μας ενώνουν με τα κράτη μας (αφού ο λόγος για τον οποίο είμαστε Ευρωπαίοι πολίτες έγκειται στο ότι είμαστε υπήκοοι των κρατών μας) και ταυτόχρονα μας χειραφετεί (αφού είμαστε πλέον πολίτες πέρα από τα όρια του κράτους μας). Η κτήση της ιδιότητας του Ευρωπαϊού πολίτη εξαρτάται από

την ύπαρξη ιθαγένειας κράτους μέλους, η οποία ρυθμίζεται από το εθνικό δίκαιο, αλλά, όπως σε κάθε περίπτωση θεμελίωσης της ιδιότητας του πολίτη, αποτελεί τη βάση ενός νέου πολιτικού χώρου, από τον οποίο προκύπτουν δικαιώματα και υποχρεώσεις που καθορίζονται από το κοινοτικό δίκαιο και δεν εξαρτώνται από το κράτος. Αυτό άλλωστε νομιμοποιεί με τη σειρά του την αυτοτέλεια και το κύρος της κοινοτικής έννομης τάξης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, μολονότι η ιθαγένεια ενός κράτους μέλους αποτελεί προϋπόθεση για την κτήση της ιδιότητας του Ευρωπαϊού πολίτη, το σύνολο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που συναρτώνται προς την ιδιότητα αυτή δεν μπορεί να περιορίζεται αδικαιολόγητα από την εν λόγω ιθαγένεια. Με άλλα λόγια, ναι μεν η κτήση και η απώλεια της ιθαγένειας κράτους μέλους (άρα και της ιθαγένειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης) δεν ρυθμίζονται καθαυτές από το κοινοτικό δίκαιο, αλλά οι προϋποθέσεις κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας πρέπει να συμβιβάζονται με τους κοινοτικούς κανόνες και να σέβονται τα δικαιώματα του Ευρωπαϊού πολίτη».

Εν τέλει το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το δίκαιο της Ένωσης και, συγκεκριμένα, το άρθρο περί ευρωπαϊκής ιθαγένειας δεν απαγορεύει σε ένα κράτος μέλος να ανακαλεί την πράξη πολιτογράφησης πολίτη της ΕΕ λόγω απάτης. Εντούτοις, τα κράτη μέλη οφείλουν να τηρούν το δίκαιο αυτό ακόμη και κατά την άσκηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους στον τομέα της ιθαγένειας. Έτσι, στο πλαίσιο της υπόθεσης C-135/08, κρίθηκε ότι κατά την εξέταση της πράξης ανάκλησης της πολιτογράφησης έπρεπε να ληφθούν υπόψη οι συνέπειες που ενδεχομένως έχει η πράξη αυτή για τον ενδιαφερόμενο και για τα μέλη της οικογένειάς του, λόγω της φύσης και των συνεπειών της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης, με βάση την αρχή της αναλογικότητας. Η εξέταση αυτή περιλαμβάνει, κατά το Δικαστήριο, την εξακρίβωση του εάν η απώλεια της ιθαγένειας είναι δικαιολογημένη σε σχέση με τη βαρύτητα της παράβασης που έχει τελέσει ο ενδιαφερόμενος, με τον χρόνο που έχει παρέλθει μεταξύ της απόφασης πολιτογράφησης και της απόφασης ανάκλησής της και, τέλος, με τη δυνατότητά του να ανακτήσει την αρχική του ιθαγένεια.

Το Δικαστήριο, στην υπόθεση C-135/08, Rottmann, καταδεικνύει ότι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια είναι τόσο σημαντική, ώστε δύναται να περιστέλλει τα όρια της εθνικής κυριαρχικής εξουσίας για την ανάκληση της πράξης απονομής ιθαγένειας. Μια απόφαση ανάκλησης της εθνικής ιθαγένειας πρέπει να είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας κατά το δίκαιο της Ένωσης.

Η νομολογία αυτή θα επαναληφθεί, επί της αρχής, και στην υπόθεση Tjebbes. Στην υπόθεση αυτή, ο Υπουργός Εσωτερικών των Κάτω Χωρών αρνήθηκε να εκδώσει εθνικό διαβατήριο στους προσφεύγοντες, πρώην Ολλανδούς υπηκόους, με το σκεπτικό ότι αυτοί έχασαν αυτο-

δικαίως την ολλανδική ιθαγένεια, σύμφωνα με διάταξη του ολλανδικού νόμου κατά την οποία ενήλικος χάνει την ολλανδική ιθαγένεια εάν, έχοντας επίσης αλλοδαπή ιθαγένεια και κατά το διάστημα που είναι ενήλικος, επί συνεχή περίοδο δέκα ετών έχει την κύρια διαμονή του εκτός των Κάτω Χωρών και εκτός περιοχών στις οποίες έχει εφαρμογή η ΣΛΕΕ.

Οι ενδιαφερόμενοι υποστήριξαν ότι ο Υπουργός Εσωτερικών δεν έλαβε υπόψιν ότι η απώλεια της ολλανδικής ιθαγένειας συνεπάγεται απώλεια της ιθαγένειας της Ένωσης και των συνδεομένων με αυτή δικαιωμάτων, τόσο για τους ίδιους όσο και για τα τέκνα τους. Κατά τη γνώμη τους, ο Υπουργός όφειλε να εξετάσει τις συνέπειες της απώλειας της ολλανδικής ιθαγένειας από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης, με βάση την αρχή της αναλογικότητας, εκτιμώντας τις προσωπικές περιστάσεις κάθε ατομικής περίπτωσης. Ο Υπουργός ισχυρίστηκε, αντιθέτως, ότι δεν διαθέτει περιθώριο προσωπικής στάθμισης, καθώς με τη θέσπιση της διάταξης αυτής του εθνικού νόμου σταθμίστηκε το πότε λείπει πραγματικός δεσμός με τις Κάτω Χώρες. Η δε αρχή της αναλογικότητας τηρήθηκε δεδομένου ότι οι προσφεύγοντες δεν κατέστησαν, πάντως, ανιθαγενείς (διατήρησαν την υπηκοότητα τρίτης χώρας).

Στο πλαίσιο αυτό, υπό το φως της νομολογίας *Rottmann*, το Συμβούλιο Επικρατείας των Κάτω Χωρών υπέβαλε στο ΔΕΕ το προδικαστικό ερώτημα εάν πρέπει τα άρθρα 20 και 21 ΣΛΕΕ, ιδίως υπό το πρίσμα του άρθρου 7 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι, λόγω της έλλειψης ατομικής εξέτασης με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας όσον αφορά τις συνέπειες που η απώλεια της ιθαγένειας έχει για την κατάσταση των ενδιαφερομένων από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης, αντιτίθενται στην ως άνω διάταξη του ολλανδικού δικαίου.

Στην απόφασή του της 12ης Μαρτίου 2019, το Δικαστήριο αρχικά, όπως και στην υπόθεση *Rottmann*, έκρινε ότι είναι «θεμιτό» ένα κράτος μέλος να επιθυμεί να προστατεύσει «αφενός, την ιδιαίτερη σχέση αλληλεγγύης και πίστωσης που υπάρχει μεταξύ αυτού του ίδιου και των υπηκόων του και αφετέρου, την αμοιβαιότητα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που αποτελούν το θεμέλιο του δεσμού της ιθαγένειας»¹³. Δεν αμφισβήτησε δε ότι το κριτήριο της συνήθους διαμονής σε τρίτη χώρα επί συνεχές διάστημα δέκα ετών ενδέχεται να «αντανακλά» την έλλειψη ενός πραγματικού δεσμού με το κράτος ιθαγενείας (σκ. 36). Εξάλλου, αποδέχθηκε ότι ένα κράτος μέλος μπορεί, για λόγους «γενικού συμφέροντος», να στερεί την ιθαγένεια

από πολίτη, έστω και αν κάτι τέτοιο συνεπάγεται και απώλεια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας (σκ. 39).

Ωστόσο, προκειμένου η αυτοδίκαιη απώλεια της εθνικής ιθαγένειας, σε περίπτωση που συνεπάγεται και απώλεια της ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη, να είναι «συμβατή» με την αρχή της αναλογικότητας πρέπει οι αρμόδιες εθνικές αρχές, των εθνικών δικαστηρίων συμπεριλαμβανομένων, να είναι σε θέση να εξετάσουν τις συνέπειες της απώλειας αυτής επί της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης (σκ. 40, 41).

Το ενδιαφέρον στην υπόθεση *Tjebbes* είναι ότι το ΔΕΕ επιχειρεί να περιγράψει τα στοιχεία της ως άνω εξέτασης με τρόπο διαφορετικό από αυτόν που ακολούθησε στην υπόθεση *Rottmann*, όπου η αναλογικότητα αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στην παράβαση (απόκρυψη δίωξης-απάτη) και στη συνέπειά της (αφαίρεση της ιθαγένειας). Εν προκειμένω, δεν πρόκειται για μια εκ των υστέρων δικαιολόγηση της αφαίρεσης, όπως στην υπόθεση *Rottmann*. Στην υπόθεση *Tjebbes* το ΔΕΕ καθορίζει τα στοιχεία που είναι κρίσιμα για την εκτίμηση της ατομικής κατάστασης του ενδιαφερομένου και των μελών της οικογενείας του, με σκοπό να προσδιοριστεί εάν οι συνέπειες της απώλειας της ευρωπαϊκής ιθαγένειας επηρεάζουν δυσανάλογα «τη φυσιολογική εξέλιξη της οικογενειακής και επαγγελματικής του ζωής» κατά το δίκαιο της Ένωσης (σκ. 44).

Ειδικότερα, το ΔΕΕ θεωρεί απαραίτητο οι αρχές να βεβαιώνουν ότι μια τέτοια απώλεια συνάδει με τα θεμελιώδη δικαιώματα και, ιδίως, τον σεβασμό της οικογενειακής ζωής κατά το άρθρο 7 του Χάρτη, σε συνδυασμό με το άρθρο 24 παρ. 2 του Χάρτη που κατοχυρώνει το υπέρτατο συμφέρον του παιδιού. Καθοριστικής σημασίας είναι, εξάλλου, το γεγονός ότι ο ενδιαφερόμενος θα αντιμετωπίσει περιορισμούς στην άσκηση του δικαιωμάτος του ελεύθερης κυκλοφορίας στα κράτη μέλη, που θα καταστήσουν ενδεχομένως ιδιαίτερως δυσχερή τη διατήρηση των οικογενειακών του δεσμών ή των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων. Κρίσιμο στοιχείο μπορεί να είναι, τέλος, ο σοβαρός κίνδυνος που διατρέχει να υποβαθμιστεί σημαντικά η ασφάλειά του ή η ελευθερία μετακίνησής του σε τρίτες χώρες, λόγω του ότι δεν θα μπορεί πλέον να απολαύει προξενικής προστασίας, κατά το άρθρο 20 παρ. 2 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ (σκ. 46 επ.).

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι οι προϋποθέσεις απώλειας της ιθαγένειας ενός κράτους μέλους, σε περίπτωση που συνεπιφέρει απώλεια και της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, δεν περιορίζονται στον δεσμό του ενδιαφερομένου πολίτη με την Πολιτεία του ούτε εξαντλούνται στο πρόσωπό του. Αφενός, εκτείνονται σε εκτιμήσεις περί του υπέρτατου συμφέροντος των τέκνων του, αφετέρου βαίνουν πέρα από τις οικογενειακής ή επαγγελματικής φύσεως σχέσεις του στο εν λόγω κράτος μέλος, καθώς δύνανται να αφο-

13. Βλ. ΔΕΕ C-221/17, *Tjebbes*, ό.π., σκ. 33. Πρβλ. ΔΕΕ C-135/08, *Rottmann*, ό.π., σκ. 51.

ρούν ακόμη και τις επαφές που ενδέχεται να αναπτύξει με τρίτες χώρες.

2. Το κριτήριο της μη στέρησης από το ενδιαφερόμενο πρόσωπο (ημεδαπό) της πραγματικής δυνατότητας να ασκεί, κατά το ουσιώδες μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται με την ιδιότητά του ως πολίτη της Ένωσης

Στην υπόθεση C-34/09, η οποία δεν παρουσιάζει κατέναντα συνδυαστικό στοιχείο με το ενωσιακό δίκαιο, ο Ruiz Zambrano και η σύζυγός του, αμφότεροι κολομβιανής ιθαγένειας, γέννησαν –διαμένοντας παράνομα στο Βέλγιο – δύο παιδιά, τα οποία απέκτησαν τη βελγική ιθαγένεια κατ' εφαρμογή του κώδικα ιθαγενείας του Βελγίου. Αν και δεν διέθετε την αναγκαία άδεια διαμονής και εργασίας, ο Zambrano προσελήφθη από βελγική εταιρία στις Βρυξέλλες, αλλά η σύμβαση εργασίας του διεκόπη οριστικά μετά από έναν περίπου χρόνο, κατ' εντολή του επιθεωρητή εργασίας. Η αρμόδια υπηρεσία αρνήθηκε να καταβάλει επίδομα ανεργίας στον Zambrano, καθώς δεν διέθετε άδεια εργασίας. Ο τελευταίος άσκησε προσφυγή ενώπιον του αρμόδιου εθνικού δικαστηρίου (tribunal du travail de Bruxelles), το οποίο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε αρχικά ότι το παράγωγο δίκαιο (δηλαδή η Οδηγία 2004/38/ΕΚ περί ελεύθερης κυκλοφορίας) δεν έχει εφαρμογή σε περιπτώσεις όπως αυτή της κύριας δίκης, λόγω της μηδέποτε μετακίνησης των προσφευγόντων από τη βελγική επικράτεια προς άλλο κράτος μέλος. Εντούτοις, έκρινε ότι τίποτε δεν το εμποδίζει από το να εφαρμόσει το πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ, δηλαδή τα άρθρα 20 και 21 ΣΛΕΕ περί ευρωπαϊκής ιθαγενείας. Σύμφωνα με την απόφαση, η άρνηση χορήγησης, σε πρόσωπο που είναι υπήκοος τρίτης χώρας, άδειας διαμονής στο κράτος μέλος όπου κατοικούν τα ανήλικα τέκνα του, που είναι πολίτες του εν λόγω κράτους μέλους και τα οποία αυτός συντηρεί, καθώς και η άρνηση χορήγησης άδειας εργασίας στο πρόσωπο αυτό, καταλήγουν σε στέρηση από τα ίδια τα ημεδαπά τέκνα του της πραγματικής δυνατότητας να ασκούν, κατά το ουσιώδες μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται με την ιδιότητά τους ως πολίτες της Ένωσης¹⁴.

Μετά την παραπάνω απόφαση, η διάκριση μεταξύ διασυνοριακών ή αμιγώς εσωτερικών υποθέσεων, η οποία υπαγορεύει την εφαρμογή του εθνικού δικαίου ή του δικαίου της Ένωσης σε μια αντίστοιχη διαφορά, δεν προσδιορίζεται πλέον με βάση το στοιχείο της μετακίνησης προς κράτος μέλος, αλλά με γνώμονα τις επιπτώσεις που τα εθνικά μέτρα δύνανται να έχουν στην ουσιαστική

άσκηση των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή ιθαγένεια. Υπό το πρίσμα αυτό, ο ενδιαφερόμενος Ευρωπαίος πολίτης δεν εμποδίζεται να προβάλλει, ενόσω ακόμη διαμένει στο κράτος μέλος της ιθαγενείας του, το ενδεχόμενο μιας μελλοντικής προσβολής των δικαιωμάτων του που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή ιθαγένεια¹⁵. Κατά συνέπεια, ένα κράτος μέλος εμποδίζεται να λάβει μέτρα σε βάρος αλλοδαπού παρανόμως ευρισκομένου στο έδαφός του, με το σκεπτικό ότι θα στερούσαν από τον εξαρτώμενο ημεδαπό την πραγματική δυνατότητα να ασκεί, κατά το ουσιώδες μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται με την ιδιότητά του ως πολίτη της Ένωσης¹⁶.

Αν και μία σειρά από αμέσως επόμενες αποφάσεις του Δικαστηρίου¹⁷ φρόντισαν να περιορίσουν δραστικά το εύρος της νομολογίας *Zambrano*, είναι χαρακτηριστικό ότι μνεία της γίνεται σε όλες τις μετέπειτα προδικαστικές υποθέσεις με συναφές περιεχόμενο. Στην ουσία, αυτό που συνέβη ήταν να αναπτυχθεί σταδιακά ένα ακόμη «φίλτρο» εξέτασης από το Δικαστήριο των προϋποθέσεων άσκησης του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής, ως συνισταμένης της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης. Έτσι, το Δικαστήριο ελέγχει, κατ' αρχάς, εάν συντρέχει εφαρμογή του παραγώγου δικαίου, δηλαδή της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, και σε δεύτερο στάδιο, εάν η άρνηση των αρχών του κράτους μέλους υποδοχής να αναγνωρίσουν δικαίωμα διαμονής θα είχε ως αποτέλεσμα να εμποδίσει τους ενδιαφερόμενους Ευρωπαίους πολίτες – ακόμη και μη μετακινούμενους ημεδαπούς – να απολαύσουν πράγματι, κατά το ουσιώδες μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται προς την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, κατά το πρωτογενές δίκαιο (κυρίως άρθρο 21 ΣΛΕΕ)¹⁸.

15. Αυτή η διάκριση μεταξύ των «κινητικών» και των «μη κινητικών» πολιτών της Ένωσης συνιστά την ουσία του ζητήματος της «αντίστροφης δυσμενούς διάκρισης», βλ. σχετικά Α. TRYFONIDOU, *Reverse Discrimination in EC Law*, Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2009. Επίσης, ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *What can the Court's response to reverse discrimination and purely internal situations contribute to our understanding of the relationship between the 'restriction' and 'discrimination' concepts in EU free movement law?*, διαθέσιμο στο: <https://www.jus.uio.no/ifp/forskning/prosjekter/markedsstaten/arrangementer/2011/free-movement-oslo/speakers-papers/tryfonidou.pdf>.

16. Λεπτομερής ανάλυση της απόφασης ΔΕΕ C-34/09, *Zambrano*, ό.π., βλ. σε Τ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια κατά τη νομολογία του ΔΕΕ*. Προς μια αυτόνομη πηγή δικαιωμάτων των Ευρωπαίων πολιτών, ΕΕΕυρΔ, 2012, σ. 17.

17. Βλ. κυρίως ΔΕΕ C-256/11, *Dereci* κ.λπ., 15.11.2011, ECLI:EU:C:2011:734, ΔΕΕ C-356/11 & C-357/11, *O. και S.*, 06.12.2012, ECLI:EU:C:2012:776, ΔΕΕ C-86/12, *Alopa και Moudoulou*, 10.10.2013, ECLI:EU:C:2013:645.

18. Βλ., μεταξύ πολλών, ΔΕΕ C-456/12, *O. και B.*, ό.π., σκ. 44 επ. ΔΕΕ

14. Στην ουσία το Δικαστήριο αναφερόταν στο σπουδαιότερο από τα δικαιώματα του Ευρωπαίου πολίτη, στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής εντός της Ένωσης, καθώς η οικογένεια θα υποχρεωνόταν να εγκαταλείψει το ευρωπαϊκό έδαφος.

3. Η υπερίσχυση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας ως αποτέλεσμα της προοδευτικής ενσωμάτωσης στο κράτος μέλος υποδοχής

Στην υπόθεση C-165/16 η διαφορά αφορούσε την απόρριψη από τον Υπουργό Εσωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου της αίτησης διαμονής του Αλγερινού υπηκόου, Toufik Lounes, με την αιτιολογία ότι η σύζυγος του τελευταίου, P.N. García Ormazábal, Ισπανίδα υπήκοος, η οποία είχε εγκατασταθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο το 2004, απέκτησε με πολιτογράφηση τη βρετανική ιθαγένεια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να θεωρηθεί ότι δεν εμπίπτει πια στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ για την ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών των κρατών μελών της ΕΕ και των μελών των οικογενειών τους. Συγκεκριμένα, στην απορριπτική απάντηση του Υπουργού Εσωτερικών αναφερόταν ότι η σύζυγος του T. Lounes δεν λογιζόταν πλέον ως «υπήκοος ΕΟΧ» διότι είχε αποκτήσει τη βρετανική ιθαγένεια από το 2009, μολονότι διατηρούσε και την ισπανική της ιθαγένεια. Ως εκ τούτου, ο T. Lounes δεν μπορούσε να λάβει άδεια διαμονής ως μέλος οικογένειας πολίτη της Ένωσης. Κατόπιν αυτού, ο ενδιαφερόμενος άσκησε προσφυγή στο ανώτερο διοικητικό δικαστήριο του Ηνωμένου Βασιλείου (High Court of Justice (England & Wales), Queen's Bench Division (Administrative Court)).

Το προδικαστικό ερώτημα που υποβλήθηκε στο ΔΕΕ ήταν εάν η P.N. García Ormazábal και το μέλος της οικογένειάς της απώλεσαν, πράγματι, τα παρεχόμενα με την Οδηγία αυτή δικαιώματα στο Ηνωμένο Βασίλειο από την ημερομηνία κατά την οποία η ενδιαφερομένη πολιτογραφήθηκε εντός του κράτους μέλους αυτού, ή εάν, όπως υποστήριξε ο T. Lounes, η σύζυγός του πρέπει να εξακολουθεί να θεωρείται «δικαιούχος» κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 της εν λόγω Οδηγίας, έτσι ώστε η ίδια καθώς και το μέλος της οικογένειας που τη συνοδεύει να μπορούν πάντοτε να προβάλλουν τα δικαιώματα που τους αναγνωρίζει η ως άνω Οδηγία. Ακολούθως, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε από το ΔΕΕ να διευκρινίσει αν ένα κράτος μέλος μπορεί να αρνηθεί, βάσει των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, το δικαίωμα διαμονής σε αλλοδαπό υπήκοο, μέλος της οικογένειας πολίτη της Ένωσης, όταν ο τελευταίος, αφού άσκησε το δικαίωμα του ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής σύμφωνα με την Οδηγία 2004/38/ΕΚ, απέκτησε την ιθαγένεια του εν λόγω κράτους, διατηρώντας παράλληλα την αρχική του ιθαγένεια.

Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, βάσει του πρωτογενούς δικαίου και δη του άρθρου 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ, αντιβαίνει στη λογική της προοδευτικής ενσωμάτωσης που ενθαρ-

ρύνει η ως άνω διάταξη το να γίνει δεκτό ότι πολίτης που άσκησε το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας πρέπει να στερηθεί το δικαίωμα να έχει οικογενειακή ζωή στο κράτος μέλος υποδοχής, επειδή θέλησε, διά της πολιτογράφησης του στο συγκεκριμένο κράτος μέλος, να ενσωματωθεί ακόμη περισσότερο στην κοινωνία αυτού (σκ. 58).

Έτσι, κατά το Δικαστήριο, για να έχουν πρακτική αποτελεσματικότητα τα δικαιώματα που παρέχει στους πολίτες της Ένωσης το άρθρο 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ, επιβάλλεται ένας πολίτης ευρισκόμενος στην κατάσταση της P.N. García Ormazábal να διατηρεί στο κράτος μέλος υποδοχής τα δικαιώματα που αντλεί από την εν λόγω διάταξη, μετά την κτήση της ιθαγένειας αυτού του κράτους, επιπλέον της αρχικής του ιθαγένειας, και ειδικότερα να έχει τη δυνατότητα οικογενειακής ζωής με τον σύζυγό του υπήκοο τρίτου κράτους, διά της εξασφάλισης στον τελευταίο δευτερογενούς δικαιώματος διαμονής (σκ. 60).

Από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης, η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Lounes* είναι σαφώς δικαιολογημένη. Πράγματι, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε εύκολα να δεχθεί διακριτική μεταχείριση σε βάρος ενός Ευρωπαίου πολίτη και των μελών της οικογένειάς του, οι οποίοι απέκτησαν και την ιθαγένεια του κράτους μέλους υποδοχής, έναντι άλλων επίσης «κινητικών» πολιτών κρατών μελών, οι οποίοι παρέμειναν αλλοδαποί για το κράτος αυτό.

Ωστόσο, υπό το πρίσμα της εθνικής κυριαρχίας στο ζήτημα της ιθαγένειας, η εν λόγω απόφαση γεννά εύλογα ερωτηματικά. Αν ο στόχος της ενσωμάτωσης έχει απολύτως επιτευχθεί μέσω της απόδοσης της ιθαγένειας του κράτους υποδοχής, για ποιο λόγο υφίστανται τα ειδικά δικαιώματα και η προστασία που συνοδεύουν τον «κινητικό» Ευρωπαίο πολίτη; Και μέχρι πότε μπορούν αυτά να ισχύουν για τον ίδιο και για τα μέλη της οικογένειάς του¹⁹; Μια τέτοια μεταχείριση είναι αντίθετη με τον κανόνα της ισότητας των πολιτών που απαρτίζουν τον ίδιο λαό, ανεξαρτήτως καταγωγής, σε ένα κράτος δικαίου²⁰;

19. Βλ. G. DAVIS, *Lounes, Naturalisation and Brexit*, European Law Blog, News and Comments on EU Law, March 5, 2018, διαθέσιμο στο: <http://europeanlawblog.eu/2018/03/05/lounes-naturalisation-and-brexit/>.

20. Ibid. Ο G. Davis σημειώνει ότι η García Ormazábal ζούσε ήδη επί δεκαπέντε έτη στο Ηνωμένο Βασίλειο και γνώρισε τον μέλλοντα σύζυγό της μετά την απόκτηση της βρετανικής ιθαγένειας. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης αυτής δεν διαφέρουν ουσιαδώς από την υπόθεση ΔΕΕ C-434/09, *McCarthy*, 05.05.2011, ECLI:EU:C:2011:277, κατά την οποία Βρετανή υπήκοος, έχουσα και την ιρλανδική υπηκοότητα, επιθυμούσε συνένωση με τον Τζαμαϊκανό σύζυγό της στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το ΔΕΕ αρνήθηκε τη δυνατότητα αυτή στην McCarthy βάσει του δικαίου της Ένωσης, με το σκεπτικό ότι επρόκειτο για μια αμιγώς εσωτερική υπόθεση (αφού η κυρία McCarthy δεν είχε μετακινηθεί εκτός Ηνωμένου Βασιλείου) και ότι σε κάθε περίπτωση δεν αποδεικνυόταν ότι η απόλαυση των δικαιωμάτων της περί ελεύθερης κυκλοφορίας

C-133/15, *Chavez-Vilchez κ.λπ.*, 10.05.2017, ECLI:EU:C:2017:354, σκ. 54' ΔΕΕ C-40/11, *Iida*, 08.11.2012, ECLI:EU:C:2012:691, σκ. 68' ΔΕΕ C-165/14, *Rendón Marín*, 13.09.2016, ECLI:EU:C:2016:675, σκ. 36, 73.

III. Τελικές παρατηρήσεις

Η παραπάνω νομολογία, όπως αναλύεται στις επιμέρους δικαστικές αποφάσεις, εισάγει περιορισμούς στην εξουσία των κρατών, που είναι μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να αποφασίζουν κυριαρχικά όσον αφορά ζητήματα απόδοσης, αφαίρεσης και άσκησης της εθνικής ιθαγένειας.

Το Δικαστήριο αρχικά θέτει όρια στην εθνική εξουσία για την ανάκληση πράξεων πολιτογράφησης. Μια απόφαση ανάκλησης της εθνικής ιθαγένειας πρέπει να είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας κατά το δίκαιο της Ένωσης (υπόθεση *Rottmann*). Κατόπιν, το Δικαστήριο περιγράφει τις προϋποθέσεις της σύμφωνης με την αρχή της αναλογικότητας αφαίρεσης της ιθαγένειας κράτους μέλους, σε περίπτωση που συνεπιφέρει απώλεια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Οι προϋποθέσεις αυτές δεν αφορούν τον πολιτειακό δεσμό του ενδιαφερόμενου πολίτη με το κράτος πολιτογράφησης του, όπως τον έχει συλλάβει ο κυρίαρχος εθνικός νομοθέτης. Η πράξη ανάκλησης τελεί σε αναλογία με τον λόγο ανάκλησης²¹, καθώς και με εκτιμήσεις περί των οικογενειακής ή επαγγελματικής φύσεως σχέσεων του στο εν λόγω κράτος, ακόμη δε και σε σχέση με επαφές που ενδέχεται να αναπτύξει με τρίτες χώρες, ενώ κρίσιμο στοιχείο αποτελεί και η στάθμιση του υπέρτατου συμφέροντος των τέκνων του (υπόθεση *Tjebbes*).

Στο μεταξύ, η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη έχει αρχίσει να αποκτά σχετική αυτοτέλεια έναντι της εθνικής ιθαγένειας κράτους μέλους, ενίοτε δε να υπερισχύει αυτής, καθώς επηρεάζει το περιεχόμενο των δικαιωμάτων του πολίτη, ακόμη και χωρίς την ύπαρξη του στοιχείου μετακίνησης προς άλλο κράτος μέλος. Υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης *Zambrano*, καθώς και της υπόθεσης *Lounes*, ο πολίτης δεν τυγχάνει μεταχείρισης με βάση το δίκαιο του κράτους που του αποδίδει την ιθαγένεια. Αντιθέτως, έλκει δικαιώματα απευθείας από το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης περί ιθαγένειας (άρθρα 20 επ. ΣΛΕΕ)²²,

---

στο μέλλον εμποδιζόταν από το γεγονός ότι δεν επιτρέπη στον αλλοδαπό σύζυγό της να διαμείνει μαζί της στο Ηνωμένο Βασίλειο. Κατά τον G. Davis, είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τη διαφορά και το πώς αυτή δύναται να οδηγήσει σε διακριτική μεταχείριση ανάμεσα σε υπηκόους του ίδιου κράτους, ιδίως όταν έχει μεσολαβήσει τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα από την αρχική μετακίνηση και την πολιτογράφηση. Μπορεί, άρα, ένας πολίτης να χαίρει εσαεί ευνοϊκότερης μεταχείρισης σε σχέση με συμπολίτη του, λόγω διαφορετικής καταγωγής;

21. Ειδικά για το ζήτημα της αφαίρεσης της ιθαγένειας από τους «ξένους μαχητές» βλ. D. CHIARI, *Authoritative citizenship withdrawal and foreign fighters issue*, KSLR EU Law Blog, Δεκέμβριος 2018, διαθέσιμο στο: <https://logs.kcl.ac.uk/kslr-europeanlawblog/?p=1009>. Πρβλ. ΔΕΕ C-331/16 και C-366/16, K. και H., 02.05.2018, ECLI:EU:C:2018:296.

22. Και κατ' αναλογία από το αντίστοιχο παράγωγο δίκαιο, βλ. ΔΕΕ C-165/16, *Lounes*, ό.π., σκ. 61.

τα οποία ενίοτε υπερβαίνουν αυτά που αντιστοίχως απολαύει ο ημεδαπός πολίτης.

Οι αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις *Rottmann*, *Tjebbes*, *Zambrano* και *Lounes* είναι μόνον η αρχή. Καθώς όλο και περισσότεροι πολίτες της Ένωσης θα επικαλούνται στο μέλλον την «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια» έναντι της εθνικής ιθαγένειας, το Δικαστήριο θα αναγκαστεί να δείξει σαφώς τα όρια μεταξύ της υπερεθνικής έννομης τάξης της Ένωσης και της έννομης τάξης κράτους μέλους και στον τομέα αυτό²³.

Η αναγνώριση της αυτοτελούς ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη αποτελεί προαπαιτούμενο για τη μελλοντική συγκρότηση ενός ευρωπαϊκού λαού, ως στοιχείου μιας συνταγματικά οργανωμένης Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Δικαστήριο είναι ίσως το μόνο θεσμικό όργανο στην Ευρώπη ικανό να φέρει τις απαιτούμενες αλλαγές²⁴, ώστε να γίνει πραγματικότητα η ένωση των λαών της Ευρώπης, με σεβαστά τα στοιχεία των επιμέρους εθνικών ταυτοτήτων. Από την άλλη πλευρά, όμως, θα ήταν χρήσιμος ο προβληματισμός κατά πόσο μια διολίσθηση σε μονοπάτια απώλειας κυριαρχικών εξουσιών στον ευαίσθητο τομέα της εθνικής ιθαγένειας θα συνέβαλε πράγματι, κατά την παρούσα ιστορική συγκυρία, στον διάλογο για το μέλλον της Ευρώπης που οι λαοί της οραματίζονται²⁵.

---

23. Κατά τον G. DAVIS, ό.π., μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ, είναι πιθανό η νομολογία *Lounes* να τύχει συστηματικής επικλήσεως από Ευρωπαίους πολίτες που απέκτησαν και τη βρετανική υπηκοότητα με πολιτογράφηση, έχοντας κάποια στιγμή μετακινηθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων.

24. Πρβλ. A. ROSAS, *The European Court of Justice: Do all roads lead to Luxembourg?*, CEPS, Φεβρουάριος 2019, διαθέσιμο στο: <https://www.ceps.eu/publications/european-court-justice-do-all-roads-lead-luxembourg>.

25. Η Λευκή Βίβλος για το Μέλλον της Ευρώπης καταγράφει πέντε σενάρια για την πιθανή εξέλιξη της Ένωσης έως το 2025, ανάλογα με τις επιλογές στις οποίες θα προβεί η Ευρώπη, λαμβάνοντας υπόψη διάφορους παράγοντες, από τον αντίκτυπο των νέων τεχνολογιών στην κοινωνία και την απασχόληση έως τις αμφιβολίες για την παγκοσμιοποίηση, τις ανησυχίες για την ασφάλεια και την άνοδο του λαϊκισμού, βλ. σχετικά: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf. Εξάλλου, η διαδικτυακή διαβούλευση για το μέλλον της Ευρώπης είναι ακόμη σε εξέλιξη, βλ. https://ec.europa.eu/commission/future-europe/consultation-future-europe_el.

Η συζήτηση για το μέλλον των κανόνων περί ανταγωνισμού και δη του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων επιχειρήσεων: Με αφορμή την απαγόρευση της συγχώνευσης Alstom – Siemens

Θεόδωρος Γαλάνης*

Η Απόφαση της Επιτροπής για την απαγόρευση της συγχώνευσης των εταιρειών Siemens και Alstom, η οποία θα σηματοδοτούσε τη συγκρότηση ενός ευρωπαϊκού πρωταθλητή στις αγορές των τρένων υψηλών ταχυτήτων και των συστημάτων σιδηροδρομικής σηματοδότησης, επανέφερε στο προσκήνιο τη γενικότερη συζήτηση για τους στόχους των κανόνων και της πολιτικής ανταγωνισμού της Ένωσης, καθώς και ειδικότερες προτάσεις για την αναθεώρηση του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων επιχειρήσεων. Το momentum της συζήτησης ενισχύει ο εντεινόμενος διεθνής οικονομικός ανταγωνισμός και η οξύτατη αντιπαράθεση που λαμβάνει χώρα σε εμπορικό επίπεδο, αλλά και η ενεργοποίηση εθνικών προστατευτικών αντανakλαστικών στο εσωτερικό της Ένωσης. Μετά από μια επισκόπηση της στοχοθεσίας των ενωσιακών κανόνων περί ανταγωνισμού, υπό το πρίσμα των επιρροών από το αμερικάνικο antitrust law και των – περιορισμένων τελικώς – αλλαγών που επέφερε η Συνθήκη της Λισαβόνας, η μελέτη επικεντρώνεται στο ενωσιακό σύστημα ελέγχου των συγκεντρώσεων επιχειρήσεων. Η παρουσίαση ενός σύντομου ιστορικού και των βασικών σημείων του σχετικού κανονιστικού πλέγματος, καθώς και ορισμένων σημαντικών Αποφάσεων της Επιτροπής σχετικών με την προβληματική της ανάδειξης «εθνικών πρωταθλητών», προβάλλει το πλαίσιο εντός του οποίου έλαβε χώρα η αξιολόγηση του επίμαχου σχεδίου συγκέντρωσης. Ακολούθως, συνοψίζονται τα βασικά σημεία της Απόφασης της Επιτροπής κι οι παρεπόμενες αντιδράσεις, οι οποίες κορυφώθηκαν με τη δημοσιοποίηση μιας κοινής γαλλο-γερμανικής διακήρυξης για την αναθεώρηση του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την ανάλυση των βασικών επιχειρημάτων υπέρ και κατά της αλλαγής των υφιστάμενων κανόνων, τις ενδεχόμενες συνέπειες που θα είχαν οι προτεινόμενες τροποποιήσεις, αλλά και τις σχετικές προκλήσεις ενώπιον των οποίων θα τεθεί η νέα Επιτροπή.

Κανονισμοί 4064/89 και 134/2004 για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων – σημαντικές Αποφάσεις της Επιτροπής – αναθεώρηση κανόνων για τις συγκεντρώσεις – απορριφθείσα συγκέντρωση Alstom/Siemens – ανάδειξη εθνικών πρωταθλητών – γαλλο-γερμανική διακήρυξη – αποτελεσματικότητα – προσφυγή στο Συμβούλιο – στόχοι των κανόνων και της πολιτικής περί ανταγωνισμού – θέση των κανόνων περί ανταγωνισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας – ένταση δικαιοδοτικού ελέγχου – θεσμική διάσταση ελέγχου των συγκεντρώσεων – προκλήσεις για την επόμενη Επιτροπή

I. Εισαγωγή

Η πρόσφατη Απόφαση της Επιτροπής για την απαγόρευση της συγχώνευσης των εταιρειών Siemens και Alstom, η οποία θα σηματοδοτούσε τη συγκρότηση ενός ευρωπαϊκού πρωταθλητή στις αγορές των τρένων υψηλών ταχυτήτων και των συστημάτων σιδηροδρομικής σηματοδότησης, υπήρξε η αφορμή για την αναζωπύρωση μιας παλιάς συζήτησης για τους κανόνες περί ανταγωνισμού και τη στοχοθεσία τους. Πρόκειται για μια χρονίζουσα θεωρητική διαμάχη, με σημαντικές ωστόσο πρακτικές προεκτάσεις, η οποία κατέστη εκ νέου επίκαιρη, αφενός λόγω της συγκεκριμένης Απόφασης και των αντιδράσεων που προκάλεσε σε πολιτικό επίπεδο, αφετέρου λόγω της επικείμενης αλλαγής της Επιτροπής και ενδεχόμενου επαναπροσδιορισμού των κατευθύνσεων και προτεραιοτήτων της.

Πιο συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 2019, η Επιτροπή ανακοίνωσε επίσημα ότι απέρριψε την προτεινόμενη εξαγορά της γαλλικής Alstom από τη γερμανική Siemens, κατόπιν εις βάθος έρευνας. Σύμφωνα με την επίσημη Ανακοίνωση της Επιτροπής, η συγχώνευση των δύο εται-

ρειών, οι οποίες έχουν ηγετική θέση παγκοσμίως στην προμήθεια σιδηροδρομικού τροχαίου υλικού και συστημάτων σηματοδότησης, θα έπληττε τον ανταγωνισμό στις αντίστοιχες αγορές τρένων πολύ υψηλής ταχύτητας και συστημάτων σηματοδότησης. Οι δύο εταιρείες δεν πρότειναν επαρκή μέτρα για να άρουν τις επιφυλάξεις της Επιτροπής, η οποία προχώρησε στην απαγόρευση της εξαγοράς. Σε συνέχεια της συγκεκριμένης Απόφασης, ο Γάλλος Υπουργός Οικονομικών και ο Γερμανός ομόλογός του δημοσιοποίησαν ένα κοινό σχέδιο για την αναθεώρηση των ενωσιακών κανόνων σχετικά με τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων, προκειμένου να καθίσταται εφεξής εφικτή η ανάδειξη «εθνικών πρωταθλητών» σε διάφορους οικονομικούς τομείς.

Εν όψει των παραπάνω εξελίξεων και των αντιδράσεων που πυροδότησε η Απόφαση της Επιτροπής, και προκειμένου να δοθεί μια ευρύτερη εικόνα της προβληματικής για τη στόχευση της πολιτικής ανταγωνισμού της Ένωσης και δη του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων, θα ήταν σκόπιμη καταρχάς η επίσκεψη των κανόνων περί ανταγωνισμού και ειδικότερα η θέση τους στις Συνθήκες, αλλά και η σχέση τους με τις άλλες ενωσιακές πολιτικές (II). Ακολούθως, μια σύντομη παρουσίαση του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων (III) θα φωτίσει το ευρύτερο κανο-

* Δ.Ν., Διδάσκων Πανεπιστημίου Πειραιώς

νιστικό πλαίσιο εντός του οποίου η Επιτροπή υιοθέτησε την επίμαχη Απόφαση, την οποία θα συνοψίσουμε (IV), πριν εκθέσουμε συνοπτικά τις απόψεις της θεωρίας περί ενδεχόμενης αναθεώρησης του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων (V). Η παρούσα ευσύννοπη συμβολή δεν φιλοδοξεί να αναλύσει εξαντλητικά το πολύπλοκο ζήτημα της σκοποθεσίας των ενωσιακών κανόνων περί ανταγωνισμού και ευρύτερα της πολιτικής ανταγωνισμού, αλλά να αναδείξει βασικές πτυχές της σχετικής λανθάνουσας νομικής και θεωρητικής διαμάχης, η οποία σποραδικά ανατροφοδοτείται και λαμβάνει δημοσιότητα, με αφορμή συγκεκριμένες Αποφάσεις της Επιτροπής και δευτερευόντως των εθνικών αρχών ανταγωνισμού (ΕΑΑ).

II. Οι στόχοι των κανόνων περί ανταγωνισμού και η θέση τους στην ενωσιακή έννομη τάξη

Η θεωρητική συζήτηση για τους σκοπούς που πρέπει να υπηρετεί το δίκαιο και η πολιτική ανταγωνισμού είναι διαχρονική και ξεκινάει ουσιαστικά στην Ευρώπη με τις ιδρυτικές Συνθήκες και τη συμπερίληψη ενός κανονιστικού πλαισίου για την προστασία του ανταγωνισμού στη Συνθήκη της ΕΟΚ, το οποίο παραμένει εν πολλοίς αναλλοίωτο τα τελευταία εξήντα και πλέον χρόνια. Οι γενικοί αυτοί κανόνες έχουν επιβιώσει χάρη στη συμπλήρωση, ερμηνεία και προσαρμογή τους στις εκάστοτε σύγχρονες συνθήκες από τις νομοθετικές παρεμβάσεις – ήπιου (*soft law*) και μη – χαρακτήρα της Επιτροπής και την πλούσια νομολογία των ενωσιακών δικαιοδοτικών οργάνων. Σχεδιάστηκαν και υιοθετήθηκαν, με σκοπό όχι να αποτελέσουν εργαλείο ενεργού παρέμβασης στην οικονομική δραστηριότητα και να υπαγορεύουν συγκεκριμένες συμπεριφορές στις επιχειρήσεις, στις οποίες κατά βάση απευθύνονται, ή να προσφέρουν κίνητρα ώστε αυτές να προάγουν την οικονομική ευημερία, αλλά για να προστατεύσουν τον ανταγωνισμό από στρεβλώσεις και αδικαιολόγητους περιορισμούς, μέσω της απαγόρευσης συγκεκριμένων ανταγωνιστικών πρακτικών¹. Στο σημείο αυτό τελειώνουν βεβαίως και οι απλουστευτικές αναφορές, καθώς ερωτήματα, όπως ποιος ακριβώς είναι ο επιθυμητός βαθμός ανταγωνισμού σε κάθε δεδομένη αγορά, τι συνιστά περιορισμό του ανταγωνισμού και πότε αυτός είναι αδικαιολόγητος, είναι αντικείμενο πολλαπλών αναλύσεων και διχογνωμιών και οι απαντήσεις ποικίλλουν *ratione temporis* και *ratione loci*. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η αντίστοιχη σοβούσα εδώ και δεκαετίες θεωρητική διαμάχη για τα ανωτέρω ζητήματα σχηματοποιείται με αναφορά σε συγκεκριμένες σχολές σκέψης και περιόδους διακυβέρνησης (Reagan

Administration, Bush administration κ.ό.κ)². Με δεδομένο δε ότι η μήτρα του ευρωπαϊκού δικαίου ανταγωνισμού είναι το αμερικάνικο δίκαιο (Antitrust Law), οι εξελίξεις σε θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο στις ΗΠΑ αναντίρρητα επηρεάζουν με κάποια καθυστέρηση και τη διαμόρφωση των κανόνων και της πολιτικής ανταγωνισμού στην Ευρώπη. Οι πιο επιδραστικές σχολές στο Antitrust Law έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο εμβριθούς ανάλυσης, μεταξύ άλλων και στην εγχώρια βιβλιογραφία, οπότε αρκούν ορισμένες ακροθιγείς αναφορές: πρώτη χρονικά, η Σχολή του Harvard, η οποία επικράτησε κατά το διάστημα 1950-1970, με αιχμή το σχήμα SCP (market structure – market conduct – market performance) και πρόταγμα τη μεγαλύτερη επιφύλαξη ως προς τη συγκέντρωση οικονομικής ισχύος· η Σχολή του Chicago, η οποία δίδει έμφαση στην οικονομική αποτελεσματικότητα και τις επιμέρους συνιστώσες της, συνυπολογίζει σε μικρότερο βαθμό τη δομή της αγοράς και υιοθετεί μια πιο μακροπρόθεσμη θεώρηση του ανταγωνισμού· το αναλυτικό ρεύμα του Post-Chicago, το οποίο λαμβάνει υπόψη του τα διδάγματα της συμπεριφορικής (behavioral economics) και της κλαδικής οικονομικής, προκειμένου να διορθώσει την πιο απόλυτη και οικονομικά ορθολογική πρόσληψη των οικονομικών δρώντων από τους εκπροσώπους της Σχολής του Chicago. Στην Ευρώπη, στα παραπάνω ρεύματα προστίθεται και ο γερμανικής προέλευσης Ordoliberalismus (ταξί-φιλελευθερισμός ή συντεταγμένος φιλελευθερισμός)³. Οι θεωρητικοί της Σχολής του Freiburg, βασικοί εκφραστές του Ordoliberalismus, τάσσονται υπέρ της ελεύθερης αγοράς και της ελευθερίας στην άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας, η οποία, ωστόσο, πρέπει να κανοναρχείται από ένα σαφές νομοθετικό πλαίσιο που θα θέτει τους όρους του παιχνιδιού. Πρέπει συγχρόνως να διαμεσολαβείται από εποπτικούς φορείς που θα ελέγχουν την εφαρμογή των εφαρμοστέων κανόνων, με κύρια επι-

1. M. MOTTA, *Competition Policy: Theory and practice*, CUP, Cambridge, 2004, σ. 29.

2. Βλ. χαρακτηριστικά τη μελέτη της E.M. FOX, *The battle for the soul of antitrust*, California Law Review, 1987, σ. 917. Επίσης, G. MONTI, *EC Competition Law*, CUP, Cambridge, 2007, σ. 2. Για την κεφαλαιώδη σημασία της προτεραιοποίησης των στόχων που πρέπει να υπηρετεί η πολιτική ανταγωνισμού από έναν επιφανή εκπρόσωπο της Σχολής του Σικάγο, βλ. R. BORK, *The Antitrust Paradox – A policy at war with itself*, Free Press, New York, 1993, σ. 50.

3. Ο όρος έχει αποδοθεί διαφορετικά στην ελληνική γλώσσα από τους διάφορους συγγραφείς: Σύστημα που συνδέει την τάξη με τον φιλελευθερισμό (Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, *Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σ. 365), ταξί-φιλελευθερισμός ή ρυθμιζόμενος φιλελευθερισμός (Γ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΚΗΣ, *Δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σ. 17), συντεταγμένος φιλελευθερισμός (Δ. ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ (επιμ.), *Δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 6). Όλοι οι παραπάνω συγγραφείς εκθέτουν συνοπτικά και με εύληπτο τρόπο τη φυσιογνωμία κάθε Σχολής και τις βασικές μεταξύ τους διαφορές.

δίωξη τη μείωση της μεγάλης οικονομικής ισχύος.

Πέραν των μεταβλητών, των διαφορετικών δηλαδή ρευμάτων που ανα-νοηματοδοτούν περιοδικά το περιεχόμενο των κανόνων ανταγωνισμού, τους τελευταίους, όπως διαφαίνεται και από την παραπάνω σύνοψη, συγκαθορίζουν ορισμένες σταθερές, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι σταθερές αυτές είναι οικονομικής, πολιτικής και θεσμικής φύσης: το εκάστοτε δίκαιο ανταγωνισμού προκύπτει από τη διάδραση μεταξύ μιας (ή περισσότερων) οικονομικών θεωριών, των πολιτικών αποφάσεων για τους στόχους που πρέπει να επιδιώκει και της θεσμικής οντότητας που αναλαμβάνει την επιτήρηση της εφαρμογής του⁴. Σε ό,τι αφορά το ενωσιακό δίκαιο ανταγωνισμού, βασικός θεσμικός ενορχηστρωτής και θεματοφύλακας εκ των Συνθηκών για την τήρησή του παραμένει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με την επικουρία των ΕΑΑ, ο ρόλος των οποίων συνεχώς αναβαθμίζεται. Σε επίπεδο οικονομικής σκέψης, δεν θα ήταν ορθό να γίνει λόγος για μια κρατούσα θεωρία: η αρχική καίρια συμβολή της σχολής του Freiburg έχει δώσει σταδιακά τη θέση της σε μια πιο οικονομική προσέγγιση του δικαίου ανταγωνισμού της Ένωσης, με εμφανείς επιρροές από το ρεύμα σκέψης των Σχολών του Chicago και του Post Chicago, χωρίς ωστόσο απόλυτες ταυτίσεις. Η παραπάνω συρροή επιρροών από διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης, αλλά κυρίως η ιδιαιτερότητα των σκοπών που επιδιώκει προγραμματικά το ενωσιακό δίκαιο ανταγωνισμού, ωθούν τη θεωρία στην αναγνώριση της ιδιοπροσωπίας του και στην ανάδειξη μιας ξεχωριστής «Ευρωπαϊκής Σχολής».

Πράγματι, από καταβολής του το κοινοτικό δίκαιο ανταγωνισμού επικαθορίζεται από τον στόχο, πολιτικής, κατά

4. CONSEIL D'ANALYSE ECONOMIQUE, *Politiques de concurrence*, La Documentation française, Paris, 2007, σ. 140· J. GALLOWAY, *The pursuit of national champions: the intersection between competition law and industrial policy*, *European Competition Law Review*, 2007, σ. 172· G. MONTI, ό.π., σ. 4. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά την οικονομική θεωρία, είναι διαφορετική η στόχευση της πολιτικής ανταγωνισμού και των αντίστοιχων κανόνων, αναλόγως με το εάν κυριαρχεί μια δομική προσέγγιση της αγοράς και γίνεται δεκτό ότι όσο μικρότερος αριθμός ανταγωνιστών δραστηριοποιείται σε αυτή, τόσο πιο επιρρεπής είναι σε δυσλειτουργίες (market failures), ή προκρίνεται μια οικονομική θεώρηση που εμμένει στις ανταγωνιστικές πιέσεις που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις και, επομένως, δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στον δυναμικό ανταγωνισμό. Αντίστοιχα, δεν ταυτίζεται η πρακτική και το *modus operandi* ενός εποπτικού του ανταγωνισμού φορέα που υπάγεται απευθείας στην κυβέρνηση, με αυτά μιας ανεξάρτητης αρχής. Σε ό,τι αφορά τέλος τους στόχους, δεν είναι ίδια η εφαρμογή των κανόνων του ανταγωνισμού εάν κεντρική κυβερνητική στόχευση είναι – για παράδειγμα – η ανάδειξη «εθνικών πρωταθλητών», με την περίπτωση που ως βασική πολιτική προτεραιότητα έχει τεθεί η προαγωγή της ευημερίας των καταναλωτών και η ενίσχυση της οικονομικής αποτελεσματικότητας.

βάση, εμπνεύσεως, για τη δημιουργία και ολοκλήρωση της – κοινής αρχικά, εσωτερικής και ενιαίας όπως έχει πλέον εννοιολογικά επικρατήσει – αγοράς. Η πολιτική αυτή στόχευση, σε συνδυασμό με την αρχή της οικονομικής ελευθερίας η οποία κυριαρχεί στο συνολικό αντιληπτικό σχήμα της Σχολής του Freiburg, συνιστούν μαζί με τη βαρύνουσα σημασία – ειδικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εντεύθεν – οικονομική αποτελεσματικότητα, τους τρεις ακρογωνιαίους λίθους του δικαίου ανταγωνισμού και, κατ' επέκταση, της πολιτικής ανταγωνισμού της Ένωσης. Όπως υποδηλώνουν και οι Συνθήκες, η αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού και οι κανόνες του δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά αποτελούν στην πραγματικότητα εργαλείο στην υπηρεσία της ενωσιακής τελολογίας, προϋπόθεση για την πραγμάτωση του στόχου δημιουργίας μιας δυναμικής εσωτερικής αγοράς και μέσο προώθησης της γενικότερης οικονομικής ευημερίας. Σημαινόντες εκπρόσωποι της Ευρωπαϊκής Επιτροπής έχουν επανειλημμένα δηλώσει ότι ο ανταγωνισμός, η ανταγωνιστική δηλαδή διαδικασία και η προστασία της, είναι το μέσο για τη βελτίωση της ευημερίας του καταναλωτή και τη διασφάλιση της αποτελεσματικής κατανομής των πόρων⁵.

Σχετικώς, η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβόνας επέφερε – τουλάχιστον τυπικά – μια αλλαγή, η οποία επιβεβαιώνει τον εργαλειακό χαρακτήρα του ελεύθερου ανταγωνισμού στο ενωσιακό πλαίσιο. Από το άρθρο 3 ΣΕΕ (πρώην άρθρο 2) σχετικά με τις δράσεις της Ένωσης, απαλείφθηκε η αναφορά στο σύστημα ανόθευτου ανταγωνισμού εντός της εσωτερικής αγοράς, με πρωτοβουλία του τότε Γάλλου Προέδρου και μεθόδευση της γαλλικής αντιπροσωπείας. Στο άρθρο 3 ΣΕΕ για τους στόχους της Ένωσης και, ειδικότερα, στην παρ. 3, η οποία αναφέρεται στην εγκαθίδρυση της εσωτερικής αγοράς, γίνεται μνεία σε μια «κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας», η οποία δεν συμβιβάζεται με την

5. Ανακοίνωση της Επιτροπής – *Κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή του άρθρου 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 81 παρ. 3 ΣΕΚ)*, EE 2004 C 101/97, παρ. 13 και PH. LOWE, *Consumer Welfare and Efficiency – New Guiding Principles of Competition Policy?* Speech Munich, Germany, 13th International Conference on Competition and 14th European Competition Day, 27.03.2007. Βλ. επίσης, C. BARNARD / S. PEERS, *European Union Law*, OUP, Oxford, 2015, σ. 506. Το ΔΕΕ δεν φαίνεται να ακολουθεί επακριβώς την άποψη της Επιτροπής ως προς την προτεραιότητα στην ευημερία του καταναλωτή, προτάσσοντας το ευρύτερο κριτήριο της συνολικής ευημερίας της Ένωσης (ΔΕΕ C-52/09, *TeliaSonera Sverige*, 17.02.2011, ECLI:EU:C:2011:83, σκ. 22), αν και σε μεταγενέστερα απόφασή του το Δικαστήριο δίνει έμφαση στα αποτελέσματα αντιανταγωνιστικής συμπεριφοράς στους καταναλωτές (ΔΕΕ C-209/10, *Post Danmark*, 27.03.2012, ECLI:EU:C:2012:172), χωρίς ωστόσο ειδική αναφορά στους στόχους που πρέπει να υπηρετεί το δίκαιο ανταγωνισμού.

ύπαρξη ανταγωνιστικών στρεβλώσεων⁶. Η προστασία, επομένως, του ανόθευτου ανταγωνισμού δεν συγκαταλέγεται ρητά στους στόχους της Ένωσης με βάση το κείμενο της Συνθήκης, πλην όμως αποτέλεσε τελικώς αντικείμενο ξεχωριστού πρωτοκόλλου (αρ. 27), το οποίο προσαρτήθηκε στη Συνθήκη και έχει την ίδια δεσμευτική ισχύ με τις επιμέρους διατάξεις της⁷. Με δεδομένη την κατοχύρωση της αρχής του ελεύθερου ανταγωνισμού στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, έστω διά του Πρωτοκόλλου, και το αμετάβλητο των βασικών διατάξεων που συγκροτούν το κανονιστικό του πλαίσιο, η Συνθήκη της Λισαβόνας δεν είχε συνέπειες ως προς τη νομική εμβέλεια της αρχής. Η διευκρίνιση αυτή γίνεται με την ασφάλεια της δεκαετίας που έχει παρέλθει από την τελευταία τροποποίηση των Συνθηκών και λαμβανομένων υπόψη των απόψεων που διατύπωσε μερίδα της θεωρίας με τη δημοσιοποίηση του νέου καταστατικού χάρτη της Ένωσης, περί άμβλυσης της δεσμευτικότητας των κανόνων περί ανταγωνισμού και υποβάθμισης της αντίστοιχης ενωσιακής πολιτικής. Οι παραπάνω ανησυχίες δεν έχουν επαληθευτεί⁸.

Προκύπτει, συνεπώς, από τα ανωτέρω ότι η *ratio* των ενωσιακών κανόνων περί ανταγωνισμού δεν είναι αυστηρά οικονομοκεντρική και δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την επιδίωξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Οι σχετικές ρυθμίσεις συνέχονται άμεσα με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, συμβάλλουν στην ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας, όπως τονίζει σε σχετική Ανακοίνωσή της η Επιτροπή, και συγκροτούν το βασικό οπλοστάσιο μιας ευρύτερης πολιτικής, της πολιτικής ανταγωνισμού, η οποία αλληλοεπιδρά με τις υπόλοιπες

πολιτικές της Ένωσης. Οι κανόνες περί ανταγωνισμού επιβάλλουν αναντίρρητα συγκεκριμένους περιορισμούς στις περισσότερες ενωσιακές πολιτικές (περιφερειακή, ενεργειακή, μεταφορές, περιβάλλον κ.λπ.), κατά τα οριζόμενα στο πρωτογενές και το δευτερογενές δίκαιο της Ένωσης, αλλά και στις πράξεις ήπιου δικαίου της Επιτροπής⁹. Λιγότερο σαφής είναι η επιρροή που ασκούν αντίστροφα οι λοιπές ενωσιακές πολιτικές στην πολιτική ανταγωνισμού και στο βασικό της κανονιστικό όχημα, ήτοι το δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού. Λαμβάνονται, για παράδειγμα, υπόψη και σε ποιον βαθμό στην εφαρμογή των κανόνων του ανταγωνισμού οι προτεραιότητες της πολιτικής της Ένωσης στο πεδίο της καινοτομίας, του περιβάλλοντος, της βιομηχανίας, των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, της

9. Βλ. για παράδειγμα, την Ανακοίνωση της Επιτροπής – Κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις στους τομείς του περιβάλλοντος και της ενέργειας (2014-2020), ΕΕ 2014 C 200/1. Στο πρωτογενές δίκαιο, χαρακτηριστικό είναι το άρθρο 173 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 157 της ΣΕΚ) για τη βιομηχανική πολιτική της Ένωσης, με αναφορά στον ανταγωνισμό στο τέλος του άρθρου, το οποίο παραθέτουμε ολόκληρο, λόγω άμεσης σχέσης της παρούσας συμβολής με τη βιομηχανική πολιτική της Ένωσης: « 1. Η Ένωση και τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε να εξασφαλίζονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την εξασφάλιση της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας της Ένωσης. Για τον σκοπό αυτό, σύμφωνα με ένα σύστημα ανοιχτών και ανταγωνιστικών αγορών, η δράση τους αποσκοπεί: να επιταχύνει την προσαρμογή της βιομηχανίας στις διαρθρωτικές μεταβολές, να προαγάγει ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάληψη πρωτοβουλιών και την ανάπτυξη των επιχειρήσεων του συνόλου της Ένωσης, και ιδίως των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, να προαγάγει περιβάλλον που να ευνοεί τη συνεργασία μεταξύ επιχειρήσεων, να βελτιώσει την εκμετάλλευση του βιομηχανικού δυναμικού των πολιτικών στους τομείς της καινοτομίας, της έρευνας και της τεχνολογικής ανάπτυξης. 2. Τα κράτη μέλη συνεννοούνται μεταξύ τους και με την Επιτροπή και, εφόσον χρειάζεται, συντονίζουν τις δράσεις τους. Η Επιτροπή μπορεί να αναλαμβάνει κάθε χρήσιμη πρωτοβουλία για την προώθηση του συντονισμού αυτού, ιδίως πρωτοβουλίες για τον καθορισμό κατευθυντήριων γραμμών και δεικτών, την οργάνωση της ανταλλαγής βέλτιστων πρακτικών και την προετοιμασία των στοιχείων που είναι αναγκαία για την τακτική παρακολούθηση και αξιολόγηση. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τηρείται πλήρως ενήμερο. 3. Η Ένωση συμβάλλει στην υλοποίηση των στόχων που αναφέρονται στην παράγραφο 1 μέσω των πολιτικών και δράσεων που αναλαμβάνει, δυνάμει άλλων διατάξεων των Συνθηκών. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, αποφασίζοντας σύμφωνα με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία και μετά από διαβούλευση με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, δύνανται να θεσπίζουν συγκεκριμένα μέτρα υποστήριξης των δράσεων που αναλαμβάνονται στα κράτη μέλη προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της παραγράφου 1, αποκλεισμένης οιασδήποτε εναρμόνισης των νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων των κρατών μελών. Ο παρών τίτλος δεν αποτελεί βάση για την εκ μέρους της Ένωσης εισαγωγή οποιαδήποτε μέτρου που θα μπορούσε να προκαλέσει στρέβλωση του ανταγωνισμού ή περιλαμβάνει φορολογικές διατάξεις ή διατάξεις σχετικές με τα δικαιώματα και τα συμφέροντα των μισθωτών».

6. Να σημειωθεί ότι ο ανταγωνισμός απαριθμείται στον κατάλογο των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων της Ένωσης, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 119 παρ. 1 ΣΛΕΕ: «Για τους σκοπούς του άρθρου 3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η δράση των κρατών μελών και της Ένωσης περιλαμβάνει, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπουν οι Συνθήκες, τη θέσπιση μιας οικονομικής πολιτικής, που βασίζεται στο στενό συντονισμό των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών, στην εσωτερική αγορά, καθώς και στον καθορισμό κοινών στόχων, και ασκείται σύμφωνα με την αρχή της οικονομίας της ανοιχτής αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό».

7. Βλ. αναλυτικά, Τ. GALANIS, *L'interaction entre le droit commun de la concurrence et la régulation sectorielle: l'exemple des communications électroniques*. Ant. N. Sakkoulas – Athènes, Bruylant – Bruxelles, 2010, σ. 939.

8. Για τη σχετική συζήτηση, βλ. Α. RILEY, *The EU reform treaty and the competition protocol: Undermining EC competition law*, E.C.L.R., 2007, σ. 703· Α. WEITBRECHT, *From Freiburg to Chicago and beyond – the first 50 years of European competition law*, E.C.L.R., 2008, σ. 88· Ν. FARANTOURIS, *La «fin» de la concurrence non faussée après le Traité Réformateur*, RMCUE, 2009, σ. 41· Ν. ZEVGOLIS / Ι. KOKKORIS, *Competition enforcement after the Lisbon Treaty: objective of the internal market or means to achieve it?*, HREL, 2010, σσ. 29-36.

προστασίας του καταναλωτή ή ακόμη του πολιτισμού; Αν και δεν χωρεί μια μονοσήμαντη απάντηση στην παραπάνω ερώτηση, ειδικά αν εξεταστεί η πρακτική των ενωσιακών οργάνων και κυρίως της Επιτροπής σε ένα βάθος χρόνου, ορθότερη θα ήταν μάλλον η κατάφαση, με διαφοροποιήσεις από πολιτική σε πολιτική και ανά χρονική περίοδο. Όπως έχει ήδη τονιστεί, η πολιτική ανταγωνισμού, όπως και οποιαδήποτε άλλη πολιτική, αποτυπώνει σε κάθε δεδομένη χρονική περίοδο τους πολιτικούς συσχετισμούς και τις ισορροπίες μεταξύ των θεσμικών ενωσιακών οργάνων, αλλά και την οικονομική συγκυρία¹⁰. Για παράδειγμα, η Επιτροπή επέτρεψε υπό το άρθρο 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ τη σύναψη συμφωνιών συγκεκριμένης χρονικής διάρκειας μεταξύ επιχειρήσεων για συντονισμένη μείωση της παραγωγής, λόγω αισθητού περιορισμού της ζήτησης σε συγκεκριμένους τομείς, όπως οι βιομηχανίες των πετροχημικών και της νηματουργίας (καρτέλ κρίσης)¹¹. Σύμφωνα επίσης με την Επιτροπή, η ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας και των επιχειρήσεων συσχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη και λειτουργία ενός συστήματος ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού, παραδοχή που αφήνει το περιθώριο για μια πιο εμπειριστατωμένη διασύνδεση και προσέγγιση των δυο πολιτικών¹². Το αυτό μπορεί να υποστηριχθεί και για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες τυγχάνουν συστηματικά μιας πιο ευνοϊκής μεταχείρισης από τη σκοπιά του δικαίου ανταγωνισμού,

ειδικά στο πεδίο των κρατικών ενισχύσεων¹³.

Η τάση πάντως των τελευταίων δύο δεκαετιών, συμβολικά από τον Κανονισμό 2790/99, ο οποίος σηματοδότησε την απαρχή του εκσυγχρονισμού του ενωσιακού δικαίου ανταγωνισμού και την επικράτηση της πιο οικονομικής προσέγγισης, είναι η υποχώρηση των εξω-οικονομικών παραγόντων από την ανάλυση και αξιολόγηση των ανταγωνιστικών συμπεριφορών και η επικέντρωση στην οικονομική αποτελεσματικότητα της εκάστοτε εξεταζόμενης πρακτικής, κατόπιν στάθμισης των ωφελειών και των απωλειών που αυτή καταγράφει (effects-based approach). Ακόμα και η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, την οποία ουδείς μπορεί να εξοβελίσει από τη χορεία των βασικών στόχων που εξυπηρετεί το δίκαιο και η πολιτική ανταγωνισμού μπορεί, υπό αυτό το πρίσμα, να θεωρηθεί ότι συμβάλλει αποτελεσματικά στην αύξηση των ενδοενωσιακών συναλλαγών και στην οικονομική αποτελεσματικότητα¹⁴. Δεν είναι ανεδραφικό, ωστόσο, να υποστηριχθεί ότι υπάρχουν άκρα όρια στην αποστασιοποίηση του ενωσιακού δικαίου ανταγωνισμού από την εξυπηρέτηση άλλων στόχων και δημοσίων πολιτικών καθώς, είτε η διατύπωση των άρθρων της Συνθήκης, με κλασικό παράδειγμα το άρθρο 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ με τις αναφορές στις δυνατότητες εξαίρεσης από τον απαγορευτικό κανόνα συμπράξεων «που συμβάλλουν στη βελτίωση της παραγωγής ή της διανομής των προϊόντων ή στην προώθηση της τεχνικής ή οικονομικής προόδου, εξασφαλίζοντας συγχρόνως στους καταναλωτές δίκαιο τμήμα από το όφελος που προκύπτει» είτε οριζόντιες ρήτρες σε διατάξεις της Συνθήκης που επιβάλλουν να λαμβάνονται υπόψη συγκεκριμένες απαιτήσεις, λόγου χάρη για την προστασία του περιβάλλοντος (άρθρο 11 ΣΛΕΕ), τροφοδοτούν και εμπλουτίζουν αναπότρεπτα την ανάλυση εμπορικών πρακτικών και συμπεριφορών από τη σκοπιά του ανταγωνισμού¹⁵. Αντίστροφα ακραία όρια θέτει επί-

10. *Ex multi*, C. BARNARD / S. PEERS, *European Union Law*, ό.π., σ. 507. Α. ΜΕΤΑΞΑΣ, άρθρο 101 ΣΛΕΕ, σε: Β. Χριστιανό, *Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ - Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 562. Η κυρίαρχη τάση στον παρόντα χρόνο είναι ο περιορισμός της συνεκτίμησης εξω-ανταγωνιστικών παραγόντων στην εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού, αλλά το ζήτημα αυτό, όπως αναφέρει ο Α. ΜΕΤΑΞΑΣ, ό.π., «υπόκειται στις εκάστοτε κυριαρχικές τάσεις στο Συμβούλιο και την Επιτροπή».

11. Αυτό κυρίως συνέβη στις δύσκολες οικονομικά συνθήκες των αρχών της δεκαετίας του 1980. Βλ. σχετικώς Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, *Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ό.π., σ. 500. Για κάποιες πιο πρόσφατες υποθέσεις και συνολικά για την ενσωμάτωση πτυχών κοινωνικής και βιομηχανικής πολιτικής στην πιο πρόσφατη οικονομική ανάγνωση των κανόνων περί ανταγωνισμού από την Επιτροπή, Α. WITT, *Public policy goals under EU competition law – Now it is time to set the house in order*, *European Competition Law Journal*, 2012, σ. 456.

12. Ανακοίνωση της Επιτροπής – Μια διορατική πολιτική ανταγωνισμού για μια ανταγωνιστική Ευρώπη, COM(2004) 293 τελικό: «Ο αποτελεσματικός ανταγωνισμός στην εσωτερική αγορά της ΕΕ συμβάλλει αποφασιστικά στην ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής βιομηχανίας μέσω της βελτίωσης της παραγωγικότητας και της καινοτομίας. Μια διορατική πολιτική ανταγωνισμού θα ενεργήσει ως καταλύτης και θα αυξήσει τον ανταγωνισμό σε ολόκληρη την Ευρώπη συμβάλλοντας έτσι στην επίτευξη των στόχων της Λισαβόνας».

13. B. SUFRIN / A. JONES, *EC Competition Law: Text, Cases and Materials*, 2nd ed., OUP, Oxford, 2004, σσ. 35-40. Η ειδική μέριμνα για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις μοιάζει πλέον να περιορίζεται στο πεδίο των κρατικών ενισχύσεων, ενώ στο παρελθόν αφορούσε ευρύτερα πεδία της πολιτικής ανταγωνισμού, για παράδειγμα την εφαρμογή του άρθρου 101 ΣΛΕΕ. Βλ. σχετικώς την 1η έκθεση της Επιτροπής για την πολιτική ανταγωνισμού, 1972, σ. 16.

14. G. MONTI, *EC Competition Law*, ό.π., σ. 90. Είναι πάντως γεγονός ότι ο στόχος της εσωτερικής αγοράς έχει υποχωρήσει τουλάχιστον σε λεκτικό επίπεδο, σε σχέση με το παρελθόν και σε σύγκριση με τον στόχο της προώθησης της ευημερίας των καταναλωτών και βελτίωσης της οικονομικής αποτελεσματικότητας.

15. Ανακοίνωση της Επιτροπής – Κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή του άρθρου 101 παράγραφος 3 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 81 παράγραφος 3 ΣΕΚ), ΕΕ 2004 C 101/97, παρ. 179 (στόχοι περιβαλλοντικής πολιτικής). Για ένα παράδειγμα, Απόφαση της Επιτροπής, της 24ης Ιανουαρίου 1999, σχετικά με διαδικασία

σης το κείμενο της Συνθήκης, όταν στο άρθρο 101 παρ. 3 υπογραμμίζεται ρητά ότι δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση η εξαίρεση να καταργεί τον ανταγωνισμό στη σχετική αγορά, ενώ παρόμοια ρύθμιση προβλέπει και ο Κανονισμός για τις συγκεντρώσεις¹⁶.

Κλείνοντας, δεν παρέλκει να εκθέσουμε συνοπτικά τις μεθόδους οι οποίες έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί, κυρίως από την Επιτροπή, προκειμένου να ληφθούν υπόψη δημόσιες πολιτικές στην εφαρμογή του δικαίου ανταγωνισμού, όπως έχει επιχειρήσει να τις συστηματοποιήσει η θεωρία, με βάση κυρίως το πιο ανοικτό ερμηνευτικά άρθρο 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ. Η πρώτη συνίσταται στον αμοιβαίο αποκλεισμό, ήτοι η έτερη πολιτική αποκτά προβάδισμα έναντι της πολιτικής ανταγωνισμού, οπότε με τη διαθέσιμη νομική μηχανική (π.χ. τεστ αναλογικότητας) υποχωρεί η εφαρμογή των κανόνων περί ανταγωνισμού¹⁷. Η δεύτερη συνίσταται σε μια ευρεία ερμηνεία της οικονομικής αποτελεσματικότητας, προκειμένου να χωρέσει άλλες πολιτικές, εάν μπορούν να μεταφραστούν με όρους οικονομικής αποτελεσματικότητας (π.χ. η μείωση της ρύπανσης αποφέρει οικονομικά οφέλη)¹⁸. Η τρίτη μέθοδος αντιμετωπίζει τα μη οικονομικά αποτιμητέα οφέλη μιας συμπεριφοράς, ως το επιχείρημα που γέρνει την πλάστιγγα περί συμβατότητάς της ή μη με τους κανόνες περί ανταγωνισμού¹⁹. Η τέταρτη απαγορεύει την υπό όρους χορήγηση έγκρισης ή εξαίρεσης και την επιβολή διορθωτικών μέτρων, ειδικά σε υποθέσεις συγκεντρώσεων επιχειρήσεων και συμπράξεων, ώστε να καταστεί δυνατή η υποστήριξη και προώθηση αλλότριων πολιτικών²⁰. Τέλος, ειδικά για την εφαρμογή του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, το γενικό

περιεχόμενο του όρου για τον επηρεασμό του διασυνοριακού εμπορίου καταλείπει ερμηνευτικά περιθώρια στις αρχές, ώστε να ελιχθούν ανάλογα με τις εκάστοτε προτεραιότητές τους.

Ειδικά σε ό,τι αφορά τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η δεύτερη και η τέταρτη μέθοδος δεν είναι παντελώς άγνωστες στην πρακτική των ενωσιακών οργάνων. Μια σύντομη επισκόπηση του αντίστοιχου κανονιστικού πλαισίου και μια σύντομη περιοδολόγηση σε ορισμένες εμβληματικές υποθέσεις θα μπορούσε να φωτίσει κάποιες ειδικότερες πτυχές, τόσο για τη στόχευση όσο και για την έως τώρα εφαρμογή του.

III. Ενωσιακό νομοθετικό πλαίσιο για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων – σύντομη ανατομία και αποτίμηση

Η λογική υλοποίησης της εσωτερικής αγοράς στηριζόταν στη μεγέθυνση των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, μέσω της στρατηγικής ανάπτυξής τους και την επίτευξη οικονομικών κλίμακος²¹. Οι κανόνες περί ανταγωνισμού επικεντρώνονται κατά βάση στη συμπεριφορά των επιχειρήσεων και δεν παρεμβαίνουν άμεσα στη δομή της αγοράς και την ανάπτυξη των επιχειρήσεων, παρά μόνο στον βαθμό που αυτή είναι εξωγενής: όταν δηλαδή δεν προέρχεται από την αυτοδύναμη επέκταση της επιχείρησης και την κατάκτηση μεγαλύτερων μεριδίων αγοράς, αλλά από την εξαγορά ή τη συγχώνευση με άλλες επιχειρήσεις. Και τούτο, διότι η δομική αυτή αλλαγή στην αγορά, η μεγαλύτερη συγκέντρωση στην αγορά που προκύπτει συνεπεία των παραπάνω, ιδίως η μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων που συμμετέχουν στο ανταγωνιστικό παίγνιο, δύναται υπό προϋποθέσεις να προκαλέσει σοβαρές στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό. Το ζήτημα αρχικά δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τα ιδρυτικά μέλη της ΕΟΚ, καθόσον βασικό τους μέλημα, ειδικά εν όψει του στόχου για τη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς, ήταν η εδραίωση και επέκταση των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των ξένων ομολόγων τους, ειδικά των αμερικάνικων πολυεθνικών. Μια πρώτη νύξη έγινε σε επίπεδο μελέτης το 1966, ενώ το πρώτο σχέδιο Κανονισμού για τις συγκεντρώσεις είδε το φως το 1973. Ως τότε αλλά και μέχρι την υιοθέτηση του πρώτου Κανονισμού (4064/89), το νομοθετικό κενό σχετικά με τον έλεγχο των συγκεντρώσεων επιχειρούσε να καλύψει η Επιτροπή με προσφυγή στα άρθρα 85 και 86 της Συνθήκης (νυν 101 και 102 ΣΛΕΕ). Τη λύση αυτή συνεπικύρησε και το Δικαστήριο με τις αποφάσεις του επί των υποθέσεων *Continental Can* και *British-American Company Ltd & R. J Reynolds Industries v. Commission*, οι οποίες πάντως

δυνάμει του άρθρου 81 (Υπόθεση IV.F1/36.718, CECEDE), ΕΕ 1999 L 187/47.

16. Δ. ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ (επιμ.), Δίκαιο του ελευθέρου ανταγωνισμού, ό.π., σ. 23.

17. ΔΕΚ C-309/99, *Wouters κ.λπ.*, 19.02.2002, ECLI:EU:C:2002:98 (απαγόρευση επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών, για λόγους προσήκουσας άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος).

18. Η προσέγγιση αυτή αποτυπώνεται στις κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής για την εφαρμογή του άρθρου 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ. Βλ. σχετικώς L. KJOLBYE, *The new Commission Guidelines on the application of article 81 (3): An economic approach to article 81*, ECLR, 2004, σ. 570.

19. Την πρακτική αυτή είχε ακολουθήσει στο παρελθόν η Επιτροπή για τη χορήγηση εξαιρέσεων από την εφαρμογή του άρθρου 81 ΣυνθΕΚ σε ορισμένες συμφωνίες με περιβαλλοντικό περιεχόμενο. Βλ. σχετικώς, G. MONTI, *EC Competition Law*, ό.π., σ. 115.

20. Για παράδειγμα, μια από τις δεσμεύσεις που ανέλαβαν τα μέρη στην υπόθεση *UEFA Champions League* (ΕΕ 2003 L 291/25), στο πλαίσιο εφαρμογής του άρθρου 81 ΣυνθΕΚ, ήταν η χορήγηση δικαιωμάτων προβολής των ποδοσφαιρικών αναμετρήσεων της ομώνυμης διοργάνωσης σε νέα μέσα (Διαδίκτυο), με σκοπό την προώθηση των νέων τεχνολογιών.

21. Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, ό.π., σ. 567.

κατέδειξαν και τα όρια της παραπάνω προσέγγισης²². Η νομική αβεβαιότητα που κατέλειπε ειδικά η απόφαση επί της τελευταίας υπόθεσης επιτάχυνε την πορεία προς την επίσημη υιοθέτηση του Κανονισμού, η οποία συνολικά δεν ήταν ούτε σύντομη ούτε ανέφελη. Τα μεγαλύτερα κράτη μέλη είχαν στο μεταξύ ενεργοποιήσει ειδική νομοθεσία για τις συγκεντρώσεις και δεν ήταν ιδιαίτερα ευεπίφορα στην παραχώρηση σχετικών αρμοδιοτήτων στην Κοινότητα, πολλώ δε μάλλον εάν αυτές άφηναν περιθώρια για την άσκηση βιομηχανικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ άλλα κράτη μέλη, με προεξάρχουσα τη Γαλλία και ορισμένες χώρες του Νότου, ήταν μάλλον πιο θετικά διακείμενα σε ένα νομικό κείμενο που θα κατέλειπε όμως διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη για την επιδίωξη των δικών τους οικονομικών και πολιτικών προτεραιοτήτων. Το αποτέλεσμα ήταν, ως συνήθως, ένας συμβιβασμός. Ο Κανονισμός 4064/89 καθιέρωσε ένα *ex ante* σύστημα ελέγχου με προηγούμενη κοινοποίηση του σχεδίου συγκέντρωσης και έγκρισή του από την Επιτροπή, όρισε συγκεκριμένα χρηματικά όρια (κατώφλια) για την εφαρμογή του, προς ικανοποίηση των κρατών μελών που επιθυμούσαν να επιφυλάξουν στην εσωτερική τους νομοθεσία τη δυνατότητα ελέγχου των σημαντικά περισσότερων μικρότερης κλίμακας συγκεντρώσεων και εισήγαγε ως κριτήριο ελέγχου την απόκτηση δεσπόζουσας θέσης από τις εμπλεκόμενες επιχειρήσεις ή την ενίσχυσή της. Παρά το γεγονός ότι ο Κανονισμός προβλέπει τη συναξιολόγηση της συμβολής της συγκέντρωσης στην ανάπτυξη της τεχνικής και οικονομικής προόδου, η πρακτική της Επιτροπής δεν επέτρεψε να εμφιλοχωρήσουν στοχεύσεις βιομηχανικής πολιτικής στην ανάλυσή της, κατά τα λεγόμενα και του τότε υπευθύνου για τον ανταγωνισμό Επιτρόπου²³. Χαρακτηριστικές είναι οι Αποφάσεις επί των υποθέσεων *Aerospatiale/Alenia/De Havilland* (1991), *Volvo/Scania* (2000), *Schneider/Legrand* (2002), *Boeing McDonnell Douglas* (1997) και *General Electric/Honeywell* (2001)²⁴. Η Επιτροπή αντιστάθηκε στα κελύσματα, στις

τρεις πρώτες περιπτώσεις των κυβερνήσεων των κρατών μελών από τα οποία προέρχονταν οι αντίστοιχες επιχειρήσεις, προκειμένου να διευκολυνθεί η ανάδειξη «εθνικών πρωταθλητών» ικανών να ανταγωνιστούν επί ίσοις όροις εταιρείες από τρίτες χώρες, ενώ στις δύο τελευταίες του αμερικάνικου παράγοντα, ο οποίος απείλησε, στην υπόθεση *Boeing/McDonnell Douglas*, με προσφυγή στον ΠΟΕ.

Ακολούθησε η αναθεώρηση του Κανονισμού το 2004, στην ίδια γραμμή αναφορικά τουλάχιστον με την εισχώρηση εξω-ανταγωνιστικών παραμέτρων στη διαδικασία αξιολόγησης. Βαρύνουσα στη διαδικασία τροποποίησης του Κανονισμού ήταν μάλλον η νομολογιακή αλυσίδα του ΠΕΚ/ΓεΔΕΕ, το οποίο σε τρεις περιπτώσεις ανέτρεψε Αποφάσεις της Επιτροπής (*Airtours*, *Schneider*, *Tetra Laval*)²⁵. Σύμφωνα με τον αναθεωρημένο Κανονισμό 139/2004, το κριτήριο ελέγχου παραλλάσσεται ελαφρώς, για να καλυφθούν ορισμένα κενά που διαπιστώθηκαν και με αφορμή τις παραπάνω δικανικές κρίσεις, καθώς πλέον είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά «οι συγκεντρώσεις που ενδέχεται να παρακωλύουν σημαντικά τον αποτελεσματικό ανταγωνισμό στην κοινή αγορά ή σε σημαντικό τμήμα της, ιδίως ως αποτέλεσμα της δημιουργίας ή της ενίσχυσης μια δεσπόζουσας θέσης»²⁶. Ομοίως με το καθεστώς του 4064/89, η διαδικασία ελέγχου μπορεί να περιλαμβάνει δύο στάδια με συγκεκριμένη χρονική διάρκεια: το πρώτο,

22. ΔΕΚ C-142/84 και C-156/84, *BAT και Reynolds/Επιτροπή*, 17.11.1987, ECLI:EU:C:1987:490.

23. Βλ. την τοποθέτηση του Sir L. Brittan, Επιτρόπου Ανταγωνισμού κατά την πρώτη περίοδο ισχύος του Κανονισμού 4064/89, όπως αναπαράγεται από τους J. BUHART / D. HENRY, *Industrial policy to trump competition? The Siemens/Alstom railway merger and its aftermath*, *Revue Concurrences*, 2009, σ. 7. Σύμφωνα με τον Sir L. Brittan, ο Κανονισμός για τις συγκεντρώσεις μπορεί να είναι αξιόπιστος, μόνο εάν έχει στενή στόχευση, χωρίς δηλαδή να λαμβάνονται υπόψη στόχοι σχετικοί με την άσκηση βιομηχανικής πολιτικής.

24. Αποφάσεις της Επιτροπής στις υποθέσεις IV/M.053, *Aerospatiale-Alenia/de Havilland*, 02.10.1991, ΕΕ 1991 C 59/1· IV/M.877, *Boeing/McDonnell Douglas*, 30.07.1997, ΕΕ 1997 L 336/16· M.2220, *GE/Honeywell*, 30.07.2001, ΕΕ 2001 L 48/1· M.2283, *Schneider/Legrand*, 30.01.2002, ΕΕ 2002 L 101/1· M.1672, *Volvo/Scania*, 15.03.2000, L 2000 143/74. Στο ίδιο πνεύμα IV/M.469,

MSG Media Service GmbH, 09.11.1994, ΕΕ 1994 L 364/1, όπου η Επιτροπή απαγόρευσε τη δημιουργία μιας κοινής επιχείρησης (joint venture) μεταξύ δύο γερμανικών ραδιοτηλεοπτικών επιχειρήσεων, η οποία θα είχε τα χαρακτηριστικά πρωταθλητή στη σχετική αγορά. Η Επιτροπή δεν επέτρεψε τη συγχώνευση λόγω σημαντικών εμποδίων στον ανταγωνισμό, και παρά τη συμβολή της στην τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη, όπως υποστήριζαν, μεταξύ άλλων, και οι Γενικές Διευθύνσεις Τηλεπικοινωνιών και Βιομηχανίας της Επιτροπής, κατά τον J. GALLOWAY, ό.π., σ. 174. Για όλες τις παραπάνω υποθέσεις, βλ. F. JENNY / D. NEVEN, *Competition policy in the aftermath of the Siemens/Alstom prohibition: An agenda for the new Commission*, *Revue Concurrences*, 2009, σσ. 3-6· I. LIANOS, *The future of competition policy in Europe: Some reflections on the interaction between industrial policy and competition law*, *Revue Concurrences*, 2009, σσ. 31-43, ειδικά σ. 34 για την υπόθεση *Aerospatiale-Alenia/de Havilland*· N. LEVY / D. LITTLE / H. MOSTYN, *European champions – Why politics should stay out of EU merger control*, *Revue Concurrences*, 2019, σ. 26

25. ΠΕΚΤ-342/99, *Airtours/Επιτροπή*, 06.06.2002, ECLI:EU:T:2002:146· ΠΕΚ Τ-310/01, *Schneider Electric/Επιτροπή*, 22.10.2002, ECLI:EU:T:2002:254· ΠΕΚ Τ-5/02, *Tetra Laval/Επιτροπή*, 25.10.2002, ECLI:EU:T:2002:264.

26. Άρθρο 2 παρ. 3. Ο ενωσιακός Κανονισμός υιοθέτησε ένα υβριδικό τρόπον τινά κριτήριο, μεταξύ αυτού που έχει καθιερωθεί στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία περί σημαντικής μείωσης του ανταγωνισμού (Substantial lessening of competition (SLC) test) και του προγενέστερου κοινοτικού περί απόκτησης/ενίσχυσης δεσπόζουσας θέσης. Βλ. Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, ό.π., σ. 574.

κατά το οποίο εγκρίνεται συνήθως η μεγάλη πλειοψηφία των συγκεντρώσεων (25 εργάσιμες ημέρες) και το πιο ενδελεχές δεύτερο στάδιο έρευνας (90 ημέρες), το οποίο ακολουθεί εφόσον υφίστανται αμφιβολίες και ζητήματα προς διασαφήνιση. Η Επιτροπή δύναται να εγκρίνει, να απορρίψει ή να εγκρίνει επιβάλλοντας όρους και υποχρεώσεις τις κοινοποιηθείσες συγκεντρώσεις²⁷. Η απουσία, για μια ακόμη φορά, κάποιας ρητής τουλάχιστον αναφοράς στο κείμενο του Κανονισμού, που θα μπορούσε να δώσει λαβή για την προώθηση προτεραιοτήτων βιομηχανικής πολιτικής, δεν απέτρεψε τις οχλήσεις σε πολιτικό επίπεδο για την πιο στρατευμένη στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων εφαρμογή του. Και αυτές οι εκκλήσεις δεν βρήκαν ευήκοα ώτα, όπως καταμαρτυρά σειρά Αποφάσεων της Επιτροπής, με χαρακτηριστικές τις *Deutsche Börse/NYSE, Mittal/Arcelor, Gaz de France/Suez*²⁸.

Στατιστικά, πάντως, η πρακτική της Επιτροπής μόνο αποτρεπτική δεν μπορεί να χαρακτηριστεί για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων, στον βαθμό που σε ένα σύνολο άνω 7000 κοινοποιήσεων από τη θέση σε ισχύ του Κανονισμού 4064/89, έως τους πρώτους μήνες του 2019, μόνο 29 συγκεντρώσεις δεν εγκρίθηκαν, αφού διήλθαν του δεύτερου σταδίου έρευνας, ήτοι λιγότερο από 0,4%²⁹. Τη θέση της Επιτροπής, προς επίρρωση και των παραπάνω αριθμητικών δεδομένων, φαίνεται να συμπυκνώνει το απόσπασμα της Ανακοίνωσής της με τίτλο «Μια διορατική πολιτική ανταγωνισμού για μια ανταγωνιστική Ευρώπη»: «Οι συγκεντρώσεις μεταξύ επιχειρήσεων μπορεί να επιτρέπουν στις νέες οντότητες που δημιουργούνται να ασκούν πιέσεις στην αγορά λόγω της θέσης που κατέχουν σε αυτήν ή να βλάπτουν, γενικότερα, τον ανταγωνισμό. Οι συγκεντρώσεις, όμως, μπορούν επίσης να κάνουν τις επιχειρήσεις πιο αποτελεσματικές, να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητά τους και να έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους προς όφελος των καταναλωτών. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος των συγκεντρώσεων εστιάζεται στις λίγες εκείνες συγκεντρώσεις που εμποδίζουν τη διατήρηση του αποτελεσματικού ανταγωνισμού και εξασφαλίζει την εφαρμογή διορθωτικών μέτρων όταν είναι ανάγκη να διαφυλαχθεί ο ανταγωνισμός»³⁰.

Σε κάθε περίπτωση, οι κρίσεις της Επιτροπής επί των σχεδίων συγκεντρώσεων που της κοινοποιούνται οφείλουν να ευθυγραμμίζονται με την αρχή του κράτους δικαίου, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Το λεγόμενο rule of law επιτάσσει τη λήψη αποφάσεων με βάση τους κανόνες που έχει θέσει ο νομοθέτης, όπως αυτοί ερμηνεύονται αυθεντικά από τα ενωσιακά δικαιοδοτικά όργανα³¹. Τα τελευταία είναι εντεταλμένα να ελέγχουν τόσο τα νομικά ζητήματα που ανακύπτουν από την ανάλυση της Επιτροπής, όσο και την ερμηνεία των στοιχείων οικονομικής φύσης στην οποία αυτή προβαίνει, όπως προκύπτει από τη νομολογία του ΔΕΚ/ΔΕΕ³². Δυνάμει, επομένως, των παραπάνω και της αρχής της ενωσιακής νομιμότητας, το κριτήριο ελέγχου που έχει προκρίνει ο νομοθέτης δεν επιτρέπει τη ρητή συμπροσμέτρηση επιχειρημάτων σχετικών με την άσκηση βιομηχανικής πολιτικής στη διαδικασία στάθμισης των θετικών και αρνητικών προσήμων για τον ανταγωνισμό, συνεπεία της πραγματοποίησης μιας συγκέντρωσης. Από την ανάγνωση του Κανονισμού και σύμφωνα με τις Ανακοινώσεις της Επιτροπής, το στοιχείο που πρέπει όντως να λαμβάνεται υπόψη είναι η βελτίωση της αποτελεσματικότητας που προκύπτει από τη συγκέντρωση και μπορεί να αντισταθμίσει τις όποιες επιπτώσεις στον ανταγωνισμό³³. Οι όποιες βελτιώσεις θα πρέπει,

ΚΑΡΥΔΗΣ, Η πολιτική ανταγωνισμού, σε: Ν. Μαραβέγια (επιμ.), Ευρωπαϊκή Ένωση: Δημιουργία, Εξέλιξη, Προοπτικές, Κριτική, Αθήνα, 2016, σ. 455.

31. J. LAITENBERGER, Recent developments and issues in EU antitrust law: Comments on the European Commission's merger decisions Wieland/Aurubis and Siemens/Alstom, Speech in Brussels – Brüsseler Arbeitssitzung der Studienvereinigung Kartellrecht, 15.02.2019, διαθέσιμο στον ιστότοπο της ΓΔ Ανταγωνισμού: http://ec.europa.eu/competition/speeches/text/sp2019_02_en.pdf. (τελευταία πρόσβαση 13.08.2019).

32. ΔΕΚ C-12/03 P, *Επιτροπή/Tetra Laval*, 15.02.2005, ECLI:EU:C:2005:87, σκ. 39: «Ναι μεν το Δικαστήριο αναγνωρίζει στην Επιτροπή περιθώριο εκτιμήσεως σε οικονομικά ζητήματα, πλην όμως τούτο δεν συνεπάγεται ότι ο κοινοτικός δικαστής δεν πρέπει να ελέγχει την από την Επιτροπή ερμηνεία στοιχείων οικονομικής φύσεως. Συγκεκριμένα, ο κοινοτικός δικαστής οφείλει να εξακριβώσει όχι μόνο την ακρίβεια των αποδεικτικών στοιχείων των οποίων έγινε επίκληση, την αξιοπιστία και τη συνοχή τους, αλλά οφείλει και να ελέγξει αν τα στοιχεία αυτά αποτελούν το σύνολο των κρίσιμων δεδομένων που πρέπει να ληφθούν υπόψη για να αξιολογηθεί μια περίπλοκη κατάσταση και αν μπορούν να στηρίξουν τα συμπεράσματα που συνήχθησαν βάσει αυτών. Ο έλεγχος αυτός είναι ακόμη περισσότερο αναγκαίος όταν πρόκειται για ανάλυση των προοπτικών εξελίξεως μιας αγοράς, ανάλυση την οποία απαιτεί η εξέταση ενός σχεδίου συγκεντρώσεως εταιριών ετερογενών δραστηριοτήτων». Περαιτέρω, Ε. ΠΙΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Η πυκνότητα του ελέγχου του δικαστή της Ένωσης στις υποθέσεις ανταγωνισμού, ΘΠΔΔ, 2015, σσ. 722-723.

33. Αιτιολογική σκ. αρ. 29 του Κανονισμού 139/2004 και κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής για την αξιολόγηση των οριζόντιων συγκεντρώσεων σύμφωνα με τον Κανονισμό

27. Άρθρο 8 του Κανονισμού 139/2004.

28. Αποφάσεις της Επιτροπής M.4180, *Gaz de France/Suez*, 14.11.2006, EE 2006 L 88/47· M.4137, *Mittal/Arcelor*, 02.06.2006, EE 2006 C 181/14· M.6166, *Deutsche Börse/NYSE Euronext*, 01.02.2013, EE 2013 C 254/8.

29. M. MOTTA, Challenges for EU merger control, *Revue Concurrences*, 2019, σ. 45.

30. Ανακοίνωση της Επιτροπής – Μια διορατική πολιτική ανταγωνισμού για μια ανταγωνιστική Ευρώπη, COM/2004/293 τελικό. Το 2014 η Επιτροπή εξέδωσε τη Λευκή Βίβλο με τίτλο «Προς ένα αποτελεσματικότερο έλεγχο των συγκεντρώσεων στην ΕΕ», COM(2014) 449 τελικό, η οποία αποσκοπεί στη βελτίωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των κανόνων για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο. Βλ. επίσης Δ.

σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της Επιτροπής, να είναι επαληθεύσιμες, προς όφελος των καταναλωτών (μείωση κόστους, νέα, βελτιωμένα προϊόντα) και να προκύπτουν από τη συγκεκριμένη συγκέντρωση³⁴. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει συνεπεία της συγκέντρωσης, όπως επισημαίνεται στο προοίμιο του Κανονισμού, να παρακωλύεται σημαντικά ο αποτελεσματικός ανταγωνισμός στη σχετική αγορά. Αυτό είναι και το απώτατο όριο ανεκτού περιορισμού του ανταγωνισμού.

Εν όψει των προεκτεθέντων, χρήζει επίσης αναφοράς η αιτιολογική σκ. αρ. 27 του Κανονισμού, σύμφωνα με την οποία «η Επιτροπή πρέπει να τοποθετεί τις εκτιμήσεις της στο γενικό πλαίσιο της επίτευξης των βασικών στόχων που αναφέρονται στο άρθρο 2 της συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και στο άρθρο 2 της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση», ενώ και στην αιτιολογική σκ. αρ. 4 επικροτούνται ουσιαστικά οι αναδιαρθρώσεις επιχειρήσεων που λαμβάνουν τη μορφή συγκεντρώσεων, καθώς μια τέτοια εξέλιξη είναι δυνατόν να τονώσει «την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, να βελτιώσει τους όρους ανάπτυξης και να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο στην Κοινότητα». Ο νομοθέτης σπεύδει, ωστόσο, να συμπληρώσει στην αιτιολογική σκ. αρ. 5 του Κανονισμού ότι η διαδικασία αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων δεν πρέπει να αποβεί επιβλαβής για τον ανταγωνισμό. Ως εκ τούτου, επιβεβαιώνεται η ενθάρρυνση μεν της κινητικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, μέσω της πραγματοποίησης αναδιαρθρώσεων, καθώς η διαδικασία αυτή μπορεί να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας, υπό την προϋπόθεση δε ότι δεν πλήττεται σημαντικά ο ανταγωνισμός. Άλλως ειπείν, η ανάπτυξη και επέκταση των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και παρεπόμενα η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας είναι το αποτέλεσμα της ορθής λειτουργίας ενός συστήματος ελέγχου των συγκεντρώσεων σε ενωσιακό επίπεδο, το οποίο συντονίζεται κεντρικά από την Επιτροπή, και όχι ο λόγος ύπαρξής του.

Η διάταξη εκείνη του Κανονισμού που όντως επιτρέπει στα κράτη μέλη, παρά την αποκλειστική αρμοδιότητα της Επιτροπής για έλεγχο των συγκεντρώσεων με ενωσιακή διάσταση (one-stop-shop), να προβάλλουν στη διαδικασία αξιολόγησης ενός σχεδίου συγκέντρωσης τα εθνικά τους έννομα συμφέροντα, υπό αυστηρές προϋποθέσεις,

είναι το άρθρο 21 παρ. 4 του Κανονισμού³⁵. Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη, τα κράτη μέλη μπορούν να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία έννομων συμφερόντων τους που δεν καλύπτονται από τον Κανονισμό, όπως η δημόσια ασφάλεια, η πολυφωνία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και οι κανόνες χρηστής διαχείρισης, εφόσον αυτά συμβιβάζονται με το ενωσιακό κεκτημένο. Κάθε άλλος λόγος δημοσίου συμφέροντος που επικαλούνται για τη λήψη μέτρων, ο οποίος δεν εμπίπτει στα παραπάνω πεδία, υπόκειται στην έγκριση της Επιτροπής, αφού προηγηθεί αίτημα του κράτους μέλους³⁶. Ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσο τα κράτη μέλη θα μπορούσαν να επικαλεστούν το άρθρο 21 παρ. 4 επ' αφορμή της κοινοποίησης ενός σχεδίου συγκέντρωσης επιχειρήσεων, με σκοπό να προστατεύσουν ή να προωθήσουν την εθνική βιομηχανική τους πολιτική σε συγκεκριμένους τομείς. Μια πρόχειρη εκτίμηση αποκλείει τη διασταλτική θεώρηση των τριών πεδίων που ρητά απαριθμούνται στη διάταξη, ώστε να συμπεριληφθούν και σκοπιμότητες βιομηχανικής πο-

35. «Άρθρο 21 - Εφαρμογή του κανονισμού και δικαιοδοσία [...] 2. Η Επιτροπή είναι αποκλειστικά αρμόδια για τη λήψη των αποφάσεων που προβλέπει ο παρών κανονισμός, με την επιφύλαξη του ελέγχου τους εκ μέρους του Δικαστηρίου. 3. Τα κράτη μέλη δεν εφαρμόζουν την εθνική τους νομοθεσία περί ανταγωνισμού στις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων με κοινοτική διάσταση. Το πρώτο εδάφιο δεν θίγει την εξουσία των κρατών μελών να προβαίνουν στις αναγκαίες έρευνες για την εφαρμογή του άρθρου 4 παράγραφος 4 του άρθρου 9 παράγραφος 2 ή να λαμβάνουν, μετά από παραπομπή, σύμφωνα με το άρθρο 9 παράγραφος 3 πρώτο εδάφιο (στοιχείο β) ή παράγραφος 5, τα μέτρα που είναι απολύτως αναγκαία για την εφαρμογή του άρθρου 9 παράγραφος 8. 4. Παρά τις παραγράφους 2 και 3, τα κράτη μέλη μπορούν να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία έννομων συμφερόντων που δεν καλύπτονται από τον παρόντα κανονισμό, εφόσον τα συμφέροντα αυτά συμβιβάζονται με τις γενικές αρχές και τις λοιπές διατάξεις του κοινοτικού δικαίου. Ως έννομα συμφέροντα κατά την έννοια του πρώτου εδαφίου, θεωρούνται η δημόσια ασφάλεια, η πολυφωνία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και οι κανόνες χρηστής διαχείρισης. Κάθε άλλο δημόσιο συμφέρον πρέπει να ανακοινώνεται από το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος στην Επιτροπή και να αναγνωρίζεται από αυτήν, αφού εξετάσει κατά πόσο συμβιβάζεται με τις γενικές αρχές και τις λοιπές διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, πριν να ληφθούν τα προαναφερθέντα μέτρα. Η Επιτροπή ενημερώνει για την απόφασή της το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος, εντός 25 εργάσιμων ημερών από την εν λόγω ανακοίνωση».

36. Για ένα παράδειγμα, βλ. την Απόφαση της Επιτροπής στην υπόθεση IV/M.567, *Lyonnaise des Eaux/Northumbrian Water*, 21.12.1995, ΕΕ 1995 C 11/3, όπου το Ηνωμένο Βασίλειο υπέβαλε αίτημα στην Επιτροπή για να αναγνωρισθεί ως νόμιμο συμφέρον, υπό την έννοια του άρθρου 21 του Κανονισμού 4064/89, η ρύθμιση της εθνικής βιομηχανίας ύδατος. Το αίτημα έγινε τελικώς δεκτό. Να σημειωθεί ότι η Επιτροπή αναμένεται να εντείνει την προσοχή και την ανάλυσή της σε σχέση με παρόμοια αιτήματα στο μέλλον, μετά την πρόσφατη θέσπιση ειδικού πλαισίου για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων στην Ευρώπη.

του Συμβουλίου για τον έλεγχο των συγκεντρώσεων μεταξύ επιχειρήσεων, ΕΕ 2004 C 31/5, παρ. 76-77.

34. Κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής για την αξιολόγηση των οριζόντιων συγκεντρώσεων, ό.π., παρ. 76-88. Η λήψη υπόψη των αποτελεσματικότητων στην ανάλυση των συγκεντρώσεων δεν ήταν δεδομένη από την αρχή, από την εποχή δηλαδή του πρώτου Κανονισμού, όπου επικρατούσε περισσότερος σκεπτικισμός. Βλ. F. JENNY / D. NEVEN, ό.π., σ. 3.

λιτικής. Η μόνη οδός διαφυγής θα ήταν η υποβολή ειδικού αιτήματος στην Επιτροπή, κατά τα ανωτέρω οριζόμενα, με εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες ευδοκίμησης. Και τούτο διότι θα έπρεπε, πρώτον, τα προβαλλόμενα έννομα συμφέροντα του κράτους μέλους να είναι συμβατά με τις ενωσιακές αρχές και νομοθεσία, συμπεριλαμβανομένων των θεμελιωδών ελευθεριών κίνησης, δεύτερον, να συνάδουν με την αρχή της αναλογικότητας, δηλαδή να μην μπορούν να εξυπηρετηθούν με λιγότερο περιοριστικά μέτρα και, τρίτον, τυχόν αποδοχή τους θα δημιουργούσε τον κίνδυνο αποκλινουσών πρακτικών και προσεγγίσεων σε επίπεδο κρατών μελών, με ενδεχόμενες δυσμενείς συνέπειες για τη συνοχή στην εσωτερική αγορά³⁷. Πάντως, το πνεύμα της διάταξης φαίνεται να επιτρέπει την επίκλησή της μόνο εφόσον τα κράτη μέλη επιδιώκουν την απαγόρευση της συγκέντρωσης για την προστασία των εθνικών τους εννόμων συμφερόντων, κι όχι αντίστροφα την έγκρισή της.

Εν κατακλείδι, εάν πρέπει να σκιαγραφήσουμε μια συνολική εικόνα για το ενωσιακό πλαίσιο ελέγχου των συγκεντρώσεων επιχειρήσεων και τη λειτουργία του, θα ήταν σκόπιμο να αναδειχθούν οι σαφείς διαδικαστικοί και ουσιαστικοί κανόνες που το διέπουν, η ομαλή εφαρμογή του στην πράξη χωρίς σοβαρά προβλήματα για ικανό χρονικό διάστημα (σχεδόν τρεις δεκαετίες) και, κατά γενική ομολογία, η απουσία διολισθήσεων της Επιτροπής σε ατέρμονες συναλλαγές με τις επιχειρήσεις ή τα κράτη μέλη, προς εξυπηρέτηση πολιτικών ή ξένων προς το υφιστάμενο πλαίσιο σκοπιμοτήτων³⁸. Σε αυτό το κανονιστικό περιβάλλον, έλαβε χώρα η αξιολόγηση της επίμαχης συγκέντρωσης.

IV. Η απορριφθείσα συγχώνευση Alstom-Siemens ως καταλύτης για την αναζωπύρωση της συζήτησης περί αναθεώρησης του Κανονισμού για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων

Η εξαγορά της γαλλικής εταιρείας Alstom από τη γερμανική Siemens θα είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία

μιας νέας επιχείρησης με ηγετικό ρόλο σε συγκεκριμένα κομβικά τμήματα της σιδηροδρομικής αγοράς. Η προοπτική αισθητής μείωσης του ανταγωνισμού στις σχετικές αγορές υπαγόρευσε τη στάση της Επιτροπής (1), η οποία πυροδότησε μια πολεμική γύρω από την ανάγκη (ή μη) προσαρμογής του ενωσιακού συστήματος ελέγχου των συγκεντρώσεων σε κελεύσματα σχετικά με την προώθηση της δημιουργίας ευρωπαϊκών επιχειρήσεων που θα είναι σε θέση να αποκτήσουν ηγετικό ρόλο στις παγκόσμιες αγορές (2).

1. Το κοινοποιηθέν σχέδιο συγκέντρωσης και η Απόφαση της Επιτροπής

Σε αδρές γραμμές, οι δύο επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται σε αγορές, οι οποίες κρίνονται κομβικές για τις επόμενες μεταφορές, εν όψει μάλιστα και της προτεραιότητας που έχει θέσει η Ένωση για μετάβαση σε μια πράσινη οικονομία, με μέσα υψηλής τεχνολογίας και ασφάλειας που θα έχουν συγχρόνως χαμηλό ενεργειακό αποτύπωμα. Οι σιδηροδρομικές μεταφορές ανήκουν σε αυτή την κατηγορία και, προκειμένου να διασφαλισθεί η συμβατότητα των εθνικών δικτύων και να διευκολυνθούν οι διασυνοριακές μεταφορές μεταξύ κρατών μελών, καταβάλλονται προσπάθειες να εφαρμοστεί ένα τυποποιημένο πανευρωπαϊκό αυτόματο σύστημα ελέγχου των τρένων (ECTS -European Train Control System). Η δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής σιδηροδρομικής αγοράς στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη συστημάτων σηματοδότησης συμβατών με το ECTS, προκειμένου να καθίσταται δυνατή η ασφαλής κυκλοφορία των τρένων στο σύνολο του διαθέσιμου σιδηροδρομικού δικτύου. Παράλληλα, απαιτούνται επενδύσεις σε τρένα υψηλής ταχύτητας, τα οποία θα εντάσσονται στη λογική της φιλικής προς το περιβάλλον και περιβαλλοντικά βιώσιμης κινητικότητας.

Εφόσον ευδοκίμωσε το επίμαχο σχέδιο εξαγοράς, θα προέκυπτε μια νέα οντότητα με ηγεμονική θέση στις αγορές συστημάτων σηματοδότησης για τρένα και συρμούς του μετρό και τρένων υψηλής ταχύτητας (άνω των 300 χμ/ώρα). Ειδικότερα, η νέα επιχείρηση θα είχε αθροιστικά τα μεγαλύτερα μερίδια σε ορισμένες αγορές συστημάτων σηματοδότησης, ενώ ένας από τους πλέον ισχυρούς ανταγωνιστές δεν θα ασκούσε πλέον δραστηριότητα στις εν λόγω αγορές. Η ίδια μείωση της ανταγωνιστικής πίεσης θα παρατηρείτο και στην αγορά τρένων υψηλής ταχύτητας, καθώς θα αποσυρόταν ένας από τους πλέον μεγαλύτερους κατασκευαστές στον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο (EOX). Η νέα επιχείρηση θα κατείχε δεσπόζουσα θέση και υψηλά μερίδια αγοράς στην προμήθεια των εν λόγω τρένων, όχι μόνο στον EOX αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, πλην των αγορών της Νότιας Κορέας, της Κίνας και της Ιαπωνίας, οι οποίες δεν είναι ανοικτές στον ανταγωνισμό. Παρέπεται ότι θα περιορίζονταν αισθητά οι επιλογές προμηθευτών και προϊόντων που θα είχαν στη διάθεσή τους οι καταναλωτές εν τη ευρεία έννοια, ιδίως

37. Στο πνεύμα αυτό, J. GALLOWAY, ό.π., σσ. 184-185. Οι κανόνες χρηστής διοίκησης (prudential rules) αφορούν κατά βάση τον χρηματοπιστωτικό τομέα.

38. Την τελική απόφαση για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων λαμβάνει το Κολλέγιο των Επιτρόπων. Για την αντικειμενικότητα και την εμβέλεια του ενωσιακού συστήματος ελέγχου, βλ. τις παρεμβάσεις του πρώην Επιτρόπου Ανταγωνισμού J. ALMUNIA, *The Past and the Future of Merger Control in the EU*, Address at GCR Conference, Brussels, Commission Press Release SPEECH/10/486, 28.09.2010. Competition Policy: State of Play and Future Outlook, Address at European Competition Day, Brussels, SPEECH/10/576, 21.10.2010. Policy Objectives in Merger Control, Fordham Competition Conference, New York, SPEECH/11/561, 08.09.2011.

οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις σιδηροδρομικές μεταφορές και οι διαχειριστές των σιδηροδρομικών υποδομών.

Όπως σημειώνεται από τον Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης Ανταγωνισμού (DG COMP), κατά τη διάρκεια της έρευνας την οποία πραγματοποίησαν οι αρμόδιες υπηρεσίες έγιναν αποδέκτες πολλών αρνητικών σχολίων, απόψεων και παραινέσεων για απόρριψη του σχεδίου από καταναλωτές, εργατικά σωματεία, ανταγωνιστές, αλλά και ΕΑΑ³⁹. Η βασική ανησυχία συνίστατο στο ότι ενδεχόμενη έγκριση της εξαγοράς θα προκαλούσε σοβαρές στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό, θα συνεπαγόταν στεγανοποίηση των σχετικών αγορών (foreclosure) εις βάρος των μικρότερων ανταγωνιστών, θα περιοριζε την καινοτομία και εν τέλει θα κατέτεινε σε αύξηση των τιμών. Σύμφωνα πάντοτε με την Επιτροπή, οι δύο επιχειρήσεις δεν πρότειναν επαρκή διορθωτικά μέτρα προς ίση των πιθανών ανταγωνιστικών στρεβλώσεων. Με βάση την τρέχουσα πρακτική, η οριζόντια διάσταση της συγκέντρωσης, καθόσον οι δύο επιχειρήσεις ήταν άμεσοι ανταγωνιστές στις σχετικές αγορές, επέβαλε τη λήψη μέτρων διαρθρωτικού χαρακτήρα (εκποίηση και περιορισμός επιχειρηματικών δραστηριοτήτων) για την άρση των ενδεχόμενων προβλημάτων⁴⁰. Οι προτάσεις των δύο επιχειρήσεων αξιολογήθηκαν ως μη ικανοποιητικές από την Επιτροπή, κατόπιν διαβούλευσης με παράγοντες της αγοράς, καθώς εν πολλοίς δεν θα επέτρεπαν στον μελλοντικό αγοραστή των περιουσιακών στοιχείων που ήταν διατεθειμένες να διαθέσουν προς εκποίηση να δραστηριοποιηθεί ανεξάρτητα, χωρίς εξαρτήσεις σε ό,τι αφορά θέματα αδειών ή παροχής υπηρεσιών από τις πωλήτριες, και, επομένως, να διεκδικήσει αποτελεσματικά μερίδια στις επίμαχες αγορές⁴¹.

2. Οι αντιδράσεις και η κοινή γαλλο-γερμανική διακήρυξη

Ένα από τα βασικά επιχειρήματα των υπέρμαχων της εξαγοράς εντοπίζεται στον – δυνητικό – ανταγωνισμό από την Κίνα και, ειδικότερα, τις κρατικές επιχειρήσεις CRSC και CRRC. Η εδραίωση μιας ισχυρής ευρωπαϊκής επιχείρησης στις σχετικές αγορές θα επέτρεπε την πιο αποτελεσματική αντιμετώπιση του κινέζικου ανταγωνισμού στην ενωσιακή επικράτεια και, βεβαίως, τη μεγαλύτερη διείσδυση σε αγορές τρίτων χωρών. Η Επιτροπή απάντησε

στις παραπάνω αιτιάσεις, αντιτείνοντας ότι δεν προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνας επί του επίμαχου σχεδίου συγκέντρωσης ισχυρή πιθανότητα εισόδου των κινέζικων επιχειρήσεων στις σχετικές αγορές «στο ορατό μέλλον».

Η εμβριθής ανάλυση της Επιτροπής και η τεκμηρίωση της απορριπτικής Απόφασης δεν άμβλυσε τις προδιαγεγραμμένες αντιδράσεις, ειδικά από τα δύο κράτη μέλη από τα οποία προέρχονται οι πρωταγωνιστές του σχεδίου συγκέντρωσης. Το έδαφος είχε πάντως προλειάνει η έκκληση δεκαεννιά κρατών μελών τον Δεκέμβριο του 2018, για πιθανές αλλαγές των κανόνων περί ανταγωνισμού, ώστε να λαμβάνουν καλύτερα υπόψη τους τις διεθνείς αγορές και τον διεθνή ανταγωνισμό στην αξιολόγηση των συγκεντρώσεων⁴². Οι προσαρμογές αυτές, σύμφωνα με τους ρέκτες της παραπάνω άποψης, θα επιτρέψουν στην ευρωπαϊκή οικονομία να διατηρήσει την ανταγωνιστικότητά της και να αντιμετωπίσει από καλύτερη θέση τον απηγή ανταγωνισμό από άλλες ισχυρές οικονομίες, με ενεργητικές βιομηχανικές στρατηγικές. Ακολούθως, σε συνέχεια της επίμαχης Απόφασης, Γαλλία και Γερμανία δημοσιοποίησαν διακήρυξη για «Μια Ευρωπαϊκή Βιομηχανική Πολιτική, κατάλληλη για τον 21ο αιώνα»⁴³. Η διακήρυξη περιλαμβάνει τρεις βασικές συστάσεις για την προσαρμογή του ενωσιακού συστήματος ελέγχου συγκεντρώσεων στα νέα παγκοσμιοποιημένα δεδομένα: *primo*, θα πρέπει να λαμβάνονται πιο σοβαρά υπόψη οι διαστάσεις του κρατικού ελέγχου των επιχειρήσεων και ενδεχόμενες επιδοτήσεις που αυτά λαμβάνουν, κατά την αξιολόγηση των σχεδίων συγκεντρώσεων. *Secundo*, θα πρέπει να αναθεωρηθούν οι κατευθυντήριες γραμμές για τον έλεγχο των συγκεντρώσεων, ώστε να συνεκτιμάται ο ανταγωνισμός σε παγκόσμιο επίπεδο στη σχετική ανάλυση, καθώς και ο μελλοντικός δυνητικός ανταγωνισμός. *Tertio*, η διακήρυξη ανακινεί την προβληματική της δυνατότητας άσκησης προσφυγής κατά ορισμένων στρατηγικών Αποφάσεων της Επιτροπής, ενώπιον του Συμβουλίου, υπό αυστηρές προϋποθέσεις. *Grosso modo*, η διακήρυξη συνιστά μια έκκληση, με ουσιαστικές και διαδικαστικές παραμέτρους, προκειμένου να διευκολυνθούν οι αναδιαρθρώσεις των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, να ενισχυθούν οι συνέργειες και οι συνενώσεις σε τομείς όπου αυτές θα μπορούσαν να αποκτήσουν ηγετική θέση και ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, ώστε μέσω της σύμπληξης ισχυρού οικονομικού μετώπου να αναχαιτισθεί ο καλπάζων ανταγωνισμός από τρίτες χώρες. Ορισμένες από τις τελευταίες σχεδιάζουν και υλοποιούν μια επιθετική βιομηχανική πολιτική, με όχημα

39. J. LAITENBERGER, ό.π.

40. Η υπόθεση παρουσίαζε ομοιότητες με τα κοινοποιηθέντα σχέδια συγκεντρώσεων *UPS/TNT* (υπόθεση M.6570 και ανακοινωθέν τύπου IP/13/68, 30.01.2013 – η Επιτροπή δεν χορήγησε έγκριση) και *Liberty/Ziggo* (υπόθεση M.7000 και ανακοινωθέν τύπου IP/18/3984, 30.05.2018 – η Επιτροπή χορήγησε έγκριση υπό όρους).

41. Πιο αναλυτικά, βλ. το ανακοινωθέν της Επιτροπής IP/19/881, 06.02.2019.

42. Πιο αναλυτικά: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/19-eu-countries-call-for-new-antitrust-rules-to-create-european-champions/> (τελευταία πρόσβαση 10.08.2019).

43. Η διακήρυξη είναι διαθέσιμη στον παρακάτω διαδικτυακό σύνδεσμο: <https://www.gouvernement.fr/en/a-franco-german-manifesto-for-a-european-industrial-policy-fit-for-the-21st-century> (τελευταία πρόσβαση 14.08.2019).

τη χορήγηση αθρών επιδοτήσεων σε μεγάλες, συχνά υπό κρατικό έλεγχο, επιχειρήσεις, και τη συμπίεση του εργατικού κόστους. Οι προθέσεις μοιάζουν αγαθές και οι προτάσεις λογικές, αλλά, όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια, αρθρώνεται ισχυρός αντίλογος στη βασική διευθέτηση των παραπάνω εύλογων προβληματισμών, μέσω των κανόνων περί συγκεντρώσεων.

V. Οι απόψεις της θεωρίας για την αναθεώρηση του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων

1. Η ουσιαστική διάσταση

Για λόγους οικονομίας της παρούσας συμβολής, θα γίνει δεκτό ότι συγκροτούνται δύο βασικοί πόλοι στη διεκυστήριδα περί αναθεώρησης ή μη των κανόνων για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων, με πολλές ενδιάμεσες αποχρώσεις. Από τη μια πλευρά, οι υπέρμαχοι μιας πιο εναργούς, βολонταριστικής βιομηχανικής πολιτικής προβάλλουν μια σειρά επιχειρημάτων, κάποια ψήγματα των οποίων έχουν ήδη προεκτεθεί, για τη διόρθωση των δομικών αδυναμιών-δυσλειτουργιών της αγοράς (market failures) και την παροχή κινήτρων για την πραγματοποίηση επενδύσεων σε κρίσιμες υποδομές, σε νέες τεχνολογίες, στην έρευνα και την καινοτομία, με σκοπό την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας και την ανάδειξη επιχειρήσεων πανευρωπαϊκής και παγκόσμιας εμβέλειας⁴⁴. Η εφαρμογή, επομένως, του δικαίου ανταγωνισμού και δη των κανόνων περί συγκεντρώσεων θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις παραπάνω προτεραιότητες και να προσαρμόζονται ανάλογα, αφήνοντας χώρο και περιθώριο για πολιτικές παρεμβάσεις που κινούνται στην παραπάνω κατεύθυνση. Από την άλλη πλευρά, οι θιασώτες μιας πιο αυστηρής θεώρησης των κανόνων ανταγωνισμού πρεσβεύουν ότι η πολιτική ανταγωνισμού είναι η καλύτερη δυνατή βιομηχανική πολιτική, καθώς επιτρέπει την ανάδειξη επιχειρήσεων που πρωταγωνιστούν χωρίς τεχνητή υποβοήθηση μέσω επιδοτήσεων ή ένεκα στρεβλώσεων του ανταγωνιστικού παιχνιδιού (αθέμιτες συμπράξεις, καταχρήσεις δεσπόζουσας θέσης)⁴⁵. Στην αμερικάνικη θεωρία, ο Καθηγητής Phillip Areeda έχει υιοθετήσει την παραπάνω θέση, με σχετική μαχητική αρθρογραφία⁴⁶. Σύμφωνα με τον ανωτέρω ακαδημαϊκό, οι εφαρμοστές των κανόνων ανταγωνισμού, ήτοι κατά βάση οι ΕΑΑ και οι δικαστές, δεν είναι σε θέση να λάβουν κεντρικές αποφάσεις προγραμματικού χαρακτήρα για τη διαμόρφωση της αγοράς και του ανταγωνιστικού το-

πίου. Η κατάσταση και συνεπής υλοποίηση οριζόντιων πολιτικών, με αντικείμενο για παράδειγμα την προστασία του περιβάλλοντος, την ανάπτυξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, τη φορολογική μεταχείριση της καινοτομίας, είναι έργο της κυβέρνησης, ενώ η αγορά θα αναλάβει τα υπόλοιπα, δηλαδή την επιλογή και ανάδειξη των επιχειρήσεων με τη μέγιστη απόδοση, τα βέλτιστα από πλευράς κόστους και ποιότητας προϊόντα και υπηρεσίες.

Καθίσταται ευκρινές από τα παραπάνω, ότι κεντρική θέση στην ευρύτερη προβληματική κατέχει το ζήτημα της επιλογής και υποβοήθησης, εν προκειμένω μέσω της προσαρμοσμένης εφαρμογής του ενωσιακού *corpus* για τις συγκεντρώσεις, συγκεκριμένων επιχειρήσεων, των λεγόμενων «εθνικών ή ευρωπαϊκών πρωταθλητών». Είναι δυσχερής η εννοιολογική οριοθέτηση των επιχειρήσεων αυτών, που προφανώς καταδεικνύουν μια τάση προστατευτισμού της οικείας οικονομίας. Οι αρχές μπορούν να μετέλθουν μιας ποικιλίας μεθόδων και μέσων για να υποστηρίξουν επιλεκτικά συγκεκριμένες επιχειρήσεις, με πλέον χαρακτηριστικές τη χορήγηση επιδοτήσεων, τις φοροελαφρύνσεις, την απαλλαγή από ενδεχόμενα πρόστιμα, κυρώσεις κ.λπ. Αν επικεντρωθούμε στις συγκεντρώσεις, οι οποίες μάλλον αποτελούν προνομιακό πεδίο για την άσκηση προστατευτικής βιομηχανικής πολιτικής, ο όρος παραπέμπει σε μια λιγότερο ή περισσότερο εξόφθαλμη κυβερνητική-πολιτική υποστήριξη στη διαδικασία σύστασης μιας νέας επιχειρηματικής οντότητας μέσω εξαγοράς, συγχώνευσης ή συμμετοχής, ενίοτε προ της επικείμενης εξαγοράς ενός τουλάχιστον εκ των εμπλεκόμενων επιχειρήσεων από επιχείρηση συμφερόντων τρίτης χώρας⁴⁷. Πλειάδα λόγων μπορεί να υπαγορεύσει την επιλογή αυτή, όπως η επίτευξη οικονομικών κλίμακος, η διάσωση επιχειρήσεων με ισχυρή εγχώρια παρουσία και παραγωγική βάση, η διαφύλαξη θέσεων εργασίας, η διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος και ειδικότερα της εθνικής άμυνας, τάξης και ασφάλειας (περίπτωση αμυντικής βιομηχανίας) ή η διατήρηση εθνικού ελέγχου σε κρίσιμες υποδομές (ενέργεια, τηλεπικοινωνίας, ύδατα)⁴⁸.

44. CONSEIL D'ANALYSE ECONOMIQUE, Politiques de concurrence, ό.π., σ. 111.

45. M. MOTTA, Competition Policy: Theory and practice, ό.π., σ. 29.

46. PH. AREEDA, Antitrust law and industrial policy: Should judges and juries make it?, σε: T. Jorde / D. Teece (επιμ.), Antitrust, Innovation and Competitiveness, OUP, 1992, σσ. 29-46.

47. J. GALLOWAY, ό.π., σ. 172· L. PARRET, Should we know what we are protecting? yes we should! A plea for a solid and comprehensive debate on the objective of EU competition law and policy, European Competition Law Journal, 2010, σ. 351. Αρκετά κράτη μέλη διατηρούν, πάντως, σχετική προστατευτική νομοθεσία. Βλ. L. IDOT, Le contrôle des concentrations, Revue internationale de droit économique, 2002, σσ. 183-184· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Contrôle des concentrations et contrôle des investissements étrangers: Réflexions de juriste, Revue Concurrences, 2015, σσ. 54-66.

48. Να σημειωθεί ότι, τόσο στο ενωσιακό όσο και στο αμερικάνικο δίκαιο ανταγωνισμού, γίνεται δεκτό το επιχείρημα της προβληματικής επιχείρησης (failing firm defense). Σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής για τις οριζόντιες συγκεντρώσεις, ό.π.: «89. Η Επιτροπή μπορεί να κρίνει ότι μια συγκέντρωση που κατά τα άλλα δημιουργεί προβλήματα ανταγωνισμού μπορεί να συμβιβάζεται με την κοινή αγορά, αν μια

Η οικονομική θεωρία έχει επιχειρήσει να κωδικοποιήσει τα επιχειρήματα που προβάλλονται σε σχέση με την ανάδειξη εθνικών πρωταθλητών και ευρύτερα την προστασία των εγχώριων επιχειρήσεων στο πλαίσιο του ελέγχου των συγκεντρώσεων, προκειμένου αυτές να μην περιέλθουν στον έλεγχο ξένων συμφερόντων⁴⁹. Εν συνόψει, μια πρώτη δικαιολογία για την προσωρινή τουλάχιστον ενίσχυση και προστασία των εγχώριων επιχειρήσεων, ειδικά νεοφυών, από τον ξένο ανταγωνισμό, ανάγεται στην ανάγκη υποστήριξης τους κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας τους, ώστε να είναι βιώσιμες, να εδραιωθούν στοιχειωδώς για να μπορέσουν να γίνουν ανταγωνιστικές μεσο-μακροπρόθεσμα (infant industry argument). Μια παραλλαγή του παραπάνω επιχειρήματος είναι η ανάγκη προστασίας επιχειρηματικών οντοτήτων σε πιο ώριμους εθνικούς βιομηχανικούς τομείς, προκειμένου να ανανεωθούν και να βελτιωθούν από τεχνολογικής άποψης, ώστε να είναι σε θέση να συμμετάσχουν πλήρως στο ανταγωνιστικό παίγνιο σε μεταγενέστερο χρονικό διάστημα (breathing room argument)⁵⁰. Το επιχειρήμα του στρεβλού ανταγωνισμού (unfair competition argument), το οποίο επί της ουσίας επικαλέστηκαν εν προκειμένω η γερμανική και η γαλλική κυβέρνηση, έγκειται ακριβώς στη συντονισμένη αντίδραση και άμυνα έναντι πρακτικών που νοθεύουν τον ανταγωνισμό, στην παρούσα περίπτωση της παρουσίας και δραστηριοποίησης στη σιδηροδρομική αγορά κρατικά ελεγχόμενων και επιδοτούμενων επιχειρήσεων από την Κίνα. Περαιτέρω, σύμφωνα με τα προειρημένα,

δύο λόγοι δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι προβάλλονται συχνά για να δικαιολογήσουν προστατευτικές παρεμβάσεις στη διαδικασία ελέγχου των συγκεντρώσεων και επέκεινα, συνίστανται στην προστασία θέσεων εργασίας (job destruction argument) και την προάσπιση της εθνικής άμυνας, τάξης και ασφάλειας (national defense argument).

Δεν είναι ευχερής στα περιορισμένα πλαίσια αυτής της μελέτης, ούτε και λυσιτελής, η αναλυτική παρουσίαση του αντιλόγου στα παραπάνω ουσιαστικής φύσης επιχειρήματα, πολλά εκ των οποίων δεν είναι ανεπείρηστα. Αυτό, ωστόσο, που θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς αφηρητικά και με δεδομένη, *ex hypothesi*, για την οικονομία της συζήτησης, την πρόθεση τροποποίησης των κανόνων, είναι η απαιτούμενη δομική αλλαγή κατεύθυνσης και φιλοσοφίας του συστήματος ελέγχου των συγκεντρώσεων: το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο που ερείδεται στη μη διάκριση μεταξύ των επιχειρήσεων και στην κατοχύρωση της δυνατότητας ανταγωνισμού μεταξύ τους επί ίσοις όροις (level playing field), θα πρέπει να μετασχηματισθεί σε ένα νομοθετικό πλέγμα που θα παρέχει στις αρχές ευχέρεια επιλεκτικής μεταχείρισης επιχειρήσεων με χαρακτηριστικά ή δυναμική «πρωταθλητή». Πρόκειται για θεμελιώδη «αλλαγή παραδείγματος». Περαιτέρω, ανακύπτουν ορισμένα παρακολουθηματικά της ριζικής αυτής αλλαγής προσέγγισης κρίσιμα ζητήματα, όπως για παράδειγμα ο προσδιορισμός των ειδικών κριτηρίων βάσει των οποίων θα επιλεγούν οι επιχειρήσεις - υποψήφιοι «εθνικοί πρωταθλητές»: θα πρόκειται για κάποια κανονιστικής ή οικονομικής φύσης διαδικασία; Ποιος θα είναι ο αποφασιστικός παράγων, η ισχύς στην αγορά της επιχείρησης, η έφεσή της στην καινοτομία, όλα τα παραπάνω ή άλλα δεδομένα; Ποιος είναι ο βαθμός του πλεονεκτήματος και τα όρια της ευμενούς μεταχείρισης η οποία θα της επιφυλάσσεται; Πώς θα διασφαλισθεί ότι οι όποιες θετικές διακρίσεις υπέρ της θα μετακυλισθούν στο σύνολο της ευρωπαϊκής οικονομίας, άλλως θα αποβούν σε όφελος της Ένωσης στο σύνολό της και δεν θα μεταφραστούν αποκλειστικά σε κέρδη και ωφέλειες για τους μετόχους της; Υφίσταται επιστημονική τεκμηρίωση για την προστιθέμενη αξία μιας αλλαγής των κανόνων στην προδιαληφθείσα κατεύθυνση, ως προς την επίτευξη των οριζόμενων στο άρθρο 3 ΣΕΕ στόχων της Ένωσης, σε σχέση με το ισχύον νομοθετικό καθεστώς; Η συστηματική εφαρμογή της ισχύουσας συναφούς ενωσιακής νομοθεσίας, δηλαδή των εργαλείων εμπορικής άμυνας, του πρόσφατου πλαισίου ελέγχου των άμεσων ξένων επενδύσεων, των κανόνων για τις δημόσιες συμβάσεις, αλλά και του ενωσιακού δικαίου ανταγωνισμού δεν θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε καλύτερα αποτελέσματα από πλευράς ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων;

Τα παραπάνω και κάποια ακόμα εύλογα ερωτήματα αντιτείνουν ο Γενικός Διευθυντής της ΓΔ Ανταγωνισμού,

---

από τις συμμετέχουσες επιχειρήσεις είναι προβληματική. Βασική προϋπόθεση είναι να μην μπορεί να θεωρηθεί ως συνέπεια της συγκέντρωσης η στρέβλωση της διάρθρωσης του ανταγωνισμού που έπεται της τελευταίας. Αυτό προκύπτει εφόσον η διάρθρωση του ανταγωνισμού στην αγορά θα παρουσίαζε τουλάχιστον τα ίδια προβλήματα και αν δεν υπήρχε η συγκέντρωση». Πιο λεπτομερώς, OECD, Policy roundtables, The failing firm defense (2009), διαθέσιμο στον παρακάτω διαδικτυακό σύνδεσμο: <https://www.oecd.org/competition/mergers/45810821.pdf> (τελευταία πρόσβαση 13.08.2019). Για μια επισκόπηση των σχετικών Αποφάσεων της Επιτροπής, βλ. Ι. ΚΟΚΚΟΡΙΣ, Failing firm defence in the European Union. A panacea for mergers? ECLR., 2006, σσ. 494-509. Ενδεικτικά: *Aerospatiale-Alenia/De Havilland* (IV/M.053), EE 1991 L 334/42· *BASF/Eurodiol/Pantochem* (COMP/M.2314), EE 2002 L 132/45· *Bertelsmann/Kirch/Premiere* (IV/M.993), EE 1999 L 53/1· *Deloitte & Touche/Andersen* (UK) (COMP/M.2810), EE 2002 C 200/8· *Kali und Salz/Mitteldeutsche Kali/Treuhand* (IV/M.308), EE 1994 L 186/38· *NewsCorp/Telepiu* (COMP/M.2876), EE 2004 L 110/73.

49. Για όλα τα παραπάνω επιχειρήματα, βλ. Μ. HEIM / Κ. MIDÖES, Protecting competition or protecting (some) competitors: A European debate, *Revue Concurrences*, 2019, σσ. 18-20.

50. Μια παραλλαγή του «breathing room argument» είναι το «scale up argument», το οποίο, σε αντίθεση με το πρώτο, δεν προστατεύει έναν ολόκληρο βιομηχανικό τομέα, αλλά συγκεκριμένες επιχειρήσεις, προκειμένου να αναπτυχθούν και στη συνέχεια να είναι ανταγωνιστικές.

καθώς και έγκριτοι εκπρόσωποι της θεωρίας και της πράξης, στα επικριτικά σχόλια κατά της Απόφασης *Siemens/Alstom*⁵¹. Στον προβληματισμό αυτό θα πρέπει να προστεθούν οι τάσεις και οι συγκλίσεις που καταγράφονται στο διεθνές περιβάλλον, ως προς τις αρχές που πρέπει να διέπουν την κατάρτιση και την εφαρμογή των κανόνων περί ανταγωνισμού. Οι αρχές της διαφάνειας και της μη διάκρισης μεταξύ ημεδαπών και αλλοδαπών επιχειρήσεων αναγνωρίζονται ως πυλώνες της εφαρμογής του δικαίου ανταγωνισμού παγκοσμίως, όπως διακηρύσσουν οργανισμοί γνωσμένου κύρους (ΟΟΣΑ, UNCTAD-United Nations Conference on Trade and Development, ICN-International Competition Network) και συνιστούν τις κεντρομόλες δυνάμεις για τη συγκρότηση ενός γενικώς παραδεδεγμένου κανονιστικού μοντέλου για την εποπτεία του ανταγωνισμού. Τούτο ουδόλως σημαίνει, αφενός, ότι εσχάτως δεν καταγράφονται και κεντρόφυγες δυνάμεις, ειδικά με αφορμή τους εμφανείς ή λανθάνοντες εμπορικούς πολέμους μεταξύ των παγκοσμίων οικονομικών υπερδυνάμεων, αφετέρου, ότι αναιρείται η σημασία επίκλησης της αρχής αμοιβαιότητας, σε περιπτώσεις χωρών ή περιφερειακών συνομαδώσεων που εμφανώς δεν τηρούν τις παραπάνω δύο καταστατικές αρχές. Νοείται οίκοθεν ότι στην Ένωση, κορυφαίο παγκόσμιο εμπορικό εταίρο, ο οποίος έχει εξαρχής καταστρώσει ένα σύστημα ελέγχου επί τη βάση των παραπάνω αρχών που ούτως ή άλλως ενυπάρχουν στο γονιδίωμά του, με προϊούσα τάση την αποσύνδεση της εφαρμογής των σχετικών κανόνων από ευρύτερες πολιτικές σκοπιμότητες και στοχεύσεις («από-πολιτικοποίηση» του δικαίου ανταγωνισμού), προσήκει καταρχήν η προώθηση και εξαγωγή του οικείου κανονιστικού προτύπου.

Πέραν, ωστόσο, της εξωτερικής διάστασης, η εμπέδωση της διαφάνειας στη λήψη των αποφάσεων, η συνεπής και συνεκτική εφαρμογή των κανόνων και, ιδίως, η ξεκάθαρη στόχευση της πολιτικής και του δικαίου ανταγωνισμού υπηρετούν την ασφάλεια δικαίου και προσφέρουν καλές υπηρεσίες στα οικονομικά υποκείμενα και την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς. Η δεδηλωμένη πρόθεση της Επιτροπής, όπως έχει αποτυπωθεί και στις ετήσιες εκθέσεις της, να εξυφάνει την πρακτική της γύρω από τους τρεις αυτούς άξονες, είναι σύστοιχη με την ανάγκη διαμόρφωσης ενός ασφαλούς δικαίου ορίζοντα για τους οικονομικούς δρώντες, ειδικά στις περιπτώσεις αναδιρθρώσεων⁵². Υπ'

αυτή την έννοια, δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής ότι η ερμηνευτική συρρίκνωση της τελολογίας των κανόνων περί ανταγωνισμού και ο περιορισμός τους σε ανταγωνιστικές στοχεύσεις, με υπαγωγή τόσο των τελευταίων όσο και οποιωνδήποτε άλλων εξω-ανταγωνιστικών σκοπών στην «προκρούστεια κλίνη» της αποτελεσματικότητας, εντάσσεται στην παραπάνω λογική. Ειδικά μάλιστα υπό το φως της αποκέντρωσης των κανόνων περί ανταγωνισμού αλλά και της διάχυσης του πνεύματος των ενωσιακών κανόνων στις εθνικές νομοθεσίες, μεταξύ αυτών και στις σχετικές με τις συγκεντρώσεις, γίνεται αντιληπτό ότι με τον τρόπο αυτό προωθείται η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και η διεύρυνση της επήρειάς του πέραν του στενού πεδίου εφαρμογής του.

Ανεξαρτήτως των παραπάνω επισημάνσεων, δεν παρέλκει ο προβληματισμός για την ανάγκη περαιτέρω βελτίωσης του συστήματος ελέγχου των ενωσιακών συγκεντρώσεων, ενίσχυσης της συμπληρωματικότητάς του με τους υπόλοιπους καταστατικούς του ανταγωνισμού κανόνες και καλύτερης συναρμογής με τα νομοθετικά εργαλεία που έχει στη διάθεσή της η Ένωση για να αντιμετωπίσει αθέμιτες εμπορικές πρακτικές από τρίτες χώρες. Σταχυολογώντας κάποιες εύστοχες παρατηρήσεις που έχουν διατυπωθεί από *cognoscenti* της ενωσιακής νομικής και οικονομικής πραγματικότητας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η άποψη ότι το υφιστάμενο ενωσιακό νομικό πλαίσιο παρέχει ευχέρειες για την αποτροπή αντιανταγωνιστικών συμπεριφορών και την πρόληψη ενδεχόμενων στρεβλώσεων, ένεκα των μεταβολών που επιφέρουν στη δομή της αγοράς οι συγκεντρώσεις επιχειρήσεων. Ο προσεκτικός σχεδιασμός και η επιβολή στοχευμένων διορθωτικών μέτρων, συμπεριφορικού ή/και διαρθρωτικού χαρακτήρα, μπορεί να δράσει αποτρεπτικά ως προς την πιθανή εκδήλωση δυσλειτουργιών του ανταγωνισμού, στις σχετικές και τις συγγενείς αγορές. Η επιλογή των κατάλληλων μέτρων προϋποθέτει εκ των πραγμάτων μια «μελλοντοστραφή» (forward looking) προοπτική προσέγγιση

51. Μια σειρά από επιφανείς εκπροσώπους της θεωρίας τάσσονται κατά της αλλαγής, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει αντίθετες απόψεις – βλ. το αφιέρωμα *Which competition and industrial policies for the new Commission after Siemens/Alstom?*, *Revue Concurrences*, 2/2019.

52. Έκθεση της Επιτροπής για την πολιτική ανταγωνισμού, 1993, σ. 52. Ενδεικτικές είναι και οι κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή του άρθρου 101 παρ. 3 ΣΛΕΕ, παρ. 50. Ειδικά για την ασφάλεια δικαίου, χαρακτηριστική είναι η απόφαση του

ΓεΔΕΕ επί της υπόθεσης T-138/07, *Schindler Holding/Επιτροπή*, 13.07.2011, ECLI:EU:T:2011:362, σκ. 95, η οποία σημειώνει τα εξής: «[η ασφάλεια δικαίου] αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης και επιβάλλει, μεταξύ άλλων, να είναι σαφείς και ακριβείς οι ρυθμίσεις της Ένωσης, ιδίως όταν αυτές επιβάλλουν ή επιτρέπουν την επιβολή κυρώσεων, ούτως ώστε να μπορούν οι ενδιαφερόμενοι να γνωρίζουν σαφώς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τις ρυθμίσεις αυτές και να λαμβάνουν τα ανάλογα μέτρα (βλ. αποφάσεις του Πρωτοδικείου της 5ης Απριλίου 2006, T-279/02, *Degussa* κατά *Επιτροπής*, Συλλογή 2006, σ. II-897, σκέψη 66, και της 27ης Σεπτεμβρίου 2006, T-43/02, *Jungbunzlauer* κατά *Επιτροπής*, Συλλογή 2006, σ. II-3435, σκέψη 71 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία)». Να διευκρινίσουμε ότι η ανάγκη ασφάλειας δικαίου και σαφήνειας δεν συνεπάγεται τη μονοθεματική στόχευση της πολιτικής ανταγωνισμού, αλλά τη σαφή ιεράρχηση των πολλαπλών σκοπών της, εφόσον υπάρχουν.

της σκοπούμενης συγκέντρωσης και των συνεπειών της στον ανταγωνισμό, με ιδιαίτερη προσοχή και εμπειριστωμένη ανάλυση του δυνητικού ανταγωνισμού, άσκηση διόλου εύκολη ιδίως στο απαιτητικό περιβάλλον των σύγχρονων τεχνολογικών αγορών, στην οποία παρ' όλα αυτά φαίνεται να επιδίδονται οι υπηρεσίες της Επιτροπής⁵³. Παράλληλα, στις περιπτώσεις εκείνες συγκεντρώσεων οι οποίες κείνται εκτός πεδίου εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων, αλλά θέτουν σοβαρά ζητήματα που άπτονται της άσκησης εθνικής βιομηχανικής πολιτικής και μεροληπτικής προώθησης «επιχειρήσεων-πρωταθλητών», δεν μπορεί να αποκλειστεί η προσφυγή, τόσο στη διαδικασία του άρθρου 258 ΣΛΕΕ όσο και στα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ, εφόσον βεβαίως συντρέχουν οι εκεί οριζόμενες προϋποθέσεις⁵⁴.

Παράλληλα, θα πρέπει να αξιοποιηθούν πλήρως οι ευχέρειες που δίδουν τα λοιπά νομοθετικά εργαλεία της Επιτροπής, κατά τα ανωτέρω διαλαμβανόμενα, ώστε να δοθούν σύννομες απαντήσεις σε κινήσεις και τακτικές που δεν συνάδουν με τις θεμελιώδεις αρχές που πρέπει να διέπουν τις νομοθεσίες περί ανταγωνισμού. Πρακτικές επιδοτήσεων και φραγμοί εισόδου στις οικείες αγορές από τρίτες χώρες δύνανται πιθανότατα να αντιμετωπιστούν – τουλάχιστον σε βάθος χρόνου – πιο αποτελεσματικά, όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, με επιστράτευση ειδικών νομοθετικών εργαλείων που μπορούν να περιβάλλουν με συγκεκριμένες προϋποθέσεις την πρόσβαση επιχειρήσεων από τις χώρες αυτές στις ευρωπαϊκές αγορές.

53. Πιο αναλυτικά, βλ. I. LIANOS, ό.π., σσ. 41 και 53 και M. MOTTA / M. PEITZ, Challenges for EU Merger control, *Revue Concurrences*, 2019, σ. 46. Ιδιαίτερη σημασία στις νέες τεχνολογικές, κατεχορήγηση δυναμικές αγορές, έχουν τα λεγόμενα αποτελέσματα της καινοτομίας (innovation effects). Στις αγορές αυτές, σε ορισμένες περιπτώσεις κατεστημένες επιχειρήσεις προχωρούν σε καταστροφικές εξαγορές (killer acquisitions) μικρών και μεσαίων νεοφυών επιχειρήσεων, προκειμένου να ματαιώσουν με τον έμμεσο αυτό τρόπο ιδιαίτερα καινοτόμα προϊόντα και προγράμματα. Με τον τρόπο αυτό, νοθεύουν τον ανταγωνισμό, καθώς εξουδετερώνουν επιχειρήσεις οι οποίες θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν τη δεσπόζουσα θέση τους στην αγορά, και μάλιστα σε ορίζοντα μεγαλύτερο των δύο ετών, διάστημα που συνήθως λαμβάνεται υπόψη στην ανάλυση των αρχών για τον δυνητικό ανταγωνισμό. Η Επιτροπή φαίνεται να λαμβάνει υπόψη της τον παράγοντα αυτό, τουλάχιστον στις πιο πρόσφατες υποθέσεις: COMP/M.7932, *Dow/DuPont*, 27.03.2017, ΕΕ 2017 C 353/5.

54. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Kokkott στην υπόθεση ΔΕΚ C-174/04, *Επιτροπή/Ιταλία*, 03.03.2005, ECLI:EU:C:2005:138, σημ. 45 (συμπληρωματική προσφυγή στα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ). Για την προβληματική των λεγόμενων «χρυσών μετοχών» (golden shares), που επιτρέπουν στις εθνικές κυβερνήσεις να διατηρούν τον έλεγχο κρίσιμων, κατά την εκτίμησή τους, για την εθνική οικονομία και ασφάλεια επιχειρήσεων, βλ. J.-P.H. KOVAR, *Le patriotisme économique à l'épreuve du droit communautaire*, *Journal de droit européen*, 2009, σ. 265.

Το πρόσφατα υιοθετηθέν πλαίσιο ελέγχου για τις άμεσες ξένες επενδύσεις, το υπό εκκώλυση διεθνές εργαλείο για τις δημόσιες συμβάσεις (International Procurement Instrument) αλλά και μέτρα εμπορικής άμυνας είναι ίσως πιο ενδεδειγμένα μέσα για την καταπολέμηση παρόμοιων αθέμιτων πρακτικών⁵⁵.

2. Η θεσμική διάσταση

Το τρίτο σκέλος της γερμανο-γαλλικής διακήρυξης έχει θεσμική χροιά και εν μέρει επαναφέρει στην επικαιρότητα μια παλιά συζήτηση. Επί της ουσίας, οι δύο κυβερνήσεις προτείνουν τη μερική «επανα-πολιτικοποίηση» ή *rectius* «επαν-εθικοποίηση» της διαδικασίας ελέγχου των συγκεντρώσεων, στον βαθμό που η αποφασιστική αρμοδιότητα μεταφέρεται, για κρίσιμες τουλάχιστον αποφάσεις, από το Κολλέγιο των Επιτρόπων στο Συμβούλιο. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πρότασης, η θεσμική αυτή παρέμβαση απηχεί τη νομοθετική πρακτική σε αρκετά κράτη μέλη, αλλά και σε δικαιοδοσίες εκτός Ένωσης, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη γερμανική, τη γαλλική και την ισπανική έννομη τάξη. Ο Γερμανός Υπουργός Οικονομίας διαθέτει την εξουσία να επιτρέψει την πραγματοποίηση συγκέντρωσης, μολονότι αυτή δεν έτυχε της εγκρίσεως της ΕΑΑ (Ministererlaubnis). Καίτοι είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου ο Υπουργός έχει καταφύγει στην παραπάνω λύση, εντούτοις δεν πρόκειται για θεωρητική ευχέρεια, ενώ αντίστοιχη δυνατότητα έχει και ο Γάλλος ομόλογός του (rouvoir d'évocation du Ministre de l'Économie)⁵⁶.

Η πλειοψηφία της θεωρίας φαίνεται να ομονοεί ως προς το αλυσιτελές ενός τέτοιου διαβήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι συγγραφείς εστιάζουν κατά το πρώτον στη λειτουργικότητα του υφιστάμενου πλαισίου, το οποίο απαρτίζεται από σαφείς ουσιαστικούς και διαδικα-

55. Ο J. LAITENBERGER, ό.π., αναφέρει τις συγκεκριμένες εναλλακτικές. Ο Κανονισμός 2019/452 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Μαρτίου 2019 για τη θέσπιση πλαισίου για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων στην Ένωση, ΕΕ 2019 L 79/1, είναι το πλέον πρόσφατο νομοθέτημα. Οι διαπραγματεύσεις για το διεθνές εργαλείο/μέσο για τις δημόσιες συμβάσεις συνεχίζονται.

56. Σύμφωνα με τους J. BUHART / D. HENRY, ό.π., σ. 11, από τις 22 φορές που διατυπώθηκε σχετικό αίτημα στον Γερμανό Υπουργό Οικονομίας, τις 9 φορές έγινε δεκτό. Είναι πάντως ενδεικτικό ότι τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια, τα οποία επιλαμβάνονται κατόπιν άσκησης προσφυγών, δεν διστάζουν να ακυρώσουν τις σχετικές αποφάσεις, μετά τη λήψη της Ministererlaubnis. Συναφώς, βλ. την Απόφαση του Εφετείου του Düsseldorf στην υπόθεση *Edeka/Tengelmann* στον παρακάτω διαδικτυακό σύνδεσμο: http://www.olg-duesseldorf.nrw.de/behoerde/presse/archiv/Pressemitteilungen_aus_2017/20170823_PM_Edeka/index.php (τελευταία πρόσβαση 16.08.2019) και T. FUNKE, *From the old world to the online world: Competition policy for the digital revolution*, *Revue Concurrences*, 2019, σ. 15.

στικούς κανόνες με προβλέψιμη εφαρμογή και εμπνέει έναν υψηλό βαθμό δικαιοσύνης ασφάλειας. Με μια πλούσια νομολογιακή συγκομιδή (άνω των 7000 αποφάσεων), η οποία καλύπτει σύνθετες νομικές και οικονομικές πτυχές των συγκεντρώσεων επιχειρήσεων, το τρέχον σύστημα διακρίνεται για την τεχνοκρατική προσέγγιση των υποθέσεων και των αναφυόμενων ζητημάτων: οι υποθέσεις διεκπεραιώνονται από ομάδες ειδικευμένων νομικών και οικονομολόγων, βάσει συγκεκριμένων διαδικαστικών κανόνων, εχέγγυων αμεροληψίας και εντός αυστηρών προθεσμιών. Σαφείς κανόνες οριοθετούν τη σχέση των αρμοδίων υπηρεσιών με οργανωμένες ομάδες συμφερόντων και εκπροσώπων-νομικών παραστατών των ενδιαφερόμενων επιχειρήσεων, περιορίζοντας τον κίνδυνο ρυθμιστικής ομηρίας (regulatory capture). Οι καθοριστικής σημασίας εισηγήσεις των υπηρεσιών της ΓΔ Ανταγωνισμού, καθώς η τελική απόφαση επαφίεται στην κρίση του Κολλεγίου των Επιτρόπων, πρέπει να ερείδονται σε τεκμηριωμένη έρευνα και απτά στοιχεία, ενώ υπόκεινται και στη βάση της εξέτασης από ειδική ομάδα (devil's advocate panel), για αυτόνομο, συμπληρωματικό έλεγχο⁵⁷. Τα κριτήρια αξιολόγησης είναι εκ των προτέρων γνωστά κι οι υπηρεσίες επιδίδονται, βάσει στοιχείων που αντλούν από τα ενδιαφερόμενα μέρη και την αγορά, σε εμπειριστατωμένες σταθμίσεις, μεταξύ των ωφελειών και αποτελεσματικότητων που θα προκύψουν από τη σχεδιαζόμενη συγκέντρωση και ενδεχόμενων παρεπόμενων περιορισμών και δυσλειτουργιών του ανταγωνισμού. Κατά της τελικής απόφασης μπορεί να ασκηθεί προσφυγή ενώπιον του Γε-ΔΕΕ, το οποίο έχει ένα ευρύ περιθώριο ελέγχου των νομικών πτυχών, αλλά σε ορισμένο βαθμό και της ακρίβειας των οικονομικών στοιχείων της απόφασης.

Από την άλλη πλευρά, η επιφόρτιση του Συμβουλίου με την υποχρέωση να εξετάζει προσφυγές κατά των αποφάσεων της Επιτροπής, εμβάλλει ανησυχίες και αμφιβολίες ως προς την αντικειμενικότητα της τελικής απόφασης. Το Συμβούλιο είναι ένα πολιτικό όργανο, χωρίς – επί του παρόντος – εξειδικευμένο προσωπικό για να το επικουρήσει στη δύσκολη και απαιτητική αυτή άσκηση. Όπως σκιαγραφείται αδρομερώς η εμπλοκή του στη διαδικασία, τα κριτήρια βάσει των οποίων θα εκφέρει την κρίση του δεν θα είναι απόλυτα διαφανή, ούτε τεχνοκρατικά-επιστημονικά, αλλά θα έχουν πολιτική χροιά και, κατά συνέπεια, οποιαδήποτε πλήρως τεκμηριωμένη απόφαση θα μπορεί να υποσκελιστεί από μια διαφορετική πολιτική εκτίμηση. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αφενός, εκθέτει τους έχοντες τελικώς την αποφασιστική αρμοδιότητα σε μεγαλύτερες πιέσεις, καθόσον θα υποβόσκει η αντίληψη ότι η αρχική εισήγηση των υπηρεσιών της ΓΔ Ανταγωνισμού είναι πιο ευάλωτη και πιο εύκολα υποκειμένη σε αλλαγές,

57. Ο διορισμός επίσης του επικεφαλής οικονομολόγου στη ΓΔ Ανταγωνισμού της Επιτροπής (Chief economist), μετά από τις αρνητικές αποφάσεις του ΠΕΚ, εντάσσεται στην ίδια λογική.

αφετέρου, θα ελαττώνει τα κίνητρα των ενδιαφερόμενων μερών να προσφέρουν την ανάληψη ουσιαστικών δεσμεύσεων, ώστε να άρουν τις όποιες αμφιβολίες για το αποτέλεσμα της συγκέντρωσης και να αποσπάσουν την έγκριση της Επιτροπής. Ωσαύτως, το μήνυμα που εκπέμπεται σε επενδυτές και οικονομικούς φορείς από τρίτες χώρες αναμφισβήτητα δεν θα είναι θετικό, καθόσον η ανάθεση αποφασιστικής αρμοδιότητας για την έγκριση ή μη σχεδίων συγκέντρωσης σε ένα κατεξοχήν πολιτικό όργανο προϊδέαζει για μεροληπτική αντιμετώπιση και υποσκάπτει εν δυνάμει την αρχή του ενιαίου μέτρου κρίσης, η οποία αποτελεί ειδικότερη έκφανση της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Παρεμπιπτόντως, η ανάμειξη ενός ακόμη θεσμικού παράγοντα στη διαδικασία, θα παρατείνει άφευκτα τη διάρκειά της και, συνεπώς, την αβεβαιότητα ως προς την τελική της έκβαση. Να σημειωθεί επίσης ότι η απόφαση του Συμβουλίου θα πρέπει λογικά να επιδέχεται αμφισβήτηση ενώπιον των ενωσιακών δικαστηρίων, δυνάμει της δικαιοκρατικής αρχής και της αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, με ζητούμενα την πυκνότητα, αλλά και τη χρονική αλληλουχία του δικαιοδοτικού ελέγχου⁵⁸.

Στην προσημειούμενη αποδόμηση της υφιστάμενης νομικής μηχανικής που θα επέφερε η ανάμειξη του Συμβουλίου στη διαδικασία αξιολόγησης, θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η αναπόφευκτη διατάραξη της θεσμικής ισορροπίας του συστήματος ελέγχου. Η παρούσα θεσμική αρχιτεκτονική στηρίζεται ως επί το πλείστον στην Επιτροπή και την ειδική υπηρεσία της, ενώ η τελική απόφαση ανήκει στο Κολλέγιο των Επιτρόπων. Πρόκειται για ένα από τα ευάριθμα πεδία αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ένωσης, όπου τα υπόλοιπα ενωσιακά θεσμικά όργανα, όπως το Κοινοβούλιο, δεν εμπλέκονται στη διαδικασία και τα κράτη μέλη είναι σε θέση να ασκήσουν σχετικά περιορισμένη επιρροή⁵⁹. Η δυναμική θα αλλάξει άρδην εφό-

58. Όπως επισημαίνουν οι N. LEVY / D. LITTLE / H. MOSTYN, ό.π., σ. 29, η γαλλο-γερμανική διακήρυξη δεν επεξηγεί πώς το δικαίωμα προσφυγής στο Συμβούλιο θα επηρεάσει το τρέχον σύστημα δικαιοδοτικού ελέγχου: τα ενωσιακά δικαστήρια θα επιλαμβάνονται αφού εκφέρει την κρίση του το Συμβούλιο και ποια απόφαση θα ελέγχουν; Ο πλήρης δικαιοδοτικός έλεγχος είναι σήμα κατατεθέν του τρέχοντος συστήματος για τις συγκεντρώσεις επιχειρήσεων με ενωσιακή διάσταση και η δυνατότητα προσφυγής κατά των αποφάσεων των αρχών, σε όργανα με εχέγγυα ανεξαρτησίας και αμεροληψίας, συνιστά εγγύηση της ακεραιότητας και διαφάνειας του οικείου νομοθετικού πλαισίου. Σχετική είναι και η ΕΔΔΑ Menarini Diagnostics κατά Ιταλίας (Προσφυγή No 43509/08), απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 2011.

59. Τα κράτη μέλη διατηρούν έναν συμβουλευτικό ρόλο, μέσω του λεγόμενου Advisory Committee. Ο κομβικός ρόλος της Επιτροπής και δη της ΓΔ Ανταγωνισμού προσιδιάζει σε αυτόν μιας ομοσπονδιακής αρχής ανταγωνισμού (European Federal Agency). Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να λανθάνει της προσοχής ότι η ΓΔ Ανταγωνισμού ανήκει οργανικά στις υπηρεσίες της

σον γίνει αποδεκτή η γαλλο-γερμανική πρόταση, καθώς το Συμβούλιο θα συμμετέχει, από θέση μάλιστα ισχύος, στη διαδικασία. Η ανάμειξή του θα ανατρέψει την υπάρχουσα θεσμική ισορροπία, υπέρ των κρατών μελών και δη πιθανότατα αυτών που διαθέτουν τη μεγαλύτερη επιρροή στο όργανο⁶⁰. Συναφώς, νέα ζητήματα ανακύπτουν ως προς τον τρόπο λήψης των αποφάσεων στο εσωτερικό του Συμβουλίου: αυτές θα λαμβάνονται με απλή ή με αυξημένη πλειοψηφία;

Με βάση τα προεκτεθέντα, θα μπορούσε κάποιος να δηλώσει ότι η πρόταση μερικής «πολιτικοποίησης» του ενωσιακού συστήματος ελέγχου συγκεντρώσεων, με αιχμή την ανάθεση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων στο Συμβούλιο, παρουσιάζει νομική πολυπλοκότητα και κομίζει έντονο θεσμικό φορτίο. Μεθοδολογικά και λειτουργικά ιδωμένη παρουσιάζει ασάφειες, εν μέρει δικαιολογημένες, καθότι βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της αρχικής σύλληψης. Ακόμη όμως κι αν τελεσφορήσει, θα δημιουργήσει, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, μεγάλη ρευστότητα και νομική αβεβαιότητα, με μεγάλο ερωτηματικό εάν τελικώς θα καταφέρει έστω και μακροπρόθεσμα να εμφανίσει στεγανή λειτουργική συνοχή.

VI. Συμπερασματικές παρατηρήσεις – Προκλήσεις για την επόμενη Επιτροπή

Το *momentum* αναζοπύρωσης της συζήτησης για τους στόχους και τις προτεραιότητες της ενωσιακής πολιτικής ανταγωνισμού, με αιχμή την αναθεώρηση του Κανονισμού για τις συγκεντρώσεις και αφορμή την απόρριψη της εξαγοράς της Alstom από τη Siemens, δεν είναι τυχαίο. Σε αρκετά κράτη μέλη διατυπώνεται προβληματισμός ως προς την ευθυβολία και την προσαρμοστικότητα των κανόνων του ευρύτερου ενωσιακού οικονομικού δικαίου σε ένα εύθραυστο, ταχύτατα εξελισσόμενο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, παρουσία ισχυρών, συχνά κε-

ντρικά κατευθυνόμενων, οικονομιών, οι οποίες απεργάζονται πολυσχιδείς προστατευτικές πολιτικές. Ο εμπορικός ανταγωνισμός μεταξύ κέντρου-περιφέρειας, αναπτυσσόμενων και ανεπτυγμένων χωρών, εντείνεται, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας και κεφαλαίου μεταβάλλεται και εσωστρεφής, προστατευτικά ανατακλαστικά ενεργοποιούνται σε εθνικό επίπεδο. Στο ενωσιακό στερέωμα, ο διορισμός της νέας Επιτροπής, με τις διαδικασίες διαβούλευσης μεταξύ των κρατών μελών και των πολιτικών ομάδων και τις ακροάσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που προηγούνται, καθώς και οι αναμενόμενες δεσμεύσεις της σε προγραμματικό επίπεδο, προσφέρουν διαύλους στους επισπεύδοντες να θέσουν μετ' επιτάσεως το ζήτημα του αναστοχασμού της κατεύθυνσης της πολιτικής ανταγωνισμού και της ενδεχόμενης τροποποίησης του Κανονισμού για τις συγκεντρώσεις.

Περαιτέρω, η συγκρότηση της νέας Επιτροπής ενδέχεται να κυοφορεί νέες θεσμικές διευθετήσεις. Στο παρελθόν, στις απαρχές της προεδρίας Baroso είχαν διαρρεύσει σενάρια για υπαγωγή περισσότερων Γενικών Διευθύνσεων, μεταξύ αυτών και της ΓΔ Ανταγωνισμού, σε μια υπέρ-Γενική Διεύθυνση Βιομηχανίας, τα οποία δεν απέκτησαν υπόσταση⁶¹. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι μια απόφαση ριζικής θεσμικής αναδιοργάνωσης της Επιτροπής θα άνοιγε τον δρόμο για μια νέα ανάγνωση του ενωσιακού δικαίου ανταγωνισμού⁶². Μολονότι το ισχύον σύστημα ελέγχου έχει ισχυρά μεθοδολογικά και θεσμικά ερείσματα και δι-αχρονικά έχει αποδείξει την αποτελεσματικότητά του, η απόφαση για τη φυσιογνωμία του δικαίου και της πολιτικής ανταγωνισμού, μεταξύ αυτών και των κανόνων για τον έλεγχο των συγκεντρώσεων, είναι εν τέλει πολιτική.

61. D. GERADIN / N. PETIT, La politique industrielle sous les tirs croisés de la mondialisation et du droit communautaire de la concurrence, Working Paper 2006, σ. 24, διαθέσιμο στον ιστότοπο: www.iej.net (τελευταία πρόσβαση 10.08.2019).

62. O. A. WINCKLER, A competition policy agenda for the next Commission, *Revue Concurrences*, 2019, σ. 64, παρουσιάζει μια σειρά από αλλαγές που μπορούν να γίνουν, χωρίς τροποποίηση των κανόνων ή νέες θεσμικές διευθετήσεις, κυρίως σε ό,τι αφορά την *ex post* παρακολούθηση των επιβαλλόμενων διορθωτικών μέτρων, την καθιέρωση πιο διεξοδικής προφορικής συζήτησης για τις σημαντικές συγκεντρώσεις στο Κολλέγιο των Επιτρόπων, την αναθεώρηση του τρόπου διενέργειας της ανάλυσης αγοράς, με μεγαλύτερη έμφαση στα στατιστικά στοιχεία κ.ά.

Επιτροπής, δεν είναι δηλαδή ανεξάρτητη αρχή όπως το γερμανικό Bundeskartellamt και, επομένως, οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση το πρωτογενές και παράγωγο ενωσιακό δίκαιο, από ένα πολιτικά φορτισμένο όργανο. Βλ. την πρόταση για την ίδρυση ανεξάρτητης αρχής ανταγωνισμού από τον C.-D. EHLERMANN, *Reflections on a European Cartel Office*, *CMLRev.*, 1995, σ. 123.

60. Όπως αναφέρει ο I. LIANOS, ό.π., σ. 43, Γαλλία και Γερμανία είναι τα δύο ισχυρότερα κράτη μέλη από άποψη οικονομικής ισχύος και ψήφων στο Συμβούλιο.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Μαλαματή Ζάχου, Έλλη Τσιτσιπά

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► Brexit – Παράταση της προθεσμίας του άρθρου 50 ΣΕΕ μέχρι 31.01.2020 (29.10.2019)

ετοιμότητα – επικύρωση συμφωνίας – Ευρωπαϊκό Συμβούλιο – παράταση προθεσμίας – άρθρο 50 ΣΕΕ

Με απόφασή του το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο προχώρησε στην εκ νέου παράταση της προθεσμίας του άρθρου 50 παρ. 3 της ΣΕΕ για την επικύρωση της συμφωνίας αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ.

Η προθεσμία παρατάθηκε μέχρι και την 31η Ιανουαρίου 2020, ενώ αν η συμφωνία αποχώρησης επικυρωθεί και από τα δύο μέρη πριν την ως άνω προθεσμία, η αποχώρηση θα λάβει χώρα νωρίτερα, την 1η Δεκεμβρίου 2019 ή την 1η Ιανουαρίου 2020.

Η εν λόγω απόφαση για την παράταση της προθεσμίας του άρθρου 50 ελήφθη ομόφωνα από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο την 29η Οκτωβρίου 2019, ενώ συνοδεύτηκε και από Δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Στη Δήλωση του το όργανο επεσήμανε τα συμπεράσματα της 17ης Οκτωβρίου 2019, με τα οποία επικύρωσε τη συμφωνία αποχώρησης, ενώ επιπλέον τόνισε ότι αποκλείεται το ενδεχόμενο για εκ νέου άνοιγμα και διαπραγμάτευση της συμφωνίας αποχώρησης.

Τέλος, υπογράμμισε ότι, όσο διαρκεί η παράταση της προθεσμίας του άρθρου 50 ΣΕΕ, το Ηνωμένο Βασίλειο εξακολουθεί να είναι κράτος μέλος της Ένωσης με πλήρη δικαιώματα και υποχρεώσεις και θα πρέπει να ενεργεί κατά τρόπο σύμφωνο με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, ώστε να διευκολύνει την Ένωση στην εκπλήρωση των καθηκόντων της, και να απόσχει από τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου δυνάμενου να υπονομεύσει την επίτευξη των στόχων της, ιδίως κατά τις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων.

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/XT-20025-2019-REV-1/en/pdf>

<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/10/29/brexit-european-council-adopts-decision-to-extend-the-period-under-article-50/>

II. ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

► Εφόδια για το σύστημα ΦΠΑ της ΕΕ προς αντιμετώπιση της απάτης στο ηλεκτρονικό εμπόριο και συμβολή στην ανάπτυξη των μικρών επιχειρήσεων (08.11.2019)

απάτη – ηλεκτρονικό εμπόριο – φορολογική πολιτική – διασυνοριακές πωλήσεις – μικρές επιχειρήσεις – κοινή πολιτική ασφαλείας και άμυνας

Νέοι κανόνες συμφωνήθηκαν από τα κράτη μέλη για το σύστημα ΦΠΑ της ΕΕ προκειμένου να αποκτήσει περισσότερο εφόδια ώστε να αντιμετωπίσει την απάτη στον τομέα του ηλεκτρονικού εμπορίου. Χάρη στη συμφωνία αυτή, χρήσιμα δεδομένα για τις διαδικτυακές αγορές θα καταστούν για πρώτη φορά διαθέσιμα στις αρχές καταπολέμησης της απάτης, ώστε να βοηθηθούν στον αγώνα τους κατά της απάτης σε θέματα ΦΠΑ στον συγκεκριμένο τομέα, η οποία υπολογίζεται σε 5 δισ ευρώ περίπου ετησίως στην ΕΕ.

Επιπλέον, ελήφθησαν αποφάσεις από τους υπουργούς Οικονομικών της ΕΕ στον τομέα του ΦΠΑ, οι οποίοι αναμένεται να συμβάλουν στη μείωση της γραφειοκρατίας και στην απλούστευση των κανόνων για τον ΦΠΑ και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης για τις ένσπλες δυνάμεις των κρατών μελών της ΕΕ.

Οι νέοι κανόνες που συμφωνήθηκαν έχουν στόχο να ενισχύσουν την ικανότητα των κρατών μελών να καταπολεμήσουν την απάτη σε θέματα ΦΠΑ στο ηλεκτρονικό εμπόριο, διασφαλίζοντας ότι οι ειδικοί σε θέματα καταπολέμησης της απάτης εμπειρογνώμονες των κρατών μελών της ΕΕ έχουν πρόσβαση σε δεδομένα σχετικά με τον ΦΠΑ, τα οποία διαθέτουν οι ενδιαμέσοι πάροχοι υπηρεσιών πληρωμών, όπως οι πάροχοι πιστωτικών καρτών και άμεσης χρέωσης, οι οποίοι διευκολύνουν σε ποσοστό άνω του 90% τις διαδικτυακές αγορές στην ΕΕ. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι οι πάροχοι υπηρεσιών πληρωμών θα υποχρεούνται να παρέχουν στις αρχές των κρατών μελών ορισμένα δεδομένα πληρωμών που αφορούν διασυνοριακές πωλήσεις, στα οποία μπορούν στη συνέχεια να έχουν πρόσβαση και να αναλύουν οι ειδικοί σε θέματα καταπολέμησης της απάτης εμπειρογνώμονες (το δίκτυο «Eurofisc»). Αντίστοιχα, οι διαδικτυακοί πωλητές τόσο εντός όσο και εκτός της ΕΕ θα μπορούν να ταυτοποιούνται, όταν δεν τηρούν τις υποχρεώσεις που υπέχουν σχετικά με τον ΦΠΑ.

Οι υπουργοί Οικονομικών της ΕΕ κατέληξαν επίσης σε πολιτική συμφωνία για την επικαιροποίηση των υφιστάμενων ειδικών κανόνων ΦΠΑ για τις ΜΜΕ της ΕΕ, χάρη στην οποία παρέχονται περισσότερες ευκαιρίες για διασυνοριακές δραστηριότητες. Το νέο καθεστώς αναμένεται ότι θα περιορίσει τη γραφειοκρατία και τον διοικητικό φόρτο των μικρών επιχειρήσεων και θα εξασφαλίσει ισότιμους όρους ανταγωνισμού για τις επιχειρήσεις, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασής τους εντός της ΕΕ, δεδομέ-

νου ότι το συνονθύλευμα προσεγγίσεων ανά την ΕΕ συνεπάγεται διαφορετικά κατώτατα όρια επιλεξιμότητας για απαλλαγή από τον ΦΠΑ.

Περαιτέρω, υπήρξε συμφωνία σχετικά με μέτρα φοροαπαλλαγής με στόχο τη διευκόλυνση των κοινών αμυντικών προσπαθειών στο πλαίσιο της Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ). Οι νέοι κανόνες προβλέπουν απαλλαγή από τον φόρο προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ) των αγαθών που παραδίδονται και των υπηρεσιών που παρέχονται στις ένοπλες δυνάμεις, καθώς και από τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, όταν οι εν λόγω δυνάμεις αναπτύσσονται εκτός του οικείου κράτους μέλους και συμμετέχουν στην ευρωπαϊκή αμυντική προσπάθεια.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6232

III. ΣΥΝΟΡΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Η ΕΕ παραδίδει ισχυρότερη Συνοριοφυλακή και Ακτοφυλακή για να υποστηρίξει τα κράτη μέλη (08.11.2019)**

■ *σύνορα – πρόσληψη συνοριοφυλάκων και ακτοφυλάκων – μεταναστευτική πολιτική*

Το Συμβούλιο ενέκρινε επίσημα την πρόταση της Επιτροπής για την ενίσχυση της Ευρωπαϊκής Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής. Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Συνόρων και Ακτοφυλακής θα διαθέτει ένα μόνιμο σώμα 10.000 συνοριοφυλάκων και θα είναι σε θέση να συνεργάζεται στενότερα με χώρες εκτός της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που βρίσκονται εκτός της άμεσης γειτονιάς της ΕΕ. Αυτό θα δώσει στον Οργανισμό τη φιλοδοξία να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ευρώπη στη διαχείριση της μετανάστευσης και των εξωτερικών συνόρων της.

Από λιγότερους από 300 συνοριοφύλακες στο έδαφος της ΕΕ το 2014, η Ευρωπαϊκή Συνοριακή και Ακτοφυλακή διαθέτει σήμερα περίπου 1.300 αξιωματικούς και σύντομα θα διαθέσει έναν σταθερό στόλο 10.000 διαθέσιμων φυλάκων για πρόσληψη.

Ενώ τα κράτη μέλη θα παραμείνουν υπεύθυνα για τη διαχείριση των εξωτερικών συνόρων, το μόνιμο σώμα θα προσφέρει επιχειρησιακή υποστήριξη επί τόπου. Οι αξιωματικοί του θα είναι σε θέση να βοηθήσουν τους εθνικούς συνοριοφύλακες να διεξάγουν ελέγχους ταυτότητας και εγγράφων, με επιτήρηση των συνόρων και επιχειρήσεις επιστροφής.

Ο Οργανισμός θα παράσχει επίσης στήριξη πέραν των συνόρων της ΕΕ. Με τους ευρωπαίους αξιωματικούς των συνόρων και των ακτοφυλακών που έχουν ήδη αναπτυχθεί στην Αλβανία και σύντομα και σε άλλες χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, ο Οργανισμός θα είναι σε θέση να συ-

νεργαστεί με τρίτες χώρες πέρα από την άμεση γειτονιά της ΕΕ.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο θα υπογράψουν από κοινού το τελικό κείμενο. Ακολούθως, το κείμενο θα δημοσιευθεί στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η ενισχυμένη εντολή της Ευρωπαϊκής Συνοριακής και Ακτοφυλακής θα τεθεί σε ισχύ 20 ημέρες αργότερα. Το νέο ευρωπαϊκό σώμα συνοριακών και ακτοπλοϊκών σωμάτων θα είναι έτοιμο από το 2021 και στη συνέχεια θα φθάσει σταδιακά στην πλήρη δυναμικότητα των 10.000 συνοριοφυλάκων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_19_6237

IV. ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

► **Εορτασμός της 10ης επετείου του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (11.11.2019)**

■ *Θεμελιώδη δικαιώματα – Χάρτης – συνέδριο – ετήσιες εκθέσεις εφαρμογής*

Την 1η Δεκεμβρίου 2019 συμπληρώθηκαν 10 χρόνια από τότε που ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ κατέστη νομικά δεσμευτικός, με την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας την 1η Δεκεμβρίου 2009. Για να γιορταστεί η επέτειος αυτή, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από κοινού με τη φινλανδική Προεδρία του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA), διοργάνωσε συνέδριο με στόχο να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να βελτιωθεί η χρήση του Χάρτη και η ενημέρωση γι' αυτόν, ώστε να αξιοποιείται καλύτερα από τους πολίτες της ΕΕ. Ο Χάρτης αποτελεί ουσιαστικό εργαλείο για τη διασφάλιση της προώθησης και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών.

Στο συνέδριο συμμετείχαν, για να ανταλλάξουν απόψεις, εκπρόσωποι αρχών των κρατών μελών, δικαστές, υπεύθυνοι για τη χάραξη πολιτικής, φορείς επιβολής του νόμου, ασκούντες νομικά επαγγέλματα και εκπρόσωποι εθνικών φορέων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, φορέων ισότητας, συνηγόρων του πολίτη και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Τα αποτελέσματα του συνεδρίου αναμένεται να τροφοδοτήσουν μια νέα στρατηγική για τον Χάρτη, την οποία αναμένεται να δημοσιεύσει η Επιτροπή το 2020.

Νωρίτερα το 2019, η Επιτροπή δημοσίευσε έκθεση σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και τα κράτη μέλη. Η έκθεση κατέδειξε ότι οι Ευρωπαίοι, υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής, έχουν όλο και μεγαλύτερη επίγνωση της σημασίας που έχει η διασφάλιση της συμμόρφωσης των πρωτοβουλιών με τον Χάρτη. Ωστόσο, ο Χάρτης δεν έχει αξιοποιηθεί ακόμη

στο έπακρο και η ευαισθητοποίηση παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Η έκθεση του FRA για τα θεμελιώδη δικαιώματα του 2019 δείχνει ότι τα κράτη μέλη εξακολουθούν να μην έχουν εθνικές πολιτικές για την προώθηση της ενημέρωσης για τον Χάρτη και της εφαρμογής του. Από τότε που τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη της Λισαβόνας, την 1η Δεκεμβρίου 2009, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσιεύει σε ετήσια βάση έκθεση για την εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Οι ετήσιες εκθέσεις παρακολουθούν την πρόοδο στους τομείς στους οποίους η ΕΕ έχει αρμοδιότητα για την ανάληψη δράσης και επισημαίνουν τον τρόπο με τον οποίο έχει ληφθεί υπόψη ο Χάρτης σε πραγματικές περιπτώσεις, ιδίως όταν προτείνεται νέα νομοθεσία της ΕΕ. Εξετάζουν επίσης τον ρόλο που διαδραματίζουν τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και οι αρχές των κρατών μελών στην προσπάθεια να γίνουν τα θεμελιώδη δικαιώματα πραγματικότητα στη ζωή των ανθρώπων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6252

V. ΥΓΕΙΑ

► Χορήγηση από την Επιτροπή της πρώτης άδειας κυκλοφορίας του εμβολίου κατά του ιού Ebola (11.11.2019)

Ευρωπαϊκός Οργανισμός Φαρμάκων – εμβόλιο – άδεια κυκλοφορίας – συνεργασία φορέων υγείας – ιός Ebola

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε απόφαση με την οποία χορηγείται άδεια κυκλοφορίας στην εταιρεία Merck Sharp & Dohme B.V. για ένα εμβόλιο κατά του ιού Ebola. Η ανάπτυξη του εμβολίου αυτού είχε ξεκινήσει μετά την επιδημική έξαρση της νόσου στη δυτική Αφρική το 2014. Το εμβόλιο χρησιμοποιείται ήδη, στο πλαίσιο ενός ειδικού πρωτοκόλλου, για να προστατεύει άτομα που διατρέχουν κίνδυνο μόλυνσης, όπως π.χ. γιατρούς, νοσοκόμους ή άτομα που έχουν εκτεθεί σε ασθενείς.

Η απόφαση της Επιτροπής ελήφθη κατόπιν σύστασης του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Φαρμάκων (EMA), ο οποίος αξιολόγησε τα οφέλη και τους κινδύνους του εμβολίου. Προηγήθηκε μια πρόσφατη ανακοίνωση σχετικά με μια κλινική δοκιμή για ένα δεύτερο σχήμα εμβολιασμού κατά του ιού Ebola, η οποία βρίσκεται τώρα σε εξέλιξη στη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, με την υποστήριξη του προγράμματος έρευνας και καινοτομίας Ορίζων 2020 της ΕΕ.

Στην ανάπτυξη του εμβολίου συνεργάστηκαν και φορείς δημόσιας υγείας, όπως εθνικά ιδρύματα υγείας και υπουργεία υγείας αφρικανικών χωρών (κυρίως της Σιέρρα Λεόνε, της Λιβερίας και της Γουινέας), καθώς και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το νορβηγικό Ινστιτούτο Δημόσιας Υγείας και οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα (MSF). Η ανάπτυξη του εμβολίου υποστηρίχθηκε από δύο έργα της πρωτοβουλίας για καινοτόμα φάρμακα (IMI), η οποία

χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα έρευνας και καινοτομίας Ορίζων 2020 της ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6246

VI. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

► Παρουσίαση συστάσεων από την Επιτροπή και τον ΟΟΣΑ ώστε να βοηθήσουν χώρες και περιφέρειες της ΕΕ να επιτύχουν τη βιομηχανική μετάβαση (14.11.2019)

βιομηχανική μετάβαση – παγκοσμιοποιημένη οικονομία – θέσεις εργασίας – ανάπτυξη – προτεραιότητες

Η Επιτροπή και ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) παρουσίασαν έκθεση σχετικά με πρωτοβουλία που ξεκίνησε το 2017 με σκοπό να προσφέρει βοήθεια σε 12 περιφέρειες και κράτη μέλη της ΕΕ ώστε να επιτύχουν τη βιομηχανική μετάβαση και να διατηρήσουν τη θέση τους στο πλαίσιο μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας.

Ομάδες εμπειρογνομώνων του ΟΟΣΑ και της Επιτροπής συνεργάστηκαν με τις περιφέρειες και τα κράτη μέλη, ώστε να εντοπιστούν οι ανασταλτικοί παράγοντες για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την ανάπτυξη στις περιοχές αυτές. Στόχος ήταν να ενισχυθούν οι μακροπρόθεσμες αναπτυξιακές στρατηγικές τους που βασίζονται σε τομείς στους οποίους διατηρούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα – στους πόρους «έξυπνης εξειδίκευσης» που διαθέτουν. Οι στρατηγικές αυτές περιλαμβάνουν την κοινωνική δικαιοσύνη, τον οικονομικό εκσυγχρονισμό και τις φιλοδοξίες για το κλίμα. Η έκθεση παρουσιάζει μια εργαλειοθήκη για τις εθνικές και τις περιφερειακές αρχές, η οποία δομείται σε πέντε βασικές προτεραιότητες και παρέχει συγκεκριμένες λύσεις για την αντιμετώπιση εμποδίων κατά τη βιομηχανική μετάβαση.

Η Επιτροπή εντόπισε πέντε βασικές προτεραιότητες και παραδείγματα σχετικών προκλήσεων και λύσεων πολιτικής που παρουσιάζονται στην έκθεση. Οι προτεραιότητες είναι συνοπτικά οι εξής: 1) προετοιμασία των θέσεων εργασίας του μέλλοντος, 2) διεύρυνση και διάδοση της καινοτομίας, 3) προώθηση της επιχειρηματικότητας και της δραστηριοποίησης του ιδιωτικού τομέα, 4) μετάβαση σε μια κλιματικά ουδέτερη οικονομία, 5) προώθηση της χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6275

VII. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► Δημοσίευση από την Επιτροπή της ετήσιας έκθεσης για τις δασικές πυρκαγιές στην Ευρώπη (31.10.2019)

Πυρκαγιές – δάση – οικοσυστήματα – πολιτική προστασία – rescEU

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε την έκδοση 2018 της ετήσιας έκθεσής της για τις δασικές πυρκαγιές στην Ευρώπη, τη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική. Σύμφωνα με την έκθεση, οι πυρκαγιές το 2018 κατέστρεψαν σχεδόν 178.000 εκτάρια δασών και εκτάσεων στην ΕΕ. Ενώ αυτό είναι λιγότερο από το ένα έκτο της έκτασης που κάηκε το 2017, και λιγότερο από τον μακροπρόθεσμο μέσο όρο, οι χώρες που υπέστησαν μεγάλες πυρκαγιές είναι περισσότερες από ποτέ.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, ο μεγαλύτερος αριθμός πυρκαγιών των 30 εκταρίων ή μεγαλύτερης έκτασης χαρτογραφήθηκε από το Ευρωπαϊκό Σύστημα Πληροφοριών Δασικής Πυρκαγιάς στην Ιταλία (147 πυρκαγιές, 14.649 καμένα εκτάρια), την Ισπανία (104 πυρκαγιές, 12.793 καμένα εκτάρια), την Πορτογαλία (86 πυρκαγιές, 37.357 καμένα εκτάρια), το Ηνωμένο Βασίλειο (79 πυρκαγιές, 18.032 καμένα εκτάρια) και τη Σουηδία (74 πυρκαγιές, 21.605 καμένα εκτάρια) κατά το περασμένο έτος.

Πιο συγκεκριμένα, η Σουηδία γνώρισε τις χειρότερες πυρκαγιές στην ιστορία της. Η συνολική έκταση άνω των 21.605 εκταρίων, η οποία καταγράφηκε στη Σουηδία, αποτελεί τη δεύτερη υψηλότερη στην ΕΕ, κάτι ιδιαίτερα ασύνηθες για μια βόρεια χώρα. Η Πορτογαλία ήταν και πάλι η χώρα με τη μεγαλύτερη έκταση καμένης γης. Επιπλέον, σύμφωνα με την έκθεση, τα ευάλωτα οικοσυστήματα του δικτύου Natura 2000, τα οποία φιλοξενούν διάφορα απειλούμενα είδη φυτών και ζώων, έχασαν 50.000 εκτάρια σε πυρκαγιές, αντιπροσωπεύοντας το 36% της συνολικής καμένης έκτασης το 2018. Επιπρόσθετα, οι μέσες θερμοκρασίες διατηρήθηκαν στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη για το μεγαλύτερο μέρος του καλοκαιριού. Αυτό δημιούργησε συνθήκες που συνέβαλαν στην ανάφλεξη και διάδοση δασικών πυρκαγιών, προκαλώντας υψηλές οικονομικές και περιβαλλοντικές απώλειες.

Το 2018, ο μηχανισμός πολιτικής προστασίας της ΕΕ ενεργοποιήθηκε πέντε φορές για να ανταποκριθεί στις δασικές πυρκαγιές στην Ευρώπη: στη Σουηδία, την Ελλάδα, τη Λετονία και την Πορτογαλία. Συνολικά, το καλοκαίρι κινητοποιήθηκαν 15 αεροσκάφη, 6 ελικόπτερα και περισσότεροι από 400 πυροσβέστες, ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση παρείχε χρηματοδότηση ύψους 1,6 εκατ. ευρώ για το κόστος μεταφοράς για να παρέχει στήριξη στις πληγείσες χώρες. Επιπλέον, πάνω από 139 δορυφορικοί χάρτες του Copernicus σχετικά με τις πυρκαγιές των δασών παρήχθησαν κατόπιν αιτήματος των κρατών μελών. Τέλος, η ΕΕ διέθεσε εμπειρογνώμονες δασικής πυρκαγιάς από ολόκληρη την ΕΕ στην Πορτογαλία σε αποστολή πρόληψης και ετοιμότητας για την ενίσχυση της ικανότητας της χώρας να αντιμετωπίσει τις δασικές πυρκαγιές. Τον Μάρτιο του 2019, η ΕΕ αναβάθμισε τον μηχανισμό πολιτικής της προστασίας και ξεκίνησε το πρόγραμμα rescEU για τη

βελτίωση της προστασίας των πολιτών από τις καταστροφές και τη διαχείριση των αναδυόμενων κινδύνων στην Ευρώπη και πέρα από αυτή. Παράλληλα, δημιούργησε μεταβατικό στόλο πυροσβεστικών αεροσκαφών το καλοκαίρι του 2019 και τον έθεσε ήδη δύο φορές σε λειτουργία προκειμένου να καταπολεμήσει τις δασικές πυρκαγιές στην Ελλάδα και τον Λίβανο.

Η έκδοση 2018 της ετήσιας έκθεσης για τις δασικές πυρκαγιές σημειώνει επίσης ότι το 2019 η πυροσβεστική περίοδος άρχισε νωρίς, λόγω ξηρότητας και θελλωδών καταστάσεων, με υψηλές θερμοκρασίες. Μέχρι τον Μάρτιο του 2019, ο αριθμός των πυρκαγιών ήταν υψηλότερος από τον μέσο όρο για ολόκληρο το έτος την τελευταία δεκαετία, με πολυάριθμες πυρκαγιές σε ορεινές περιοχές και κρίσιμες πυρκαγιές στο δέλτα του Δούναβη.

<http://www.cepf-eu.org/news/ec-press-release-commission-report-more-countries-ever-hit-forest-fires-2018>

► Συμφωνία για τη σήμανση των ελαστικών για εξοικονόμηση ενέργειας (14.11.2019)

Καθαρή κινητικότητα – σήμανση ελαστικών – εξοικονόμηση ενέργειας

Μια πολιτική συμφωνία για τη σήμανση των ευρωπαϊκών ελαστικών επετεύχθη μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής. Οι νέοι κανόνες βελτιώνουν και ενισχύουν τις ετικέτες των ελαστικών της ΕΕ, οι οποίες επιτρέπουν στους ευρωπαίους καταναλωτές να κάνουν καλύτερες επιλογές και εξοικονόμηση ενέργειας ισοδύναμη με την ανάληψη 4 εκατ. αυτοκινήτων από τους δρόμους της ΕΕ κάθε χρόνο.

Η Επιτροπή πρότεινε τον νέο Κανονισμό για τη σήμανση των ελαστικών στις 17 Μαΐου 2018, ως μέρος της δέσμης για την καθαρή κινητικότητα. Οι νέοι κανόνες καθιστούν τις ετικέτες των ελαστικών πιο ορατές και πιο ακριβείς. Βελτιώνουν την επιβολή της νομοθεσίας και την εποπτεία της αγοράς και ενημερώνουν τις κλίμακες της ετικέτας για τη βελτιστοποίηση των πληροφοριών στην ετικέτα. Ο νέος, πιο σύγχρονος σχεδιασμός θα ευθυγραμμιστεί με αυτόν της γνωστής ενεργειακής σήμανσης της ΕΕ, διατηρώντας ταυτόχρονα το αρχικό της μέγεθος και τα εικονογράμματα που είναι γνωστά στους καταναλωτές.

Μεταξύ του 2014 και του 2017, η κατανάλωση ενέργειας στις οδικές μεταφορές αυξήθηκε κατά 5,6%, αυξάνοντας τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου από τον τομέα των μεταφορών. Δεδομένου ότι η αντίσταση κύλισης των ελαστικών αντιπροσωπεύει το 20 έως το 30% της κατανάλωσης καυσίμων ενός οχήματος, είναι ζωτικής σημασίας να μειωθεί αυτή η αντίσταση ώστε να αυξηθεί η αποδοτικότητα των καυσίμων και να μειωθούν οι εκπομπές. Για την αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων, η Επιτροπή παρουσίασε τον Μάιο του 2018, ως μέρος της δέσμης για

την κινητικότητα με χαμηλή περιεκτικότητα σε άνθρακα, πρόταση για την επικαιροποίηση του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1222/2009 της ΕΕ για τη σήμανση των ελαστικών. Η σήμανση των ελαστικών αποτελεί μέρος της νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενεργειακή απόδοση των προϊόντων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6279

► **Δημοσίευση συστάσεων από την Επιτροπή ως προς την επίτευξη του στόχου της κλιματικής ουδετερότητας μέχρι το 2050 (28.11.2019)**

κλιματική αλλαγή – κλιματική ουδετερότητα – εργοβόρες βιομηχανίες – κυκλική οικονομία – κλιματικά ουδέτερη οικονομία

Η Επιτροπή δημοσίευσε σήμερα τις συστάσεις ομάδας εμπειρογνομώνων σχετικά με τον τρόπο μετασχηματισμού των ενεργοβόρων βιομηχανιών της ΕΕ, ώστε να συμβάλουν στην επίτευξη των στόχων σε επίπεδο ΕΕ για μια κυκλική και κλιματικά ουδέτερη οικονομία έως το 2050. Οι στόχοι αυτοί παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο της στρατηγικής της Επιτροπής «Καθαρός πλανήτης για όλους» τον Νοέμβριο του 2018.

Η ομάδα εμπειρογνομώνων συγκέντρωσε εκπροσώπους από 11 βιομηχανικούς κλάδους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το ήμισυ της κατανάλωσης ενέργειας της ενωσιακής βιομηχανίας, όπως οι βιομηχανίες αλουμινίου, χάλυβα και σιμέντου. Τα σχόλιά τους θα τροφοδοτήσουν τη μελλοντική Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία της Επιτροπής και τη βιομηχανική στρατηγική της ΕΕ.

Οι συστάσεις περιλαμβάνουν δράσεις που θα μπορούσαν να «στείλουν» τα σωστά μηνύματα στην αγορά για την προσέλκυση νέων επενδύσεων και την παροχή βοήθειας στις επιχειρήσεις, ώστε να εφαρμόζουν οικονομικά αποδοτικές λύσεις στην πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα. Παράλληλα, υπογραμμίζουν τη σημασία του εφοδιασμού των εργαζομένων με τις κατάλληλες δεξιότητες για το μέλλον και την υποστήριξη των κοινοτήτων που εξαρτώνται από βιομηχανίες για τη διαχείριση της μετάβασης.

Ειδικότερα, οι συστάσεις επισημαίνουν τους βασικούς παράγοντες επιτυχίας στο πλαίσιο τριών βασικών προτεραιοτήτων: τη δημιουργία αγορών για κλιματικά ουδέτερα και κυκλικά προϊόντα, την ανάπτυξη πιλοτικών έργων μεγάλης κλίμακας για τις καθαρές τεχνολογίες, με στόχο την ένταξή τους στην αγορά και τη μετάβαση σε εναλλακτικές και κλιματικά ουδέτερες πηγές ενέργειας και πρώτων υλών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6353

► **Προσωρινή συμφωνία σχετικά με τις ελάχιστες απαιτήσεις για την επαναχρησιμοποίηση του νερού στη γεωργία (03.12.2019)**

ποιότητα νερού – επεξεργασία αστικών λυμάτων – γεωργική άρδευση – επαναχρησιμοποίηση – κλιματική αλλαγή

Οι νέοι κανόνες που προτάθηκαν από την Επιτροπή τον Μάιο του 2018 προβλέπουν εναρμονισμένες ελάχιστες απαιτήσεις για την ποιότητα του νερού, με σκοπό την ασφαλή επαναχρησιμοποίηση των επεξεργασμένων αστικών λυμάτων στη γεωργική άρδευση.

Αυτή τη στιγμή, η πρακτική επαναχρησιμοποίησης του νερού έχει θεσπιστεί μόνο σε μερικά κράτη μέλη και η εφαρμογή της είναι πολύ κατώτερη των δυνατοτήτων της. Οι νέοι κανόνες που συμφωνήθηκαν θα διευκολύνουν και θα τονώσουν την υιοθέτηση της εν λόγω επωφελούς πρακτικής, η οποία μπορεί να εξασφαλίσει μια πιο προβλέψιμη παροχή καθαρού νερού στους γεωργούς της ΕΕ, να τους βοηθήσει να προσαρμοστούν στην κλιματική αλλαγή και να μετριάσει τις επιπτώσεις αυτής. Με τη θέσπιση ελάχιστων απαιτήσεων, οι νέοι κανόνες θα εγγυώνται την ασφάλεια της πρακτικής και την αύξηση της εμπιστοσύνης των πολιτών στη γεωργική παραγωγή στην εσωτερική αγορά της ΕΕ. Επιπλέον, η εν λόγω εναρμονισμένη προσέγγιση θα διευκολύνει την ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς όσον αφορά τη γεωργική παραγωγή και θα δημιουργήσει νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες για φορείς εκμετάλλευσης και παρόχους τεχνολογίας.

Σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία, τα επεξεργασμένα αστικά λύματα, τα οποία έχουν ήδη υποστεί ορισμένες επεξεργασίες βάσει των κανόνων της Οδηγίας για την επεξεργασία των αστικών λυμάτων, θα υπόκεινται σε περαιτέρω επεξεργασία ώστε να πληρούν τις νέες ελάχιστες ποιοτικές παραμέτρους και, ως εκ τούτου, να καθίστανται κατάλληλα για χρήση στη γεωργία.

Η νέα νομοθεσία θεσπίζει, επίσης, εναρμονισμένες ελάχιστες απαιτήσεις παρακολούθησης, διατάξεις για τη διαχείριση του κινδύνου που προκύπτει από την αξιολόγηση και την αντιμετώπιση πιθανών πρόσθετων κινδύνων για την υγεία και πιθανών περιβαλλοντικών κινδύνων, διαδικασία αδειοδότησης καθώς και διατάξεις σχετικά με τη διαφάνεια, σύμφωνα με τις οποίες θα δημοσιεύονται οι βασικές πληροφορίες για κάθε έργο επαναχρησιμοποίησης του νερού. Αναμένεται η επίσημη έγκριση της προσωρινής συμφωνίας από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6652

► **Προσωρινή συμφωνία για τη βελτίωση της ποιότητας του πόσιμου νερού και της πρόσβασης σε αυτό (19.12.2019)**

■ πόσιμο νερό – δικαίωμα στο νερό – ποιότητα – πρόσβαση

Η Επιτροπή χαιρέτισε την προσωρινή συμφωνία που επετεύχθη από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο στο Στρασβούργο σχετικά με την αναδιατύπωση της Οδηγίας για το πόσιμο νερό. Η συμφωνία βασίζεται στην πρόταση που εγκρίθηκε από την Επιτροπή τον Φεβρουάριο του 2018, ως άμεση συνέχεια στην Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών με τίτλο «Right2Water» (δικαίωμα στο νερό). Αποσκοπεί στη βελτίωση της ποιότητας του πόσιμου νερού και της πρόσβασης σε αυτό, καθώς και στην παροχή καλύτερης πληροφόρησης στους πολίτες.

Επί του παρόντος, το πόσιμο νερό ελέγχεται στο τελικό σημείο κατανάλωσης. Οι κανόνες που συμφωνήθηκαν πρόσφατα εφαρμόζουν τη λεγόμενη «προσέγγιση βάσει κινδύνου», η οποία επιτρέπει τη λήψη περαιτέρω μέτρων πρόληψης και μετριάσμου, για την προστασία των πηγών πόσιμου νερού. Μια ακόμη σημαντική αλλαγή στη νομοθεσία θα προσφέρει στο κοινό εύκολη, φιλική προς τον χρήστη πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με την ποιότητα και την παροχή πόσιμου νερού στον τόπο που ζουν, ώστε να αυξηθεί η εμπιστοσύνη των πολιτών στο νερό της βρύσης.

Το κείμενο που συμφωνήθηκε βασίζεται στις συστάσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και εκτείνεται πέραν αυτών. Οι νέοι αυτοί ενωσιακοί κανόνες θα αποτελέσουν παγκόσμιο πρότυπο και θα αντικατοπτρίζουν τις πλέον προηγμένες τεχνολογικές καινοτομίες. Θα ελαχιστοποιούν τις αρνητικές επιπτώσεις της ρύπανσης τόσο για την υγεία του ανθρώπου όσο και για τους φυσικούς μας πόρους, σε πλήρη ευθυγράμμιση με την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία. Η συμφωνία περιλαμβάνει λεπτομερείς απαιτήσεις υγιεινής για τα υλικά που έρχονται σε επαφή με το πόσιμο νερό και αναθέτει στον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Χημικών Προϊόντων μια σημαντική αρμοδιότητα: να διασφαλίζει ότι μόνο ασφαλείς ουσίες μπορούν να χρησιμοποιούνται σε σωλήνες και βρύσες που έρχονται σε επαφή με το νερό. Η εναρμόνιση αυτή θα διευκολύνει την ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς για τα προϊόντα που έρχονται σε επαφή με το πόσιμο νερό, βελτιώνοντας παράλληλα και τη δημόσια υγεία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6830

VIII. ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

► **Συμφωνία επί του προϋπολογισμού της ΕΕ για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και την υλοποίηση των άλλων προτεραιοτήτων της ΕΕ (18.11.2019)**

■ *κλιματική αλλαγή – απασχόληση – νέοι – ασφάλεια – αλληλεγγύη*

Τα τρία θεσμικά όργανα της ΕΕ συμφώνησαν επί του

προϋπολογισμού της ΕΕ για το 2020. Το γεγονός αυτό θα επιτρέψει στην ΕΕ να επικεντρώσει τους πόρους της στις προτεραιότητες που έχουν σημασία για τους πολίτες: την κλιματική αλλαγή, την απασχόληση, τους νέους, την ασφάλεια και την αλληλεγγύη στην ΕΕ. Ο προϋπολογισμός του 2020 θα προετοιμάσει, επίσης, τη μετάβαση στον επόμενο δημοσιονομικό κύκλο, καθώς θα είναι ο έβδομος και τελευταίος του τρέχοντος μακροπρόθεσμου δημοσιονομικού κύκλου που αφορά την περίοδο 2014-2020.

Ο προϋπολογισμός της ΕΕ για το 2020 ανέρχεται σε 168,69 δισ ευρώ σε αναλήψεις υποχρεώσεων (κονδύλια τα οποία μπορεί να συμφωνηθούν βάσει συμβάσεων εντός συγκεκριμένου έτους) και σε 153,57 δισ ευρώ σε πιστώσεις πληρωμών (κονδύλια που θα καταβληθούν). Μερικά βασικά χαρακτηριστικά του είναι τα εξής: το 21% του συνολικού προϋπολογισμού θα διατεθεί σε μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Επιπροσθέτως, σχεδόν το ήμισυ των κονδυλίων θα συμβάλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας μας. Εξ αυτών, 58,65 δισ ευρώ θα διατεθούν για τη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων εντός και μεταξύ των κρατών μελών, την τόνωση της ανάπτυξης, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την προώθηση της σύγκλισης μέσω των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων (ΕΔΕΤ). Με κονδύλιο ύψους 255 εκατ. ευρώ θα παρασχεθούν κίνητρα σε ευρωπαϊκές εταιρείες προκειμένου να συνεργαστούν για την ανάπτυξη αμυντικών προϊόντων και τεχνολογίας στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος βιομηχανικής ανάπτυξης στον τομέα της άμυνας. Επιπλέον, οι ευρωπαίοι γεωργοί θα επωφεληθούν από κονδύλια ύψους 58,12 δισ ευρώ. Τέλος, η διαχείριση της ασφάλειας και της μετανάστευσης θα συνεχίσει να λαμβάνει στήριξη. Για παράδειγμα, 2,36 εκατ. ευρώ θα διατεθούν στο Ταμείο Ασύλου, Μετανάστευσης και Ένταξης, στο Ταμείο Εσωτερικής Ασφάλειας και στους οργανισμούς που εργάζονται στον τομέα αυτό (Eurorol, Ευρωπαϊκός Οργανισμός Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής (Frontex), EASO, eu-LISA).

Η συμφωνία βασίζεται στην παραδοχή ότι το Ηνωμένο Βασίλειο, μετά την αποχώρησή του από την Ευρωπαϊκή Ένωση, θα εξακολουθήσει να συνεισφέρει και να συμμετέχει στην εκτέλεση του προϋπολογισμού της ΕΕ έως το τέλος του 2020, σαν να είναι κράτος μέλος.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6280

IX. ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Δημοσίευση έρευνας του Ευρωβαρόμετρου από την Επιτροπή σχετικά με τη στάση των πολιτών της ΕΕ απέναντι στο διεθνές εμπόριο (20.11.2019)**

Διεθνές εμπόριο – δημοσκοπήση – προτεραιότητες ΕΕ – θέσεις εργασίας – ανάπτυξη

Τα αποτελέσματα ειδικής έρευνας του Ευρωβαρόμετρου που δημοσιεύτηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή καταδεικνύουν ότι το 60% των Ευρωπαίων αισθάνονται ότι επωφελούνται προσωπικά από το διεθνές εμπόριο, ποσοστό υψηλότερο κατά 16 μονάδες σε σύγκριση με το αντίστοιχο πριν από 10 χρόνια, κατά την προηγούμενη δημοσκοπήση. Η έρευνα έδειξε, επίσης, ότι το 71% των ερωτηθέντων πιστεύουν ότι η ΕΕ είναι πιο αποτελεσματική στην υπεράσπιση των εμπορικών συμφερόντων των χωρών τους απ' ό,τι οι χώρες αυτές μεμονωμένα.

Η έκθεση καλύπτει ευρύ φάσμα πτυχών που σχετίζονται με την ευαισθητοποίηση, τις αντιλήψεις και τις στάσεις των ευρωπαίων πολιτών προς το διεθνές εμπόριο. Οι πτυχές αυτές είναι, μεταξύ άλλων, οι εξής: α) οι στόχοι και προτεραιότητες της εμπορικής πολιτικής της ΕΕ (το 54% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι η κύρια προτεραιότητα της εμπορικής πολιτικής της ΕΕ θα πρέπει να είναι η δημιουργία θέσεων εργασίας στην ΕΕ), β) η ανάγκη για κανόνες του διεθνούς εμπορίου (τα τρία τέταρτα των Ευρωπαίων συμφωνούν ότι χρειαζόμαστε κανόνες για το διεθνές εμπόριο), γ) εμπιστοσύνη και διαφάνεια, δ) η δικαιοσύνη στο διεθνές εμπόριο (το ένα τρίτο των ερωτηθέντων πιστεύουν ότι είναι αφελές να αναμένουν ότι άλλες χώρες θα ακολουθήσουν τους εμπορικούς κανόνες).

Τα πορίσματα της έρευνας θεωρήθηκε πως επιβεβαιώνουν τη θετική αντιστοιχία μεταξύ των προτεραιοτήτων που διατυπώνονται από τους πολίτες της ΕΕ και εκείνων που ορίζονται στη στρατηγική της ΕΕ «Εμπόριο για όλους», η οποία ακολουθείται κατά την τελευταία πενταετία. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τέθηκαν σε ισχύ στην ΕΕ 16 νέες εμπορικές συμφωνίες, συμπεριλαμβανομένων σημαντικών συμφωνιών με τον Καναδά και την Ιαπωνία. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στην έκθεση πρόκειται να αξιοποιηθούν επίσης για τον καθορισμό των στόχων και των πρακτικών εμπορικής πολιτικής για τα επόμενα έτη.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6294

► **Νέοι κανόνες της ΕΕ για τις διασυνοριακές πληρωμές (16.12.2019)**

διασυνοριακές συναλλαγές – καταναλωτές – επιχειρήσεις – έξοδα πληρωμών – χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες

Με τους νέους κανόνες της ΕΕ για τις διασυνοριακές πληρωμές, οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις σε κράτη μέλη που δεν ανήκουν στη ζώνη του ευρώ θα πραγματοποιούν φθηνότερες διασυνοριακές πληρωμές σε ευρώ.

Ειδικότερα, οι κανόνες αυτοί διασφαλίζουν ότι όλες οι διασυνοριακές πληρωμές σε ευρώ σε κράτη μέλη που

δεν ανήκουν στη ζώνη του ευρώ – Βουλγαρία, Κροατία, Τσεχία, Δανία, Ουγγαρία, Ισλανδία, Λιχτενστάιν, Νορβηγία, Πολωνία, Ρουμανία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο – θα τιμολογούνται όπως οι εγχώριες πληρωμές. Για παράδειγμα, ένας Βούλγαρος καταναλωτής που αποφασίζει να εμβάσει ένα ποσό σε ευρώ στο εξωτερικό θα επιβαρύνεται πλέον με την ίδια χρέωση, όπως και κατά τη μεταφορά πίστωσης σε λεβ εντός Βουλγαρίας. Εν ολίγοις, οι διασυνοριακές πληρωμές σε ευρώ θα επιβαρύνονται με πολύ χαμηλά ή και μηδενικά έξοδα.

Οι κανόνες αυτοί, όπως ορίζονται στον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/518, αποτελούν μέρος των συνεχιζόμενων προσαρτημάτων της Επιτροπής να εξασφαλίσει καλύτερη και φθηνότερη πρόσβαση σε χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες για τους καταναλωτές, σύμφωνα με το σχέδιο δράσης για τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες προς τους καταναλωτές του Μαρτίου του 2017. Ως επόμενο βήμα, τον Απρίλιο του 2020, θα εφαρμοστούν πρόσθετες διατάξεις που θα επιτρέπουν στους καταναλωτές της ΕΕ να συγκρίνουν τις χρεώσεις μετατροπής νομισμάτων όταν πληρώνουν με πιστωτική κάρτα σε άλλο νόμισμα της ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6761

Χ. ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΣΤΟ ΔΕΕ

► **Παραπομπή της Δανίας στο ΔΕΕ για πλημμελή τήρηση των υποχρεώσεων της όσον αφορά την ονομασία «φέτα» (27.11.2019)**

διαδικασία επί παραβάσει – ΠΟΠ – συστήματα ποιότητας – γεωργικά προϊόντα και τρόφιμα – καλόπιστη συνεργασία ΕΕ και κρατών μελών

Η Επιτροπή αποφάσισε να παραπέμψει τη Δανία στο Δικαστήριο της ΕΕ λόγω της πλημμελούς τήρησης των υποχρεώσεων που υπέχει η εν λόγω χώρα, δυνάμει της ενωσιακής νομοθεσίας για τα συστήματα ποιότητας των γεωργικών προϊόντων και τροφίμων.

Επιχειρήσεις που εδρεύουν στη Δανία παράγουν και εξάγουν λευκό τυρί σε τρίτες χώρες μετά την επισήμανσή του ως «φέτα». Η «φέτα» είναι καταχωρισμένη προστατευόμενη ονομασία προέλευσης (ΠΟΠ) από το 2002 στην ΕΕ και, ως εκ τούτου, μπορεί να παραχθεί μόνο στην Ελλάδα σύμφωνα με ένα σύνολο προδιαγραφών παραγωγής.

Η Επιτροπή θεώρησε ότι η πρακτική αυτή συνιστά άμεση παραβίαση της προστασίας που παρέχεται από την καταχώριση της «φέτας» ως προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης (ΠΟΠ), παραβίαση την οποία οι δανικές αρχές δεν απέτρεψαν ούτε επέβαλαν να διακοπεί. Με την παράλειψή της αυτή, η Δανία παραβίασε τόσο τον Κανονισμό για τα συστήματα ποιότητας όσο και την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών (άρθρο 4 παρ. 3 της Συνθήκης για την Ευ-

ρωπαϊκή Ένωση). Με τη στάση αυτή, η Δανία όχι μόνο παραβιάζει το ισχύον δίκαιο της ΕΕ, αλλά είναι επίσης πιθανό να υπονομεύσει και τις εν εξελίξει διαπραγματεύσεις μεταξύ της ΕΕ και τρίτων χωρών για τη σύναψη διμερών συμφωνιών που διασφαλίζουν την προστασία των ευρωπαϊκών ΠΟΠ και την προώθηση προϊόντων ποιότητας της ΕΕ εκτός της ΕΕ.

Η Επιτροπή αποφάσισε να κινήσει διαδικασία επί παραβάσει κατά της Δανίας τον Ιανουάριο του 2018, με την αποστολή προειδοποιητικής επιστολής. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, η Επιτροπή κάλεσε τις δανικές αρχές να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα ώστε να αποτρέπουν τις επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες στη χώρα από το να ακολουθούν αυτή την πρακτική ή να τους επιβάλλουν να τη διακόψουν. Ωστόσο, η Δανία δεν διευθέτησε όλα τα ζητήματα που επισημάνθηκαν.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6312

► **Παραπομπή της Ελλάδας στο ΔΕΕ λόγω μη ανάκτησης ασυμβίβαστων κρατικών ενισχύσεων από τη μεταλλευτική εταιρεία ΛΑΡΚΟ (27.11.2019)**

Κρατικές ενισχύσεις – αθέμιτος ανταγωνισμός – μη συμμόρφωση

Η Επιτροπή αποφάσισε να παραπέμψει την Ελλάδα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, λόγω μη συμμόρφωσής της με απόφαση του Δικαστηρίου του 2017. Στην απόφασή του, το Δικαστήριο είχε καταδικάσει την Ελλάδα για μη εκτέλεση απόφασης της Επιτροπής του 2014 με την οποία απαιτήθηκε από την Ελλάδα να ανακτήσει ποσό 135,8 εκατ. ευρώ ασυμβίβαστων ενισχύσεων από τη ΛΑΡΚΟ Γενική Μεταλλευτική & Μεταλλουργική Εταιρεία Α.Ε. («ΛΑΡΚΟ»).

Τον Μάρτιο του 2014, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι διάφορα δημόσια μέτρα (υπό μορφή εισφορών κεφαλαίου και κρατικών εγγυήσεων) υπέρ της ΛΑΡΚΟ παρέιχαν στην εταιρεία αθέμιτο πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών της, κατά παράβαση των κανόνων της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις. Η Επιτροπή διέταξε την Ελλάδα να ανακτήσει την ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση ύψους 135,8 εκατ. ευρώ, συν τους τόκους. Την ίδια ημερομηνία, η Επιτροπή εξέδωσε επίσης απόφαση στην οποία προέβιαιε στη διαπίστωση ότι το σχέδιο που πρότεινε η Ελλάδα για την πώληση ορισμένων περιουσιακών στοιχείων της ΛΑΡΚΟ θα μπορούσε να εφαρμοστεί χωρίς ο αγοραστής να υποχρεούται να επιστρέψει οποιαδήποτε ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση που χορηγήθηκε στη ΛΑΡΚΟ. Το σχέδιο πώλησης δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί.

Τον Νοέμβριο του 2017, το Δικαστήριο με απόφασή του (ΔΕΕ C-481/16, *Επιτροπή/Ελλάδα*, 09.11.2017, ECLI:EU:C:2017:845) διαπίστωσε ότι η Ελλάδα δεν εκτέλε-

σε την απόφαση της Επιτροπής του 2014 περί ανάκτησης και καταδίκασε την Ελλάδα για μη ανάκτηση της ασυμβίβαστης κρατικής ενίσχυσης, όπως απαιτείτο από την απόφαση περί ανάκτησης του 2014.

Τον Ιανουάριο του 2019, η Επιτροπή απέστειλε προειδοποιητική επιστολή στην Ελλάδα σχετικά με τη μη εφαρμογή της απόφασης του Δικαστηρίου του 2017. Μέχρι σήμερα, περισσότερα από πέντε έτη μετά την έκδοση της απόφασης της Επιτροπής και μετά την απόφαση του Δικαστηρίου και την προειδοποιητική επιστολή της Επιτροπής, η Ελλάδα δεν έχει ακόμη ανακτήσει την ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση από τη ΛΑΡΚΟ, με αποτέλεσμα την επιβολή σε βάρος της οικονομικών κυρώσεων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6313

ΧΙ. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ

► **Πολιτική συμφωνία του Συμβουλίου σχετικά με την Οδηγία για τις εκδηλώσεις (28.11.2019)**

Συλλογικά συμφέροντα καταναλωτών – συλλογικές αγωγές – ειδικευμένοι φορείς – αποζημιώσεις

Το Συμβούλιο ενέκρινε μια γενική προσέγγιση σχετικά με την πρόταση της Επιτροπής για Οδηγία όσον αφορά στις αντιπροσωπευτικές ενέργειες για την προστασία των συλλογικών συμφερόντων των καταναλωτών. Μόλις τεθούν σε ισχύ, οι νέοι κανόνες θα επιτρέψουν στους καταναλωτές να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους όχι μόνο ατομικά, αλλά και μέσω συλλογικών αγωγών. Θα εξουσιοδοτήσουν αξιόπιστους οργανισμούς (αποκαλούμενους ως «ειδικευμένους φορείς») να δρομολογήσουν δράσεις εκ μέρους των καταναλωτών.

Περιπτώσεις που προκάλεσαν μαζικές και ευρείες ζημιές έχουν επισημάνει την ανάγκη επείγουσας δράσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτό το κενό στην πρόσβαση των πολιτών στη δικαιοσύνη έπρεπε να καλυφθεί. Η συμφωνία στο Συμβούλιο επιτυγχάνει τον κύριο στόχο της πρότασης της Επιτροπής να δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό ευρωπαϊκό μοντέλο συλλογικής έννομης προστασίας με τη μορφή αντιπροσωπευτικών δράσεων που είναι διαθέσιμες σε όλους τους πολίτες όλων των κρατών μελών. Ο νέος μηχανισμός αναμένεται να εξασφαλίσει ότι οι ευρωπαίοι καταναλωτές θα μπορούν να επωφεληθούν πλήρως από τα δικαιώματά τους και να λάβουν αποζημίωση όταν «πέσουν» θύματα παράνομων πρακτικών. Ταυτόχρονα, θα αποφευχθεί ο κίνδυνος καταχρηστικών ή μη επίδικων διαφορών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_19_6407

ΧΙΙ. ΑΣΦΑΛΕΙΑ

► Έγκριση από την Επιτροπή του νέου καταλόγου ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ (09.10.2019)

διεθνή πρότυπα ασφαλείας – απαγόρευση πτήσεων – προστασία επιβατών

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επικαιροποίησε τον κατάλογο ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ, δηλαδή τον κατάλογο των αεροπορικών εταιρειών που δεν τηρούν τα διεθνή πρότυπα ασφαλείας και, ως εκ τούτου, υπόκεινται σε απαγόρευση λειτουργίας ή σε περιορισμούς λειτουργίας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σκοπός του καταλόγου ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ είναι να εξασφαλισθεί το υψηλότερο δυνατό επίπεδο ασφαλείας πτήσεων για τους Ευρωπαίους και όλους τους άλλους επιβάτες που ταξιδεύουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Για τη Γκαμπόν τα νέα είναι ευχάριστα, καθώς όλες οι αεροπορικές εταιρείες που έχουν πιστοποιηθεί στη Γκαμπόν διαγράφηκαν από τον κατάλογο μετά τις βελτιώσεις που επήλθαν όσον αφορά την κατάσταση της ασφαλείας της αεροπορίας στη χώρα. Αντιθέτως, η επιτροπή πολιτικής αεροπορίας της Αρμενίας τέθηκε υπό αυστηρό έλεγχο λόγω ενδείξεων υποβάθμισης της εποπτείας της ασφαλείας.

Ο κατάλογος ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ συμβάλλει όχι μόνο στη διατήρηση υψηλού επιπέδου ασφαλείας στην ΕΕ, αλλά και στη βελτίωση του επιπέδου ασφαλείας των αναφερόμενων στον κατάλογο αεροπορικών εταιρειών και χωρών, με τελικό σκοπό τη διαγραφή τους από τον κατάλογο. Επιπλέον, ο κατάλογος ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ αποτελεί πλέον σημαντικό προληπτικό εργαλείο, καθώς παρακινεί τις χώρες που αντιμετωπίζουν προβλήματα ασφαλείας να λάβουν μέτρα πριν καταστεί απαραίτητη η απαγόρευση λειτουργίας τους βάσει του καταλόγου ασφαλείας πτήσεων της ΕΕ.

Μετά τη σημερινή επικαιροποίηση, συνολικά 115 αεροπορικές εταιρείες απαγορεύεται να εκτελούν πτήσεις στον ουρανό της ΕΕ. Άλλες τρεις αεροπορικές εταιρείες υπόκεινται σε περιορισμούς λειτουργίας και επιτρέπεται να εκτελούν πτήσεις προς την ΕΕ μόνο με συγκεκριμένους τύπους αεροσκαφών: Air Koryo (Λαοκρατική Δημοκρατία της Κορέας), Air Service Comores (Κομόρες) και Iran Air (Ιράν).

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_19_6686

ΧΙΙΙ. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

► Παρουσίαση των μεθόδων εργασίας της νέας επιτροπής von der Leyen (04.12.2019)

συλλογικότητα – διαφάνεια – αποτελεσματικότητα – ψηφιοποίηση – πράσινη πολιτική

Η Επιτροπή von der Leyen αποκάλυψε τις μεθόδους εργασίας της, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για την υλοποίηση της ατζέντας για την Ευρώπη της νέας Προέδρου κατά τα επόμενα πέντε χρόνια. Προτεραιότητα αποτελούν η συλλογικότητα, η διαφάνεια και η αποτελεσματικότητα.

Οι μέθοδοι εργασίας εισάγουν ορισμένες καινοτομίες στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η Επιτροπή, ιδίως όσον αφορά τον ρόλο των Εκτελεστικών Αντιπροέδρων, του Υπατού Εκπροσώπου/Αντιπροέδρου, των Αντιπροέδρων και των ομάδων Επιτρόπων. Επίσης, συγκροτήθηκε ένας νέος φορέας για τον συντονισμό των θεμάτων εξωτερικών σχέσεων, η Ομάδα Εξωτερικού Συντονισμού (EXCO), και καθορίστηκε ο τρόπος με τον οποίο η Επιτροπή θα παρακολουθήσει τη δέσμευσή της να ενεργήσει βάσει ψηφισμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σύμφωνα με το άρθρο 225 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τέλος, οι μέθοδοι εργασίας προετοιμάζουν το έδαφος για την ψηφιακή μετατροπή της Επιτροπής.

Αρχικά, υπάρχει η δέσμευση ότι η διαφάνεια πρέπει να χαρακτηρίζει το έργο όλων των μελών της Επιτροπής και των γραφείων τους. Όλα τα μέλη της Επιτροπής θα δημοσιοποιούν όλες τις συναντήσεις και τις επαφές που σχετίζονται με τις πολιτικές και τη λήψη αποφάσεων της ΕΕ. Επιπλέον, για πρώτη φορά, μια ειδική ομάδα θα είναι υπεύθυνη για τον συντονισμό των εξωτερικών υποθέσεων όσον αφορά τις εργασίες της Επιτροπής. Προετοιμάζοντας τις συνεδριάσεις της Ακαδημίας, η νέα Ομάδα Εξωτερικού Συντονισμού (EXCO) θα συζητά σε εβδομαδιαία βάση τα τρέχοντα διεθνή ζητήματα και θα συντονίζει τις θέσεις που πρέπει να αναληφθούν σε διεθνή φόρουμ ή κατά τη διάρκεια συνόδων κορυφής, μεταξύ άλλων. Η Ομάδα θα έχει κεντρικό ρόλο στην ευθυγράμμιση των εσωτερικών και εξωτερικών διαστάσεων των εργασιών της Επιτροπής.

Επιπρόσθετα, η Επιτροπή επιδιώκει να μετασχηματισθεί ψηφιακά, να επικεντρωθεί στους χρήστες και τη διοίκηση των δεδομένων. Στόχος είναι η σταδιακή εισαγωγή συσκέψεων με ψηφιακά μέσα σε όλα τα επίπεδα του οργανισμού. Αυτό θα γίνει με πλήρη σεβασμό των απαιτήσεων προστασίας των δεδομένων. Τέλος, η Επιτροπή δεσμεύθηκε να εντείνει τις προσπάθειές της για τη βελτίωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των δραστηριοτήτων της στον τομέα της κατανάλωσης ενέργειας, νερού και χαρτιού, διαχείρισης αποβλήτων και εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, κάτι που θα πράξει με νέες πρωτοβουλίες στο πλαίσιο του Συστήματος Περιβαλλοντικής Διαχείρισης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6657

XIV. ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

► Βιώσιμη χρηματοδότηση: Η Επιτροπή χαιρετίζει τη διαπραγμάτευση ενός πανευρωπαϊκού συστήματος ταξινόμησης για βιώσιμες επενδύσεις (Taxonomy) (18.12.2019)

πράσινες επενδύσεις – βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες – ιδιωτικές και δημόσιες επενδύσεις – κλίμα και περιβάλλον

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή χαιρέτισε την πολιτική συμφωνία μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη δημιουργία του πρώτου «πράσινου καταλόγου» στον κόσμο – ενός συστήματος ταξινόμησης για βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες.

Στόχος του είναι να δημιουργήσει μια κοινή γλώσσα που οι επενδυτές θα μπορούν να χρησιμοποιούν παντού όταν επενδύουν σε έργα και οικονομικές δραστηριότητες που έχουν σημαντικό θετικό αντίκτυπο στο κλίμα και το περιβάλλον. Η συμφωνία αναμένεται να συμβάλει στην αύξηση των ιδιωτικών και δημόσιων επενδύσεων για τη χρηματοδότηση της μετάβασης στην κλιματική ουδετερότητα και την πράσινη οικονομία, τον αναπροσανατολισμό του κεφαλαίου στις οικονομικές δραστηριότητες και τα έργα που είναι πραγματικά βιώσιμα. Αυτή η πολιτική συμφωνία υπογραμμίζει τη δέσμευση της ΕΕ να εφαρμόσει τη Συμφωνία των Παρισίων και να επιτύχει την κλιματική ουδετερότητα μέχρι το 2050.

Η εν λόγω πολιτική συμφωνία αποτελεί μέρος του σχεδίου δράσης της Επιτροπής για τη χρηματοδότηση της αειφόρου ανάπτυξης και αναπόσπαστο μέρος των προσπαθειών της Ένωσης Κεφαλαιαγοράς για τη σύνδεση της χρηματοδότησης με τις ανάγκες της πραγματικής οικονομίας. Θα επιτρέψει στους επενδυτές να γνωρίζουν σαφώς εάν μια επένδυση είναι πραγματικά πράσινη ή όχι. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για την ενεργοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου για την πράσινη μετάβαση.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6793

XV. ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

► Εφαρμογή της διευκόλυνσης της ΕΕ για τους πρόσφυγες στην Τουρκία: Η ΕΕ αποδεσμεύει 663 εκατ. ευρώ για ανθρωπιστική βοήθεια (31.10.2019)

πρόσφυγες – μετανάστευση – εκπαίδευση – υγεία – στέγαση – κοινωνικοοικονομική υποστήριξη

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κινητοποιεί 663 εκατ. ευρώ ανθρωπιστικής βοήθειας για τη συνέχιση μεγάλων έργων στο πλαίσιο της διευκόλυνσης της ΕΕ για τους πρόσφυγες στην Τουρκία. Τα 600 εκατ. προορίζονται για την εξασφάλιση της συνέχειας του μεγαλύτερου προγράμματος αν-

θρωπιστικής βοήθειας της ΕΕ, το λεγόμενο Δίκτυο Κοινωνικής Ασφάλειας Έκτακτης Ανάγκης (ESSN). Τα υπόλοιπα κονδύλια θα συνεχίσουν να υποστηρίζουν σχέδια στους τομείς της εκπαίδευσης και των βασικών υπηρεσιών, όπως η υγειονομική περίθαλψη.

Μέσω της συνέχισης του προγράμματος ESSN, οι πλέον ευάλωτοι πρόσφυγες στην Τουρκία θα συνεχίσουν να λαμβάνουν μηνιαία οικονομική βοήθεια μέσω ειδικής χρεωστικής κάρτας. Πρόκειται για μέτρο που βοηθά τους πρόσφυγες να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες, όπως τα τρόφιμα και το μίσθωμα, ενώ ταυτόχρονα τους ενσωματώνει στην τοπική οικονομία και την κοινωνία. Η χρηματοδότηση της ΕΕ θα εξασφαλίσει, επίσης, ότι πάνω από μισό εκατ. ανήλικοι πρόσφυγες θα παρακολουθούν τακτικά το σχολείο.

Εκτός από την ανθρωπιστική βοήθεια, τα αναπτυξιακά έργα στο πλαίσιο της διευκόλυνσης της ΕΕ για τους πρόσφυγες στην Τουρκία εστιάζουν στην εκπαίδευση, τη διαχείριση της μετανάστευσης, την υγεία, τις δημοτικές υποδομές και την κοινωνικοοικονομική στήριξη.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6082

XVI. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

► Έγκριση από την Επιτροπή δημόσιας ενίσχυσης ύψους 3,2 δισ ευρώ από επτά κράτη μέλη για ένα πανευρωπαϊκό σχέδιο έρευνας και καινοτομίας για τις μπαταρίες (09.12.2019)

κοινό σχέδιο δράσης – βιώσιμες τεχνολογίες – καινοτομία – μπαταρίες – ανακύκλωση – επαναχρησιμοποίηση – πράσινη ανάπτυξη – Ευρωπαϊκή Συμμαχία για την Μπαταρία

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε, σύμφωνα με τους κανόνες της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις, σημαντικό έργο κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος (IPCEI) που κοινοποίησε από κοινού το Βέλγιο, η Φινλανδία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Πολωνία και η Σουηδία για την υποστήριξη της έρευνας και της καινοτομίας στον κοινό ευρωπαϊκό τομέα προτεραιότητας για τις μπαταρίες. Τα επτά κράτη μέλη θα παράσχουν τα προσεχή έτη έως περίπου 3,2 δισ ευρώ για τη χρηματοδότηση αυτού του έργου, το οποίο αναμένεται να «ξεκλειδώσει» επιπλέον 5 δισ ευρώ σε ιδιωτικές επενδύσεις. Η ολοκλήρωση του συνολικού σχεδίου προγραμματίζεται για το 2031 (με διαφορετικά χρονοδιαγράμματα για κάθε υποέργο).

Το σχέδιο περιλαμβάνει 17 άμεσους συμμετέχοντες, κυρίως βιομηχανικούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, μερικές από τις οποίες δραστηριοποιούνται σε περισσότερα του ενός κράτη μέλη. Οι άμεσοι συμμετέχοντες θα συνεργαστούν στενά μεταξύ τους και με περισσότερους από 70 εξωτερικούς

εταίρους, όπως οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και οι δημόσιοι ερευνητικοί οργανισμοί σε ολόκληρη την Ευρώπη. Μετά από έντονες τεχνικές συζητήσεις μεταξύ της Επιτροπής και των σχετικών φορέων για διάστημα 3 μηνών, το σχέδιο κοινοποιήθηκε επισήμως στην Επιτροπή προς έγκριση βάσει των κανόνων περί κρατικών ενισχύσεων της ΕΕ τον Οκτώβριο του 2019. Μετά την κοινοποίηση, η Επιτροπή ολοκλήρωσε την αξιολόγησή της και έλαβε γρήγορα την απόφασή της για να εξασφαλιστεί η ταχεία και ομαλή υλοποίηση του έργου.

Η Επιτροπή ξεκίνησε στα τέλη του 2017 μια «Ευρωπαϊκή Συμμαχία Μπαταρίας» με τα ενδιαφερόμενα κράτη μέλη και τους βιομηχανικούς φορείς και ενέκρινε, τον Μάιο του 2018, ένα Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για τις Μπαταρίες. Το σημερινό έργο αποτελεί μέρος αυτών των προσπαθειών. Υποστηρίζει την ανάπτυξη εξαιρετικά καινοτόμων

και βιώσιμων τεχνολογιών για τις μπαταρίες ιόντων λιθίου (υγρού ηλεκτρολύτη και στερεάς κατάστασης) που διαρκούν περισσότερο, έχουν μικρότερους χρόνους φόρτισης, είναι ασφαλέστερες και πιο φιλικές προς το περιβάλλον από αυτές που είναι σήμερα διαθέσιμες. Το έργο περιλαμβάνει φιλόδοξες ερευνητικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες για την παροχή της τελευταίας τεχνολογίας καινοτομίας σε ολόκληρη τη διαδικασία, από την εξόρυξη και την επεξεργασία των πρώτων υλών, την παραγωγή προηγμένων χημικών υλικών, την ενσωμάτωσή τους σε έξυπνα συστήματα, την ανακύκλωση και την επαναχρησιμοποίηση μπαταριών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6705

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Ευρωπαϊκός μήνας κυβερνοασφάλειας

Ο Οκτώβριος κάθε έτους έχει καθιερωθεί πλέον ως ευρωπαϊκός μήνας κυβερνοασφάλειας. Στο πλαίσιο αυτό, πραγματοποιείται εκστρατεία ενημέρωσης σε όλα τα κράτη μέλη σχετικά με τις απειλές κυβερνοασφάλειας και προωθείται η νοοτροπία κυβερνοασφάλειας μεταξύ των πολιτών και των οργανώσεων μέσω της εκπαίδευσης και της ανταλλαγής ορθών πρακτικών με σκοπό την ανάπτυξη και τη διατήρηση των ικανοτήτων στον τομέα της κυβερνοασφάλειας, την εφαρμογή προληπτικών μέτρων μεγάλης εμβέλειας και, εν τέλει, τη δημιουργία μιας πραγματικά ασφαλούς ψηφιακής ενιαίας αγοράς.

Για το έτος 2019, ο ευρωπαϊκός μήνας κυβερνοασφάλειας επικεντρώνεται στην ευαισθητοποίηση σχετικά με τις ορθές πρακτικές κυβερνοασφάλειας, οι οποίες θα πρέπει να αποτελούν μέρος της καθημερινότητας του καθενός, καθώς και στη σημασία που έχει το να διασφαλίζεται η ασφάλεια των τεχνολογικών συσκευών. Τις δραστηριότητες της εκστρατείας συντονίζουν ο Οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Κυβερνοασφάλεια και η Επιτροπή, και υποστηρίζουν σθεναρά τα κράτη μέλη της ΕΕ. Επικεντρώνονται σε δύο προτεραιότητες: πρώτον, στις καθημερινές συνήθειες, στους ελέγχους και στη γενικότερη συμπεριφορά που απαιτείται για την ασφάλεια στο διαδίκτυο και, δεύτερον, στον τρόπο με τον οποίο θα παραμείνουμε εξοικειωμένοι αλλά και ασφαλείς όσον αφορά ταχύτατα εξελισσόμενες τεχνολογίες. Ο γενικός στόχος είναι να εξασφαλιστεί ότι οι πολίτες έχουν επίγνωση των διαδικτυακών κινδύνων και ότι διαθέτουν τα εργαλεία για να καταστούν χρήστες με μεγαλύτερη ανθεκτικότητα και σιγουριά.

Σχετικά links:

Σχετικός ιστότοπος:

<https://cybersecuritymonth.eu>

Βλ. επίσης:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/QANDA_19_3369

http://www.adae.gr/fileadmin/docs/enimerosi/ADAE_Brochure_April_2014_FINAL.pdf

► 5ο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο: καταπολέμηση της τρομοκρατίας στο διαδίκτυο

Το Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο εγκαινιάστηκε τον Δεκέμβριο του 2015 με σκοπό την αντιμετώπιση της κατάχρησης του διαδικτύου από τρομοκρατικές ομάδες. Σε αυτό συμμετέχουν οι υπουργοί Εσωτερικών των χωρών της ΕΕ, ο κλάδος του διαδικτύου και άλλα ενδιαφερόμενα

μέρη που συνεργάζονται εθελοντικά για την αντιμετώπιση αυτού του περίπλοκου ζητήματος. Από τη δημιουργία του, το Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο συνεδριάζει σε ετήσια βάση για να εξετάσει την πρόοδο που έχει επιτευχθεί όσον αφορά την αφαίρεση του τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο και για να συζητήσει τις αναδυόμενες προκλήσεις. Το 2015, μάλιστα, δημιουργήθηκε στην Ευρώπη ένας αποτελεσματικός μηχανισμός αναφορών για την επισήμανση και την αφαίρεση τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο.

Οι συμμετέχοντες στο 5ο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο, που διοργανώθηκε στις αρχές Οκτωβρίου 2019, συμφώνησαν σε ένα πρωτόκολλο διαχείρισης κρίσεων της ΕΕ – μια γρήγορη απόκριση για την ανάσχεση της ταχείας εξάπλωσης τρομοκρατικού και βίαιου εξτρεμιστικού περιεχομένου στο διαδίκτυο. Η Επιτροπή, τα κράτη μέλη και οι πάροχοι διαδικτυακών υπηρεσιών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται το Facebook, το Twitter, η Google, η Microsoft, το Dropbox, το JustPaste.it και το Snap, δεσμεύτηκαν να συνεργάζονται σε εθελοντική βάση εντός του πλαισίου που καθορίζεται από το πρωτόκολλο διαχείρισης κρίσεων και, παράλληλα, να εγγυώνται την ισχυρή προστασία των δεδομένων και ισχυρές διασφαλίσεις για τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Το πρωτόκολλο της ΕΕ θα επιτρέψει στα κράτη μέλη και στις διαδικτυακές πλατφόρμες να ανταποκρίνονται γρήγορα και συντονισμένα στη διάδοση τρομοκρατικού περιεχομένου στο διαδίκτυο σε περίπτωση τρομοκρατικής επίθεσης. Το εν λόγω πρωτόκολλο που εγκρίθηκε από το Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο θα προσφέρει τα εξής:

– Συντονισμένη και ταχεία αντίδραση: οι αρχές των κρατών μελών, σε συνεργασία με την Ευρώπη, το Παγκόσμιο Διαδικτυακό Φόρουμ για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας (GIFCT) και τους παρόχους διαδικτυακών υπηρεσιών θα είναι σε θέση να ανταποκρίνονται γρήγορα και συντονισμένα, ώστε να διασφαλίζεται η ταχεία ανάσχεση της διάδοσης τρομοκρατικού ή βίαιου εξτρεμιστικού περιεχομένου.

– Διευκόλυνση της συνεργασίας του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα: σε περίπτωση κρίσης, οι αρχές επιβολής του νόμου και οι πάροχοι διαδικτυακών υπηρεσιών θα ανταλλάσσουν πληροφορίες σχετικά με το διαδικτυακό περιεχόμενο (π.χ. διευθύνσεις URL, οπτικοακουστικά μέσα και μεταδεδομένα) σε εθελοντική βάση, με ασφαλή τρόπο και σε πραγματικό χρόνο.

– Διευκόλυνση εθελοντικών ρυθμίσεων: το πρωτόκολλο δεν αντικαθιστά τα εθνικά νομικά πλαίσια ούτε τους υφιστάμενους εθνικούς μηχανισμούς διαχείρισης κρίσεων.

Θα πρέπει να εφαρμόζεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες τα εν λόγω εθνικά μέτρα δεν επαρκούν πλέον για τον συντονισμό μιας ταχείας και διασυννοιακής απόκρισης.

Στο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο συζητήθηκε επίσης η συνολική πρόοδος που έχει σημειωθεί όσον αφορά την αφαίρεση τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο από την τελευταία του συνεδρίαση τον Δεκέμβριο του 2018 και εξετάστηκαν οι αναδυόμενες προκλήσεις. Μεταξύ άλλων, συζητήθηκε για πρώτη φορά και η παγκόσμια απειλή της σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης παιδιών στο διαδίκτυο. Η συνεργασία μεταξύ δημόσιων αρχών και διαδικτυακών πλατφορμών είναι ζωτικής σημασίας για την αποτελεσματική καταπολέμηση αυτών των ειδεχθών εγκλημάτων. Οι συμμετέχοντες προέβησαν επίσης σε επισκόπηση των εργασιών για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που συνεπάγεται ο ακροδεξιός εξτρεμισμός και η ριζοσπαστικοποίηση που προκαλεί ο βίαιος πολιτικός λόγος.

Σχετικά links:

Σχετικό ενημερωτικό φυλλάδιο:

https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-security/20191007_agenda-security-factsheet-eu-crisis-protocol_en.pdf

Βλ. επίσης:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_6243

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_17_5105

<https://www.christchurchcall.com>

► Απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με υποχρέωση αφαίρεσης σχολίων από πάροχο φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου

Στις 3 Οκτωβρίου 2019, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) εξέδωσε απόφαση επί της υπόθεσης C-18/18, κατόπιν σχετικής προδικαστικής παραπομπής εκ μέρους του αυστριακού Ανώτατου Δικαστηρίου, και έκρινε ότι, κατά το δίκαιο της Ένωσης, πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου, όπως το Facebook, είναι δυνατό να υποχρεωθεί να διαγράψει σχόλια περιεχομένου πανομοιότυπου και, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, ανάλογου με το περιεχόμενο σχολίου που έχει κριθεί προγενέστερα ως παράνομο.

Πιο συγκεκριμένα, η υπόθεση αφορούσε σχόλιο το οποίο είχε αναρτηθεί από χρήστη του Facebook και έθιγε την τιμή και την υπόληψη βουλευτή αυστριακού κόμματος. Με την αφορμή αυτή, το αυστριακό δικαστήριο ζήτησε από το ΔΕΕ να ερμηνεύσει την Οδηγία 2000/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο. Κατά την Οδηγία αυτή, πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου,

όπως το Facebook, δεν ευθύνεται για τις πληροφορίες που αποθηκεύει σε περίπτωση κατά την οποία δεν έχει λάβει γνώση του παράνομου χαρακτήρα τους ή οσάκις ενεργεί ταχέως, μόλις λάβει σχετικής γνώση, για να αποσύρει τις πληροφορίες ή για να καταστήσει αδύνατη την πρόσβαση σε αυτές. Η συγκεκριμένη απαλλαγή από την ευθύνη δεν θίγει, πάντως, τη δυνατότητα να απαιτηθεί από τον πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου η παύση ή η πρόληψη προσβολής, ιδίως με τη διαγραφή των παράνομων πληροφοριών ή με τον αποκλεισμό της πρόσβασης σε αυτές. Αντιθέτως, βάσει της Οδηγίας, απαγορεύεται να επιβληθεί σε πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου εν γένει υποχρέωση ελέγχου των πληροφοριών που αποθηκεύει ή υποχρέωση ενεργού διερεύνησης των πραγματικών περιστατικών ή των περιστάσεων που καταδεικνύουν την ύπαρξη παράνομων δραστηριοτήτων.

Το ΔΕΕ αποφάνθηκε, εν τέλει, ότι κατά την Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο, σκοπός της οποίας είναι η στάθμιση των διαφόρων εμπλεκόμενων συμφερόντων, δικαστήριο κράτους μέλους δύναται να διατάξει πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου:

– να διαγράψει πληροφορίες τις οποίες αποθηκεύει και των οποίων το περιεχόμενο είναι πανομοιότυπο με το περιεχόμενο πληροφορίας κριθείσας προγενέστερα ως παράνομης ή να αποκλείσει την πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές, ανεξαρτήτως της ταυτότητας του αιτούντος την αποθήκευσή τους·

– να διαγράψει πληροφορίες τις οποίες αποθηκεύει και των οποίων το περιεχόμενο είναι ανάλογο με το περιεχόμενο πληροφορίας κριθείσας προγενέστερα ως παράνομης ή να αποκλείσει την πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές, εφόσον ο έλεγχος και η διερεύνησή τους, που επιβάλλονται βάσει της σχετικής απόφασης, περιορίζονται σε πληροφορίες που μεταφέρουν μήνυμα του οποίου το περιεχόμενο παραμένει, κατ' ουσίαν, αμετάβλητο σε σχέση με εκείνο που διαπιστώθηκε ότι έχει παράνομο χαρακτήρα και περιέχουν ειδικά στοιχεία προσηκόντως προσδιορισμένα στην απόφαση ασφαλιστικών μέτρων, και εφόσον οι διαφορές ως προς τη διατύπωση του ανάλογου αυτού περιεχομένου, σε σχέση με εκείνο που κρίθηκε προγενέστερα παράνομο, δεν δύναται να υποχρεώσουν τον πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να προβεί σε αυτοτελή εκτίμηση του περιεχομένου αυτού (επομένως, ο πάροχος δύναται να κάνει χρήση αυτοματοποιημένων τεχνικών και μέσων διερεύνησης)·

– να διαγράψει τις πληροφορίες που αφορά η διατάσσουσα τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων απόφαση ή να αποκλείσει την πρόσβαση σε αυτές παγκοσμίως, στο πλαίσιο του ισχύοντος διεθνούς δικαίου, το οποίο απόκειται στα κράτη μέλη να λαμβάνουν υπόψη.

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο της απόφασης:

<http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62018CJ0018>

► Η εξέλιξη της ψηφιακής διακυβέρνησης στην Ελλάδα

Στο τελευταίο τρίμηνο του 2019, δρομολογήθηκαν αρκετά βήματα προς την ενίσχυση της ψηφιακής διακυβέρνησης στη χώρα μας, ιδίως με την έκδοση του σχετικού Ν. 4623/2019. Κατ' αρχάς, υιοθετήθηκε η στρατηγική επένδυσης στο Κυβερνητικό Υπολογιστικό Νέφος G-Cloud από τη Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων Δημόσιας Διοίκησης (ΓΓΠΣ) του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης. Το G-Cloud αποσκοπεί στην κοινή χρήση υπολογιστικών υποδομών από τους φορείς της δημόσιας διοίκησης, με αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους συντήρησης και υποστήριξής τους και την αύξηση του βαθμού ευελιξίας και ασφάλειάς τους. Η δημιουργία κεντρικών υπολογιστικών νεφών (G-Cloud) αποτελεί διεθνή πρακτική που ακολουθούν κράτη σε όλον τον κόσμο και εξυπηρετεί πλήρως τη διαλειτουργικότητα των δημοσίων φορέων και οργανισμών.

Αυτή η στρατηγική πολιτική (Cloud First Policy) υλοποιείται στην Ελλάδα με τη συγκέντρωση όλων των πληροφοριακών συστημάτων των επιμέρους φορέων της δημόσιας διοίκησης (data consolidation) σε μια ενιαία δομή υπό τη συντήρηση και διαχείριση της υποδομής από τη ΓΓΠΣ. Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας, θα επιτευχθεί σημαντική εξοικονόμηση πόρων για το ελληνικό Δημόσιο από την ενιαία συντήρηση και λειτουργία της αναγκαίας υπολογιστικής υποδομής σε κοινές πλατφόρμες, καθώς και σημαντική μείωση της γραφειοκρατίας. Θα επιτευχθεί, επίσης, σημαντική απελευθέρωση ανθρώπινου δυναμικού με στόχο την αξιοποίησή του σε άλλους σημαντικούς τομείς, καθώς και καλύτερη οργάνωση και συντονισμός μεταξύ των δημοσίων φορέων σε σχέση με τη διαχείριση της πληροφορίας.

Παράλληλα, προωθείται η ενιαία ταυτοποίηση των πολιτών στα μητρώα του Δημοσίου με τη διάθεση των βασικών στοιχείων του Μητρώου Πολιτών του Υπουργείου Εσωτερικών στη ΓΓΠΣ. Η πρωτοβουλία αυτή εντάσσεται σε μια συνολική εθνική στρατηγική ηλεκτρονικής ταυτοποίησης των πολιτών μεταξύ των διαφόρων μητρώων που υπάρχουν στο Δημόσιο. Με τη συγκεκριμένη δράση βελτιώνεται η δυνατότητα ταυτοποίησης του πολίτη στα πολλαπλά μητρώα του Δημοσίου με σκοπό τη μείωση της γραφειοκρατίας και την καλύτερη, ταχύτερη και πιο αποδοτική παροχή υπηρεσιών από το Δημόσιο προς τον πολίτη. Για την ταυτοποίηση θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία των πολιτών, όπως το ονοματεπώνυμο, η ημερομηνία γέννησης, το πατρώνυμο, το μητρώνυμο κ.ά. Παράλληλα, θα υπάρχει συνεχής επικαιροποίηση των στοιχείων

ταυτοποίησης μέσω διαδικτυακής υπηρεσίας από το Υπουργείο Εσωτερικών προς το Κέντρο Διαλειτουργικότητας της ΓΓΠΣ.

Στο ίδιο πλαίσιο, ξεκίνησε και η διασύνδεση της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) με το Μητρώο Πολιτών του Υπουργείου Εσωτερικών μέσω του αναβαθμισμένου Κέντρου Διαλειτουργικότητας της ΓΓΠΣ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πολίτες απαλλάσσονται από την υποχρέωση να προσκομίζουν οι ίδιοι τα έγγραφα στις φορολογικές αρχές για ληξιαρχικά γεγονότα που τους αφορούν, όπως η γέννηση, ο γάμος, το σύμφωνο συμβίωσης, το διαζύγιο, ο θάνατος ή άλλες μεταβολές στην οικογενειακή τους κατάσταση. Στην πράξη, οι ληξιαρχικές πράξεις γέννησης, γάμου και θανάτου καθώς και τα πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης θα συλλέγονται από την ΑΑΔΕ απευθείας και μέσω του Κέντρου Διαλειτουργικότητας της ΓΓΠΣ, ενώ οι πολίτες δεν θα αναγκάζονται να συλλέξουν τα αντίστοιχα πιστοποιητικά από τον Δήμο ή τα ΚΕΠ, καθώς αυτό θα γίνεται ηλεκτρονικά και αυτοματοποιημένα. Επιπλέον, μέσω της παραπάνω διαλειτουργικότητας επιτυγχάνεται η καλύτερη άσκηση των αρμοδιοτήτων της ΑΑΔΕ, καθώς θα μπορεί να αξιοποιεί άμεσα δεδομένα σχετικά με μεταβολές στοιχείων στο Φορολογικό Μητρώο, μεταβολές στοιχείων Δήλωσης Απόδοσης ΑΦΜ, ορισμό φορολογικού εκπροσώπου στην Ελλάδα και απενεργοποίηση κωδικών πρόσβασης χρήστη σε ηλεκτρονικές υπηρεσίες Taxinet σε περίπτωση θανάτου.

Η διαλειτουργικότητα μεταξύ των διαφόρων φορέων και υπηρεσιών του Δημοσίου βρίσκεται σε πλήρη υλοποίηση, καθώς ήδη αρκετά Υπουργεία και Δήμοι αξιοποιούν το Κέντρο Διαλειτουργικότητας για να ενημερωθούν για τα στοιχεία πολιτών.

Σχετικά links:

Ιστότοπος Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης:

<https://mindigital.gr>

Βλ. επίσης:

<https://www.gov.uk/guidance/government-cloud-first-policy>

<https://www.gsis.gr/dimosia-dioikisi/G-Cloud>

► ΕΕΤΤ: η πορεία της ευρυζωνικότητας στην Ελλάδα

Η άνοδος των ευρυζωνικών συνδέσεων, η αύξηση των προϊόντων εικονικής ευρυζωνικής πρόσβασης, η συνεχιζόμενη ανάπτυξη δικτύων νέας γενιάς (NGA) και ευρυζωνικών υποδομών σε αγροτικές περιοχές, η άνοδος του ποσοστού των γραμμών υψηλών ταχυτήτων καθώς και η αύξηση του αριθμού των ενεργών συνδρομητών κινητής ευρυζωνικότητας είναι τα κύρια σημεία για την πορεία της ευρυζωνικότητας στην Ελλάδα κατά το πρώτο εξάμηνο του 2019, σύμφωνα με σχετική έκθεση που δημοσίευσε η ΕΕΤΤ στα τέλη του έτους.

Συγκεκριμένα:

1. Ξεπέρασαν τα 4 εκατ. οι γραμμές σταθερής ευρυζωνικής πρόσβασης

Οι ευρυζωνικές συνδέσεις στα μέσα του 2019 ανήλθαν σε 4.042.165, καταγράφοντας διείσδυση 37,6% στον πληθυσμό.

2. Η εξέλιξη ευρυζωνικών γραμμών ανά τύπο πρόσβασης

Το πρώτο εξάμηνο του 2019, οι γραμμές xDSL ανήλθαν σε 2.102.398. Το ποσοστό των γραμμών ΑΡΥΣ, V-ΑΡΥΣ χονδρικής (bitstream) στο σύνολο των ευρυζωνικών γραμμών σημείωσε άνοδο, φθάνοντας το 3,9%. Οι ευρυζωνικές γραμμές λιανικής του ΟΤΕ κινήθηκαν ανοδικά, καταλαμβάνοντας μερίδιο 47,53% επί του συνόλου των ευρυζωνικών γραμμών της χώρας.

3. Η εξέλιξη ευρυζωνικών γραμμών ανά ταχύτητα πρόσβασης

Η πλειονότητα των γραμμών (άνω του 96%) αντιστοιχεί σε ονομαστικές ταχύτητες (download) άνω των 10Mbps. Σημαντική είναι η αύξηση του ποσοστού των γραμμών υψηλών ταχυτήτων (30 Mbps και άνω), οι οποίες συνιστούν πλέον το 23,3% των ευρυζωνικών γραμμών της χώρας, με τις γραμμές των 100Mbps και άνω να συνιστούν ποσοστό 1,1%.

4. Ξεπέρασαν τα 9 εκατ. οι ενεργοί συνδρομητές κινητής ευρυζωνικότητας

Το σύνολο των ενεργών συνδρομητών κινητών τηλεπικοινωνιών που έκαναν χρήση υπηρεσιών δεδομένων στο διαδίκτυο κατά το πρώτο εξάμηνο του 2019 ανήλθε σε 9.273.133, με πληθυσμιακή διείσδυση 86%. Από αυτούς, οι 8.041.195 είτε προμηθεύτηκαν πακέτο δεδομένων διαιδικτύου επιπρόσθετα σε πακέτο κινητής τηλεφωνίας (add-on) είτε έκαναν χρήση υπηρεσιών δεδομένων διαιδικτύου μέσω προγραμμάτων κινητής που, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνουν πρόσβαση στο διαδίκτυο με ενιαία χρέωση (bundle). Το ίδιο χρονικό διάστημα, η μέση κατανάλωση δεδομένων ανά συνδρομητή ανά μήνα υπολογίζεται σε 1,699 GB.

Συναφώς, αξίζει να σημειωθεί ότι η ΕΕΤΤ εξέδωσε, συγχρόνως, απόφαση με την οποία απευθύνει συστάσεις προς όλους τους παρόχους υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο όσον αφορά την καλύτερη ενημέρωση και προστασία των συνδρομητών σχετικά με προσφερόμε-

νες εγγυήσεις ταχύτητας δικτύου. Ειδικότερα, επεσήμανε ότι η εγγύηση ταχύτητας πρέπει να προσφέρεται σε όλους τους υφιστάμενους συνδρομητές των σχετικών προγραμμάτων και να ενσωματώνεται στους όρους παροχής και χρήσης των υπηρεσιών. Οι όροι παροχής και χρήσης πρέπει να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τις εξής πληροφορίες σχετικά με την εγγύηση ταχύτητας:

– Την εγγυημένη απόδοση της ταχύτητας, ως ελάχιστη τιμή ή εύρος τιμών, ή ως ποσοστό της ταχύτητας που επιτυγχάνεται σε σχέση με την ονομαστική ταχύτητα.

– Τις επανορθώσεις/αποζημιώσεις που λαμβάνει ο συνδρομητής σε περίπτωση αποκλίσεων από την εγγυημένη ταχύτητα.

– Τη διαδικασία με την οποία ο συνδρομητής μπορεί να ελέγξει την εγγυημένη ταχύτητα και να διαπιστώσει αποκλίσεις από αυτή.

– Τη διαδικασία με την οποία ο πάροχος επιβεβαιώνει τυχούσες αποκλίσεις από την εγγυημένη ταχύτητα, καθώς και αν ο συνδρομητής χρειάζεται να υποβάλει σχετικό αίτημα/παράπονο, ή αν ο πάροχος προχωρά με δική του πρωτοβουλία σε περιοδικό έλεγχο της εγγυημένης ταχύτητας και στην ενεργοποίηση των προβλεπόμενων επανορθώσεων/αποζημιώσεων.

Σύνδεσμος στις πληροφορίες αυτές πρέπει να υπάρχει και στις ιστοσελίδες όπου διαφημίζονται τα σχετικά προϊόντα/υπηρεσίες. Οι πάροχοι υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο που ήδη προσφέρουν προγράμματα με εγγύηση ταχύτητας οφείλουν να συμμορφωθούν με τις ανωτέρω συστάσεις εντός τριάντα ημερολογιακών ημερών από την έκδοση της σχετικής απόφασης της ΕΕΤΤ.

Σχετικά links:

Σχετική έκθεση περί ευρυζωνικότητας:

https://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/EETT/Electronic_Communications/TelecomMarket/broadbandServices/Broadband-stats-2019-Q2.pdf

Απόφαση περί υποχρεώσεων των παρόχων:

https://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/admin/downloads/telec/apofaseis_eett/kanonistikes_apofaseis_eett/AP916-004.pdf

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2019)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης

Υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης σε υπόθεση ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου

αίτηση αναίρεσης – αγωγή αποζημίωσης – άρθρο 34 εδάφιο β' ΣΛΕΕ – υπερβολική διάρκεια της διαδικασίας στο πλαίσιο υπόθεσης ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αποκατάσταση της ζημίας που φέρεται να υπέστη η ενάγουσα – μη εφαρμογή της έννοιας της «ενιαίας επιχείρησης» – υλικές ζημίες – έξοδα τραπεζικής εγγύησης – αιτιώδης συνάφεια – διαφυγόν κέρδος – μη υλική ζημία – ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ζημίες που προκλήθηκαν από παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης με απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου – δεν στοιχειοθετείται ευθύνη

ΔΕΕ C-447/17 P και C-479/17 P, Ευρωπαϊκή Ένωση/Guardian Europe, 05.09.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2019:672 – Αιτήσεις αναιρέσεως

Με αντίστοιχες αιτήσεις αναίρεσης, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Guardian Europe Sàrl ζητούν τη μερική αναίρεση της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 7ης Ιουνίου 2017, επί της υπόθεσης T-673/15, *Guardian Europe/Ευρωπαϊκή Ένωση* (στο εξής: αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση), με την οποία το ΓεΔΕΕ υποχρέωσε την Ένωση να καταβάλει στην Guardian Europe αποζημίωση για την υλική ζημία που υπέστη λόγω υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης στην υπόθεση T-82/08 (*Guardian Industries και Guardian Europe/Επιτροπή*) επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 2012. Κατά τα λοιπά, το ΓεΔΕΕ απέρριψε την αγωγή.

Με την αίτησή της στην υπόθεση C-447/17 P, η Ένωση υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ, κρίνοντας ότι υφίσταται αρκούντως άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης στην υπόθεση T-82/08 και της ζημίας που υπέστη η Guardian Europe λόγω της καταβολής εξόδων τραπεζικής εγγύησης κατά την περίοδο που αντιστοιχεί στην υπέρβαση της εν λόγω διάρκειας, υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κατά την ερμηνεία της έννοιας της «αιτιώδους συνάφειας». Τούτο διότι, κατά τους ισχυρισμούς της Ένωσης, αιτία της καταβολής των εξόδων τραπεζικής εγγύησης δεν ήταν η υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης, αλλά η επιλογή της Guardian Europe να συστήσει τραπεζική

εγγύηση αντί να καταβάλει το πρόστιμο στο σύνολό του (πράγμα το οποίο ήταν δυνατό καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας). Από την πλευρά της, η εταιρία επισημαίνει ότι, σύμφωνα με τη νομολογία, υφίσταται διάκριση μεταξύ, αφενός, των εξόδων τραπεζικής εγγύησης που ανέκυψαν εντός της εύλογης διάρκειας της δίκης – και τα οποία δεν μπορούν να αναζητηθούν – και, αφετέρου, των εξόδων τραπεζικής εγγύησης που ανέκυψαν μετά την εν λόγω περίοδο. Η εταιρία προσθέτει ότι δεν θα είχε καταβάλει επιπλέον έξοδα τραπεζικής εγγύησης εάν το ΓεΔΕΕ είχε αποφανθεί επί της προσφυγής της εντός εύλογου χρονικού διαστήματος. Συνεπώς, ζητά από το ΔΕΕ να απορρίψει τα επιχειρήματα της αναιρεσείουσας και να επικυρώσει την απόφαση του ΓεΔΕΕ.

Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η Guardian Europe είχε τη δυνατότητα να ανακαλέσει ανά πάσα στιγμή την τραπεζική εγγύηση που συνέστησε και να καταβάλει το επιβληθέν πρόστιμο, εφόσον από τον ρυθμό εξέλιξης της διαδικασίας ενώπιον του ΓεΔΕΕ ήταν φανερό ότι η διάρκεια εκδίκασης της υπόθεσης θα υπερέβαινε κατά πολύ τη συνήθη διάρκεια. Η υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης στην υπόθεση T-82/08 δεν συνιστά, επομένως, την καθοριστική αιτία της ζημίας που υπέστη η Guardian Europe. Η ζημία ήταν αποτέλεσμα της επιλογής της ίδιας της εταιρίας να διατηρήσει την τραπεζική εγγύηση που είχε συστήσει, παρά τις οικονομικές συνέπειες της εν λόγω επιλογής. Το Δικαστήριο κάνει δεκτή την αίτηση αναίρεσης της Ένωσης στην υπόθεση C-447/17 P.

Με την αντανάεισή της στην υπόθεση C-479/17 P, η οποία πρέπει να εξεταστεί πριν από την κύρια αίτηση αναίρεσης στην υπόθεση αυτή, η Ένωση υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο απορρίπτοντας, με την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση, την ένσταση απαραδέκτου κατά την οποία η αποζημίωση για το προβαλλόμενο από την Guardian Europe διαφυγόν κέρδος της θα κατέλυε τα έννομα αποτελέσματα απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη, και συγκεκριμένα της απόφασης της Επιτροπής της 23ης Δεκεμβρίου 2014 (στο εξής: απόφαση του Δεκεμβρίου 2014). Σύμφωνα με την Ένωση, η αγωγή αποζημίωσης που άσκησε η Guardian Europe για το διαφυγόν κέρδος της αποσκοπεί στην αποκατάσταση της ζημίας αυτής με συντελεστή υψηλότερο από εκείνον που χρησιμοποιήθηκε στην απόφαση του Δεκεμβρίου 2014. Με την αντανάειση υποστηρίζεται ότι η αγωγή αποζημίωσης έχει εν προκειμένω το ίδιο αντικείμενο και το ίδιο αποτέλεσμα με προσφυγή ακύρωσης κατά της απόφασης του Δεκεμβρίου 2014. Επομένως, το ΓεΔΕΕ όφειλε να απορρίψει ως απαράδεκτη την αγωγή αποζημίωσης της Guardian Europe. Ωστόσο,

από την ανάλυση του Δικαστηρίου αποδεικνύεται ότι εν λόγω αγωγή αποζημίωσης, όσον αφορά το φερόμενο διαφυγόν κέρδος της εταιρίας, δεν έχει ούτε το ίδιο αντικείμενο ούτε το ίδιο αποτέλεσμα με ενδεχόμενη προσφυγή ακύρωσης κατά της απόφασης του Δεκεμβρίου 2014 και, άρα, δεν μπορεί να κηρυχθεί απαράδεκτη λόγω καταστρατήγησης της διαδικασίας. Ως εκ τούτου η αντανάιρωση απορρίπτεται.

Με την κύρια αίτηση αναίρεσής της στην υπόθεση C-479/17 P, η Guardian Europe προβάλλει συνολικά έξι λόγους αναίρεσης. Ειδικότερα, η εταιρία προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι α) υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι μόνον απόφαση εκδοθείσα από δικαστήριο της Ένωσης σε τελευταίο βαθμό μπορεί να στοιχειοθετήσει ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου, β) δεν έλαβε ορθά υπόψη την έννοια της «επιχείρησης» κατά το δίκαιο της Ένωσης, διότι το πρόστιμο που της επιβλήθηκε υπολογίστηκε βάσει της αξίας των πωλήσεων του ομίλου Guardian και όχι επί των πωλήσεων της ίδιας της εταιρίας, γ) ερμήνευσε εσφαλμένα την έννοια της «επιχείρησης» κατά το δίκαιο της Ένωσης κατά τον υπολογισμό του ύψους της αποζημίωσης που της επιδίκασε για την υλική ζημία που υπέστη, δ) υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο, καθόσον απέρριψε τα αιτήματα αποζημίωσης για τη φερόμενη προσβολή της φήμης της λόγω υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης στην υπόθεση T-82/08, καθώς και λόγω παραβίασης της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Το Δικαστήριο απέρριψε και τους έξι λόγους. Παράλληλα, απέρριψε και την αγωγή αποζημίωσης της Guardian Europe ενώπιον του ΓεΔΕΕ, στο μέτρο που με αυτή ζητείται η επιδίκαση αποζημίωσης ύψους 936.000 ευρώ προς αποκατάσταση της φερόμενης υλικής ζημίας της εταιρίας, δεδομένου ότι, όπως δέχθηκε προηγουμένως κατά την εξέταση της αίτησης αναίρεσης της Ένωσης στην υπόθεση C-447/17 P, δεν υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της υλικής ζημίας και της υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης ενώπιον του ΓεΔΕΕ στην υπόθεση T-82/08.

Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο αναιρεί μόνο το σημείο εκείνο του διατακτικού της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης που δέχεται την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης στην υπόθεση T-82/08 και της καταβολής εξόδων τραπεζικής εγγύησης από την Guardian Europe κατά την περίοδο που αντιστοιχούσε στην υπέρβαση αυτή.

► Εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης

Εγγραφή της επωνυμίας εταιρίας στον κατάλογο των προσώπων και οντοτήτων επί των οποίων εφαρμόζεται η δέσμευση κεφαλαίων και οικονομικών πόρων κατά της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν

αίτηση αναίρεσης – κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας – περιοριστικά μέτρα κατά της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν – αποκατάσταση της ζημίας που η αναιρεσείουσα υποστηρίζει ότι υπέστη λόγω της εγγραφής της επωνυμίας της στον κατάλογο των προσώπων και οντοτήτων επί των οποίων εφαρμόζεται η δέσμευση κεφαλαίων και οικονομικών πόρων – αγωγή αποζημίωσης – προϋποθέσεις της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης – έννοια της «κατάφωρης παράβασης κανόνα δικαίου της Ένωσης» – εκτίμηση – έννοια της «εταιρίας που τελεί υπό την κυριότητα ή τον έλεγχο άλλης οντότητας» – υποχρέωση αιτιολόγησης

ΔΕΕ C-123/18 P, HTTS/Συμβούλιο, 10.09.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: A. Rosas, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2019:694 – Αίτηση αναίρεσης

Με την αίτηση αναίρεσης, η HTTS Hanseatic Trade Trust & Shipping GmbH (στο εξής: HTTS), εταιρία γερμανικού δικαίου που δραστηριοποιείται ως ναυτιλιακός πράκτορας, ζητεί την αναίρεση της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 13ης Δεκεμβρίου 2017, επί της υπόθεσης T-692/15, HTTS/Συμβούλιο (στο εξής: αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση), με την οποία το ΓεΔΕΕ απέρριψε την αγωγή της με αίτημα την αποκατάσταση της ζημίας που υποστηρίζει ότι υπέστη λόγω της εγγραφής της επωνυμίας της στο παράρτημα V του Κανονισμού (ΕΚ) 423/2007 του Συμβουλίου, της 19ης Απριλίου 2007, σχετικά με ορισμένα περιοριστικά μέτρα κατά του Ιράν. Τα εν λόγω μέτρα σκοπό είχαν να ασκήσουν πίεση στην Ισλαμική Δημοκρατία του Ιράν ώστε να παύσει τις πυρηνικές δραστηριότητες που ενέχουν κίνδυνο διάδοσης των πυρηνικών όπλων.

Η αναιρεσείουσα προβάλλει τέσσερις λόγους αναίρεσης. Πρώτον, ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο, καθόσον έκρινε ότι το Συμβούλιο μπορούσε να επικαλεστεί πληροφορίες και στοιχεία που δεν είχε στη διάθεσή του κατά την ημερομηνία εγγραφής της επωνυμίας της στους επίδικους καταλόγους, προκειμένου να αποδείξει ότι δεν διέπραξε κατάφωρη παράβαση κανόνα δικαίου της Ένωσης η οποία να στοιχειοθετεί εξωσυμβατική ευθύνη της. Σύμφωνα με τη νομολογία, ο παράνομος χαρακτήρας μιας πράξης δυνάμενης να στοιχειοθετήσει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης πρέπει να εκτιμάται με γνώμονα τα νομικά και πραγματικά στοιχεία που υφίστανται κατά τον χρόνο έκδοσης της εν λόγω πράξης, ενώ η ύπαρξη κατάφωρης παράβασης κανόνα δικαίου της Ένωσης πρέπει να εκτιμάται με γνώμονα τις περιστάσεις υπό τις οποίες το εμπλεκόμενο θεσμικό όργανο ενήργησε κατά το χρονικό σημείο διάπραξης της παράβασης. Συνεπώς, ένα θεσμικό όργανο μπορεί να επικαλεστεί μόνο τα στοιχεία που έλαβε υπόψη για την έκδοση της σχετικής πράξης προκειμένου να αμφισβητήσει την ύπαρξη κατάφωρης παράβασης κανόνα δικαίου. Η ίδια διαπίστωση ισχύει και στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ, παρά τις ιδιαιτερότητες των δράσεων και των σκοπών της Ένωσης

στον εν λόγω τομέα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει το Δικαστήριο στη σκ. 55, «οι έννοιες της «κατάφωρης παράβασης» και της «ζημίας» είναι δύο διακριτές έννοιες οι οποίες τοποθετούνται σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα, οπότε δεν είναι δυνατόν να συγχέονται. Συγκεκριμένα, η «κατάφωρη παράβαση» (...) είναι έννοια στατική, η οποία παγιώνεται κατά τον χρόνο έκδοσης της παράνομης πράξης ή υιοθέτησης της παράνομης συμπεριφοράς, ενώ η έννοια της «ζημίας» είναι, αντιθέτως, έννοια εκ φύσεως δυναμική, στο μέτρο που, αφενός, η ζημία μπορεί να εκδηλωθεί μετά την έκδοση της παράνομης πράξης ή την εκδήλωση της παράνομης συμπεριφοράς και, αφετέρου, η έκτασή της μπορεί να εξελιχθεί με την πάροδο του χρόνου». Βάσει των ανωτέρω ο πρώτος λόγος αναίρεσης γίνεται δεκτός.

Δεύτερον, η HTTS αμφισβητεί τον χαρακτηρισμό της από το ΓεΔΕΕ ως εταιρίας που «τελεί υπό την κυριότητα ή τον έλεγχο» των Ναυτιλιακών Γραμμών της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν (IRISL). Εν προκειμένω, το Δικαστήριο κάνει δεκτό μόνο το σκέλος εκείνο του δεύτερου λόγου αναίρεσης που προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι υπέπεσε επίσης σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι από στοιχεία τα οποία δεν έλαβε υπόψη το Συμβούλιο κατά την εγγραφή της HTTS στους επίδικους καταλόγους προέκυπτε ότι το εν λόγω θεσμικό όργανο δεν διέπραξε κατάφωρη παράβαση κανών δικαίου της Ένωσης στο πλαίσιο της εκμέτρησης του εκτίμησής του περιεχομένου των εμπορικών σχέσεων μεταξύ της HTTS και της IRISL. Κατά τα λοιπά, ο δεύτερος λόγος αναίρεσης απορρίπτεται.

Τρίτον, η HTTS υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας, αφενός, ότι το Συμβούλιο δεν παρέβη την υποχρέωσή του προς αιτιολόγηση των εγγραφών της HTTS στους επίδικους καταλόγους και, αφετέρου, ότι η ανεπάρκεια της αιτιολογίας μιας πράξης δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης. Το Δικαστήριο απορρίπτει και τους δύο προβαλλόμενους λόγους. Πρώτον, διότι η αναίρεσέως δεν αμφισβήτησε, με προσφυγή ακύρωσης, τη νομιμότητα του Κανονισμού 668/2010 λόγω πλημμελούς αιτιολογίας, δυνάμει του οποίου πραγματοποιήθηκε η εγγραφή της επωνυμίας της. Δεύτερον, διότι, σύμφωνα με τη νομολογία, η ανεπάρκεια της αιτιολογίας μιας πράξης επιβολής περιοριστικού μέτρου δεν είναι αυτή καθαυτήν ικανή να στοιχειοθετήσει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης.

Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο αναίρει την απόφαση του ΓεΔΕΕ.

► Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών

Η πρόταση ΕΠΠ για τη βελτίωση της προστασίας των προσώπων που ανήκουν σε εθνικές και γλωσσικές μειονότητες και την ενίσχυση της πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας εντός της Ένωσης εμπίπτει στις αρμοδιότητες της Επιτροπής

θεσμικό δίκαιο – ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών – προστασία των εθνικών και γλωσσικών μειονοτήτων – ενίσχυση της πολιτιστικής και της γλωσσικής πολυμορφίας – μερική καταχώριση – αρχή της κατ’ απονομήν αρμοδιότητας – μη ύπαρξη πρόδηλης έλλειψης νομοθετικών αρμοδιοτήτων της Επιτροπής – υποχρέωση αιτιολόγησης – άρθρο 5 παρ. 2 ΣΕΕ – άρθρο 4 παρ. 2 στοιχείο β’ και παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 211/2011 – άρθρο 296 ΣΛΕΕ

ΓεΔΕΕ T-391/17, Ρουμανία/Επιτροπή, 24.09.2019, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: M. Prek, Εισηγητής: E. Buttigieg, ECLI:EU:T:2019:672 – Προσφυγή ακυρώσεως

Στις 15 Ιουλίου 2013, κατατέθηκε στην Επιτροπή πρόταση ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας πολιτών (στο εξής: ΕΠΠ) με τίτλο «Minority SafePack – One million signatures for diversity in Europe». Η εν λόγω πρωτοβουλία αποσκοπούσε στην υποβολή προτάσεων από την Επιτροπή για την έκδοση νομικών πράξεων της Ένωσης, προκειμένου να βελτιωθεί η προστασία των προσώπων που ανήκουν σε εθνικές και γλωσσικές μειονότητες και να ενισχυθεί η πολιτιστική και γλωσσική πολυμορφία εντός της Ένωσης. Με απόφασή της στις 13 Σεπτεμβρίου 2013, η Επιτροπή απέρριψε την αίτηση καταχώρισης της πρότασης ΕΠΠ, με το αιτιολογικό ότι η επίμαχη πρόταση βρισκόταν καταφανώς εκτός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων της βάσει των οποίων νομιμοποιείται να υποβάλλει προτάσεις για την έκδοση νομικών πράξεων της Ένωσης προς εφαρμογή των Συνθηκών. Ακολούθως, η επιτροπή για την ΕΠΠ προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ και επέτυχε την ακύρωση της απόφασης της Επιτροπής λόγω παράβασης της υποχρέωσης αιτιολόγησης. Σε συμμόρφωση προς την απόφαση του ΓεΔΕΕ, η Επιτροπή προέβη, στις 29 Μαρτίου 2017, σε μερική καταχώριση της πρότασης ΕΠΠ. Στις 28 Ιουνίου 2017, η Ρουμανία αμφισβήτησε ενώπιον του ΓεΔΕΕ τη νεότερη απόφαση της Επιτροπής (στο εξής: προσβαλλόμενη απόφαση) προβάλλοντας δύο λόγους ακύρωσης: αφενός, ότι η Επιτροπή υπέπεσε σε πλάνη εκτίμησης καθόσον έκρινε ότι η πρόταση για την έκδοση νομικών πράξεων δεν υπερέβαινε προδήλως τα όρια των αρμοδιοτήτων της βάσει των οποίων δύναται να υποβάλει προτάσεις για την έκδοση νομικών πράξεων της Ένωσης, αφετέρου ότι η αιτιολογία της προσβαλλόμενης απόφασης είναι ανεπαρκής.

Με την απόφασή του, το ΓεΔΕΕ απορρίπτει την προσφυγή της Ρουμανίας στο σύνολό της και επικυρώνει την απόφαση της Επιτροπής να καταχωρίσει μερικώς την πρόταση ΕΠΠ. Ειδικότερα, κρίνει ότι, εφόσον στους τομείς αρμοδιότητας της Ένωσης η Επιτροπή έχει την εξουσία υποβολής προτάσεων για την έκδοση νομικών πράξεων που λαμβάνουν υπόψη τους σκοπούς που αποτελούν το αντικείμενο της πρότασης ΕΠΠ, δεν εμποδίζεται «να υποβάλλει προτάσεις έκδοσης ειδικών πράξεων οι οποίες, όπως εν προκειμένω, θεωρείται ότι συμπληρώνουν τη δράση της Ένωσης στους τομείς αρμοδιότητάς της, προκειμένου να δι-

ασφαλιστεί ο σεβασμός των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ και του πλούτου της πολιτιστικής και γλωσσικής της πολυμορφίας, όπως επιτάσσει το άρθρο 3 παρ. 3 εδάφιο δ' ΣΕΕ». Σύμφωνα με το ΓεΔΕΕ, η πρόταση ΕΠΠ δεν αποσκοπεί αποκλειστικά στη διασφάλιση του σεβασμού των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε εθνικές και γλωσσικές μειονότητες, αλλά και στην ενίσχυση της πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας εντός της Ένωσης, όπως προκύπτει τόσο από το αντικείμενο και τους σκοπούς της εν λόγω πρότασης όσο και από την εξέταση των διαφόρων προτάσεων για την έκδοση νομικών πράξεων, όπως αυτές διασαφηνίζονται στο παράρτημα της πρότασης ΕΠΠ. Ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ενίσχυση της πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας, ως αξίες και στόχοι της Ένωσης, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο των δράσεων της τελευταίας στους τομείς που αφορά η πρόταση ΕΠΠ. Συνεπώς, ο πρώτος ισχυρισμός της Ρουμανίας πρέπει να απορριφθεί.

Όσον αφορά τη γενική υποχρέωση αιτιολόγησης που υπέχει η Επιτροπή κατ' άρθρο 296 εδάφιο β' ΣΛΕΕ, το ΓεΔΕΕ κρίνει ότι η προσβαλλόμενη απόφαση εκθέτει επαρκώς τους νόμιμους λόγους στους οποίους στηρίχθηκε η επιλογή της μερικής καταχώρισης της πρότασης ΕΠΠ και οι οποίοι συνίστανται στη βελτίωση της δημοκρατικής λειτουργίας της Ένωσης και στην ενθάρρυνση της συμμετοχής των ευρωπαίων πολιτών στη δημοκρατική ζωή. Συνεπώς, πρέπει να απορριφθεί και ο δεύτερος λόγος ακύρωσης.

Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ απορρίπτει την προσφυγή στο σύνολό της.

► Κράτος Δικαίου

Μείωση του ορίου της ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών των πολωνικών τακτικών δικαστηρίων

παράβαση κράτους μέλους – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – κράτος δικαίου – αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης – αρχές της ισοβιότητας και της ανεξαρτησίας των δικαστών – μείωση του ορίου της ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών των πολωνικών τακτικών δικαστηρίων – δυνατότητα να εξακολουθήσουν να ασκούν δικαστικά καθήκοντα πέραν του νέου ορίου ηλικίας υπό την προϋπόθεση της χορηγήσεως αδείας εκ μέρους του Υπουργού Δικαιοσύνης – άρθρο 157 ΣΛΕΕ – Οδηγία 2006/54/ΕΚ – άρθρο 5 στοιχείο α', και άρθρο 9 παρ. 1 στοιχείο στ' – απαγόρευση των διακρίσεων λόγω φύλου σε θέματα αμοιβών, απασχόλησης και εργασίας – καθορισμός διαφορετικών ορίων ηλικίας συνταξιοδότησεως για τις γυναίκες και τους άνδρες που υπηρετούν ως δικαστές στα πολωνικά τακτικά δικαστήρια και στο Sąd Najwyższy (Ανώτατο Δικαστήριο, Πολωνία), καθώς και ως εισαγγελείς

ΔΕΕ C-192/18, Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance des juridictions de droit commun), 05.11.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2019:924 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Με Νόμο της 12ης Ιουλίου 2017 θεσπίστηκε στην Πολωνία διαφορετικό όριο ηλικίας συνταξιοδότησης για τους άνδρες και για τις γυναίκες που υπηρετούν ως δικαστές στα πολωνικά τακτικά δικαστήρια και στο Ανώτατο Δικαστήριο ή ως εισαγγελικοί λειτουργοί, ενώ ταυτόχρονα μειώθηκε το όριο της ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών που υπηρετούν στα πολωνικά τακτικά δικαστήρια και αναγνωρίστηκε η δυνατότητα στον Υπουργό Δικαιοσύνης να εγκρίνει την παράταση του χρονικού διαστήματος της ενεργού δικαστικής υπηρεσίας. Το όριο ηλικίας πρόωρης συνταξιοδότησης ορίστηκε στα 60 έτη για τις γυναίκες και στα 65 έτη για τους άνδρες, ενώ προγενέστερα τα όρια αυτά ηλικίας είχαν καθορισθεί στα 67 έτη για αμφότερα τα φύλα. Η Επιτροπή άσκησε προσφυγή λόγω παράβασης δυνάμει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, ζητώντας από το Δικαστήριο να διαπιστώσει ότι οι νεοεισαχθείσες διατάξεις της πολωνικής νομοθεσίας αντιβαίνουν στο δίκαιο της Ένωσης.

Αρχικά, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, κατά το άρθρο 157 παρ. 1 ΣΛΕΕ, κάθε κράτος μέλος διασφαλίζει την εφαρμογή της αρχής της ισότητας της αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία ή για εργασία της αυτής αξίας. Από το σύνολο των περιστάσεων της παρούσας υπόθεσης συνάγεται ότι οι συντάξεις που καταβάλλονται στο πλαίσιο καθεστώτων όπως τα θεσπισθέντα βάσει του Νόμου περί των τακτικών δικαστηρίων, του Νόμου περί εισαγγελικών λειτουργών και του Νόμου περί του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Πολωνίας εμπίπτουν στην έννοια της «αμοιβής» κατά το άρθρο 157 ΣΛΕΕ. Τα επίμαχα συνταξιοδοτικά καθεστώτα εμπίπτουν επίσης στο πεδίο εφαρμογής των διατάξεων της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ οι οποίες αφορούν την ίση μεταχείριση στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Σύμφωνα με πάγια νομολογία, το άρθρο 157 ΣΛΕΕ απαγορεύει κάθε διάκριση όσον αφορά την αμοιβή μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων, ανεξαρτήτως του μηχανισμού που καθορίζει την ανισότητα αυτή. Παράλληλα, ο καθορισμός προϋπόθεσης περί ηλικίας η οποία διαφέρει αναλόγως του φύλου για την παροχή σύνταξης που συνιστά αμοιβή κατά το άρθρο 157 ΣΛΕΕ αντιβαίνει στη διάταξη αυτή. Η ίδια απαγόρευση διακριτικής μεταχείρισης πηγάζει και από το άρθρο 5 στοιχείο α' της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι οι διατάξεις της πολωνικής νομοθεσίας της 12ης Ιουλίου 2017 εισάγουν στα συνταξιοδοτικά καθεστώτα προϋποθέσεις που ενέχουν άμεσα διακρίσεις λόγω φύλου, ιδίως όσον αφορά τον χρόνο κατά τον οποίο οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να τύχουν των πλεονεκτημάτων που προβλέ-

πουν τα καθεστώτα αυτά, με συνέπεια να αντιβαίνουν τόσο στο άρθρο 157 ΣΛΕΕ όσο και στο άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ. Σε ό,τι αφορά το επιχείρημα της Δημοκρατίας της Πολωνίας ότι ο καθορισμός διαφορετικών, αναλόγως του φύλου, προϋποθέσεων ως προς την ηλικία συνταξιοδότησης δικαιολογείται βάσει του σκοπού εξάλειψης των δυσμενών διακρίσεων εις βάρος των γυναικών, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο καθορισμός διαφορετικής, αναλόγως του φύλου, προϋπόθεσης ως προς την ηλικία συνταξιοδότησης δεν μπορεί να θεωρηθεί μέτρο θετικής δράσης υπέρ των γυναικών. Συνεπώς, η πρώτη αιτίαση της Επιτροπής πρέπει να γίνει δεκτή.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι κάθε κράτος μέλος οφείλει, βάσει του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ, να διασφαλίζει ότι τα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα που δύνανται να κληθούν να ερμηνεύσουν ή να εφαρμόσουν το δίκαιο της Ένωσης πληρούν τις απαιτήσεις περί ανεξαρτησίας και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Εξάλλου, το άρθρο 47 εδάφιο β' του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ανάγει την πρόσβαση σε «ανεξάρτητο» δικαστήριο σε μία από τις απαιτήσεις που συνδέονται με το θεμελιώδες δικαίωμα πραγματικής προσφυγής. Έπειτα, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει τη βασική διάκριση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πτυχής της απαίτησης περί ανεξαρτησίας και επισημαίνει ότι η ισοβιότητα των δικαστών αποτελεί θεμελιώδη εγγύηση για την προστασία τους κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού τους έργου. Εν προκειμένω, η Επιτροπή βάλλει κατά του μηχανισμού βάσει του οποίου ο Υπουργός Δικαιοσύνης εξουσιοδοτείται να εγκρίνει την παράταση της ενεργού δικαστικής υπηρεσίας των δικαστών των πολωνικών δικαστηρίων πέραν του ως άνω μειωμένου ορίου της ηλικίας συνταξιοδότησης. Κατά την Επιτροπή, ο μηχανισμός αυτός, λαμβανομένων υπόψη των χαρακτηριστικών του γνωρισμάτων, θίγει την ανεξαρτησία των οικείων δικαστών, καθόσον δεν διασφαλίζει ότι οι δικαστές αυτοί δύνανται να ασκούν τα καθήκοντά τους με πλήρη αυτονομία και προστατευόμενοι από εξωτερικές παρεμβάσεις και πιέσεις.

Βεβαίως, το γεγονός ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης διαθέτει την εξουσία να αποφασίζει να επιτρέψει ή όχι μια ενδεχόμενη παράταση της ενεργού δικαστικής υπηρεσίας δεν αρκεί για να γίνει δεκτή η ύπαρξη παραβίασης της αρχής της ανεξαρτησίας των δικαστών. Ωστόσο, υπό τις παρούσες συνθήκες μπορούν να προκληθούν εύλογες αμφιβολίες ως προς το ανεπηρέαστο των οικείων δικαστών από εξωτερικά στοιχεία και ως προς την ουδετερότητά τους. Πράγματι, αφενός, τα κριτήρια βάσει των οποίων καλείται ο Υπουργός να λάβει την απόφασή του είναι ιδιαίτερος αόριστα και μη επαληθεύσιμα, ενώ η απόφαση αυτή δεν απαιτείται να είναι αιτιολογημένη και δεν είναι δεκτική ένδικης προσφυγής. Αφετέρου, η διάρκεια του χρονικού διαστήματος κατά το οποίο οι δικαστές ενδέχεται να αναμένουν την απόφαση του

Υπουργού εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια του τελευταίου. Επιπλέον, ο συνδυασμός του μέτρου της μείωσης του κανονικού ορίου της ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών των τακτικών δικαστηρίων και του μέτρου βάσει του οποίου εξουσιοδοτείται ο Υπουργός Δικαιοσύνης να εγκρίνει, κατά απόλυτη διακριτική ευχέρεια, την παράταση της ενεργού υπηρεσίας των δικαστών αυτών ενδέχεται να δημιουργήσει στους πολίτες την εντύπωση ότι το νέο σύστημα, στην πράξη, σκοπό είχε να παράσχει στον Υπουργό τη δυνατότητα να απομακρύνει, μετά τη συμπλήρωση του νέου κανονικού ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, ορισμένες ομάδες δικαστών που υπηρετούν στα πολωνικά τακτικά δικαστήρια, διατηρώντας παράλληλα στην ενεργό υπηρεσία έτερο μέρος των δικαστών αυτών. Συνεπώς, και η δεύτερη αιτίαση της Επιτροπής πρέπει να γίνει δεκτή.

Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο κάνει δεκτή την προσφυγή της Επιτροπής στο σύνολό της και διαπιστώνει ότι οι διατάξεις της πολωνικής νομοθεσίας που θεσπίστηκαν τον Ιούλιο του 2017 αντιβαίνουν στο δίκαιο της Ένωσης.

► Μη επιλέξιμες προς επιδότηση δαπάνες πολιτικού κόμματος

Απαγόρευση χρηματοδότησης εκστρατειών για δημοψηφίσματα κατά τον Κανονισμό 2004/2003

θεσμικό δίκαιο – Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – απόφαση κηρύσσουσα μη επιλέξιμες προς επιδότηση για το οικονομικό έτος 2015 ορισμένες δαπάνες πολιτικού κόμματος – απόφαση με την οποία χορηγείται επιδότηση για το έτος 2017 και προβλέπεται προχρηματοδότηση σε ποσοστό 33% του ανώτατου ποσού της επιδότησης και υποχρέωση παροχής τραπεζικής εγγύησης – υποχρέωση αμεροληψίας – δικαιώματα άμυνας – δημοσιονομικός κανονισμός – κανόνες εφαρμογής του δημοσιονομικού κανονισμού – Κανονισμός (ΕΚ) 2004/2003 – αναλογικότητα – ίση μεταχείριση

ΓεΔΕΕ T-48/17, ADDE/Κοινοβούλιο, 07.11.2019, Τμήμα όγδοο πενταμελές, Πρόεδρος (Εισηγητής): Α. Μ. Collins, ECLI:EU:T:2019:780 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η προσφεύγουσα (στο εξής: ADDE), είναι ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα που υπέβαλε, δυνάμει του άρθρου 4 του Κανονισμού (ΕΚ) 2004/2003 σχετικά με το καθεστώς και τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αίτηση χρηματοδότησης από τον γενικό προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα οικονομικά έτη 2015 και 2017. Με την προσφυγή της η ADDE ζητά την ακύρωση, αφενός, της απόφασης του Κοινοβουλίου της, 21ης Νοεμβρίου 2016, με την οποία ορισμένες δαπάνες κηρύχθηκαν μη επιλέξιμες προς επιδότηση για το έτος 2015 και, αφετέρου, της Απόφασης FINS-2017-13 του Κοινοβουλίου, της 12ης Δεκεμβρίου 2016, σχετικά

με τη χορήγηση επιδότησης για το έτος 2017, καθόσον η απόφαση αυτή περιορίζει την προχρηματοδότηση σε ποσοστό 33% του ανώτατου ποσού της επιδότησης υπό τον όρο της παροχής τραπεζικής εγγύησης. Προς στήριξη του αιτήματος ακύρωσης της απόφασης με την οποία κηρύχθηκαν μη επιλέξιμες ορισμένες δαπάνες για το οικονομικό έτος 2015, η προσφεύγουσα προβάλλει τρεις λόγους ακύρωσης: ο πρώτος αφορά παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης και προσβολή των δικαιωμάτων άμυνας, ο δεύτερος παράβαση των άρθρων 7 έως 9 του Κανονισμού (ΕΚ) 2004/2003, ο τρίτος παραβίαση των αρχών της αναλογικότητας και της ίσης μεταχείρισης.

Επί της προβαλλόμενης παραβίασης της αρχής της χρηστής διοίκησης, η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι η προσβαλλόμενη απόφαση για το οικονομικό έτος 2015 δεν είναι δίκαιη και αμερόληπτη λόγω της σύνθεσης του προεδρείου του Κοινοβουλίου και δη λόγω του γεγονότος ότι η Αντιπρόεδρος του Κοινοβουλίου ανήκει σε διαφορετική πολιτική ομάδα και είχε εκφραστεί δημοσίως εχθρικά κατά της ADDE. Επί της προβαλλόμενης προσβολής των δικαιωμάτων άμυνας, η προσφεύγουσα επικαλείται ότι οι γραπτές παρατηρήσεις της επί της υπόθεσης δεν γνωστοποιήθηκαν στο προεδρείο του Κοινοβουλίου, ενώ, παρά την υποβολή σχετικής αίτησης, το προεδρείο δεν την κάλεσε σε ακρόαση κατά τη συνεδρίαση κατά την οποία ελήφθη η προσβαλλόμενη απόφαση. Το ΓεΔΕΕ επισημαίνει ότι η δυνατότητα υποβολής έγγραφων παρατηρήσεων αρκεί για να διασφαλιστεί ο σεβασμός του δικαιώματος ακρόασης. Η ADDE υπέβαλε, πράγματι, παρατηρήσεις, οι οποίες μάλιστα μνημονεύονταν στο σημείωμα του γενικού γραμματέα του Κοινοβουλίου, με το οποίο καλούσε το προεδρείο του Κοινοβουλίου να εκδώσει την προσβαλλόμενη απόφαση για το οικονομικό έτος 2015. Επομένως, η προσβαλλόμενη προσβολή των δικαιωμάτων άμυνας απορρίπτεται ως αβάσιμη. Αντιθέτως, το ΓεΔΕΕ κάνει δεκτή την προβαλλόμενη παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης. Από τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης προκύπτει ότι η Αντιπρόεδρος του Κοινοβουλίου εξέφρασε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης την προσωπική της άποψη επί εκκρεμούς υπόθεσης, από τις οποίες βασίμως προέκυπτε η έλλειψη αμεροληψίας της έναντι της προσφεύγουσας πριν από τη συνεδρίαση του προεδρείου της 21ης Νοεμβρίου 2016. Το Κοινοβούλιο οφείλει να παρέχει επαρκείς εγγυήσεις ώστε να αποκλείεται οποιαδήποτε αμφιβολία όσον αφορά την αμεροληψία των μελών του κατά τη λήψη αποφάσεων διοικητικής φύσης, όπερ σημαίνει ότι τα μέλη οφείλουν να απέχουν από δημόσιες δηλώσεις οι οποίες αφορούν την καλή ή κακή διαχείριση των χορηγούμενων κονδυλίων από τα πολιτικά κόμματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο ενόσω εκκρεμεί η εξέταση των φακέλων.

Επί της προβαλλόμενης παράβασης των άρθρων 7 έως 9 του Κανονισμού (ΕΚ) 2004/2003, η προσφεύγουσα αμφισβητεί τις διαπιστώσεις περί μη επιλεξιμότητας

όσον αφορά, πρώτον, τη χρηματοδότηση ορισμένων δημοσκοπήσεων στο Ηνωμένο Βασίλειο, δεύτερον, τις πληρωμές προς τρεις συμβούλους στο Ηνωμένο Βασίλειο και, τρίτον, ορισμένες πληρωμές συνδεδεμένες με το Λαϊκό Κόμμα του Βελγίου. Τέταρτον, αμφισβητεί το βάσιμο της εν λόγω απόφασης κατά το μέρος που θεωρεί μη επιλέξιμες τις πληρωμές προς έναν προμηθευτή λόγω φερόμενης σύγκρουσης συμφερόντων. Το Κοινοβούλιο υποστηρίζει ότι η χρηματοδότηση της δημοσκόπησης που διεξήχθη σε επτά κράτη μέλη είναι αντίθετη προς το άρθρο 7 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 2004/2003, το οποίο αφορά την απαγόρευση της έμμεσης χρηματοδότησης εθνικού πολιτικού κόμματος. Επιπλέον, αμφισβητεί το γεγονός ότι οι σχετικές με τη δημοσκόπηση αυτή δαπάνες μπορούν να κριθούν μη επιλέξιμες λόγω της κατά το άρθρο 8 εδάφιο δ' του εν λόγω Κανονισμού απαγόρευσης της χρηματοδότησης εκστρατειών για δημοψηφίσματα. Το ΓεΔΕΕ από την πλευρά του κρίνει ότι το τμήμα της δημοσκόπησης που πραγματοποιήθηκε στα λοιπά έξι κράτη μέλη, πέραν του Ηνωμένου Βασιλείου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι σχετίζεται με τη χρηματοδότηση εκστρατείας για δημοψήφισμα. Παράλληλα, δεν αποδεικνύεται ότι το εν λόγω τμήμα της δημοσκόπησης θα μπορούσε να συνιστά έμμεση χρηματοδότηση βρετανικού πολιτικού κόμματος. Συνεπώς, ο προβαλλόμενος λόγος γίνεται δεκτός.

Στο μέτρο που στο δικόγραφο της προσφυγής δεν εκτίθεται επιχειρηματολογία η οποία να αναπτύσσει τον τρίτο λόγο ακύρωσης, αυτός απορρίπτεται ως απαράδεκτος. Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ ακυρώνει την προσβαλλόμενη απόφαση για το οικονομικό έτος 2015.

Προς στήριξη του αιτήματος ακύρωσης της προσβαλλόμενης απόφασης για το οικονομικό έτος 2017, η προσφεύγουσα προβάλλει τρεις λόγους: ο πρώτος αφορά παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης και προσβολή των δικαιωμάτων άμυνας, ο δεύτερος παράβαση του άρθρου 134 του Κανονισμού (ΕΕ, Ευρατόμ) 966/2012 σχετικά με τους δημοσιονομικούς κανόνες που εφαρμόζονται στον γενικό προϋπολογισμό της Ένωσης και του άρθρου 206 του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 1268/2012, ο τρίτος παραβίαση των αρχών της αναλογικότητας και της ίσης μεταχείρισης. Επί της προβαλλόμενης παραβίασης της αρχής της χρηστής διοίκησης και της προβαλλόμενης προσβολής των δικαιωμάτων άμυνας, η προσφεύγουσα παραπέμπει στα επιχειρήματα τα οποία ανέπτυξε παραπάνω προς στήριξη του αιτήματος ακύρωσης της απόφασης σχετικά με το οικονομικό έτος 2015. Το ΓεΔΕΕ απορρίπτει τον πρώτο λόγο αναίρεσης ως αβάσιμο, αφενός, διότι η προσφεύγουσα δεν επικαλείται έλλειψη αμεροληψίας οφειλόμενης σε δηλώσεις μέλους του προεδρείου του Κοινοβουλίου πριν από την έκδοση της προσβαλλόμενης απόφασης για το οικονομικό έτος 2017, αφετέρου, διότι προβάλλει προσβολή του δικαιώματός της σε ακρόαση σε σχέση με πραγματικές

περιστάσεις των οποίων είχε ήδη λάβει γνώση πριν από την έκδοση της προσβαλλόμενης απόφασης για το οικονομικό έτος 2017.

Στη συνέχεια, η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι ο περιορισμός της προχρηματοδότησης σε ποσοστό 33% του ανώτατου ποσού επιδότησης υπό τον όρο της παροχής τραπεζικής εγγύησης είναι αντίθετος προς το άρθρο 134 του δημοσιονομικού Κανονισμού και το άρθρο 206 του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 1268/2012. Σύμφωνα με το ΓεΔΕΕ, το Κοινοβούλιο μπορεί να απαιτήσει τη σύσταση τραπεζικής εγγύησης όταν το επίμαχο πολιτικό κόμμα βρίσκεται ήδη ή διατρέχει άμεσο κίνδυνο να ευρεθεί σε κατάσταση πτώχευσης ή εκκαθάρισης. Το Κοινοβούλιο δεν υπέπεσε σε σφάλμα λαμβάνοντας υπόψη, κατά τον χρόνο έκδοσης της προσβαλλόμενης απόφασης για το οικονομικό έτος 2017, την προσβαλλόμενη απόφαση για το οικονομικό έτος 2015, εκδοθείσα λίγες μόλις ημέρες πριν, η οποία κήρυσσε μη επιλέξιμο το ποσό των 500.615,55 ευρώ και απαιτούσε την επιστροφή 172.654,92 ευρώ. Επιπλέον, το Κοινοβούλιο δεν υπέπεσε σε σφάλμα, συνεκτιμώντας τη γνώμη του εξωτερικού ελεγκτή, η οποία διατύπωνε αμφιβολίες σχετικά με την οικονομική βιωσιμότητα της προσφεύγουσας λόγω έλλειψης πρόσθετων ίδιων πόρων. Συνεπώς, το ΓεΔΕΕ απορρίπτει τον δεύτερο λόγο ως αβάσιμο.

Επί της προβαλλόμενης παραβίασης των αρχών της αναλογικότητας και της ίσης μεταχείρισης, η προσφεύγουσα υποστηρίζει, αφενός, ότι το Κοινοβούλιο θα μπορούσε να προτείνει εναλλακτικά μέτρα αντί του περιορισμού της προχρηματοδότησης σε ποσοστό 33% του ποσού της επιδότησης με απαίτηση για σύσταση τραπεζικής εγγύησης, αφετέρου, ότι το Κοινοβούλιο ζήτησε από άλλους δικαιούχους, των οποίων η οικονομική βιωσιμότητα ήταν επίσης αμφίβολη, να προτείνουν μέτρα για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασής τους. Το ΓεΔΕΕ εκτιμά ότι άλλα εναλλακτικά μέτρα δεν θα ήταν εξίσου ικανά να διασφαλίσουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης. Επιπλέον, το Κοινοβούλιο εξέτασε για όλους τους δικαιούχους που αιτήθηκαν τη χορήγηση επιδότησης για το οικονομικό έτος 2017 τη δυνατότητα λήψης μέτρων για τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης. Συνεπώς, ο τρίτος λόγος ακύρωσης απορρίπτεται ως αβάσιμος.

Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ απορρίπτει το αίτημα ακύρωσης της προσβαλλόμενης απόφασης για το οικονομικό έτος 2017.

► Πρόσβαση στα έγγραφα

Κατά την εξέταση αίτησης γνωστοποίησης πληροφοριών, το αρμόδιο θεσμικό όργανο ή οργανισμός δεν υποχρεούται να αποκαλύψει στοιχεία των οποίων η γνωστοποίηση θα έθιγε το δημόσιο συμφέρον

πρόσβαση στα έγγραφα – Κανονισμός (ΕΚ) 1049/2001 – έγγραφα σχετικά με ναυτική επιχείρηση που διεξήχθη το 2017 στην κεντρική Μεσόγειο από τον Frontex – τύποι σκαφών που χρησιμοποιήθηκαν – άρνηση πρόσβασης – άρθρο 4 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 1049/2001 – εξαίρεση αφορώσα την προστασία του δημόσιου συμφέροντος στον τομέα της δημόσιας ασφάλειας

ΓεΔΕΕ T-31/18, Izuzquiza και Semsrott/Frontex, 27.11.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: P. Nihoul, Εισηγητής: U. Öberg, ECLI:EU:T:2019:815 – Προσφυγή ακυρώσεως

Με την αίτησή τους, οι προσφεύγοντες ζητούν την ακύρωση της απόφασης του Frontex, της 10ης Νοεμβρίου 2017, περί μη παροχής πρόσβασης στα έγγραφα που περιέχουν πληροφορίες σχετικά με το όνομα, τη σημαία και τον τύπο κάθε σκάφους που χρησιμοποιήθηκε στην περιοχή της κεντρικής Μεσογείου στο πλαίσιο της κοινής επιχείρησης Triton κατά την περίοδο μεταξύ της 1ης Ιουνίου και της 30ής Αυγούστου 2017. Με έγγραφο της 8ης Σεπτεμβρίου 2017 ο Frontex αρνήθηκε την πρόσβαση στα ζητηθέντα έγγραφα δυνάμει της εξαίρεσης που προβλέπεται στο άρθρο 4 παρ. 1 στοιχείο α' περίπτωση α' του Κανονισμού (ΕΚ) 1049/2001 (για την πρόσβαση του κοινού στα έγγραφα των θεσμικών οργάνων) σχετικά με την προστασία του δημόσιου συμφέροντος στον τομέα της δημόσιας ασφάλειας.

Το ΓεΔΕΕ απορρίπτει και τους πέντε προβαλλόμενους λόγους ακύρωσης, κυρίως για λόγους προστασίας της δημόσιας ασφάλειας στην Ένωση. Γίνεται δεκτό ότι οι εξαιρέσεις του άρθρου 4 του Κανονισμού (ΕΚ) 1049/2001 ερμηνεύονται συσταλτικά και το ενδιαφερόμενο θεσμικό όργανο διαθέτει ευρύ περιθώριο εκτίμησης όταν αποφασίζει αν η γνωστοποίηση ενός εγγράφου στο κοινό ενδέχεται να θίξει τα συμφέροντα που προστατεύει η διάταξη αυτή. Εν προκειμένω, το ΓεΔΕΕ κρίνει ότι οι διευκρινίσεις που παρέσχε ο Frontex με την προσβαλλόμενη απόφαση είναι εύλογες και αποδεικνύουν την ύπαρξη προβλέψιμου και όχι απλώς υποθετικού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια, η οποία δικαιολογεί τη χρήση της εξαίρεσης του άρθρου 4 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 1049/2001. Πράγματι, η προοπτική τα εν λόγω σκάφη να μπορούν να εντοπισθούν από τους διακινητές συνιστά κίνδυνο που αφορά τη δημόσια ασφάλεια. Επιπλέον, οι πληροφορίες που ζήτησαν οι προσφεύγοντες δεν αφορούσαν μόνο τον αριθμό και τον τύπο των σκαφών που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της επιχείρησης Triton 2017, αλλά και το όνομα και τη σημαία τους, πληροφορίες οι οποίες είναι σημαντικές για την ταυτοποίηση των σκαφών. Τέλος, η προσβαλλόμενη απόφαση είναι σύμφωνη με την υποχρέωση αιτιολόγησης, εφόσον το αρμόδιο θεσμικό όργανο δεν υποχρεούται να αποκαλύψει, στην αιτιολογία της προσβαλλομένης πράξης, στοιχεία των οποίων η γνωστοποίηση θα έθιγε το δημόσιο συμφέρον.

Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ απορρίπτει την προσφυγή στο σύνολό της.

II. ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ κατά τη λήψη μέτρων απομάκρυνσης

Οι διατάξεις της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ περί διαδικαστικών εγγυήσεων κατά τη λήψη μέτρου απομάκρυνσης από την επικράτεια κράτους μέλους εφαρμόζονται και σε περιπτώσεις προσώπων που δεν εμπίπτουν στην έννοια του «δικαιούχου»

προδικαστική παραπομπή – ιθαγένεια της Ένωσης – άρθρο 21 ΣΛΕΕ – δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών της οικογένειάς τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στο έδαφος κράτους μέλους – Οδηγία 2004/38/ΕΚ – άρθρο 3 παρ. 1 και άρθρα 15, 27, 28, 30 και 31 – έννοια του όρου «δικαιούχος» – υπήκοος τρίτου κράτους, σύζυγος πολίτη της Ένωσης ο οποίος άσκησε το δικαίωμά του ελεύθερης κυκλοφορίας – επιστροφή του πολίτη της Ένωσης στο κράτος μέλος του οποίου έχει την ιθαγένεια και στο οποίο εκτίει στερητική της ελευθερίας ποινή – απαιτήσεις τις οποίες η Οδηγία 2004/38/ΕΚ επιβάλλει στο κράτος μέλος υποδοχής στο πλαίσιο της έκδοσης απόφασης περί απομάκρυνσης του εν λόγω υπηκόου τρίτου κράτους

ΔΕΕ C-94/18, Chenchooliah, 10.09.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2019:693 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Nalini Chenchooliah, υπηκόου τρίτου κράτους, και του Υπουργού Δικαιοσύνης και Ισότητας της Ιρλανδίας σχετικά με απόφαση απέλασης που εκδόθηκε εις βάρος της κατόπιν της επιστροφής του συζύγου της, πολίτη της Ένωσης, στο κράτος μέλος του οποίου έχει την ιθαγένεια και στο οποίο εκτίει στερητική της ελευθερίας ποινή. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν, υπήκοος τρίτου κράτους – ο οποίος τέλεσε γάμο με πολίτη της Ένωσης σε χρονικό σημείο κατά το οποίο ο πολίτης της Ένωσης ασκούσε το δικαίωμά του ελεύθερης κυκλοφορίας μεταβαίνοντας και διαμένοντας μαζί με τον εν λόγω υπήκοο στο κράτος μέλος υποδοχής – υποχρεούται να απελαθεί από την Ένωση, εφόσον ο σύζυγός του και πολίτης της Ένωσης επέστρεψε στη συνέχεια στο κράτος μέλος του οποίου έχει την ιθαγένεια.

Αρχικά, είναι γεγονός ότι ο σύζυγος της N. Chenchooliah, Πορτογάλος υπήκοος, άσκησε το δικαίωμά του ελεύθε-

ρης κυκλοφορίας μεταβαίνοντας και διαμένοντας στην Ιρλανδία. Η N. Chenchooliah, λόγω του γάμου της με πολίτη της Ένωσης σε χρόνο κατά τον οποίο ο εν λόγω πολίτης ασκούσε το δικαίωμά του ελεύθερης κυκλοφορίας, διέμεινε, επί ορισμένο χρονικό διάστημα, με τον σύζυγό της στην Ιρλανδία δυνάμει του παράγωγου δικαιώματος διαμονής το οποίο χορηγεί το άρθρο 6 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ στα μέλη της οικογένειας ενός πολίτη της Ένωσης. Ωστόσο, με την επιστροφή του συζύγου της στην Πορτογαλία, η N. Chenchooliah δεν έχει πλέον την ιδιότητα του «δικαιούχου» κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ. Η απώλεια της ιδιότητας αυτής έχει ως συνέπεια ότι η N. Chenchooliah παύει να έχει τα δικαιώματα κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος του κράτους μέλους υποδοχής τα οποία είχε επί ορισμένο χρονικό διάστημα, δεδομένου ότι παύει να πληροί τις προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτώνται τα δικαιώματα αυτά. Τούτο, όμως, δεν σημαίνει ότι η Οδηγία 2004/38/ΕΚ παύει να έχει εφαρμογή στην έκδοση, από το κράτος μέλος υποδοχής, απόφασης περί απομάκρυνσής της. Το Δικαστήριο καταλήγει ότι, σε περίπτωση έκδοσης μιας τέτοιας απόφασης, ισχύουν οι σχετικές εγγυήσεις των άρθρων 30 και 31 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ. Πάντως, σε συνδυασμό με την απόφαση απομάκρυνσης δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να επιβληθεί απαγόρευση εισόδου στην εθνική επικράτεια.

► Ελευθερία εγκατάστασης

Άρνηση χορήγησης εβδομαδιαίου επιδόματος συντηρούμενου τέκνου

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 49 ΣΛΕΕ – ελευθερία εγκατάστασης – μη μισθωτή δραστηριότητα – υπήκοος κράτους μέλους η οποία έπαυσε να ασκεί τη μη μισθωτή δραστηριότητά της λόγω των φυσικών περιορισμών που συνδέονται με τα τελευταία στάδια εγκυμοσύνης και με τα επακόλουθα του τοκετού – διατήρηση της ιδιότητας του προσώπου που ασκεί μη μισθωτή δραστηριότητα

ΔΕΕ C-544/18, Daknėvičiūtė, 19.09.2019, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): M. Βηλαράς, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2019:761 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της φορολογικής και τελωνειακής αρχής του Ηνωμένου Βασιλείου και της H. Daknėvičiūtė σχετικά με την άρνηση της εν λόγω αρχής να της χορηγήσει εβδομαδιαίο επίδομα συντηρούμενου τέκνου. Η H. Daknėvičiūtė, Λιθουανή υπήκοος, εργαζόταν με νυκτερινό ωράριο ως μισθωτή στο Ηνωμένο Βασίλειο από το 2011 και, αφού έμαθε ότι ήταν έγκυος τον Δεκέμβριο του 2013, αποφάσισε να ασκήσει, από τις 25 Δεκεμβρίου 2013, μη μισθωτή δραστηριότητα

κατά την έννοια του άρθρου 49 ΣΛΕΕ. Από τις 11 Μαΐου 2014 ελάμβανε επίδομα μητρότητας, ενώ από τον Ιούλιο του 2014 έπαυσε κάθε πραγματική και ουσιαστική μη μισθωτή δραστηριότητα. Το τέκνο της γεννήθηκε στις 8 Αυγούστου 2014. Κατά την περίοδο μετά τον τοκετό και πριν υποβάλει, τον Φεβρουάριο του 2015, αίτηση καταβολής επιδόματος αναζήτησης εργασίας ως πρόσωπο που αναζητεί εργασία, δεν άσκησε εκ νέου πραγματική και ουσιαστική μη μισθωτή δραστηριότητα. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 49 ΣΛΕΕ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι η H. Daknevičiute, η οποία έπαυσε να ασκεί μη μισθωτή δραστηριότητα λόγω των φυσικών περιορισμών που συνδέονται με τα τελευταία στάδια της εγκυμοσύνης και με τα επακόλουθα του τοκετού, διατηρεί την ιδιότητα του μη μισθωτού εργαζομένου, αρκεί να ασκήσει εκ νέου οικονομική δραστηριότητα ή να αναζητήσει εργασία εντός εύλογου χρονικού διαστήματος μετά τη γέννηση του τέκνου της.

Συναφώς, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το άρθρο 7 παρ. 3 της Οδηγίας 2004/38/EK, που διευκρινίζει τις περιπτώσεις στις οποίες πολίτης της Ένωσης που δεν ασκεί πλέον μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα διατηρεί παρά ταύτα την εν λόγω ιδιότητα και το δικαίωμα διαμονής που αντιστοιχεί στην εν λόγω ιδιότητα, δεν καλύπτει την περίπτωση γυναίκας η οποία παύει προσωρινώς να εργάζεται λόγω της προχωρημένης εγκυμοσύνης της και των επακόλουθων του τοκετού. Ωστόσο, σύμφωνα με τη νομολογία, το άρθρο 7 παρ. 3 δεν περιέχει εξαντλητική απαρίθμηση. Σε προηγούμενη απόφασή του αφορώσα κατάσταση εμπίπτουσα στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ (C-507/12, *Saint Prix*), το Δικαστήριο δέχθηκε ότι «το γεγονός ότι οι φυσικοί περιορισμοί που συνδέονται με τα τελευταία στάδια της εγκυμοσύνης και με τα άμεσα επακόλουθα του τοκετού αναγκάζουν μια γυναίκα να παύσει την έμμισθη δραστηριότητά της κατά την αναγκασία για την αποκατάστασή της περίοδο δεν είναι, καταρχήν, ικανό να της στερήσει την ιδιότητα του «εργαζομένου» (...) εφόσον επιστρέφει στην εργασία της ή βρίσκει άλλη θέση απασχόλησης εντός εύλογου χρόνου μετά τον τοκετό». Εν προκειμένω το Δικαστήριο καταλήγει ότι η ίδια μεταχείριση οφείλει να επιφυλάσσεται και στην περίπτωση γυναίκας που ασκεί μη μισθωτή δραστηριότητα βάσει του άρθρου 49 ΣΛΕΕ. Όπως είναι προφανές, οι γυναίκες που καθίστανται έγκυοι βρίσκονται σε εξίσου ευάλωτη κατάσταση, ανεξαρτήτως του αν ασκούν μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα. Συνεπώς, η H. Daknevičiute διατηρεί την ιδιότητα του προσώπου που ασκεί μη μισθωτή δραστηριότητα, αρκεί να ασκήσει εκ νέου την εν λόγω δραστηριότητα ή να εξεύρει άλλη μη μισθωτή δραστηριότητα ή θέση απασχόλησης εντός εύλογου χρονικού διαστήματος μετά τη γέννηση του τέκνου της.

► Δικαίωμα διαμονής υπηκόου τρίτου κράτους ανιόντος σε ευθεία γραμμή ανήλικων πολιτών της Ένωσης

Ανήλικος πολίτης της Ένωσης διαθέτει επαρκείς πόρους ώστε να μην επιβαρύνει υπέρμετρα το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής κατά τη διάρκεια της διαμονής του, ακόμη και όταν οι πόροι αυτοί προέρχονται από εισοδήματα αντλούμενα από απασχόληση την οποία ασκεί παράνομα ο πατέρας του, υπήκοος τρίτου κράτους, ο οποίος δεν διαθέτει τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας στο εν λόγω κράτος μέλος

προδικαστική παραπομπή – ιθαγένεια της Ένωσης – Οδηγία 2004/38/EK – δικαίωμα διαμονής υπηκόου τρίτου κράτους ανιόντος σε ευθεία γραμμή ανήλικων πολιτών της Ένωσης – άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο β' – προϋπόθεση επαρκών πόρων – πόροι αποτελούμενοι από εισοδήματα προερχόμενα από απασχόληση που ασκείται χωρίς τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας

ΔΕΕ C-93/18, *Bajratari*, 02.10.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2019:809 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της E. Bajratari και του Υπουργού Εσωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου σχετικά με το δικαίωμά της διαμονής στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η E. Bajratari, Αλβανίδα υπήκοος, διαμένει στη Βόρεια Ιρλανδία από το 2012. Ο σύζυγός της, D. Bajratari, επίσης Αλβανός υπήκοος που διαμένει στη Βόρεια Ιρλανδία, ήταν κάτοχος δελτίου διαμονής το οποίο του επέτρεπε να διαμένει στο Ηνωμένο Βασίλειο για το χρονικό διάστημα από τις 13 Μαΐου 2009 έως τις 13 Μαΐου 2014. Το ζεύγος απέκτησε στη Βόρεια Ιρλανδία τρία τέκνα, τα δύο πρώτα εκ των οποίων έχουν αποκτήσει πιστοποιητικό ιρλανδικής ιθαγένειας. Από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι ο D. Bajratari άσκησε διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες από το 2009 και ότι, τουλάχιστον από τις 12 Μαΐου 2014, ημερομηνία λήξης της ισχύος του δελτίου διαμονής του, εργάζεται παρανόμως καθόσον δεν διαθέτει τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι κανένα μέλος της οικογένειας δεν μετακόμισε ποτέ ούτε διέμεινε ποτέ σε άλλο κράτος μέλος της Ένωσης και ότι οι μόνοι πόροι που διαθέτει η οικογένεια είναι τα εισοδήματα του D. Bajratari. Κατόπι αίτησης της E. Bajratari μετά τη γέννηση του πρώτου τέκνου της, το Υπουργείο Εσωτερικών αρνήθηκε να της αναγνωριστεί παράγωγο δικαίωμα διαμονής δυνάμει της Οδηγίας 2004/38/EK: πρώτον, διότι η E. Bajratari δεν είχε την ιδιότητα του «μέλους της οικογένειας» υπό την έννοια της Οδηγίας 2004/38/EK και, δεύτερον, διότι το τέκνο της δεν πληρούσε την προϋπόθεση της οικονομικής αυτάρκειας

που προβλέπει το άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο β' της εν λόγω Οδηγίας. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο β' της Οδηγίας 2004/38/EK πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ανήλικος πολίτης της Ένωσης διαθέτει επαρκείς πόρους ώστε να μην επιβαρύνει υπέρμετρα το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής κατά τη διάρκεια της διαμονής του, ακόμη και όταν οι πόροι αυτοί προέρχονται από εισοδήματα αντλούμενα από παράνομη απασχόληση του πατέρα του, υπήκοο τρίτου κράτους, ο οποίος δεν διαθέτει τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας στο εν λόγω κράτος μέλος.

Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, δυνάμει του άρθρου 21 ΣΛΕΕ, κάθε πολίτης της Ένωσης έχει το δικαίωμα να διαμένει στο έδαφος των κρατών μελών «υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στις Συνθήκες και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή τους». Μεταξύ των εν λόγω προϋποθέσεων συγκαταλέγεται η προϋπόθεση περί του ότι οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να διαθέτουν επαρκείς πόρους ώστε να μην επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής κατά τον χρόνο διαμονής τους, καθώς και πλήρη ασφαλιστική κάλυψη ασθενείας. Η διάταξη του άρθρου 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/38/EK δεν θέτει καμία προϋπόθεση όσον αφορά την προέλευση των πόρων αυτών. Σύμφωνα με τη νομολογία, οι πόροι μπορούν να προέρχονται, μεταξύ άλλων, από υπήκοο τρίτου κράτους, γονέα των ενδιαφερόμενων ανήλικων πολιτών της Ένωσης. Ο επιδιωκόμενος σκοπός της διάταξης συνίσταται στην προστασία των δημόσιων οικονομικών των κρατών μελών. Επομένως, όταν οι πόροι που διαθέτει ανήλικος πολίτης της Ένωσης για την κάλυψη των αναγκών του προέρχονται από απασχόληση την οποία ασκεί παράνομα ο πατέρας του εντός αυτού του κράτους μέλους (ο οποίος είναι υπήκοος τρίτου κράτους και δεν διαθέτει τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας), ο κίνδυνος να επέλθει απώλεια επαρκών πόρων και ο εν λόγω ανήλικος πολίτης της Ένωσης να επιβαρύνει το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι μεγαλύτερος. Ωστόσο, εθνικό μέτρο το οποίο, για τον λόγο αυτό, παρέχει στις αρχές του οικείου κράτους μέλους τη δυνατότητα να αρνηθούν την αναγνώριση δικαιώματος διαμονής στον ανήλικο πολίτη της Ένωσης, βαίνει προδήλως πέραν του αναγκαίου για την προστασία των δημόσιων οικονομικών του εν λόγω κράτους μέλους ορίου. Τούτο διότι, από τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης προκύπτει ότι οι πόροι αυτοί παρέχουν στον εν λόγω πολίτη της Ένωσης τη δυνατότητα να αντεπεξέλθει ήδη επί μία δεκαετία στις δικές του ανάγκες και στις ανάγκες των μελών της οικογένειάς του χωρίς να χρειάζεται να προσφύγει στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του εν λόγω κράτους μέλους. Διαφορετική ερμηνεία θα αντέβαινε στον σκοπό που επιδιώκεται με την Οδηγία 2004/38/EK, ο οποίος συνίσταται στο να διευκολυνθεί η άσκηση του θεμελιώ-

δους ατομικού δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών. Ο περιορισμός του δικαιώματος διαμονής δεν δικαιολογείται, επιπλέον, ούτε για λόγους δημόσιας τάξης. Το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ανήλικος πολίτης της Ένωσης θεωρείται ότι διαθέτει επαρκείς πόρους ώστε να μην επιβαρύνει υπέρμετρα το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής, ακόμη και όταν οι πόροι αυτοί προέρχονται από εισοδήματα αντλούμενα από απασχόληση την οποία ασκεί παράνομα ο πατέρας του, υπήκοος τρίτου κράτους, ο οποίος δεν διαθέτει τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας στο εν λόγω κράτος μέλος.

III. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Κρατικές ενισχύσεις

Ενισχύσεις που χορηγήθηκαν πριν από την έναρξη ισχύος του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014 μπορούν, δυνάμει του ίδιου Κανονισμού, να τύχουν απαλλαγής από την υποχρέωση κοινοποίησης

προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – τροποποίηση εγκεκριμένου καθεστώτος ενισχύσεων – άρθρο 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ – υποχρέωση κοινοποίησης – απαγόρευση εφαρμογής χωρίς την έγκριση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής – Κανονισμός (ΕΕ) 651/2014 – απαλλαγή – άρθρο 58 παρ. 1 – Χρονικό πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού – Άρθρο 44 παρ. 3 – περιεχόμενο – εθνική ρύθμιση που προβλέπει τύπο υπολογισμού για τη μερική επιστροφή των φόρων επί της ενέργειας

ΔΕΕ C-585/17, Dilly's Wellnesshotel, 14.11.2019, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2019:969 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο των διαδικασιών που κίνησαν οι φορολογικές αρχές του Linz και του Kirchdorf Perg Steyr της Αυστρίας σχετικά με την επιστροφή φόρων επί της ενέργειας στην Dilly's Wellnesshotel GmbH. Ο συνοδευτικός του προϋπολογισμού Νόμος της Αυστρίας, της 30ής Δεκεμβρίου 2010, τροποποίησε τον Νόμο περί επιστροφής φόρων επί της ενέργειας και όρισε ότι δικαίωμα επιστροφής φόρων αναγνωρίζεται μόνο στις επιχειρήσεις που έχουν αποδεδειγμένα ως κύρια δραστηριότητα την παραγωγή ενσώματων αγαθών. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί αρχικά να διευκρινιστεί εάν η ρύθμιση αυτή, η οποία τροποποιεί καθεστώς ενισχύσεων περιορίζοντας τον κύκλο των δικαιούχων των ενισχύσεων αυτών, υπόκειται κατ' αρχήν στην υποχρέωση κοινοποίησης που προβλέπεται στο άρθρο 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ.

Εκ πρώτοισ, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η υποχρέωση κοινοποίησης του άρθρου 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ αφορά κάθε μέτρο που σκοπεί στη θέσπιση ή τροποποίηση ενίσχυσης κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Η υποχρέωση των κρατών μελών να κοινοποιούν κάθε νέα ενίσχυση στην Επιτροπή εξειδικεύεται στο άρθρο 2 του Κανονισμού (ΕΚ) 659/1999 περί λεπτομερών κανόνων για την εφαρμογή του άρθρου 108 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με τη νομολογία, ως νέες ενισχύσεις για τις οποίες ισχύει η υποχρέωση κοινοποίησης θεωρούνται τα μέτρα που σκοπούν στη θέσπιση ή στην τροποποίηση ενισχύσεων. Οι τροποποιήσεις αυτές μπορούν να αφορούν είτε υφιστάμενες ενισχύσεις είτε αρχικά σχέδια που κοινοποιήθηκαν στην Επιτροπή. Το άρθρο 4 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 794/2004 σχετικά με την εφαρμογή του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 659/1999 ορίζει ως «μεταβολή υφιστάμενης ενίσχυσης» κάθε αλλαγή, πλην των τροποποιήσεων καθαρά τυπικού ή διοικητικού χαρακτήρα, οι οποίες δεν είναι ικανές να επηρεάσουν την εκτίμηση της συμβατότητας του εκάστοτε μέτρου ενίσχυσης με την εσωτερική αγορά. Μάλιστα, η τροποποίηση επί το αυστηρότερο των προϋποθέσεων εφαρμογής εγκεκριμένου καθεστώτος ενισχύσεων συγκαταλέγεται μεταξύ των μεταβολών που επέρχονται σε υφιστάμενες ενισχύσεις οι οποίες πρέπει, κατ' αρχήν, να κοινοποιούνται. Εν προκειμένω, κατόπιν της μείωσης του αριθμού των δικαιούχων των ενισχύσεων που επέφερε η νέα εθνική ρύθμιση, η Επιτροπή οφείλει να ελέγξει εάν η μεταβολή των κριτηρίων εφαρμογής νοθεύει ή απειλεί να νοθεύσει τον ανταγωνισμό διά της ευνοϊκής μεταχείρισης ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής. Συνεπώς, η επίμαχη εθνική ρύθμιση υπόκειται, κατ' αρχήν, στην υποχρέωση κοινοποίησης που προβλέπει το άρθρο 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ.

Στη συνέχεια, εξετάζεται εάν οι επίμαχες ενισχύσεις που χορηγήθηκαν βάσει καθεστώτος ενισχύσεων πριν από την έναρξη ισχύος του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014 μπορούν, σύμφωνα με τη δυνατότητα που προβλέπει ο εν λόγω Κανονισμός, να τύχουν απαλλαγής από την υποχρέωση κοινοποίησης. Αρχικά, επισημαίνεται ότι το άρθρο 58 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014 ορίζει ότι αυτός εφαρμόζεται στις μεμονωμένες ενισχύσεις που χορηγήθηκαν πριν από την έναρξη ισχύος του, εφόσον πληρούν όλες τις προϋποθέσεις που αυτός προβλέπει, με εξαίρεση το άρθρο του 9. Οι φορολογικές ελαφρύνσεις τις οποίες ζητεί η Dilly's Wellnesshotel GmbH στις διαφορές των κυρίων δικών εμπίπτουν πράγματι στην έννοια του όρου «μεμονωμένη ενίσχυση». Επομένως, σύμφωνα με το άρθρο 58 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014, οι επίμαχες στις κύριες δίκες ενισχύσεις, ενώ χορηγήθηκαν πριν από την έναρξη ισχύος του, μπορούν εντούτοις να απαλλαγούν από την υποχρέωση κοινοποίησης του άρθρου 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ.

Κατόπιν, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν

ο τύπος υπολογισμού επιστροφής των φόρων επί της ενέργειας που προβλέπει η εθνική ρύθμιση είναι σύμφωνος με το άρθρο 44 παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014. Βάσει της διάταξης αυτής, επιτρέπεται στα κράτη μέλη να προβλέπουν είτε μείωση του εφαρμοστέου συντελεστή περιβαλλοντικού φόρου είτε την καταβολή ενός σταθερού ποσού αντιστάθμισης είτε τον συνδυασμό αμφοτέρων. Εν προκειμένω, από τα στοιχεία που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο προκύπτει ότι οι μειώσεις της φορολογίας στις οποίες συνίστανται οι ενισχύσεις που χορηγούνται στο πλαίσιο του επίμαχου στις κύριες δίκες καθεστώτος ενισχύσεων στηρίζονται σε δύο εναλλακτικούς τύπους υπολογισμού. Η εθνική ρύθμιση, δηλαδή, καθορίζει δύο πιθανούς μειωμένους συντελεστές του περιβαλλοντικού φόρου, καθώς και εκείνον από τους δύο αυτούς συντελεστές που πρέπει να εφαρμοστεί σε κάθε δικαιούχο επιχείρηση. Καθένας από τους εναλλακτικούς τρόπους υπολογισμού συνεπάγεται μείωση του εφαρμοστέου συντελεστή περιβαλλοντικού φόρου κατά την έννοια του άρθρου 44 παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014. Ως εκ τούτου, διαπιστώνεται ότι το επίμαχο καθεστώς ενισχύσεων στηρίζεται σε έναν από τους ειδικούς μηχανισμούς μείωσης περιβαλλοντικών φόρων που προβλέπει το άρθρο 44 παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014. Συνεπώς, το καθεστώς ενισχύσεων των κυρίων δικών για το οποίο το ποσό της επιστροφής των φόρων επί της ενέργειας καθορίζεται ρητώς με τύπο υπολογισμού προβλεπόμενο από την εθνική ρύθμιση η οποία θεσπίζει το καθεστώς αυτό είναι σύμφωνο προς το άρθρο 44 παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 651/2014.

IV. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Έννοια της «χώρας καταγωγής» στην αγορά γεωργικών προϊόντων

Η γενική απαγόρευση παραπλάνησης του καταναλωτή όσον αφορά τη χώρα καταγωγής των τροφίμων δεν έχει εφαρμογή, όσον αφορά τα νωπά οπωροκηπευτικά, επί της ένδειξης της χώρας καταγωγής

προδικαστική παραπομπή – κοινή οργάνωση των αγορών γεωργικών προϊόντων – οπωροκηπευτικά – κανόνες εμπορίας – έννοια της «χώρας καταγωγής» – Κανονισμός (ΕΚ) 1234/2007 – άρθρο 113α παρ. 1 – Κανονισμός (ΕΕ) 1308/2013 – άρθρο 76 παρ. 1 – ορισμοί σχετικά με τη μη προτιμησιακή καταγωγή των προϊόντων – Κανονισμός (ΕΟΚ) 2913/92 – άρθρο 23 παρ. 1 και παρ. 2 στοιχείο β' – Κανονισμός (ΕΕ) 952/2013 – άρθρο 60 παρ. 1 – κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμός (ΕΕ) 2015/2446 – άρθρο 31 στοιχείο β' – στάδια της παραγωγής που πραγματοποιήθηκαν σε άλλο κράτος μέλος – επισήμανση των τροφίμων – απα-

γόρευση επισήμανσης που μπορεί να οδηγήσει σε παραπλάνηση του καταναλωτή – Οδηγία 2000/13/ΕΚ – άρθρο 2 παρ. 1 στοιχείο α' σημείο i – Κανονισμός (ΕΕ) 1169/2011 – άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο α' – άρθρο 1 παρ. 4 – άρθρο 2 παρ. 3 – διευκρινιστικές πληροφορίες

ΔΕΕ C-686/17, *Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs Frankfurt am Main*, 04.09.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγητής: A. Rosas, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2019:659 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ της ένωσης του Frankfurt am Main για την καταπολέμηση των αθέμιτων εμπορικών πρακτικών (στο εξής: *Zentrale*) και της Prime Champ Deutschland Pilzkulturen GmbH (στο εξής: *Prime Champ*) σχετικά με αγωγή που ασκήθηκε κατά της Prime Champ προκειμένου να παύσει την εμπορία καλλιεργούμενων μανιταριών με την επισήμανση «Καταγωγή: Γερμανία», χωρίς άλλες διευκρινιστικές ενδείξεις. Συγκεκριμένα, η *Zentrale*, αναιρεσεύουσα στην υπόθεση της κύριας δίκης, προσάπτει στην *Prime Champ* ότι παράγει και εμπορεύεται καλλιεργούμενα μανιτάρια με την ένδειξη «Καταγωγή: Γερμανία», ενώ, ελλείψει συμπληρωματικών ενδείξεων, τέτοια μνεία της χώρας καταγωγής είναι παραπλανητική για τους καταναλωτές. Το αιτούν δικαστήριο ζητά να διευκρινιστεί η σχέση μεταξύ των διαφόρων πράξεων του δικαίου της Ένωσης σχετικά με τη χώρα καταγωγής των οπωροκηπευτικών που προορίζονται να πωληθούν νωπά στους καταναλωτές, οι οποίες έχουν θεσπισθεί στον τελωνειακό και τον γεωργικό τομέα, καθώς και στον τομέα της προστασίας των καταναλωτών.

Αρχικά, για τον ορισμό της έννοιας «χώρα καταγωγής» που περιλαμβάνεται σε διατάξεις Κανονισμών του γεωργικού τομέα, το Δικαστήριο κρίνει ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι τελωνειακοί Κανονισμοί για τον προσδιορισμό της μη προτιμησιακής καταγωγής των εμπορευμάτων. Κατά το άρθρο 23 του κοινοτικού Τελωνειακού Κώδικα, «*Εμπόρευμα στην παραγωγή του οποίου μεσολάβησαν δύο ή περισσότερες χώρες, κατάγεται από τη χώρα στην οποία πραγματοποιήθηκε η τελευταία μεταποίηση ή ουσιαστική επεξεργασία, οικονομικά δικαιολογημένη, σε επιχείρηση εξοπλισμένη για το σκοπό αυτό και η οποία κατέληξε στην κατασκευή ενός νέου προϊόντος ή ενός προϊόντος που αντιπροσωπεύει σημαντικό στάδιο παραγωγής*». Επιπλέον, το άρθρο 60 παρ. 1 του ενωσιακού Τελωνειακού Κώδικα ορίζει ότι «*Τα εμπορεύματα που έχουν παραχθεί εξ ολοκλήρου σε μία μόνο χώρα ή έδαφος θεωρούνται ως καταγόμενα από την εν λόγω χώρα ή έδαφος*». Το Δικαστήριο καταλήγει εν προκειμένω ότι χώρα καταγωγής των καλλιεργούμενων μανιταριών είναι η χώρα συγκομιδής τους, κατά τις διατάξεις αυτές, ανεξαρτήτως του ότι ουσιαστικά στάδια της παραγωγής

τους λαμβάνουν χώρα σε άλλα κράτη μέλη της Ένωσης και του ότι τα καλλιεργούμενα μανιτάρια μεταφέρονται στον τόπο συγκομιδής το πολύ τρεις ημέρες πριν από την πρώτη συγκομιδή.

Έπειτα, σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ της ένδειξης της χώρας καταγωγής και της απαγόρευσης παραπλάνησης του καταναλωτικού κοινού, κρίσιμο είναι το άρθρο 1 παρ. 4 του Κανονισμού (ΕΕ) 1169/2011 σχετικά με την παροχή πληροφοριών για τα τρόφιμα στους καταναλωτές, κατά το οποίο ο εν λόγω Κανονισμός εφαρμόζεται με την επιφύλαξη των απαιτήσεων επισήμανσης που προβλέπονται στις ειδικές διατάξεις της Ένωσης που ισχύουν για ορισμένα τρόφιμα. Στις ειδικές αυτές διατάξεις ανήκουν οι ενιαίες διατάξεις που θεσπίζει ο νομοθέτης της Ένωσης ή η Επιτροπή, όπως οι τελωνειακές και οι γεωργικές ρυθμίσεις. Ο Κανονισμός (ΕΕ) 1169/2011 επιβάλλει τη γενική υποχρέωση αναγραφής ορισμένων πληροφοριών στα τρόφιμα, μεταξύ των οποίων και της ένδειξης της χώρας καταγωγής όταν η μη αναγραφή της ενδέχεται να παραπλανήσει τον καταναλωτή ως προς την πραγματική χώρα καταγωγής. Δυνάμει του άρθρου 113α του Κανονισμού (ΕΚ) 1234/2007 για τη θέσπιση κοινής οργάνωσης των γεωργικών αγορών, ειδικά τα οπωροκηπευτικά μπορούν να διατεθούν στο εμπόριο μόνον εφόσον αναγράφεται η χώρα καταγωγής. Όπως έγινε δεκτό προηγουμένως, η χώρα αυτή ορίζεται με βάση την τελωνειακή νομοθεσία. Συνεπώς, η γενική απαγόρευση παραπλάνησης του καταναλωτή όσον αφορά τη χώρα καταγωγής των τροφίμων δεν έχει εφαρμογή, όσον αφορά τα νωπά οπωροκηπευτικά, επί της ένδειξης της χώρας καταγωγής που απαιτείται από το άρθρο 113α παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 1234/2007.

Τέλος, το Δικαστήριο κάνει δεκτό ότι, βάσει του δικαίου της Ένωσης, δεν μπορεί να επιβληθεί η αναγραφή διευκρινιστικών πληροφοριών προς συμπλήρωση της ένδειξης της χώρας καταγωγής που απαιτείται από το άρθρο 113α παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 1234/2007 προκειμένου να αποτραπεί η παραπλάνηση των καταναλωτών. Τούτο διότι, για τα φυτικά προϊόντα, μεταξύ των οποίων και τα μανιτάρια, ο νομοθέτης όρισε κατά τρόπο σαφή ότι χώρα καταγωγής είναι η χώρα συγκομιδής των προϊόντων ανεξαρτήτως του τόπου παραγωγής.

► Απαγόρευση των μέτρων ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικούς περιορισμούς επί των εξαγωγών

Εθνική ρύθμιση που δεν επιτρέπει την εκ μέρους φαρμακείου χορήγηση φαρμάκων για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή με δελτίο παραγγελίας εκδοθέν σε άλλο κράτος μέλος είναι, υπό προϋποθέσεις, συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης

προδικαστική παραπομπή – διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη – Οδηγία 2011/24/ΕΕ – άρθρο 3 στοιχείο ια' και άρθρο 11 παρ. 1 – συνταγή – έννοια – αναγνώριση συνταγής εκδοθείσας σε άλλο κράτος μέλος από εξουσιοδοτημένο πρόσωπο – προϋποθέσεις – ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων – απαγόρευση των μέτρων ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικούς περιορισμούς επί των εξαγωγών – άρθρα 35 και 36 ΣΛΕΕ – περιορισμός στην εκ μέρους φαρμακείου χορήγηση φαρμάκων για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή – δελτίο παραγγελίας εκδοθέν σε άλλο κράτος μέλος – δικαιολόγηση – προστασία της υγείας και της ζωής των ανθρώπων – Οδηγία 2001/83/ΕΚ – άρθρο 81 εδάφιο β' – εφοδιασμός του πληθυσμού κράτους μέλους σε φάρμακα

ΔΕΕ C-222/18, VIPA, 18.09.2019, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2019:751 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της VIPA Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. (στο εξής: VIPA) και του Εθνικού Ινστιτούτου Φαρμάκων και Διατροφής της Ουγγαρίας σχετικά με διοικητική απόφαση περί επιβολής από το Ινστιτούτο κύρωσης στη VIPA, επειδή η τελευταία χορήγησε παρανόμως φάρμακα για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια ελέγχου, το Ινστιτούτο διαπίστωσε ότι η VIPA είχε χορηγήσει παρανόμως ορισμένα φάρμακα για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή βάσει δελτίων παραγγελίας που είχαν εκδοθεί από συνταγογράφους, οι οποίοι δεν διέθεταν άδεια άσκησης δραστηριότητας υγειονομικής περίθαλψης χορηγηθείσα από την αρμόδια ουγγρική διοικητική αρχή. Το εθνικό δικαστήριο ενώπιον του οποίου προσέφυγε η VIPA ζητεί να διευκρινιστεί εάν ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία διακρίνει μεταξύ δύο κατηγοριών συνταγών και επιτρέπει σε ιατρό ασκούντα τη δραστηριότητά του στον τομέα της υγείας σε κράτος μέλος διαφορετικό από το εν λόγω κράτος μέλος να χορηγεί φάρμακα για μία μόνο από τις κατηγορίες αυτές, αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης. Ουσιαστικά, το αιτούν δικαστήριο ζητεί την ερμηνεία του άρθρου 3 στοιχείο ια' και του άρθρου 11 παρ. 1 της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ για τη διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη σε σχέση με την αμοιβαία αναγνώριση των συνταγών και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών.

Εν προκειμένω, η επίμαχη εθνική ρύθμιση προβλέπει ότι η εκ μέρους φαρμακείου χορήγηση, βάσει δελτίων παραγγελίας, φαρμάκων για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή επιτρέπεται εφόσον το δελτίο παραγγελίας αυτό εκδόθηκε από επαγγελματία του τομέα της υγείας που διαθέτει άδεια να ασκεί το επάγγελμά του στην Ουγγαρία. Όταν επαγγελματίες του τομέα της υγείας που δεν είναι εξουσιοδοτημένοι να ασκούν τη δραστη-

ριότητά τους στην Ουγγαρία (αλλά είναι εξουσιοδοτημένοι να συνταγογραφούν φάρμακα και να ασκούν τη δραστηριότητά τους σε άλλα κράτη μέλη) παραγγέλνουν με τέτοια δελτία παραγγελίας φάρμακα για τα οποία απαιτείται συνταγή, τα φάρμακα αυτά προορίζονται κατά πάσα πιθανότητα να χρησιμοποιηθούν για τη θεραπεία ασθενών εντός άλλου κράτους μέλους και, εν συνεχεία, προορίζονται κατά πάσα πιθανότητα για εξαγωγή από το έδαφος του πρώτου κράτους μέλους. Μια τέτοια εθνική ρύθμιση θέτει περιορισμούς στις εξαγωγές, βάσει δελτίων παραγγελίας, φαρμάκων για τα οποία απαιτείται ιατρική συνταγή από την Ουγγαρία, μολονότι η εκ μέρους φαρμακείου πώληση των ίδιων φαρμάκων μέσω των ίδιων δελτίων παραγγελίας επιτρέπεται εντός της εθνικής επικράτειας. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της κατά το άρθρο 35 ΣΛΕΕ απαγόρευσης εθνικό μέτρο το οποίο ισχύει για όλες τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην ημεδαπή και το οποίο, στην πράξη, επηρεάζει περισσότερο την έξοδο των προϊόντων από την αγορά του κράτους μέλους εξαγωγής από ό,τι την εμπορία των προϊόντων στην εσωτερική αγορά του εν λόγω κράτους μέλους.

Ένα τέτοιο εθνικό μέτρο δύναται να δικαιολογηθεί, ιδίως, για λόγους προστασίας της υγείας και της ζωής των ανθρώπων βάσει του άρθρου 36 ΣΛΕΕ. Ο δικαιολογητικός λόγος που επικαλείται η Ουγγαρία για τον περιορισμό επί των εξαγωγών είναι η ανάγκη διασφάλισης σταθερού, ασφαλούς και με ποιοτικά εχέγγυα εφοδιασμού του ουγγρικού πληθυσμού σε φάρμακα. Μολονότι το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει ότι η ανάγκη αυτή δύναται να δικαιολογεί, βάσει του άρθρου 36 ΣΛΕΕ, περιορισμό του εμπορίου μεταξύ των κρατών μελών στο μέτρο που αποσκοπεί στην προστασία της υγείας και της ζωής των ανθρώπων, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας. Από την ανάλυση του Δικαστηρίου προκύπτει ότι, πράγματι, τηρείται η εν λόγω αρχή. Εξάλλου, δεν υποστηρίχθηκε ότι οι ονομαστικές συνταγές που πληρούν τις προϋποθέσεις του άρθρου 11 παρ. 1 της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ και εκτελούνται σε διαφορετικό κράτος μέλος από την Ουγγαρία δεν αναγνωρίζονται στο τελευταίο αυτό κράτος μέλος. Συνεπώς, η επίμαχη ρύθμιση της Ουγγαρίας δεν αντίκειται στο άρθρο 3 στοιχείο ια' και στο άρθρο 11 παρ. 1 της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ, με την επισήμανση ότι, σύμφωνα με την εν λόγω ρύθμιση, στα οικεία δελτία παραγγελίας δεν μνημονεύεται το όνομα του οικείου ασθενούς. Επιπλέον, η ουγγρική ρύθμιση δεν αντίκειται ούτε στα άρθρα 35 και 36 ΣΛΕΕ, εφόσον δικαιολογείται από σκοπό προστασίας της υγείας και της ζωής των ανθρώπων, είναι κατάλληλη να διασφαλίσει την επίτευξη του σκοπού αυτού και δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξή του μέτρο.

V. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

▶ **Παράβαση τυπικών υποχρεώσεων που αφορούν τη διασυννοριακή απασχόληση εργατικού δυναμικού**

Εθνική ρύθμιση που προβλέπει, σε περίπτωση μη τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από το εργατικό δίκαιο, την επιβολή προστίμων είναι συμβατή με το άρθρο 56 ΣΛΕΕ, εφόσον τηρεί την αρχή της αναλογικότητας

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 56 ΣΛΕΕ – ελεύθερη παροχή υπηρεσιών – απόσπασση εργαζομένων – διατήρηση και μετάφραση μισθολογικής κατάστασης – άδεια εργασίας – κυρώσεις – αναλογικότητα – εκ των προτέρων καθορισμένο ελάχιστο ποσό προστίμων – σώρευση – απουσία ανωτάτου ορίου – δικαστικά έξοδα – στερητική της ελευθερίας ποινή που υποκαθιστά τη μη καταβληθείσα χρηματική ποινή

ΔΕΕ C-64/18, C-140/18, C-146/18 και C-148/18, Maksimovic, 12.09.2019, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: C. Toader, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2019:723 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκαν στο πλαίσιο ένδικων διαφορών μεταξύ των Z. Maksimovic, H. Jörg Köfler, W. Leitner, J. Schönbeck και W. Semper, αφενός, και της περιφερειακής διοικητικής αρχής του Murtal της Αυστρίας, αφετέρου, σχετικά με πρόστιμα που τους επέβαλε η αρχή αυτή για διάφορες παραβάσεις διατάξεων του αυστριακού εργατικού δικαίου. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν εθνική ρύθμιση, όπως η επίμαχη στις υποθέσεις των κυρίων δικών, η οποία, σε περίπτωση μη τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από το εργατικό δίκαιο σχετικά με τη χορήγηση διοικητικής άδειας και τη διατήρηση των εγγράφων μισθοδοσίας προβλέπει την επιβολή προστίμων α) τα οποία δεν μπορούν να είναι χαμηλότερα ενός ποσού εκ των προτέρων καθορισμένου, β) τα οποία επιβάλλονται σωρευτικά ανά εργαζόμενο και χωρίς ανώτατο όριο, γ) στα οποία προστίθεται συμμετοχή στα δικαστικά έξοδα που αντιστοιχεί στο 20% του ποσού των προστίμων σε περίπτωση απόρριψης της προσφυγής που ασκείται κατά της απόφασης περί επιβολής τους και δ) τα οποία μετατρέπονται σε στερητικές της ελευθερίας ποινές σε περίπτωση μη καταβολής τους, αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης.

Συναφώς, το Δικαστήριο δέχεται ότι εθνική ρύθμιση που προβλέπει κυρώσεις εις βάρος τόσο του παρόχου όσο και του αποδέκτη υπηρεσιών σε περίπτωση μη τήρησης υποχρεώσεων, οι οποίες αυτές καθαυτές συνιστούν περιορισμούς της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών κατ' άρθρο

56 ΣΛΕΕ, μπορεί να καταστήσει, πράγματι, λιγότερο ελκυστική την άσκηση της ελευθερίας αυτής. Εντούτοις, περιορισμοί στην άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών είναι δυνατόν να επιτρέπονται εφόσον ανταποκρίνονται σε επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος και τηρούν την αρχή της αναλογικότητας. Η κοινωνική προστασία των εργαζομένων αποτελεί σκοπό ο οποίος συγκαταλέγεται στους επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος που μπορούν να δικαιολογήσουν περιορισμό της ελεύθερης παροχής των υπηρεσιών. Ωστόσο, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η αυστηρότητα των κυρώσεων που επιβάλλεται εν προκειμένω δεν συνάδει προς τη σοβαρότητα των παραβάσεων που αφορά, ήτοι τη μη τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από το εργατικό δίκαιο σχετικά με τη χορήγηση διοικητικών αδειών και τη διατήρηση των εγγράφων μισθοδοσίας. Συνεπώς, πρέπει να γίνει δεκτό ότι κανονιστική ρύθμιση, όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, υπερβαίνει το αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών και, άρα, αντιβαίνει στο άρθρο 56 ΣΛΕΕ.

▶ **Πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου**

Δικαστήριο κράτους μέλους δύναται, υπό προϋποθέσεις, να διατάξει πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να διαγράψει πληροφορίες τις οποίες αποθηκεύει και των οποίων το περιεχόμενο είναι ανάλογο με το περιεχόμενο πληροφορίας κριθείσας προγενέστερα ως παράνομης ή να αποκλείσει την πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές

προδικαστική παραπομπή – κοινωνία της πληροφορίας – ελεύθερη παροχή υπηρεσιών – Οδηγία 2000/31/ΕΕ – ευθύνη των ενδιάμεσων παρόχων – άρθρο 14 παρ. 1 και 3 – πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου – δυνατότητα να αξιωθεί η εκ μέρους του παρόχου παύση ή πρόληψη προσβολής – άρθρο 18 παρ. 1 – προσωπικό, καθ' ύλην και εδαφικό όριο ισχύος σχετικής απόφασης ασφαλιστικών μέτρων – άρθρο 15 παρ. 1 – δεν υφίσταται γενικού χαρακτήρα υποχρέωση ελέγχου

ΔΕΕ C-18/18, Glawischnig-Piesczek, 03.10.2019, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: J. Malenovský, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2019:821 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της E. Glawischnig-Piesczek, βουλευτού της Κάτω Βουλής της Αυστρίας, και της Facebook Ireland Limited, εταιρίας εδρεύουσας στην Ιρλανδία, σχετικά με την ανάρτηση, σε σελίδα χρήστη η οποία φιλοξενείται στον ιστότοπο του μέσου κοινωνικής δικτύωσης Facebook, μηνύματος που περιείχε δηλώσεις θίγουσες την τιμή της E. Glawischnig-Piesczek.

Η Ε. Glawischnig-Piesczek ζήτησε να υποχρεωθεί το Facebook να διαγράψει σχόλιο το οποίο είχε αναρτήσει χρήστης και το οποίο έθιγε την τιμή και την υπόληψή της, καθώς και ισχυρισμούς με περιεχόμενο πανομοιότυπο και/ή ανάλογο του σχολίου αυτού. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να ερμηνευθεί εν προκειμένω η Οδηγία 2000/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Σύμφωνα με την εν λόγω Οδηγία, σκοπός της οποίας είναι να σταθμίσει τα διάφορα εμπλεκόμενα συμφέροντα, οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου δεν ευθύνονται για τις πληροφορίες που αποθηκεύονται μετά από αίτηση αποδέκτη της υπηρεσίας, υπό τον όρο ότι δεν γνωρίζουν πράγματι ότι πρόκειται για παράνομη δραστηριότητα/πληροφορία ή, μόλις αντιληφθούν τον παράνομο χαρακτήρα του περιεχομένου, αποσύρουν τάχιστα τις πληροφορίες ή καθιστούν την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη. Η απαλλαγή από την ευθύνη αυτή δεν θίγει τη δυνατότητα των εθνικών δικαστηρίων ή των εθνικών διοικητικών αρχών να απαιτούν από τον οικείο πάροχο την παύση ή την πρόληψη προσβολής, περιλαμβανομένων και των περιπτώσεων της διαγραφής των παράνομων πληροφοριών ή του αποκλεισμού της πρόσβασης σε αυτές. Το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Οδηγία 2000/31/ΕΚ, ιδίως δε το άρθρο 15 παρ. 1, έχει την έννοια ότι δικαστήριο κράτους μέλους δύναται: α) να διατάξει πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να διαγράψει πληροφορίες τις οποίες αποθηκεύει και των οποίων το περιεχόμενο είναι πανομοιότυπο με το περιεχόμενο πληροφορίας κριθείσας προγενέστερα ως παράνομης ή να αποκλείσει την πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές, ανεξαρτήτως της ταυτότητας του αιτούντος την αποθήκευσή τους, β) να διατάξει πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να διαγράψει πληροφορίες τις οποίες αποθηκεύει και των οποίων το περιεχόμενο είναι ανάλογο με το περιεχόμενο πληροφορίας κριθείσας προγενέστερα ως παράνομης ή να αποκλείσει την πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές, εφόσον ο έλεγχος και η διερεύνησή τους που επιβάλλονται βάσει της σχετικής απόφασης περιορίζονται σε πληροφορίες που μεταφέρουν μήνυμα του οποίου το περιεχόμενο παραμένει, κατ' ουσίαν, αμετάβλητο σε σχέση με εκείνο που διαπιστώθηκε ότι έχει παράνομο χαρακτήρα και εφόσον οι διαφορές ως προς τη διατύπωση του ανάλογου αυτού περιεχομένου, σε σχέση με εκείνο που κρίθηκε προγενέστερα παράνομο, δεν δύνανται να υποχρεώσουν τον πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να προβεί σε αυτοτελή εκτίμηση του περιεχομένου αυτού, γ) να διατάξει πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου να διαγράψει τις πληροφορίες που αφορά η διατάσσουσα τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων απόφαση ή να αποκλείσει την πρόσβαση σε αυτές παγκοσμίως, στο πλαίσιο του εφαρμοστέου διεθνούς δικαίου.

VI. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Επιμ.: Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου

► Ατμοσφαιρική ρύπανση

Σε περίπτωση διαρκούς μη συμμόρφωσης προς δικαστική απόφαση που επιβάλλει σαφείς υποχρεώσεις βάσει του ενωσιακού δικαίου μπορεί να διαταχθεί προσωπική κράτηση σε βάρος δημόσιων λειτουργών, μόνον όταν αυτή προβλέπεται βάσει εθνικής διάταξης, αρκούντως προσβάσιμη, ακριβούς και προβλέψιμης στην εφαρμογή της και πληρούται ταυτόχρονα και η αρχή της αναλογικότητας

προδικαστική παραπομπή – περιβάλλον – άρθρο 6, άρθρο 47 εδ. α' και άρθρο 52 παρ. 1 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Οδηγία 2008/50/ΕΚ – ατμοσφαιρική ρύπανση – ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα – σχέδιο σχετικό με την ποιότητα του αέρα – οριακές τιμές για το διοξείδιο του αζώτου – υποχρέωση λήψης των κατάλληλων μέτρων ώστε να εξασφαλίζεται ότι οι σχετικές υπερβάσεις θα περιορίζονται στο ελάχιστο δυνατό χρονικό διάστημα – υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να λαμβάνουν κάθε αναγκαίο μέτρο – άρνηση εκ μέρους περιφερειακής κυβέρνησης να συμμορφωθεί προς δικαστική διαταγή – προσωπική κράτηση σε βάρος ανώτερων πολιτικών αξιωματούχων ή ανώτερων δημοσίων λειτουργών της σχετικής περιφέρειας – αποτελεσματική δικαστική προστασία – δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία – έννομη βάση – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-752/18, Deutsche Umwelthilfe, 19.12.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2019:1114 – Προδικαστική παραπομπή

Στο πλαίσιο της παρούσας υπόθεσης, το Δικαστήριο αποφαινεται, για πρώτη φορά, επί του εάν τα εθνικά δικαστήρια μπορούν ή υποχρεούνται να διατάξουν προσωπική κράτηση σε βάρος δημοσίων λειτουργών που ασκούν δημόσια εξουσία και αρνούνται συνεχώς να συμμορφωθούν προς δικαστική απόφαση, η οποία τους επιτάσσει να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις που υπέχουν από το δίκαιο της Ένωσης και δη υποχρεώσεις που πηγάζουν από το δίκαιο περιβάλλοντος.

Ειδικότερα, η Deutsche Umwelthilfe, μία γερμανική, μη κυβερνητική οργάνωση για την προστασία του περιβάλλοντος, άσκησε προσφυγή κατά του ομόσπονδου κράτους της Βαυαρίας, με αίτημα το εν λόγω ομόσπονδο κράτος να υποχρεωθεί να τηρήσει τις οριακές τιμές του διοξειδίου του αζώτου που ορίζονται στην Οδηγία 2008/50/ΕΚ για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα και για καθαρότερο αέρα για την Ευρώπη, τροποποιώντας το σχέδιο δράσης για την ποιότητα του αέρα στην πόλη του Μονάχου όπου είχαν διαπιστωθεί, επανειλημ-

μένα, υπερβάσεις των οριακών τιμών. Ωστόσο, παρά την έκδοση σε βάρος του διαδοχικών δικαστικών αποφάσεων που το υποχρέωναν να τροποποιήσει το σχέδιο δράσης, επιβάλλοντας, μεταξύ άλλων, απαγορεύσεις κυκλοφορίας συγκεκριμένων οχημάτων και του επέβαλλαν επιπρόσθετα και χρηματικές ποινές σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, το ομόσπονδο κράτος της Βαυαρίας κατέβαλε μεν τα ποσά των χρηματικών ποινών, αλλά ουδόλως συμμορφωνόταν προς το ουσιαστικό μέρος των σχετικών αποφάσεων. Μάλιστα, εκπρόσωποί του, μεταξύ των οποίων και ο πρωθυπουργός του, γνωστοποίησαν δημόσια την πρόθεσή τους να μην τηρήσουν τις υποχρεώσεις σχετικά με την επιβολή απαγορεύσεων κυκλοφορίας. Το διοικητικό εφετείο της Βαυαρίας ενώπιον του οποίου εκκρεμεί η εκδίκαση έφεσης της Deutsche Umwelthilfe, η οποία είχε αιτηθεί και την προσωπική κράτηση υπευθύνων του ομόσπονδου κράτους (ήτοι του υπουργού περιβάλλοντος ή άλλως του πρωθυπουργού), διαπίστωσε, αφενός, ότι η καταδίκη του ομόσπονδου κράτους σε χρηματική ποινή δεν ήταν ικανή να επηρεάσει τη συμπεριφορά του, δεδομένου ότι τα σχετικά ποσά αναγράφονταν στον προϋπολογισμό του ως έσοδα και δεν συνεπάγονταν οικονομική ζημία και, αφετέρου, ότι η επιβολή του μέτρου της προσωπικής κράτησης αποκλειόταν για λόγους συνταγματικού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, υπέβαλε στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα ζητώντας του να προσδιορίσει εάν το δίκαιο της Ένωσης και, ειδικότερα, το δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής, το οποίο διασφαλίζεται στο άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), έχει την έννοια ότι, σε περίπτωση συνεχούς άρνησης συμμόρφωσης μίας εθνικής αρχής προς δικαστική απόφαση η οποία της επιβάλλει μια σαφή, συγκεκριμένη και ανεπιφύλακτη υποχρέωση απορρέουσα από το εν λόγω δίκαιο, ιδίως από την Οδηγία 2008/50/EK, το εθνικό δικαστήριο έχει δυνατότητα ή ακόμη και την υποχρέωση να διατάξει προσωπική κράτηση σε βάρος δημόσιων λειτουργών που ασκούν δημόσια εξουσία.

Το Δικαστήριο επεσήμανε, συναφώς, πρώτον, ότι ελλείψει εναρμόνισης των εθνικών μηχανισμών αναγκαστικής εκτέλεσης, ενεργοποιείται η αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών και, συνεπώς, οι προϋποθέσεις εφαρμογής τους εμπίπτουν στην εσωτερική τους έννομη τάξη, υπό τον όρο σεβασμού των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Δεύτερον, σε περίπτωση προσφυγής με αίτημα την τήρηση του δικαίου περιβάλλοντος, το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι, πέραν της αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη, τυγχάνει εφαρμογής και το άρθρο 9 παρ. 4 της Σύμβασης του Άαρχους. Περαιτέρω, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, εθνική νομοθεσία η οποία έχει ως αποτέλεσμα μία δικαστική απόφαση να παραμένει ατελέσφορη επειδή το εθνικό δικαστήριο δεν διαθέτει κανένα μέσο επιβο-

λής συμμόρφωσης προς την απόφασή του, αντιβαίνει στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προσφυγής το οποίο στερείται, σε αυτήν την περίπτωση, πρακτικής αποτελεσματικότητας και καθίσταται, έτσι, κενό περιεχομένου. Σημειωτέον ότι, το δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής είναι ιδιαίτερος σημαντικό στο πλαίσιο εφαρμογής της Οδηγίας 2008/50/EK, καθώς η παράλειψη λήψης των προβλεπόμενων σε αυτή μέτρων, θέτει σε κίνδυνο την υγεία των ανθρώπων. Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να ερμηνεύσει το εθνικό δίκαιο με τρόπο που να εξασφαλίζει αποτελεσματική δικαστική προστασία στον τομέα του δικαίου περιβάλλοντος και να λάβει αποτελεσματικά μέτρα καταναγκασμού για την εκτέλεση των εκδιδόμενων δικαστικών αποφάσεων. Το Δικαστήριο υπενθύμισε, στο σημείο αυτό, σχετική νομολογία του βάσει της οποίας, εάν εθνικό δικαστήριο δεν μπορεί να ερμηνεύσει εθνική διάταξη σε συμφωνία με το δίκαιο της Ένωσης, έχει υποχρέωση να αφήσει ανεφάρμοστη κάθε διάταξη που αντιβαίνει στο ενωσιακό δίκαιο και έχει άμεσο αποτέλεσμα στη διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί.

Ωστόσο, η αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου και ο σεβασμός του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας δεν πρέπει να ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι το εθνικό δικαστήριο μπορεί να αφήσει ανεφάρμοστη διάταξη του εθνικού δικαίου, εάν, με αυτόν τον τρόπο, θίγει έτερο θεμελιώδες δικαίωμα που διασφαλίζεται με το δίκαιο της Ένωσης. Εξάλλου, βάσει του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη, προκύπτει ότι το εν λόγω δικαίωμα δεν είναι απόλυτο και επιδέχεται περιορισμούς με σκοπό, ιδίως, την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων ατόμων. Πράγματι, ένα καταναγκαστικό μέτρο, όπως η προσωπική κράτηση, συνεπάγεται περιορισμό του δικαιώματος στην ελευθερία το οποίο διασφαλίζεται στο άρθρο 6 του Χάρτη. Συνεπώς, υπό το πρίσμα του άρθρου 52, η στάθμιση των εμπλεκόμενων δικαιωμάτων είναι επιβεβλημένη. Προκειμένου, λοιπόν, να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της διάταξης αυτής, νόμος που παρέχει τη δυνατότητα στον δικαστή να στερεί από ένα άτομο την ελευθερία του πρέπει, καταρχάς, να είναι αρκούντως προσβάσιμος, ακριβής και προβλέψιμος στην εφαρμογή του προκειμένου να αποφεύγεται ο κίνδυνος αυθαιρεσίας, πράγμα που εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει. Αν δεν συντρέχουν οι προαναφερθείσες προϋποθέσεις, το εθνικό δικαστήριο δεν μπορεί να διατάξει προσωπική κράτηση με βάση μόνο την αρχή της αποτελεσματικότητας και το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας.

Περαιτέρω, επικαλούμενο την αρχή της αναλογικότητας, το Δικαστήριο υπογράμμισε, συναφώς, ότι μία απόφαση που διατάσσει προσωπική κράτηση και συνεπάγεται στέρξη της ελευθερίας δεν μπορεί να εκδίδεται, παρά μόνον εάν δεν υπάρχει κανένα άλλο λιγότερο επαχθές μέτρο που να παρέχει τη δυνατότητα επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού, γεγονός που εναπόκειται, επίσης, στο

εθνικό δικαστήριο να εξακριβώσει. Διευκρίνισε δε ότι η παράβαση της Οδηγίας 2008/50/ΕΚ μπορεί, εξάλλου, να διαπιστωθεί από το Δικαστήριο στο πλαίσιο προσφυγής λόγω παράβασης κράτους μέλους ή να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του κράτους μέλους προς αποκατάσταση της ζημίας που προκύπτει από τον λόγο αυτό.

Λαμβάνοντας υπόψη τις ανωτέρω σκέψεις, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι το δίκαιο της Ένωσης, ιδίως το άρθρο 47 εδ. α' του Χάρτη, έχει την έννοια ότι, σε περιπτώσεις που χαρακτηρίζονται από διαρκή άρνηση εθνικής αρχής να συμμορφωθεί προς δικαστική απόφαση που της επιβάλλει μια σαφή, συγκεκριμένη και ανεπιφύλακτη υποχρέωση απορρέουσα από το δίκαιο αυτό, ιδίως από την Οδηγία 2008/50/ΕΚ, εναπόκειται στο αρμόδιο εθνικό δικαστήριο να διατάξει προσωπική κράτηση σε βάρος δημόσιων λειτουργών που ασκούν δημόσια εξουσία όταν, στις διατάξεις του εσωτερικού δικαίου, υφίσταται νομική βάση για την επιβολή ενός τέτοιου καταναγκαστικού μέτρου, η οποία είναι αρκούντως προσβάσιμη, ακριβής και προβλέψιμη στην εφαρμογή της, και εφόσον ο επιβαλλόμενος λόγω μιας τέτοιας απόφασης περιορισμός του δικαιώματος στην ελευθερία, το οποίο διασφαλίζεται με το άρθρο 6 του Χάρτη, ικανοποιεί τις λοιπές προϋποθέσεις που τίθενται συναφώς στο άρθρο 52 παρ. 1 αυτού. Αντιθέτως, εάν δεν υφίσταται τέτοια έννομη βάση στο εσωτερικό δίκαιο, το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει στο δικαστήριο αυτό να προσφύγει σε ένα τέτοιο μέτρο.

► Συμμετοχή του κοινού στην περιβαλλοντική αδειοδότηση και πρόσβαση στη δικαιοσύνη

Η διεξαγωγή της διαδικασίας συμμετοχής του κοινού στην περιβαλλοντική αδειοδότηση στην έδρα της περιφέρειας και όχι του δήμου όπου βρίσκεται ο τόπος υλοποίησης του έργου επιτρέπεται, μόνον, εφόσον, με τους συγκεκριμένους όρους συμμετοχής, διασφαλίζεται η ουσιαστική τήρηση των δικαιωμάτων του κοινού. Η προθεσμία άσκησης ενδίκου βοηθήματος δεν εκκινεί από τη δημοσιοποίηση της περιβαλλοντικής έγκρισης του έργου στο διαδίκτυο εάν, προηγουμένως, οι προσφεύγοντες δεν είχαν τη δυνατότητα επαρκούς ενημέρωσης για τη διαδικασία αδειοδότησης

προδικαστική παραπομπή – περιβάλλον – εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων στο περιβάλλον – συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψεως αποφάσεων και πρόσβαση στη δικαιοσύνη – αφετηρία προθεσμιών για την άσκηση προσφυγής

ΔΕΕ C-280/18, Flausch κ.λπ., 07.11.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: M. Safjan, Εισηγητής: J.-C. Bonichot, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2019:928 – Προδικαστική παραπομπή

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υπόθεσης, το Δικαστήριο παρείχε ερμηνευτικές κατευθύνσεις αναφορικά με τον τρόπο που θα πρέπει να ενημερώνεται το κοινό όταν καλείται να συμμετέχει στη διαδικασία έγκρισης ενός έργου, στο πλαίσιο εκτίμησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων και αναφορικά με τον ενδεδειγμένο τρόπο γνωστοποίησης, στη συνέχεια, ότι το έργο έχει εγκριθεί. Αντικείμενο της προδικαστικής απόφασης αποτέλεσαν, ειδικότερα, τα άρθρα 6 και 11 της Οδηγίας 2011/92/ΕΕ (στο εξής, Οδηγία ΕΠΕ) για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον τα οποία ρυθμίζουν, αφενός, τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης περιβαλλοντικών αποφάσεων και τον τρόπο ενημέρωσής του (άρθρο 6 παρ. 2 έως 5) και, αφετέρου, την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τον έλεγχο πράξεων ή παραλείψεων που εμπίπτουν στις διατάξεις της εν λόγω Οδηγίας (άρθρο 11).

Τα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης αφορούν το σχέδιο δημιουργίας σύνθετου τουριστικού καταλύματος στην Ίο, το οποίο προβλέπει την ανέγερση ξενοδοχείου που συνοδεύεται από υποστηρικτικά έργα (τεχνητές παραλίες, οδικό δίκτυο, κέντρο αναζωογόνησης κ.λπ.). Για το έργο αυτό, το οποίο σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία (άρθρο 1 παρ. 1 Ν. 4014/2011 για την περιβαλλοντική αδειοδότηση) ανήκει στην κατηγορία Α, εκπονήθηκε μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων (στο εξής, ΜΠΕ). Στις 2 Αυγούστου 2013, δημοσιεύτηκε σε τοπική εφημερίδα της Σύρου και αναρτήθηκε στο κατάστημα της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου που βρίσκεται στη Σύρο, πρόσκληση προς κάθε ενδιαφερόμενο προκειμένου να λάβει γνώση και να διατυπώσει τις απόψεις του επί της ΜΠΕ, ο φάκελος της οποίας τηρείται, επίσης, στη Σύρο όπου επρόκειτο να διενεργηθεί η διαβούλευση. Ακολούθως, στις 8 Αυγούστου 2014, εκδόθηκε κοινή υπουργική απόφαση με την οποία εγκρίθηκε η δημιουργία του εν λόγω σύνθετου τουριστικού καταλύματος στην Ίο, καθώς και οι περιβαλλοντικοί όροι που ισχύουν στην περίπτωση του. Στις 11 Αυγούστου 2014, η απόφαση αναρτήθηκε στη Διαύγεια και, στις 14 Αυγούστου του ίδιου έτους, αναρτήθηκε στον οικείο ιστότοπο του Υπουργείου Περιβάλλοντος. Εν συνεχεία, στις 19 Φεβρουαρίου 2016, τρία φυσικά πρόσωπα, κύριοι ακινήτων στην Ίο και κάτοικοι εξωτερικού, άσκησαν αίτηση ακύρωσης κατά της υπουργικής απόφασης, ισχυριζόμενοι ότι έλαβαν γνώση της συγκεκριμένης απόφασης έγκρισης περιβαλλοντικών όρων μόλις στις 22 Δεκεμβρίου 2015, όταν αντιλήφθηκαν την εκτέλεση εργασιών για το τουριστικό κατάλυμα. Στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας παρενέβη η δικαιούχος του έργου εταιρία, η οποία προέβαλε ένσταση εκπρόθεσμης άσκησης της αίτησης ακύρωσης, καθώς ασκήθηκε μετά την πάροδο εξήντα ημερών από την ανάρτησή της στον δικτυακό τόπο του Υπουργείου Περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό, το Συμβούλιο Επικρατείας αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία, υποβάλλοντας

στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα. Με το πρώτο εξ αυτών διερωτάται εάν, το άρθρο 6 της Οδηγίας ΕΠΕ έχει την έννοια ότι κράτος μέλος δύναται να διεξάγει τις σχετικές με ορισμένο έργο διαδικασίες συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην έδρα της αρμόδιας περιφερειακής διοικητικής αρχής και όχι στον Δήμο όπου βρίσκεται ο τόπος υλοποίησης του έργου αυτού. Επιπλέον, με το δεύτερο ερώτημα, το Συμβούλιο Επικρατείας ζητεί να διευκρινισθεί εάν, λαμβανομένης υπόψη της απάντησης στο πρώτο ερώτημα, τα άρθρα 9 και 11 της Οδηγίας ΕΠΕ έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε ρύθμιση, όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης, στην οποία προβλέπεται ότι η δημοσιοποίηση της έγκρισης έργου διά της ανάρτησης σε ειδικό ιστότοπο αποτελεί την αφετηρία προθεσμίας εξήντα ημερών για την άσκηση ενδίκου βοηθήματος.

Αποφαινόμενο επί του πρώτου ερωτήματος, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το άρθρο 6 παρ. 5 της Οδηγίας ΕΠΕ καταλείπει, ρητά, στα κράτη μέλη τη μέριμνα για τον καθορισμό των επιμέρους, διαδικαστικών όρων, τόσο της ενημέρωσης όσο και της διαβούλευσης του ενδιαφερόμενου κοινού υπό τον όρο, πάντοτε, τήρησης των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Ωστόσο, αναφορικά με την τήρηση της αρχής της αποτελεσματικότητας, το ΔΕΕ έθεσε, εν προκειμένω, ορισμένα ζητήματα. Πρώτον, υπογράμμισε ότι, θα πρέπει να παρέχονται πραγματικές δυνατότητες στο ενδιαφερόμενο κοινό για έγκαιρη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης περιβαλλοντικών αποφάσεων. Τούτο συνεπάγεται ότι, δεν αρκεί οποιαδήποτε μορφή ανακοίνωσης αλλά θα πρέπει να χρησιμοποιούνται πρόσφορα μέσα ενημέρωσης του κοινού προκειμένου να διασφαλίζεται η επαρκής ενημέρωση και η έγκαιρη συμμετοχή του στη διαδικασία, γεγονός το οποίο εναπόκειται στο εκάστοτε εθνικό δικαστήριο να εξακριβώσει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, δεδομένου ότι η πλειονότητα των ενδιαφερομένων είναι κάτοικοι της Ίου ή έχουν ακίνητα στο νησί αυτό, η ανάρτηση της επίμαχης ΜΠΕ στο κατάστημα της Περιφέρειας στη Σύρο, έστω και συνοδευόμενη από δημοσίευση σε τοπικό έντυπο της Σύρου, η οποία, μάλιστα, δεν προκύπτει ότι έχει ευρύτατη κυκλοφορία και αναγνωσιμότητα στην Ίο, δεν φαίνεται να συμβάλλει, επαρκώς, στην ενημέρωση του ενδιαφερόμενου κοινού. Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε, συναφώς, ότι οι συνθήκες πρόσβασης στον φάκελο της διαδικασίας συμμετοχής πρέπει να παρέχουν στο ενδιαφερόμενο κοινό τη δυνατότητα να ασκεί τα δικαιώματά του κατά τρόπο αποτελεσματικό, γεγονός που αυτονόητα προϋποθέτει και τη δυνατότητα ευχερούς πρόσβασης στον εν λόγω φάκελο. Ενδεχόμενες δυσχέρειες μπορούν, πάντως, να δικαιολογηθούν από την ύπαρξη δυσανάλογης διοικητικής επιβάρυνσης της αρμόδιας αρχής. Μολονότι απόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει εάν τηρήθηκαν οι απαιτήσεις αυτές, στη συγκεκριμένη περίπτωση θα πρέπει να ληφθεί, ιδίως,

υπόψη, η προσπάθεια που έπρεπε να καταβάλλει το ενδιαφερόμενο κοινό για να μεταβεί ακτοπλοϊκώς από την Ίο στη Σύρο, δεδομένου ότι το ταξίδι διαρκεί αρκετές ώρες και το κόστος της μετάβασης δεν είναι αμελητέο. Συνακόλουθα, το ΔΕΕ αποφάνθηκε, συναφώς, ότι, το άρθρο 6 της Οδηγίας ΕΠΕ έχει την έννοια ότι, δεν επιτρέπει σε κράτος μέλος να διεξάγει τις σχετικές με έργο διαδικασίες συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην έδρα της αρμόδιας περιφερειακής διοικητικής αρχής και όχι στον Δήμο όπου βρίσκεται ο τόπος υλοποίησης του έργου αυτού, όταν οι συγκεκριμένοι όροι διεξαγωγής δεν διασφαλίζουν την ουσιαστική τήρηση των δικαιωμάτων του ενδιαφερομένου κοινού, στοιχείο του οποίου η διακρίβωση απόκειται στο αιτούν δικαστήριο.

Στο πλαίσιο της απάντησής του στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο διευκρίνισε, καταρχάς, ότι το άρθρο 11 της Οδηγίας ΕΠΕ τυγχάνει εφαρμογής σε περίπτωση όπως η επίμαχη της κύριας δίκης, μολονότι το ένδικο βοήθημα αφορά αποκλειστικά την απόφαση της αδειοδότησης και όχι ζητήματα συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Πράγματι, το άρθρο 11 παρ. 2 της Οδηγίας ΕΠΕ ορίζει ότι τα κράτη μέλη καθορίζουν το στάδιο της διαδικασίας κατά το οποίο είναι δυνατόν να προσβάλλονται αποφάσεις, πράξεις ή παραλείψεις που προβλέπονται στο άρθρο 11 παρ. 1 της Οδηγίας αυτής. Σύμφωνα δε με το ελληνικό δίκαιο, ενδεχόμενες πλημμέλειες σχετικές με τη συμμετοχή του κοινού πρέπει να εγείρονται στο πλαίσιο της αίτησης ακύρωσης της τελικής απόφασης περί αδειοδότησης. Περαιτέρω, δεδομένου ότι στην Οδηγία ΕΠΕ δεν προβλέπεται κανένας κανόνας σχετικός με την αφετηρία και τον υπολογισμό των προθεσμιών για την άσκηση ενδίκου βοηθήματος, διαπιστώνεται ότι βούληση του νομοθέτη της Ένωσης ήταν τα ζητήματα αυτά να καταλείπονται στη διαδικαστική αυτονομία των κρατών μελών, τηρουμένων των αρχών της ισοδυναμίας και την αποτελεσματικότητας. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο δεν πρέπει να διατηρεί αμφιβολίες ως προς την αρχή της αποτελεσματικότητας όσον αφορά την ανάρτηση της απόφασης στο διαδίκτυο ή την ύπαρξη προθεσμίας για την άσκηση ενδίκου βοηθήματος. Πράγματι, το άρθρο 6 παρ. 2 της Οδηγίας ΕΠΕ μνημονεύει ρητά τα ηλεκτρονικά μέσα, εφόσον αυτά είναι διαθέσιμα, ως τρόπο ενημέρωσης του κοινού. Όσον αφορά τις προθεσμίες άσκησης ενδίκου βοηθήματος, γίνεται δεκτό ότι ο καθορισμός εύλογων, αποκλειστικών προθεσμιών για την άσκηση ενδίκου βοηθήματος είναι συμβατός με την αρχή της αποτελεσματικότητας, χάριν της ασφάλειας δικαίου η οποία προστατεύει τόσο τον ενδιαφερόμενο όσο και την οικεία διοικητική αρχή, έστω και εάν, εξ ορισμού, η παρέλευση των εν λόγω προθεσμιών συνεπάγεται την απόρριψη, εν όλω ή εν μέρει, του ασκηθέντος ενδίκου βοηθήματος. Ειδικότερα, το Δικαστήριο δεν θεωρεί υπέρμετρη δυσχέρεια την επιβολή προθεσμιών άσκησης ενδίκου βοηθήματος των οποίων

αφετηρία είναι η ημερομηνία κατά την οποία ο ενδιαφερόμενος έλαβε ή τουλάχιστον όφειλε να έχει λάβει γνώση της γνωστοποίησης. Αντίθετα, δεν θα ήταν συμβατό με την αρχή της αποτελεσματικότητας να αντιτάσσεται σε ορισμένο πρόσωπο η προθεσμία σε περίπτωση κατά την οποία η συμπεριφορά των εθνικών αρχών, σε συνδυασμό με την ύπαρξη της προθεσμίας, θα είχε ως συνέπεια να στερεί από το πρόσωπο αυτό κάθε δυνατότητα να επικαλεσθεί τα δικαιώματά του ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, δηλαδή σε περίπτωση κατά την οποία η εκπρόθεσμη άσκηση του ενδίκου βοηθήματος οφείλεται σε συμπεριφορά των αρχών. Το ΔΕΕ επανέλαβε, στο σημείο αυτό ότι το ενδιαφερόμενο κοινό πρέπει να ενημερώνεται επαρκώς και εγκαίρως για τη διαδικασία αδειοδότησης και για τις δυνατότητές του συμμετοχής σε διαβούλευση. Εάν τούτο δεν συμβαίνει, όμως, τα μέλη του ενδιαφερόμενου κοινού δεν μπορούν να αναμένουν ότι θα ενημερωθούν για την τελική απόφαση περί αδειοδότησης. Τούτο ισχύει, ιδίως, στην υπόθεση της κύριας δίκης. Πράγματι, απλώς και μόνον η δυνατότητα εκ των υστέρων πρόσβασης σε απόφαση περί αδειοδότησης στον ιστότοπο του Υπουργείου Περιβάλλοντος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ικανοποιητική υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας, δεδομένου ότι, ελλείψει επαρκούς πληροφόρησης όσον αφορά την έναρξη της διαδικασίας συμμετοχής του κοινού, ουδείς μπορεί να θεωρηθεί ότι πρέπει να ενημερώνεται για τη δημοσίευση της αντίστοιχης τελικής απόφασης. Κατά συνέπεια, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι τα άρθρα 9 και 11 της Οδηγίας ΕΠΕ έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε ρύθμιση, όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να αντιτάσσεται σε μέλη του ενδιαφερόμενου κοινού προθεσμία για την άσκηση ενδίκου βοηθήματος της οποίας αφετηρία συνιστά η δημοσιοποίηση της έγκρισης έργου διά της ανάρτησης στο διαδίκτυο, όταν τα μέλη αυτά του ενδιαφερόμενου κοινού δεν είχαν προηγουμένως τη δυνατότητα να ενημερωθούν επαρκώς για τη διαδικασία αδειοδότησης σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 2 της Οδηγίας αυτής.

VII. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Επιμ.: Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου

► Ηλεκτρική ενέργεια

Χρηματοδοτική εισφορά η οποία επιβάλλεται σε επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας για τη χρηματοδότηση σχεδίων εξοικονόμησης ενέργειας και ενεργειακής αποδοτικότητας τα οποία διαχειρίζεται δημόσια αρχή δεν συνιστά υποχρέωση παροχής ΥΚΩ

προδικαστική παραπομπή – εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – κοινοί κανόνες – Οδηγία 2003/54/ΕΚ – άρθρο 3 παρ. 2 – Οδηγία 2009/72/ΕΚ – άρθρο 3 παρ. 2 – υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας – έννοια – Εθνική ρύθμιση – χρηματοδότηση των σχεδίων ενεργειακής αποδοτικότητας – καθορισμός παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας – υποχρεωτική εισφορά

ΔΕΕ C-523/18, Engie Cartagena, 19.12.2019, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2019:1129 – Προδικαστική παραπομπή

Με την παρούσα αίτηση προδικαστικής απόφασης, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να διευκρινίσει τον ορισμό της έννοιας της υποχρέωσης παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας (στο εξής, υποχρέωση παροχής ΥΚΩ) της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ που αφορά τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας.

Αναφορικά με τα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης, η ισπανική εταιρία παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Engie Cartagena προσέφυγε ενώπιον του ανώτερου, ειδικού δικαστηρίου της Ισπανίας, αμφισβητώντας τη νομιμότητα εισφοράς που της επιβλήθηκε με σκοπό τη χρηματοδότηση εθνικού προγράμματος δράσης για την ενεργειακή εξοικονόμηση και αποδοτικότητα. Η εισφορά αυτή, η οποία επιβλήθηκε και σε άλλες εθνικές εταιρίες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, είχε ως νόμιμο έρεισμα εθνική νομοθεσία που αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στην αντιμετώπιση του τιμολογιακού ελλείμματος στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας. Η Engie Cartagena αμφισβήτησε το ποσό με το οποίο πρέπει να επιβαρυνθεί, ύψους 3.105.000 ευρώ, υποστηρίζοντας, ειδικότερα, ότι η επίμαχη νομοθεσία δεν πληροί τα κριτήρια και τις αρχές που καθιερώθηκαν με τις αποφάσεις C-265/08, *Federutility κ.λπ.*, 20.04.2010, ECLI:EU:C:2010:205 και C-121/15, *ANODE*, 07.09.2016, ECLI:EU:C:2016:637, οι οποίες διέπουν την επιβολή υποχρεώσεων παροχής ΥΚΩ. Το εθνικό δικαστήριο έχοντας αμφιβολίες ως προς το κατά πόσο η επίμαχη υποχρεωτική εισφορά συνάδει με το ενωσιακό δίκαιο υπέβαλε στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα. Ειδικότερα, το ΔΕΕ κλήθηκε να απαντήσει εάν το άρθρο 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι, χρηματοδοτική εισφορά η οποία επιβάλλεται σε ορισμένες επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας για τη χρηματοδότηση σχεδίων εξοικονόμησης ενέργειας και ενεργειακής αποδοτικότητας τα οποία διαχειρίζεται δημόσια αρχή, συνιστά υποχρέωση παροχής ΥΚΩ εμπόπτουσα στη διάταξη αυτή. Το Δικαστήριο ερωτήθηκε, επίσης, στην περίπτωση που η ανωτέρω πρόβλεψη συνιστά, πράγματι, υποχρέωση παροχής ΥΚΩ, εάν αυτή η υποχρέωση παρίσταται σαφής, διαφανής, αμερόληπτη και επαληθεύσιμη.

Αποφαινόμενο επί των προδικαστικών ερωτημάτων, το Δικαστήριο επισήμανε αρχικά ότι, κατά το άρθρο 3 παρ.

2 της Οδηγίας 2009/72/EK, λαμβανομένου υπόψη και του άρθρου 106 ΣΛΕΕ, τα κράτη μέλη μπορούν να επιβάλλουν στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, χάριν του γενικού οικονομικού συμφέροντος, υποχρεώσεις παροχής ΥΚΩ οι οποίες μπορούν να αφορούν την ασφάλεια, συμπεριλαμβανομένης της ασφάλειας του εφοδιασμού, την τακτική παροχή, την ποιότητα και τις τιμές παροχής, καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος. Οι υποχρεώσεις αυτές πρέπει να ορίζονται σαφώς, να είναι διαφανείς, αμερόληπτες και επαληθεύσιμες και να διασφαλίζουν την ισότιμη πρόσβαση των επιχειρήσεων ηλεκτρικής ενέργειας της Ένωσης στους εθνικούς καταναλωτές. Αναφορικά δε με την έννοια των ΥΚΩ, δεδομένου ότι η διάταξη του άρθρου 3 παρ. 2 της Οδηγίας δεν παραπέμπει στα εθνικά δίκαια, γίνεται δεκτό ότι περιέχει αυτοτελή έννοια του ενωσιακού δικαίου η οποία χρήζει ενιαίας ερμηνείας. Ειδικότερα, από το ότι, κατά το γράμμα της συγκεκριμένης διάταξης, τα κράτη μέλη μπορούν να επιβάλλουν, χάριν του γενικού οικονομικού συμφέροντος, υποχρεώσεις παροχής ΥΚΩ στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, μπορεί να συναχθεί ότι οι υποχρεώσεις αυτές πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να οδηγούν τις εν λόγω επιχειρήσεις στο να συμβάλλουν οι ίδιες στην επίτευξη του σκοπού γενικού οικονομικού συμφέροντος που καθορίζεται από το οικείο κράτος μέλος. Επιπλέον, ελλείψει ορισμού της έννοιας της υποχρέωσης παροχής ΥΚΩ στην Οδηγία 2009/72/EK, το Δικαστήριο επικαλέστηκε ως χρήσιμο, πλαίσιο αναφοράς και άλλες πράξεις του παραγώγου ενωσιακού δικαίου. Συγκεκριμένα, επικαλέστηκε, συναφώς, το άρθρο 2 στοιχείο ε' του Κανονισμού (ΕΚ) 1370/2007 για τις μεταφορές καθώς και το άρθρο 2 σημείο 14 του Κανονισμού (ΕΕ) 2017/352 για την παροχή λιμενικών υπηρεσιών. Από τις διατάξεις αυτές συνάγεται ότι η έννοια των υποχρεώσεων παροχής ΥΚΩ την οποία προέκρινε ο νομοθέτης της Ένωσης για τους σκοπούς της εφαρμογής των Κανονισμών αυτών αφορά υποχρεώσεις που επιβάλλονται από τις δημόσιες αρχές σε επιχειρηματία ο οποίος, εάν ελάμβανε αποκλειστικά υπόψη τα δικά του εμπορικά συμφέροντα, δεν θα αναλάμβανε ή δεν θα αναλάμβανε στην ίδια έκταση ή με τους αυτούς όρους τέτοιες υποχρεώσεις.

Επομένως, δεδομένου τόσο του γράμματος του άρθρου 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/EK όσο και του ορισμού της έννοιας των υποχρεώσεων παροχής ΥΚΩ όπως διτυπώνεται, κατά παρεμφερή τρόπο, στο πλαίσιο των πράξεων αυτών που εκδίδονται σε τομείς διαφορετικούς από εκείνον της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, η εν λόγω έννοια, κατά το άρθρο 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/EK, αντιστοιχεί σε μέτρα δημόσιας παρέμβασης στη λειτουργία της συγκεκριμένης αγοράς, τα οποία επιβάλλουν σε επιχειρήσεις του τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, προς τον σκοπό της επίδιξης γενικού οικονομικού συμφέροντος, την υποχρέωση να δραστηριοποιούνται στην

εν λόγω αγορά βάσει κριτηρίων επιβαλλόμενων από τις δημόσιες αρχές. Κατά συνέπεια, η ελευθερία των επιχειρήσεων αυτών να δραστηριοποιούνται στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας περιορίζεται υπό την έννοια ότι, με γνώμονα αποκλειστικά τα εμπορικά συμφέροντά τους, οι επιχειρήσεις αυτές δεν θα προμήθευαν ορισμένα αγαθά ή υπηρεσίες ή δεν θα τα προμήθευαν στην ίδια έκταση ή με τους αυτούς όρους.

Το Δικαστήριο υπογράμμισε, επίσης, ότι ο ορισμός αυτός της έννοιας των υποχρεώσεων παροχής ΥΚΩ συνάδει και με το σύστημα που καθιερώνει η Οδηγία 2009/72/EK. Πράγματι, όπως προκύπτει από τη γενική οικονομία της, η Οδηγία αυτή επιδιώκει την επίτευξη μιας πλήρως και πραγματικά ανοικτής και ανταγωνιστικής εσωτερικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας στην οποία όλοι οι καταναλωτές μπορούν να επιλέγουν ελεύθερα τους προμηθευτές τους και στην οποία όλοι οι προμηθευτές μπορούν ελεύθερα να προμηθεύουν τους πελάτες τους με τα προϊόντα τους. Στο πλαίσιο αυτό, όμως, η Οδηγία επιτρέπει στα κράτη μέλη, υπό την επιφύλαξη των προϋποθέσεων που ορίζει, να επιβάλλουν, χάριν του γενικού οικονομικού συμφέροντος, υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας, οι οποίες θίγουν την ελευθερία των ενδιαφερομένων επιχειρηματιών να δραστηριοποιούνται στη σχετική αγορά και, κατ' αυτόν τον τρόπο, επηρεάζουν τον ανοιχτό ανταγωνισμό στην αγορά αυτή. Ακριβώς επειδή οι υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας είναι ικανές να επιφέρουν περιορισμούς στην επίτευξη μιας πλήρως και πραγματικά ανοικτής και ανταγωνιστικής εσωτερικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, ο νομοθέτης της Ένωσης επέβαλε στα κράτη μέλη προϋποθέσεις τις οποίες πρέπει να τηρούν οσάκις επιβάλλουν τέτοιες υποχρεώσεις στους επιχειρηματίες. Ειδικότερα, κατά το άρθρο 3 παρ. 2 της ως άνω Οδηγίας, οι εν λόγω υποχρεώσεις πρέπει να ορίζονται σαφώς, να είναι διαφανείς, αμερόληπτες και επαληθεύσιμες και να διασφαλίζουν την ισότιμη πρόσβαση των επιχειρήσεων ηλεκτρικής ενέργειας της Ένωσης στους εθνικούς καταναλωτές.

Στην ένδικη περίπτωση επιβολής υποχρεωτικής εισφοράς, ο εθνικός νομοθέτης επιθυμούσε να μειώσει το τιμολογιακό έλλειμμα του τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, αποφεύγοντας να επιβαρύνει με τη χρηματοδότηση της μείωσης ολόκληρο το σύστημα ηλεκτρικής ενέργειας και, επομένως, τους καταναλωτές. Το αιτούν δικαστήριο διευκρίνισε δε ότι, τα έσοδα από την εισφορά αυτή χρησιμοποιούνται για τη χρηματοδότηση των σχεδίων δράσης τα οποία διαχειρίζεται το IDAE, φορέας δημοσίου δικαίου με σκοπό τη διαχείριση και την ανάπτυξη πολιτικών εξοικονόμησης και διατήρησης της ενέργειας, γεγονός το οποίο, κατά την άποψη της προσφεύγουσας εταιρίας, επιβεβαιώνει ότι ο επιδιωκόμενος με την υποχρεωτική εισφορά σκοπός είναι η προστασία του περιβάλλοντος και η εξοικονόμηση ενέργειας.

Ωστόσο, το ΔΕΕ έκρινε, συναφώς, ότι, από τη στιγμή που η εν λόγω υποχρεωτική εισφορά δεν επιβάλλει στις οικείες επιχειρήσεις καμία απαίτηση που να περιορίζει την ελευθερία τους να δραστηριοποιούνται στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, μια τέτοια εισφορά δεν μπορεί να εμπίπτει στην κατά το άρθρο 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ έννοια των υποχρεώσεων παροχής ΥΚΩ. Ειδικότερα, με την επιβολή της εισφοράς αυτής, οι εν λόγω επιχειρήσεις ουδόλως παροτρύνονται να προμηθεύσουν ορισμένα αγαθά ή υπηρεσίες τα οποία δεν θα προμήθευαν ή δεν θα προμήθευαν στην ίδια έκταση ή με τους αυτούς όρους εάν είχαν λάβει υπόψη αποκλειστικά τα εμπορικά συμφέροντά τους. Το γεγονός δε ότι τα έσοδα της υποχρεωτικής εισφοράς μεταβιβάζονται σε ταμείο που διαχειρίζεται δημόσιος φορέας επιφορτισμένος με την εφαρμογή μέτρων διαχείρισης και εξοικονόμησης ενέργειας δεν συνεπάγεται ότι οι επιχειρηματίες οι οποίοι καταβάλλουν την εν λόγω εισφορά φέρουν υποχρέωση παροχής ΥΚΩ. Εξάλλου, δεν εξετάζεται, εν προκειμένω, η επιβολή υποχρέωσης παροχής ΥΚΩ στο IDAE το οποίο επιδιώκει, ενδεχομένως, σκοπό γενικού οικονομικού συμφέροντος αλλά στις επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας. Τυχόν αποδοχή της άποψης της προσφεύγουσας εταιρίας θα σήμαινε ότι οποιαδήποτε προβλεπόμενη από την εθνική νομοθεσία και επιβαλλόμενη σε επιχειρηματίες στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας υποχρέωση χρηματοδοτικής εισφοράς θα συνιστούσε, βάσει του προορισμού και μόνον του τελικού προϊόντος της εισφοράς αυτής, υποχρέωση παροχής ΥΚΩ, κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ, γεγονός που προδήλως θα υπερέβαινε το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω έννοιας, όπως αυτή χρησιμοποιείται από τον νομοθέτη της Ένωσης στο πλαίσιο της ως άνω διάταξης. Τέλος, το ΔΕΕ έκρινε ότι, παρά τα όσα υποστηρίζει η Engie Cartagena, η υποχρεωτική εισφορά είναι διαφορετική από τις εθνικού χαρακτήρα υποχρεώσεις τις οποίες αφορούσαν οι υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι αποφάσεις *Federutility κ.λπ., ENEL* (C-242/10, 21.12.2011, ECLI:EU:C:2011:861), καθώς και *ANODE*. Ειδικότερα, οι υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι αποφάσεις αυτές αφορούσαν εθνικά μέτρα που επέβαλαν, αντίστοιχα, απαιτήσεις σχετικά με τις τιμές αναφοράς για την παροχή φυσικού αερίου, σχετικά με τη διαμόρφωση των προσφορών προμήθειας ηλεκτρικού ρεύματος και σχετικά με τα προκαθορισμένα τιμολόγια πώλησης φυσικού αερίου. Επομένως, τα μέτρα αυτά, στο σύνολό τους, καθόριζαν τους όρους προμήθειας αγαθών ή υπηρεσιών από τις οικείες επιχειρήσεις.

Βάσει των ανωτέρω σκέψεων, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι, χρηματοδοτική εισφορά η οποία επιβάλλεται σε ορισμένες επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας για τη χρηματοδότηση σχεδίων εξοικονόμησης ενέργειας και ενεργειακής απο-

δοτικότητας, τα οποία διαχειρίζεται δημόσια αρχή, δεν συνιστά υποχρέωση παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας εμπόπτουσα στη διάταξη αυτή.

VIII. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις Συνθήκες κράτησης στο κράτος μέλος έκδοσης ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης και απαίτηση ελάχι- στου προσωπικού χώρου

προδικαστική παραπομπή – αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – λόγοι άρνησης εκτέλεσης – άρθρο 4 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης – συνθήκες κρατήσεως στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος – εκτίμηση εκ μέρους της δικαστικής αρχής εκτέλεσης – κριτήρια

ΔΕΕ C-128/18, Dorobantu, 15.10.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2019:857 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, Χάρτης), καθώς και της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών. Η εν λόγω αίτηση υποβλήθηκε από το ανώτερο περιφερειακό δικαστήριο του Αμβούργου (Γερμανία) στο πλαίσιο της εκτέλεσης στη Γερμανία ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης εκδοθέντος στις 12 Αυγούστου 2016 από το *Judecătoria Medgidia* (πλημμελειοδικείο *Medgidia*, Ρουμανία) εις βάρος του *Dumitru-Tudor Dorobantu*, με σκοπό την άσκηση ποινικών διώξεων στη Ρουμανία.

Ο D.T. Dorobantu αντιτάχθηκε στην εκτέλεση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης σε βάρος του και στην παράδοσή του στις ρουμανικές αρχές, επικαλούμενος την ύπαρξη συστημικών πλημμελειών στο κράτος μέλος αυτό σχετικά με τις συνθήκες κράτησης και, ιδίως, την παραβίαση της απαίτησης ελάχιστου χώρου 3 τ.μ. για κάθε κρατούμενο. Το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και απέστειλε αίτηση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο διερωτώμενο επί της ουσίας, πρώτον, για την ένταση και την έκταση του ελέγχου σχετικά με τις συνθήκες κράτησης στα σωφρονιστικά καταστήματα του κράτους μέλος έκ-

δοσης του εντάλματος, δεύτερον, για τις προϋποθέσεις διαπίστωσης παραβίασης της απαίτησης περί ύπαρξης ελάχιστου χώρου ανά κρατούμενο σε κελί σωφρονιστικού καταστήματος, τρίτον, για το εάν η ύπαρξη νομοθετικών και διαρθρωτικών μέτρων για τη βελτίωση του ελέγχου των συνθηκών κράτησης στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στο πλαίσιο της ως άνω εκτίμησης και, τέταρτον, για το εάν η τυχόν μη τήρηση, από το οικείο κράτος μέλος, των ελάχιστων απαιτήσεων σχετικά με τις συνθήκες κράτησης δύναται να σταθμιστεί με εκτιμήσεις που αφορούν την αποτελεσματικότητα της δικαστικής συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις, καθώς και με τις αρχές της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και της αμοιβαίας αναγνώρισης.

Ως προς την ένταση και την έκταση του ελέγχου σχετικά με τον κίνδυνο να υποστεί ο ενδιαφερόμενος απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση αντίθετη με το άρθρο 4 του Χάρτη, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η κακή μεταχείριση πρέπει να εμφανίζει έναν ελάχιστο βαθμό σοβαρότητας, του οποίου η εκτίμηση συναρτάται προς το σύνολο των περιστάσεων της υπόθεσης, ιδίως δε από τη διάρκεια της μεταχείρισης, τις σωματικές και πνευματικές της επιπτώσεις, καθώς και, σε ορισμένες περιπτώσεις, προς το φύλο, την ηλικία και την κατάσταση της υγείας του. Επιπλέον, ο έλεγχος τον οποίο οφείλει να διενεργήσει η προαναφερθείσα αρχή, δεδομένου ότι πρέπει να είναι συγκεκριμένος και ακριβής, δεν αφορά τις γενικές συνθήκες κράτησης εντός του συνόλου των σωφρονιστικών καταστημάτων του ως άνω κράτους μέλους στα οποία το ενδιαφερόμενο πρόσωπο ενδέχεται να κρατηθεί.

Ως προς τον προσωπικό χώρο που διαθέτει ο κρατούμενος εντός του σωφρονιστικού καταστήματος, το Δικαστήριο, παραπέμποντας στη σχετική με το άρθρο 3 ΕΣΔΑ νομολογία του ΕΔΔΑ, επισημαίνει την ύπαρξη ισχυρού τεκμηρίου παραβίασης του άρθρου 4 του Χάρτη στην περίπτωση που ο προσωπικός χώρος του κρατούμενου είναι μικρότερος από 3 τ.μ. Ωστόσο, το τεκμήριο αυτό μπορεί να ανατραπεί εφόσον, πρώτον, οι μειώσεις προσωπικού χώρου σε σχέση με το ελάχιστο απαιτούμενο όριο των 3 τ.μ. είναι σύντομες, περιστασιακές και ήσσονος σημασίας, δεύτερον, συνδυάζονται με επαρκή ελευθερία κίνησης εκτός του θαλάμου και με κατάλληλες εκτός θαλάμου δραστηριότητες και, τρίτον, το σωφρονιστικό κατάστημα παρέχει, εν γένει, αξιοπρεπείς συνθήκες κράτησης και ο ενδιαφερόμενος δεν υπόκειται στην επίδραση άλλων στοιχείων τα οποία θεωρούνται ως περιστάσεις που επιτείνουν τις κακές συνθήκες κράτησης.

Ως προς το τρίτο ερώτημα, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι ακόμη και εάν στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος προβλέπονται ένδικα βοηθήματα για τον έλεγχο της νομιμότητας των συνθηκών κράτησης υπό το πρίσμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι δικαστικές αρχές εκτέλεσης εξακολουθούν να υποχρεούνται να διενεργούν εξατομι-

κευμένη εξέταση της κατάστασης κάθε ενδιαφερόμενου προσώπου, προκειμένου να βεβαιώνονται ότι η σχετική με την παράδοση του προσώπου αυτού απόφασή τους δεν θα το εκθέσει στον πραγματικό κίνδυνο να υποστεί, λόγω των ως άνω συνθηκών κράτησης, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση.

Τέλος, εφόσον προκύπτει αποδεδειγμένα κίνδυνος να υποστεί ο εκζητούμενος μεταχείριση αντίθετη με το άρθρο 4 του Χάρτη σε περίπτωση που παραδοθεί στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος, η δικαστική αρχή εκτέλεσης δεν δύναται να βασιστεί σε εκτιμήσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα του συστήματος του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης και τις αρχές της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αναγνώρισης προκειμένου να αποφασίσει την παράδοσή του.

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις Έλλειψη ένδικων μέσων κατά Ευρωπαϊκής Εντολής Έρευνας

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία 2014/41/ΕΕ – ευρωπαϊκή εντολή έρευνας σε ποινικές υποθέσεις – άρθρο 5 παρ. 1 – έντυπο του παραρτήματος Α – ενότητα Ι – έλλειψη ενδίκων μέσων στο κράτος μέλος έκδοσης

ΔΕΕ C-324/17, Gavanozon, 24.10.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: Υ. Bot, ECLI:EU:C:2019:892 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 1 παρ. 4, 6 παρ. 1 στοιχείο α' και 14 της Οδηγίας 2014/41/ΕΕ περί της Ευρωπαϊκής Εντολής Έρευνας σε ποινικές υποθέσεις (στο εξής, ΕΕΕ), η οποία ερμηνεύεται για πρώτη φορά από το Δικαστήριο. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που κινήθηκε από το ποινικό δικαστήριο ειδικών αρμοδιοτήτων (Βουλγαρία) κατά του Ivan Gavanozon, ο οποίος κατηγορείται ότι ηγείται εγκληματικής οργάνωσης και ότι διέπραξε φορολογικές παραβάσεις.

Στο πλαίσιο της κινηθείσας σε βάρος του I. Gavanozon ποινικής διαδικασίας, το αιτούν δικαστήριο διέταξε τη συλλογή νέων αποδείξεων και, συγκεκριμένα, τη διενέργεια ερευνών και κατασχέσεων στις εγκαταστάσεις της τσεχικής εταιρίας X και στην κατοικία του μάρτυρα Υ. Δεδομένου ότι οι εγκαταστάσεις της εταιρίας X και η κατοικία του Ψ βρίσκονται στο έδαφος της Τσεχικής Δημοκρατίας, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να εκδώσει ευρωπαϊκή εντολή έρευνας ζητώντας από τις τσεχικές δικαστικές αρχές να εκτελέσουν τα ως άνω ερευνητικά μέτρα.

Το αιτούν δικαστήριο αντιμετώπισε δυσκολίες κατά τη συμπλήρωση του εντύπου της ΕΕΕ και, συγκεκριμένα,

του πεδίου που αφορά τα διαθέσιμα στο κράτος μέλος έκδοσης της ΕΕΕ ένδικα μέσα. Πιο συγκεκριμένα, κατά το αιτούν δικαστήριο, η βουλγαρική νομοθεσία είναι αντίθετη με το άρθρο 14 της Οδηγίας 2014/41/ΕΕ, καθώς δεν προβλέπει ένδικα μέσα κατά των αποφάσεων με τις οποίες διατάσσονται ερευνητικά μέτρα κατά προσώπων που δεν είναι κατηγορούμενοι, όπως συμβαίνει εν προκειμένω με την εταιρεία Χ και τον μάρτυρα Ψ. Επομένως, το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο.

Το Δικαστήριο, αφού επιβεβαίωσε το παραδεκτό της αίτησης για έκδοση προδικαστικής απόφασης, αναδιτύπωσε τα ερωτήματα που υποβλήθηκαν και διευκρίνισε επί της ουσίας αν η δικαστική αρχή κράτους μέλους οφείλει, κατά την έκδοση ΕΕΕ, να περιγράψει, στη σχετική ενότητα της ΕΕΕ, τα ένδικα μέσα που προβλέπονται ενδεχομένως στο κράτος μέλος της αρχής αυτής κατά της έκδοσης τέτοιας εντολής. Σε αντίθεση, δηλαδή, με τον Γεν. Εισαγγελέα, ο οποίος έκρινε την εθνική ρύθμιση ως αντίθετη με το άρθρο 14 της Οδηγίας 2014/41/ΕΕ, το Δικαστήριο προέβη σε ερμηνεία μόνο του άρθρου 5 της Οδηγίας και σε παροχή οδηγιών προς το εθνικό δικαστήριο για τη συμπλήρωση του εντύπου της ΕΕΕ.

Πιο συγκεκριμένα, διευκρίνισε σχετικά ότι η αρχή έκδοσης του ΕΕΕ δεν οφείλει να παράσχει περιγραφή των διαθέσιμων, με βάση το εθνικό δίκαιο, ένδικων μέσων, παρά μόνο να συμπεριλάβει πληροφορίες για τα όντως ασκηθέντα ένδικα μέσα κατά της ΕΕΕ. Τέλος, επισημαίνει ότι η ερμηνεία αυτή είναι ικανή να διασφαλίσει την πλήρη υλοποίηση του επιδιωκόμενου από την εν λόγω Οδηγία σκοπού, ο οποίος συνίσταται στη διευκόλυνση και επιτάχυνση της δικαστικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών βάσει των αρχών της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αναγνώρισης.

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Εφαρμοστέο δίκαιο επί σύμβασης διαχείρισης συμμετοχής σε ετερόρρυθμη εταιρία και προστασία καταναλωτών

προδικαστική παραπομπή – χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – εφαρμοστέο δίκαιο επί συμβατικών ενοχών – εξαίρεση του δικαίου των εταιριών από το πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης της Ρώμης και του Κανονισμού (ΕΚ) 593/2008 (Ρώμη Ι) – καταπιστευτική σύμβαση μεταξύ επαγγελματία και καταναλωτή με αποκλειστικό αντικείμενο τη διαχείριση συμμετοχής σε ετερόρρυθμη εταιρία

ΔΕΕ C-272/18, Verein für Konsumenteninformation, 03.10.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2019:827 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία διατάξεων της Σύμβασης της Ρώμης για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές, του Κανονισμού (ΕΚ) 593/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Ιουνίου 2008, για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (Ρώμη Ι) καθώς και της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Oberster Gerichtshof (Ανώτατο Δικαστήριο, Αυστρία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Verein für Konsumenteninformation (Ένωση για την πληροφόρηση των καταναλωτών, Αυστρία, στο εξής, VKI) και της TVP Treuhand- und Verwaltungsgesellschaft für Publikumsfonds mbH & Co KG (στο εξής, TVP), εταιρίας γερμανικού δικαίου, σχετικά με τη νομιμότητα ρήτρας επιλογής του εφαρμοστέου δικαίου, την οποία η τελευταία χρησιμοποίησε σε συμβάσεις συναφθείσες με ιδιώτες επενδυτές.

Η TVP ασκεί διαχειριστική δραστηριότητα που συνίσταται στη διαχείριση της συμμετοχής των πελατών της σε ετερόρρυθμη εταιρία. Για την άσκηση των δραστηριοτήτων της συνάπτει καταπιστευτικές συμβάσεις χρησιμοποιώντας τυποποιημένα έντυπα, στα οποία αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι η συναφθείσα σύμβαση διέπεται από το γερμανικό δίκαιο και αρμόδια δικαστήρια για την επίλυση των σχετικών με τη σύμβαση διαφορών είναι τα γερμανικά. Η VKI, ένωση καταναλωτών που νομιμοποιείται να ασκεί αγωγές παράλειψης προκειμένου να προστατεύσει τα συμφέροντα των καταναλωτών που έχουν τη διαμονή τους στην Αυστρία, άσκησε αγωγή παράλειψης ζητώντας να απαγορευθεί στην TVP να χρησιμοποιεί στα τυποποιημένα έντυπα που χρησιμοποιεί για τη σύναψη των καταπιστευτικών συμβάσεων με τους επενδυτές που διαμένουν στην Αυστρία την ως άνω ρήτρα εφαρμοστέου δικαίου. Σύμφωνα με την VKI, οι εν λόγω επενδυτές εμπίπτουν στην έννοια του καταναλωτή και επομένως η χρήση ή επίκληση της συγκεκριμένης ή άλλης ισοδύναμου περιεχομένου ρήτρας συνιστά παραβίαση του δικαίου της Ένωσης. Επιληφθέν ενδίκου μέσου, το αιτούν δικαστήριο ανέστειλε την ενώπιόν του διαδικασία και απέστειλε αίτηση για έκδοση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο.

Με το πρώτο ερώτημά του το εθνικό Δικαστήριο ζητεί επί της ουσίας να διευκρινιστεί εάν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης της Ρώμης και του Κανονισμού Ρώμη Ι καταπιστευτικές συμβάσεις, όπως αυτές στη διαφορά της κύριας δίκης, με αντικείμενο τη διαχείριση συμμετοχής σε ετερόρρυθμη εταιρία. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η εξαίρεση των ζητημάτων που αφορούν το δίκαιο των εταιριών από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού Ρώμη Ι αφορά αποκλειστικά τις οργανικές πτυχές των εν λόγω εταιριών, όπως είναι για παρά-

δειγμα η σύσταση, η εσωτερική λειτουργία και η λύση τους. Επομένως, το γεγονός ότι συμβάσεις, όπως αυτές στη διαφορά της κύριας δίκης, συνδέονται με εταιρίες δεν συνεπάγεται αυτομάτως την εξαίρεσή τους από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού Ρώμη Ι.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξετάζει τα υπόλοιπα ερωτήματα που υπέβαλε το εθνικό δικαστήριο, με τα οποία κατ' ουσίαν ζητεί να διευκρινιστεί εάν εμπίπτει στην εξαίρεση που προβλέπεται στα άρθρα 5 παρ. 4 στοιχείο β' της Σύμβασης της Ρώμης και 6 παρ. 4 στοιχείο α' του Κανονισμού Ρώμη Ι καταπιστευτική σύμβαση, κατ' εφαρμογήν της οποίας οι οφειλόμενες στον καταναλωτή υπηρεσίες πρέπει να παρέχονται εξ αποστάσεως στη χώρα συνήθους διαμονής του από το έδαφος άλλης χώρας. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές, οι προστατευτικοί κανόνες στον τομέα των καταναλωτικών συμβάσεων δεν έχουν εφαρμογή στη σύμβαση παροχής υπηρεσιών, όταν οι οφειλόμενες στον καταναλωτή υπηρεσίες πρέπει να παρασχεθούν αποκλειστικά σε χώρα άλλη από εκείνη της συνήθους διαμονής του. Το Δικαστήριο διαπιστώνει αρχικά ότι οι συμβάσεις στη διαφορά της κύριας δίκης αποτελούν συμβάσεις παροχής υπηρεσιών, καθότι συνίστανται στη διαχείριση της εταιρικής συμμετοχής έναντι αμοιβής. Ως προς τον τόπο παροχής των εν λόγω υπηρεσιών, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, προκειμένου να υπαχθεί μια σύμβαση στην εξαίρεση των ως άνω διατάξεων, θα πρέπει να εξετάζεται εάν, από τη φύση των εκάστοτε υπηρεσιών, αυτές δύνανται να παρασχεθούν αποκλειστικά και στο σύνολό τους σε τόπο εκτός του κράτους της συνήθους διαμονής του καταναλωτή. Αντίθετη ερμηνεία θα συνεπαγόταν τη δυνατότητα του εκάστοτε παρόχου να επιβάλλει, σε βάρος της προστασίας των καταναλωτών, το εφαρμοστέο δίκαιο που επιθυμεί συμπεριλαμβάνοντας στη σύμβαση ρήτρα που να προβλέπει τόπο παροχής εκτός του κράτους συνήθους διαμονής του καταναλωτή. Στοιχεία όπως η καταβολή των μερισμάτων σε αυστριακούς λογαριασμούς ή η αποστολή ενημερωτικών εκθέσεων στην Αυστρία υποδεικνύουν ότι οι επίμαχες υπηρεσίες μπορούν να παρασχεθούν εξ αποστάσεως σε τόπο εντός του κράτους διαμονής του καταναλωτή και, επομένως, οι εν λόγω συμβάσεις δεν εξαιρούνται από τη Σύμβαση της Ρώμης και τον Κανονισμό Ρώμη Ι.

Τέλος, το Δικαστήριο κρίνει ότι η ρήτρα εφαρμοστέου δικαίου που περιλαμβάνεται στις καταπιστευτικές συμβάσεις που συνάπτει η TVP είναι καταχρηστική, υπό την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ, καθώς δεν αποτέλεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγματεύσεως με τους καταναλωτές και, επομένως, το εφαρμοστέο δίκαιο στις διαφορές που ανακύπτουν από τις εν λόγω συμβάσεις είναι, βάσει των άρθρων 5 παρ. 3 της Σύμβασης της Ρώμης και 6 παρ. 1 του Κανονισμού Ρώμη Ι, το δίκαιο της συνήθους διαμονής των καταναλωτών,

ήτοι, εν προκειμένω, της Αυστρίας.

► Πολιτική ασύλου

Αντίθετη με το δίκαιο της Ένωσης η ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής ως κύρωση για την παράβαση των κανόνων του κέντρου φιλοξενίας από αιτούντα διεθνή προστασία

προδικαστική παραπομπή – αιτούντες διεθνή προστασία – Οδηγία 2013/33/ΕΕ – άρθρο 20 παρ. 4 και 5 – σοβαρή παράβαση των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας ή επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς – περιεχόμενο της ευχέρειας των κρατών μελών να καθορίζουν τις εφαρμοστέες κυρώσεις – ασυνόδευτος ανήλικος – περιορισμός ή ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής

ΔΕΕ C-233/18, Haqbin, 12.11.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Βηλαράς, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2019:956 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις M. Παπακωνσταντής, σ. 545

► Μεταναστευτική Πολιτική

Χορήγηση καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος ακόμα και αν οι πόροι προέρχονται από τρίτο πρόσωπο, αρκεί να είναι σταθεροί, τακτικοί και επαρκείς

προδικαστική παραπομπή – μεταναστευτική πολιτική – καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες – Οδηγία 2003/109/ΕΚ – προϋποθέσεις χορήγησης του καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος – άρθρο 5 παρ. 1 στοιχείο α' – σταθεροί, τακτικοί και επαρκείς πόροι

ΔΕΕ C-302/18, X () και suffisantes), 03.10.2019, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2019:830 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 1 στοιχείο α' της Οδηγίας 2003/109/ΕΚ του Συμβουλίου, της 25ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες, και υποβλήθηκε από το Raad voor Vreemdelingenbetwistingen (Συμβούλιο επίλυσης ενδίκων διαφορών σε θέματα αλλοδαπών, Βέλγιο) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του X και του Belgische Staat (Βελγικού Δημοσίου) σχετικά, μεταξύ άλλων, με την απόρριψη αίτησης για χορήγηση αδείας εγκατάστασης και για υπαγωγή στο καθεστώς επί μακρόν διαμένοντος.

Ο ενδιαφερόμενος στη διαφορά της κύριας δίκης είναι ο X, υπήκοος Καμερούν, ο οποίος από το 2007 διαμέ-

νει αδιαλείπτως στο Βέλγιο και τον Δεκέμβριο του 2016 υπέβαλε αίτηση χορήγησης καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος. Προκειμένου να αποδείξει ότι διαθέτει σταθερά, τακτικά και επαρκή μέσα διαβίωσης, παρέπεμψε στα εισοδήματα του αδερφού του, καθώς και σε δήλωση του τελευταίου περί δέσμευσής του να μεριμνήσει ότι ο Χ θα διαθέτει τα απαραίτητα μέσα διαβίωσης ώστε να μην επιβαρύνει το Βελγικό Δημόσιο. Ο εντεταλμένος του Υφυπουργού Ασύλου και Μετανάστευσης, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την απλούστευση των διοικητικών διαδικασιών (στο εξής: εντεταλμένος), απέρριψε την αίτησή του με την αιτιολογία ότι ο ενδιαφερόμενος δεν διαθέτει ίδιους πόρους, αλλά παραπέμπει σε εισοδήματα του αδερφού του, με αποτέλεσμα να μην πληρούνται οι προϋποθέσεις για τη χορήγηση του καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος. Ο ενδιαφερόμενος προσέφυγε κατά της απόφασης του εντεταλμένου και το επιληφθέν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει αίτηση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο. Με τα ερωτήματα που υπέβαλε ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινισθεί αν το άρθρο 5 παρ. 1 στοιχείο α' της Οδηγίας 2003/109/ΕΚ έχει την έννοια ότι ο περιεχόμενος στη διάταξη αυτή όρος «πόροι» αφορά αποκλειστικώς τους «ιδίους πόρους» του αιτούντος το καθεστώς επί μακρόν διαμένοντος ή αν ο όρος αυτός καλύπτει επίσης τους πόρους που τίθενται στη διάθεση του αιτούντος από τρίτον, καθώς και, ενδεχομένως, αν η εκ μέρους του εν λόγω τρίτου δέσμευση για ανάληψη των εξόδων συντήρησης αρκεί προς απόδειξη του ότι ο συγκεκριμένος αιτών διαθέτει σταθερούς, τακτικούς και επαρκείς πόρους, κατά την έννοια της προμνησθείσας διάταξης.

Το Δικαστήριο επισημαίνει αρχικά ότι ο όρος «πόροι» του άρθρου 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2013/33/ΕΚ συνιστά αυτοτελή έννοια του δικαίου της Ένωσης και, επομένως, πρέπει να ερμηνεύεται με ενιαίο τρόπο εντός αυτής. Το Δικαστήριο εξετάζει το γράμμα, τον σκοπό και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η επίμαχη διάταξη και επισημαίνει ότι η προέλευση των πόρων που επικαλείται ο ενδιαφερόμενος δεν αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο προκειμένου να διαπιστωθεί αν οι πόροι αυτοί είναι σταθεροί, τακτικοί και επαρκείς. Οι αρμόδιες αρχές πρέπει, επομένως, να εξετάζουν την ατομική κατάσταση του ενδιαφερομένου για να διαπιστώσουν αν οι πόροι που επικαλείται παρουσιάζουν την απαιτούμενη διάρκεια και συνέχεια προκειμένου να μην επιβαρυνθεί το κράτος μέλος υποδοχής. Το Δικαστήριο, λοιπόν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο όρος «πόροι» του άρθρου 5 παρ. 1 δεν αναφέρεται αποκλειστικά στους ίδιους πόρους του αιτούντος, αλλά και σε αυτούς που προέρχονται από τρίτους, εφόσον αυτοί κρίνονται σταθεροί, τακτικοί και επαρκείς με βάση την ατομική κατάσταση του ενδιαφερομένου.

ΙΧ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Ευστρατία Κώστογλου

► Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων

Δεν αντιβαίνουν στο δίκαιο της Ένωσης εθνικές κανονιστικές ρυθμίσεις που αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς της, πέραν της ελάχιστης περιόδου των τεσσάρων εβδομάδων, προβλεπόμενης ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών σε περίπτωση ασθένειας του εργαζομένου

ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας όσον αφορά την οργάνωση του χρόνου εργασίας – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων – ευνοϊκότερες για την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων διατάξεις του εθνικού δικαίου και συλλογικές συμβάσεις – ανικανότητα προς εργασία του εργαζομένου, λόγω ασθένειας, κατά τη διάρκεια περιόδου ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών – απόρριψη του αιτήματος περί μεταφοράς της ετήσιας άδειας όταν η μη μεταφορά δεν συνεπάγεται τη μείωση της διάρκειας της ετήσιας άδειας κάτω του ορίου των τεσσάρων εβδομάδων – άρθρο 31 παρ. 2 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – μη εφαρμογή σε περιπτώσεις όπου δεν εφαρμόζεται το δίκαιο της Ένωσης

ΔΕΕ C-609/17 και C-610/17, TSN, 19.11.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγήτρια: Α. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Υ. Bot, ECLI:EU:C:2019:981 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Ε. Κώστογλου, σ. 549

► Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία

Απαγόρευση διακρίσεων λόγω ειδικών αναγκών

ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – απαγόρευση διακρίσεων λόγω ειδικών αναγκών – εργαζόμενος ο οποίος είναι ιδιαιτέρως ευαίσθητος στους επαγγελματικούς κινδύνους, κατά την έννοια του εθνικού δικαίου – ύπαρξη «ειδικών αναγκών» – απόλυση για αντικειμενικούς λόγους βάσει των κριτηρίων της παραγωγικότητας, της ικανότητας άσκησης πολλαπλών καθηκόντων στο πλαίσιο των θέσεων εργασίας της επιχείρησης καθώς και της συχνότητας απουσιών – μειονεκτική μεταχείριση των προσώπων με ειδικές ανάγκες – έμμεση διάκριση – εύλογες προσαρμογές – άτομο που δεν είναι κατάλληλο, ικανό και πρόθυμο να εκτελεί τα βασικά καθήκοντα της οικείας θέσης απασχόλησης

ΔΕΕ C-397/18, Nobel Plastiques Ibérica, 11.09.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2019:703 – Προδικαστική παραπομπή

Η DW από το 2004 εργαζόταν στη Nobel Plastiques Ibérica και δη στις διαδικασίες συναρμολόγησης και μορφοποίησης πλαστικών σωλήνων. Στις 12 Σεπτεμβρίου 2011 εκδήλωσε ασθένεια, η οποία τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους χαρακτηρίστηκε ως επαγγελματική, ενώ η ίδια αναγνωρίστηκε ότι συγκαταλέγεται στους «εργαζομένους που είναι ιδιαίτερος ευαίσθητοι στους επαγγελματικούς κινδύνους», κατά την έννοια του άρθρου 25 του ισπανικού δικαίου. Από την εκδήλωση της ασθένειάς της και έπειτα, η DW απουσίασε από την εργασία της σε διάφορες χρονικές περιόδους λόγω προσωρινής ανικανότητας να εργασθεί. Ο ιατρός της επιχείρησης την έκρινε «υπό περιορισμούς ικανή» για τη θέση εργασίας της ή για εργασίες μορφοποίησης με χρήση ατμού. Έτσι, κατά τις περιόδους που εργάστηκε το 2016, η DW τοποθετήθηκε κατά προτίμηση σε θέσεις που συνεπάγονταν επεξεργασία μικρών σωλήνων και ενείχαν μικρότερους κινδύνους για την υγεία της σε σχέση με τις θέσεις που απαιτούσαν την επεξεργασία μεγάλων σωλήνων. Η Nobel Plastiques Ibérica προέβλεψε σε απολύσεις από την επιχείρηση για αντικειμενικούς (οικονομικοτεχνικούς) λόγους με βάση τα ακόλουθα τέσσερα κριτήρια: απασχόληση στις διαδικασίες συναρμολόγησης και μορφοποίησης πλαστικών σωλήνων, παραγωγικότητα χαμηλότερη του 95%, μειωμένη ικανότητα άσκησης πολλαπλών καθηκόντων στο πλαίσιο των θέσεων εργασίας της επιχείρησης καθώς και υψηλό ποσοστό απουσιών. Τα κριτήρια αυτά πληρούσε η DW με συνέπεια να απολυθεί. Η DW προσέβαλε την απόλυσή της ως άκυρη και, επικουρικά, ως καταχρηστική.

Το αρμόδιο πρωτοβάθμιο δικαστήριο αποφάσισε να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ διευρωπόμενο α) εάν εμπίπτει στην έννοια των «ειδικών αναγκών» της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ η κατάσταση της υγείας εργαζομένου αναγνωριζόμενου κατά το εθνικό δίκαιο ως ιδιαίτερος ευαίσθητος στους επαγγελματικούς κινδύνους, η οποία δεν του επιτρέπει να απασχοληθεί σε ορισμένες θέσεις εργασίας διότι τούτο θα συνεπαγόταν κίνδυνο για τη δική του υγεία ή για άλλα πρόσωπα καθώς και β) εάν συνιστά άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω ειδικών αναγκών η απόλυση για «αντικειμενικούς λόγους» εργαζομένου με ειδικές ανάγκες λόγω εφαρμογής των ως άνω τριών τελευταίων κριτηρίων επιλογής.

Σύμφωνα με το ΔΕΕ, στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ δεν εμπίπτει μόνο η εκ γενετής ή εξ ατυχήματος αναπηρία, αλλά και εκείνη που οφείλεται σε ασθένεια. Η δε κατά την Οδηγία 2000/78/ΕΚ έννοια των «ειδικών αναγκών» υποδηλώνει περιορισμό της ικανότητας, ο οποίος, σε συνδυασμό με διάφορα εμπόδια, μπορεί να δυσχεράνει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή

του ενδιαφερομένου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζομένους. Με το δεδομένο αυτό, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι εφόσον η DW, λόγω της ασθένειάς που εκδήλωσε, υπέστη τέτοιο περιορισμό, γεγονός που αποκείται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει, θα πρέπει να θεωρηθεί ως πρόσωπο με «ειδικές ανάγκες» κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ.

Αναφορικά με το δεύτερο ζήτημα, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι, καθώς τα παραπάνω κριτήρια επιλογής εφαρμόζονται κατά τρόπο πανομοιότυπο στα πρόσωπα με ειδικές ανάγκες και στα πρόσωπα που δεν έχουν ειδικές ανάγκες, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τα κριτήρια αυτά εισάγουν διαφορετική μεταχείριση στηριζόμενη άμεσα στην ύπαρξη ειδικών αναγκών. Ως προς τη συνδρομή έμμεσης διάκρισης, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι τα κριτήρια αυτά είναι εκ πρώτης όψης ουδέτερα. Ωστόσο, ως προς το κριτήριο επιλογής που αφορά στο ποσοστό απουσιών, σημείωσε ότι οι εργαζόμενοι με ειδικές ανάγκες διατρέχουν καταρχήν υψηλότερο κίνδυνο να απουσιάζουν συχνά, με συνέπεια λόγω της εφαρμογής του κριτηρίου αυτού να άγονται σε μειονεκτικότερη θέση σε σχέση με τους λοιπούς εργαζομένους, όταν απουσιάζουν λόγω των ειδικών αναγκών τους. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγεί και η εφαρμογή των κριτηρίων που αφορούν στη χαμηλότερη από ορισμένο ποσοστό παραγωγικότητα και στη μειωμένη ικανότητα άσκησης πολλαπλών καθηκόντων στο πλαίσιο των θέσεων εργασίας της επιχείρησης. Τούτο διότι, ο εργαζόμενος με ειδικές ανάγκες, λόγω του περιορισμού της ικανότητάς του, είναι, καταρχήν, λιγότερο ικανός να εξασφαλίσει καλά αποτελέσματα απ' ό,τι ο εργαζόμενος που δεν έχει ειδικές ανάγκες.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι η εφαρμογή των παραπάνω τριών κριτηρίων συνιστά διάκριση, μόνο εφόσον ο εργοδότης δεν είχε προηγουμένως προβεί, όσον αφορά τον εργαζόμενο αυτό, σε εύλογες προσαρμογές, κατά την έννοια του άρθρου 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Αν ο εργοδότης έχει λάβει τα κατάλληλα μέτρα και έχει προβεί σε εύλογες προσαρμογές, η απόλυση συνεπεία εφαρμογής των παραπάνω κριτηρίων δεν μπορεί να θεωρηθεί έμμεση διάκριση. Τούτο καθώς, όπως το ΔΕΕ διευκρινίζει, η Οδηγία αυτή δεν απαιτεί την πρόσληψη, προαγωγή ή διατήρηση στη θέση απασχόλησης ατόμου το οποίο δεν είναι κατάλληλο, ικανό και πρόθυμο να εκτελεί τα βασικά καθήκοντα της εν λόγω θέσης απασχόλησης, με την επιφύλαξη βέβαια της υποχρέωσης να προβλέπονται εύλογες προσαρμογές για τα πρόσωπα με ειδικές ανάγκες.

► **Ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης**

Δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογή της Οδηγίας 2010/88/ΕΕ και της Συμφωνίας-πλαίσιο για τη γονική άδεια το δικαίωμα εργαζομένου να εργάζεται με σταθερό ωράριο όταν το σύνθητες καθεστώς εργασίας του έχει τη μορφή της εργασίας με κυλιόμενες βάρδιες

αναθεωρημένη Συμφωνία-πλαίσιο για τη γονική άδεια – Οδηγία 2010/18/ΕΕ – εθνική νομοθεσία η οποία εξαρτά τη χορήγηση γονικής άδειας από τη μείωση του χρόνου εργασίας, με αντίστοιχη μείωση του μισθού – εργασία με κυλιόμενες βάρδιες – αίτημα του εργαζομένου να εργαστεί με σταθερό ωράριο για να φροντίσει τα ανήλικα παιδιά του – ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης – Οδηγία 2006/54/ΕΚ – έμμεση διάκριση

ΔΕΕ C-366/18, Ortiz Mesonero, 18.09.2019, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: C. Toader, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2019:757 – Προδικαστική Παραπομπή

Ο J. M. Ortiz Mesonero, πατέρας δυο παιδιών, εργάζεται με σύστημα εργασίας κατά κυλιόμενες βάρδιες σε τρεις ομάδες ωραρίου (πρωινή, απογευματινή και βραδινή βάρδια), έχοντας δικαίωμα ανάπαυσης δύο ημέρες την εβδομάδα, μεταβαλλόμενες σύμφωνα με το πρόγραμμα εργασίας που καταρτίζει η εργοδότης εταιρία. Προκειμένου να φροντίζει τα παιδιά του, ζήτησε από την εργοδότης εταιρία να μπορεί να εργάζεται αποκλειστικά στην πρωινή βάρδια και αποκλειστικά από Δευτέρα έως Παρασκευή. Καθώς το αίτημά του απορρίφθηκε, ο εργαζόμενος προσέφυγε κατά της απορριπτικής απόφασης στο αιτούν δικαστήριο. Το τελευταίο, με προδικαστικό ερώτημα, διερωτάται αν αντίκειται στα άρθρα 8, 10 και 157 ΣΛΕΕ, στο άρθρο 3 ΣΕΕ, στα άρθρα 23 και 33 παρ. 2 ΧΘΔ ΕΕ και στα άρθρα 1 και 14 παρ. 1 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ και την Οδηγία 2010/18/ΕΕ εθνική ρύθμιση που εξαρτά την άσκηση του δικαιώματος συνδυασμού του οικογενειακού και επαγγελματικού βίου του εργαζομένου, χάριν της άμεσης ενασχόλησης με τα ανήλικα τέκνα ή τα μέλη της οικογένειάς του που εξαρτώνται από αυτόν, από την υποχρεωτική μείωση σε κάθε περίπτωση του κανονικού ωραρίου εργασίας του με αντίστοιχη μείωση του μισθού του.

Το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι το προδικαστικό ερώτημα είναι απαράδεκτο αναφορικά με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ, αφού η επίμαχη εθνική ρύθμιση είναι καταρχήν ουδέτερη, ενώ και η διαπίστωση έμμεσης διάκρισης σε βάρος των γυναικών εργαζομένων, που διατείνεται το αιτούν δικαστήριο ότι συντρέχει, ακόμη και αν υποτεθεί ότι υφίσταται, δεν ασκεί επιρροή στην επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης. Απαράδεκτο κρίθηκε, επίσης, το προδικαστικό ερώτημα ως προς τον συσχετισμό της υπόθεσης με τα άρθρα 8, 10 και 157 ΣΛΕΕ, καθώς και το άρθρο 3 ΣΕΕ, δοθέντος ότι το αιτούν δικαστήριο δεν διευκρινίζει

ούτε τους λόγους που το οδήγησαν να διερωτηθεί επί της ερμηνείας των εν λόγω διατάξεων ούτε τη σχέση που υφίσταται, κατ' αυτό, μεταξύ των διατάξεων αυτών και της επίμαχης εθνικής νομοθεσίας στη διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί. Αντίθετα, το ΔΕΕ θεώρησε παραδεκτό το προδικαστικό ερώτημα ως προς την Οδηγία 2010/18/ΕΕ, καθώς το δικαίωμα που απορρέει από την επίμαχη εθνική ρύθμιση εμπίπτει στην έννοια της «γονικής άδειας» κατά την Οδηγία αυτή. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τα άρθρα 23 και 33 του ΧΘΔ ΕΕ, αφού η Οδηγία 2010/18/ΕΕ είναι ερμηνευτέα υπό το πρίσμα της αρχής της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών και του δικαιώματος στην οικογενειακή ζωή, τα οποία και κατοχυρώνουν τα άρθρα αυτά.

Εξετάζοντας, εν συνεχεία, την ουσία της υπόθεσης, το ΔΕΕ παρατηρεί ότι η μόνη διάταξη της Συμφωνίας-πλαίσιο για τη γονική άδεια που αφορά την οργάνωση του ωραρίου εργασίας είναι η ρήτρα 6 σημ. 1, κατά την οποία τα κράτη μέλη και/ή οι κοινωνικοί εταίροι λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να εξασφαλίσουν ότι οι εργαζόμενοι, «κατά την επιστροφή από τη γονική άδεια», μπορούν να ζητήσουν αλλαγές στο ωράριο και/ή την οργάνωση της εργασίας τους για καθορισμένη χρονική περίοδο (σκ. 46). Ωστόσο, στην υπό κρίση υπόθεση, ο εργαζόμενος δεν βρίσκεται σε κατάσταση επιστροφής από τη γονική άδεια. Το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι ούτε στην Οδηγία 2010/18/ΕΕ ούτε στη Συμφωνία-πλαίσιο για τη γονική άδεια περιλαμβάνεται διάταξη που να επιβάλει στα κράτη μέλη, στο πλαίσιο αίτησης γονικής άδειας, να παρέχουν στον αιτούντα το δικαίωμα να εργάζεται με σταθερό ωράριο όταν το σύνθητες καθεστώς εργασίας του έχει τη μορφή της εργασίας με κυλιόμενες βάρδιες. Συνεπώς, η Οδηγία 2010/18/ΕΕ δεν εφαρμόζεται σε εθνική ρύθμιση, όπως η επίμαχη. Τέλος, καθώς στη διαφορά της κύριας δίκης δεν εφαρμόζεται ούτε η Οδηγία 2010/18/ΕΕ ούτε καμία άλλη διάταξη από τις διαλαμβανόμενες στο προδικαστικό ερώτημα, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι παρέλκει η εξέταση όσον αφορά τα άρθρα 23 και 33 παρ. 2 του ΧΘΔ ΕΕ, αφού οι διατάξεις του ΧΘΔ απευθύνονται στα κράτη μέλη μόνον όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης.

► Ισότητας της αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών

Αναδρομική εξίσωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης με το όριο ηλικίας των προσώπων που βρίσκονταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση

ισότητα αμοιβής – άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΚ (κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 141 ΕΚ και ήδη άρθρο 157 ΣΛΕΕ) – άνδρες και γυναίκες εργαζόμενοι – ιδιωτικό επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα – γενικό όριο ηλικίας συνταξιοδότησης διαφοροποιούμενο ανάλογα με το φύλο – ημερομηνία λήψης μέτρων για την αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης – αναδρομική εξίσωση του ορίου

αυτού με το όριο ηλικίας των προσώπων που βρίσκονταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση

ΔΕΕ C-171/18, Safeway, 07.10.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2019:981 –Προδικαστική παραπομπή

Το επίμαχο στην υπόθεση της κύριας δίκης ιδιωτικό επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα, συσταθέν το 1978, καθόριζε αρχικά διαφορετικό γενικό όριο ηλικίας συνταξιοδότησης μεταξύ ανδρών και γυναικών, ήτοι 65 έτη για τους άνδρες και 60 έτη για τις γυναίκες. Δυνάμει ρήτηρας τροποποίησης που περιεχόταν στην πράξη περί σύστασης του συνταξιοδοτικού αυτού συστήματος, παρέχονταν η δυνατότητα να τροποποιηθεί αναδρομικά, από την ημερομηνία γραπτής ανακοίνωσης προς τα μέλη, με πράξη εμπιστεύματος. Την 17η Μαΐου 1990 εκδόθηκε η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-262/88, Barber, όπου κρίθηκε ότι ο καθορισμός διαφορετικού γενικού ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης ανάλογα με το φύλο συνιστά δυσμενή διάκριση απαγορευμένη από το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΚ. Έτσι, οι Safeway και Safeway Pension Trustees, με ανακοινώσεις της 1ης Σεπτεμβρίου 1991 και της 1ης Δεκεμβρίου 1991 ενημέρωσαν εγγράφως τα μέλη του συνταξιοδοτικού συστήματος ότι αυτό επρόκειτο να τροποποιηθεί, από 1ης Δεκεμβρίου 1991, με την καθιέρωση ενιαίου γενικού ορίου ηλικίας 65 ετών για όλα τα μέλη. Στις 2 Μαΐου 1996, εκδόθηκε πράξη εμπιστεύματος για την τροποποίηση του εν λόγω συστήματος, με την οποία καθορίστηκε, από 1ης Δεκεμβρίου 1991, ενιαίο γενικό όριο ηλικίας 65 ετών.

Υπό τα δεδομένα αυτά, ήχθη ενώπιον του ΔΕΕ με τη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής το ζήτημα αν η πράξη εμπιστεύματος που εκδόθηκε στις 2 Μαΐου 1996 προκειμένου να παύσει η δυσμενής διάκριση απορρέουσα από τον καθορισμό διαφορετικού γενικού ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης ανάλογα με το φύλο, μπορούσε εγκύρως, όσον αφορά την περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ της ανακοίνωσης (01.12.1991) και της θέσπισης του μέτρου αυτού (02.05.1996), να εξισώσει αναδρομικά το γενικό όριο ηλικίας των εν λόγω μελών με εκείνο των προσώπων της κατηγορίας που βρισκόταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση.

Στην απάντησή του, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι τα μέτρα που λαμβάνονται προς αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης πρέπει να κατατείνουν σε άμεση και πλήρη απαλοιφή κάθε δυσμενούς διάκρισης χωρίς, όμως, να θίγουν την αρχή της ασφάλειας δικαίου, ιδίως όταν επάγονται οικονομικές συνέπειες. Τις παραπάνω προϋποθέσεις δεν πληροί η καθιέρωση απλής πρακτικής χωρίς δεσμευτικό έννομο αποτέλεσμα έναντι των ενδιαφερομένων, όπως εν προκειμένω οι ανακοινώσεις του 1991. Έτσι, μόνο από την έκδοση εμπιστεύματος και έπειτα θεωρείται στην προκειμένη περίπτωση ότι λήφθηκαν μέτρα προς απο-

κατάσταση της ισότητας.

Παραπέρα, αναφορικά με το ζήτημα της αναδρομικής εξίσωσης των εργαζομένων με την πράξη εμπιστεύματος, το Δικαστήριο τόνισε ότι η παροχή στους υπευθύνους του οικείου συνταξιοδοτικού συστήματος της δυνατότητας να εξαλείψουν δυσμενή διάκριση αντίθετη προς το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΚ, θεσπίζοντας μέτρο το οποίο εξισώνει αναδρομικά το γενικό όριο ηλικίας των μελών του συστήματος αυτού με το γενικό όριο ηλικίας των προσώπων της κατηγορίας που βρισκόταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση, θα αντέβαινε στον σκοπό της εναρμόνισης των όρων εργασίας υπό την έννοια της προόδου καθώς και στην αρχή της ασφάλειας δικαίου. Τούτο καθώς α) θα απήλλασσε τους εν λόγω υπευθύνους από την υποχρέωση να προβούν, μετά τη διαπίστωση της δυσμενούς διάκρισης, στην άμεση και πλήρη εξάλειψη της τελευταίας, β) θα συνιστούσε παράβαση, αφενός, της υποχρέωσης εφαρμογής, στα πρόσωπα της ευρισκόμενης προηγουμένως σε μειονεκτική θέση κατηγορίας, του προνομιακού γενικού ορίου ηλικίας των προσώπων της ευνοούμενης προηγουμένως κατηγορίας όσον αφορά τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα για τις περιόδους απασχόλησης που μεσολάβησαν μεταξύ της ημερομηνίας έκδοσης της απόφασης της 17ης Μαΐου 1990 στην υπόθεση C-262/88, Barber, και της ημερομηνίας θέσπισης των μέτρων για την αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης και, αφετέρου, της απαγόρευσης της αναδρομικής κατάργησης των πλεονεκτημάτων των τελευταίων αυτών προσώπων και γ) θα δημιουργούσε, έως τη θέσπιση τέτοιων μέτρων, αβεβαιότητα που δεν συνάδει με την αρχή της ασφάλειας δικαίου ως προς το περιεχόμενο των δικαιωμάτων των μελών του συστήματος αυτού. Μόνο, λοιπόν, κατ' εξαίρεση θα μπορούσε να είναι δυνατή η αναδρομική εξίσωση των εργαζομένων, εφόσον τούτο επιβάλλεται από επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος, όπως είναι για παράδειγμα ο κίνδυνος σοβαρής διατάραξης της χρηματοοικονομικής ισορροπίας του οικείου συνταξιοδοτικού συστήματος, πράγμα που εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να διακρίβωσε αν συντρέχει στην προκειμένη περίπτωση.

Μετά ταύτα, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΚ έχει την έννοια ότι δεν επιτρέπει, ελλείψει αντικειμενικής δικαιολόγησης, σε συνταξιοδοτικό σύστημα να θεσπίσει, προκειμένου να παύσει δυσμενής διάκριση αντιβαίνουσα στη διάταξη αυτή και απορρέουσα από τον καθορισμό διαφορετικού γενικού ορίου ηλικίας ανάλογα με το φύλο, μέτρο το οποίο εξισώνει αναδρομικά το γενικό όριο ηλικίας των μελών του ως άνω συστήματος με εκείνο των προσώπων της κατηγορίας που βρισκόταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση, όσον αφορά την περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ της ανακοίνωσης και της θέσπισης του μέτρου αυτού, ακόμη και όταν ένα τέτοιο μέτρο επιτρέπεται κατά το εθνικό δίκαιο και κατά την πράξη περί σύστασης του εν λόγω συνταξιοδοτικού συστήματος.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας

Υπηρεσία διαμεσολάβησης που παρέχεται από μία διαδικτυακή πλατφόρμα, προκειμένου να έρθουν σε επαφή μισθωτές και εκμισθωτές, στο πλαίσιο σύναψης βραχυχρόνιας μίσθωσης, συνιστά «υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας»

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2000/31/ΕΚ – υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας – Οδηγία 2006/123/ΕΚ – βραχυχρόνιες μισθώσεις – μέτρα που περιορίζουν την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών

ΔΕΕ C-390/18, Airbnb Ireland, 19.12.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: D. Šváby, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2019:1112 – Προδικαστική παραπομπή

Η γαλλική Ένωση για την επαγγελματική παροχή υπηρεσιών προσφοράς καταλυμάτων και τουρισμού ("Association pour un hébergement et un tourisme professionnels") υπέβαλε έγκληση για παράνομη παροχή κτηματομεσιτικών υπηρεσιών κατά της εταιρίας με την επωνυμία «Airbnb Ireland» που εδρεύει στο Δουβλίνο. Η Airbnb Ireland διαθέτει ηλεκτρονική πλατφόρμα μέσω της οποίας προωθείται και διευκολύνεται η βραχυχρόνια μίσθωση καταλυμάτων. Η εγκαλούσα Ένωση κατηγορήσε την Airbnb Ireland ότι στην πραγματικότητα παρέχει υπηρεσίες κτηματομεσίτη, χωρίς, ωστόσο, να διαθέτει τη σχετική άδεια, όπως απαιτείται από τη γαλλική νομοθεσία (νόμος Hoguet), επί ποινή φυλάκισης και καταβολής προστίμου. Στο πλαίσιο της ένδικης αυτής διαφοράς ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων της Γαλλίας, το Πολυμελές Πλημμελειοδικείο των Παρισίων απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με τη φύση των υπηρεσιών που παρέχει η Airbnb Ireland, καθώς και για το πεδίο εφαρμογής της επίμαχης γαλλικής νομοθεσίας.

Το ΔΕΕ έκρινε ότι η Airbnb Ireland παρέχει αμιγώς υπηρεσίες διαμεσολάβησης, διευκολύνοντας την επικοινωνία μεταξύ μισθωτών και εκμισθωτών στον τομέα των υπηρεσιών βραχυχρόνιας μίσθωσης, χωρίς να ασκεί έλεγχο ή επιρροή επί των όρων προσφοράς των παρεχόμενων υπηρεσιών μίσθωσης και χωρίς να δημιουργεί μία νέα αγορά. Συνεπώς, οι υπηρεσίες που παρέχει η Airbnb δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αναπόσπαστο τμήμα μιας συνολικής υπηρεσίας της οποίας το κύριο στοιχείο συνίσταται στην παροχή καταλύματος, αλλά, αντιθέτως, εμπίπτουν στην έννοια της υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας. Ως εκ τούτου, η Γαλλία δεν μπορεί να θέτει περιορισμούς υπό τη μορφή προηγούμενης αδειοδότησης στην παροχή των εν λόγω υπηρεσιών, βάσει του άρθρου 3 της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ, παρά μόνον εάν έχει τηρηθεί η υποχρέωση προηγούμενης κοινοποίησης πε-

ριοριστικών εθνικών μέτρων κατά τους όρους της παρ. 4 του άρθρου 3 της εν λόγω Οδηγίας.

Παρατηρήσεις

Γεωργία Βασιλειάδου*

1. Η έννοια της υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας

Η χρήση των νέων τεχνολογιών απασχόλησε εξαρχής την ΕΕ, η οποία, παρά την έλλειψη ειδικής αρμοδιότητας βάσει της ΣΛΕΕ, έχει αναπτύξει ένα ευρύ δίκτυο πρωτοβουλιών βάσει των οριζόντιων και τομεακών πολιτικών της, με στόχο την προώθηση της τεχνολογίας και την ενίσχυση της παραγωγικότητας στην ενωσιακή αγορά¹. Στο πλαίσιο αυτό, βάσει του άρθρου 56 της ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 49 ΣΕΚ) στο οποίο καθιερώνεται η θεμελιώδης αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των υπηρεσιών, η ΕΕ έχει υιοθετήσει την Οδηγία 2006/123/ΕΚ για τις υπηρεσίες που παρέχονται από επιχειρήσεις εγκατεστημένες σε κάποιο κράτος μέλος και παρέχουν τις υπηρεσίες τους εντός της ενωσιακής αγοράς.

Lex specialis αυτής της Οδηγίας αποτελεί η προγενέστερη της Οδηγία 2000/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας². Ως κοινωνία της πληροφορίας ορίζεται στην προγενέστερη Οδηγία 98/34/ΕΚ³ κάθε υπηρεσία «που παρέχεται εξ αποστάσεως έναντι αμοιβής, μέσω εξοπλισμών ηλεκτρονικής επεξεργασίας (συμπεριλαμβανομένης της ψηφιακής συμπίεσης) και αποθήκευσης δεδομένων και κατόπιν ατομικού αιτήματος του αποδέκτη της υπηρεσίας»⁴. Από τη νομολογία των ενωσιακών δικαστηρίων προκύπτει ότι εμπίπτουν στην έννοια αυτή, μεταξύ άλλων, οι μηχανές αναζήτησης⁵, η άσκηση εμπορίου μέσω διαδικτυακής αγοράς⁶, η δωρεάν διάθεση δικτύου τηλεπικοινωνιών (WLAN)⁷ και οι υπη-

* LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος MoKE

1. Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής για το Ψηφιακό θεματολόγιο για την Ευρώπη, COM/2010/0245 τελικό, 19.05.2010.
2. V. HATZOPOULOS / S. ROMA, Caring for sharing? The collaborative economy under EU law, CML Rev., 2017, σσ. 81-127.
3. ΕΕ 1998 L 204/37.
4. Βλ. άρθρο 2 περ. α' και αιτιολογική σκ. 17 της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ.
5. Βλ. ΔΕΕ C-131/12, *Google Spain*, 13.05.2014, ECLI:EU:C:2014:317, σκ. 36.
6. Βλ. ΔΕΕ C-324/09, *L'Oréal*, 12.07.2011, ECLI:EU:C:2011:474, σκ. 109 επ.
7. Βλ. ΔΕΕ C-484/2014, *Mc Fadden*, 15.09.2016, ECLI:EU:C:2016:689, σκ. 35.

ρεσίες αντιστοίχισης λέξεων-κλειδιών με συγκεκριμένες επιχειρήσεις⁸. Ωστόσο, όπως έχει κριθεί, στην περίπτωση των ηλεκτρονικών καταστημάτων που μέσω μιας πλατφόρμας προωθούν, πωλούν και παραδίδουν προϊόντα στην κατοικία των καταναλωτών, παρότι παρέχεται μία υπηρεσία κατά τις προϋποθέσεις του ορισμού της Οδηγίας 98/34/EK, δεν τυγχάνει εφαρμογής η Οδηγία 2000/31/EK, αλλά η αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των προϊόντων, επειδή η πώληση ολοκληρώνεται με την παράδοση του υλικού αντικειμένου της σύμβασης⁹.

Η ταυτοποίηση μιας υπηρεσίας ως υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς ένας τέτοιος πάροχος απολαύει πλήρους ελευθερίας εγκατάστασης εντός της ΕΕ, δηλαδή τα κράτη μέλη δεν μπορούν να θέτουν εμπόδια ή ειδικές προϋποθέσεις στην παροχή των υπηρεσιών, ανεξαρτήτως σε ποιο κράτος μέλος έχει την έδρα του ο εν λόγω πάροχος. Επιπλέον, οι πάροχοι τέτοιων υπηρεσιών απαλλάσσονται, καταρχήν, οποιασδήποτε ευθύνης τους για τις πληροφορίες των χρηστών που αποθηκεύουν προσωρινά σε ηλεκτρονική μνήμη (άρθρα 13-15).

Η προνομιακή αυτή μεταχείριση δεν ισχύει για τους παραδοσιακούς παρόχους υπηρεσιών, οι οποίοι, βάσει της Οδηγίας 2006/123/EK, καλύπτονται μεν από την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των υπηρεσιών, ωστόσο δεν απαλλάσσονται της υποχρέωσης διαφύλαξης των πληροφοριών που θέτουν στη διάθεσή τους οι αποδέκτες των υπηρεσιών τους. Σημειωτέον, ότι τα κράτη μέλη έχουν εξουσία να θέτουν περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία ορισμένων υπηρεσιών στο πλαίσιο των ευρέων εξαιρέσεων του άρθρου 2 παρ. 2 της Οδηγίας 2006/123/EK¹⁰ σε συνδυασμό με τα άρθρα 56 και 57 ΣΛΕΕ.

Στην πράξη, ο χαρακτηρισμός των διαφόρων ηλεκτρονικών συστημάτων παροχής υπηρεσιών καθίσταται δυσχερής πλέον, καθώς οι δυνατότητες και τα χαρακτηριστικά του κάθε συστήματος είναι συνήθως περίπλοκα. Κατά τον χρόνο θέσπισης της Οδηγίας 2000/31/EK, ο ενωσιακός νομοθέτης είχε στο μυαλό του τις διμερείς σχέσεις μεταξύ επαγγελματιών (B2B) ή μεταξύ επαγγελματιών και καταναλωτών (B2C), όπου το ένα μέρος παρέχει με ηλεκτρονικά μέσα μια υπηρεσία και το άλλο λαμβάνει απευθείας αυτήν την υπηρεσία, καταβάλλοντας συνήθως το αντίστοιχο τίμημα¹¹. Σήμερα, οι διαθέσιμες διαδικτυα-

κές πλατφόρμες προσφέρουν ένα σύνολο δυνατοτήτων που απευθύνονται τόσο στους χρήστες-καταναλωτές όσο και στους χρήστες-επιχειρηματίες. Συνακόλουθα, η οικονομία του διαμοιρασμού (ή συνεργατική οικονομία) έχει δημιουργήσει μία νέα τριγωνική συναλλακτική σχέση. Η Επιτροπή έχει κατατάξει τις διαδικτυακές πλατφόρμες σε τρεις κατηγορίες: σε αυτές που μεσολαβούν για την πώληση αγαθών (π.χ. Amazon, eBay), σε αυτές που μεσολαβούν για την παροχή υπηρεσιών (π.χ. Uber, Airbnb) και σε αυτές που μεσολαβούν για τη συλλογή κεφαλαίων (crowdfunding)¹². Σύμφωνα με τον ορισμό της έννοιας της συνεργατικής οικονομίας που έχει διατυπώσει η Επιτροπή, στην έννοια της κοινωνίας της πληροφορίας εντάσσονται μόνον οι πλατφόρμες της δεύτερης κατηγορίας¹³, τις οποίες περιγράφει ως «μεσάζοντες» που διευκολύνουν τις συναλλαγές μεταξύ των χρηστών της πλατφόρμας, δηλαδή των παρόχων υπηρεσιών¹⁴ και των αποδεκτών αυτών των υπηρεσιών. Ως εκ τούτου, σε αυτές τις περιπτώσεις έχουμε δύο παρόχους διαφορετικών υπηρεσιών, όπου τίθεται το ζήτημα κατά πόσον αυτές οι υπηρεσίες είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και παρέχονται ξεχωριστά ή εάν αποτελούν ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο.

Σχετικά με το κενό που δημιουργήθηκε ως προς την οριοθέτηση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του κάθε μέρους και το οποίο έχει αρχίσει να απασχολεί σε τακτική βάση τα εθνικά δικαστήρια, η Επιτροπή εξέδωσε μία σειρά ερμηνευτικών Ανακοινώσεων για την ψηφιακή οικονομία¹⁵. Μέσω αυτών, η Επιτροπή έθεσε τις βάσεις για τη θέσπιση του Κανονισμού 2019/1150 για την ίση μεταχείριση των επιχειρηματικών-χρηστών από τις επιγραμμικές υπηρεσίες διαμεσολάβησης¹⁶, αλλά και για την προσέγγιση του ΔΕΕ επί σχετικών προδικαστικών ερωτημάτων. Όμως, ως προς τον ορθό νομικό χαρακτή-

για 98/34/EK μπορεί να παρέχεται και με άλλες μορφές, όπως μέσω των διαφημίσεων. Βλ. σχετικά ΔΕΕ C-291/13, *Papasavvas*, 11.09.2014, ECLI:EU:C:2014:2209, σκ. 30.

12. Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής για τις επιγραμμικές πλατφόρμες και την ψηφιακή ενιαία αγορά, COM(2016) 288 τελικό, σ. 6.

13. Ibid.

14. Οι εν λόγω πάροχοι μπορεί να είναι είτε επαγγελματίες είτε ιδιώτες που παρέχουν υπηρεσίες περιστασιακά (μοντέλο C2C), χωρίς αυτό να επηρεάζει τον χαρακτηρισμό της πλατφόρμας ως συνεργατικής. Επιπλέον, οι υπηρεσίες αυτές μπορεί να παρέχονται είτε ηλεκτρονικά είτε παραδοσιακά είτε με έναν συνδυασμό μέσων.

15. Βλ. Ευρωπαϊκή ατζέντα για μια συνεργατική οικονομία (COM(2016) 356 τελικό), Ανακοίνωση της Επιτροπής για τις επιγραμμικές πλατφόρμες και την ψηφιακή ενιαία αγορά (COM(2016) 288 τελικό) και Ανακοίνωση της Επιτροπής για την Ψηφιοποίηση της ευρωπαϊκής βιομηχανίας – Τα πλήρη οφέλη από την ψηφιακή ενιαία αγορά (COM/2016/0180 τελικό).

16. ΕΕ 2019 L 186/57.

8. Βλ. ΔΕΕ C-236/08 έως C-238/08, *Google France*, 23.03.2010, ECLI:EU:C:2010:159, σκ. 110.

9. Βλ. ΔΕΕ C-108/09, *Ker-Optika*, 02.10.2010, ECLI:EU:C:2010:725, σκ. 44.

10. Οι εξαιρέσεις αυτές έχουν ερμηνευθεί από το ΔΕΕ άλλοτε συσταλτικά (π.χ. ΔΕΕ C-57/12, *Femarbel*, 11.07.2013, ECLI:EU:C:2013:517) και άλλοτε πιο ευρέως (π.χ. ΔΕΕ C-382/08, *Neukirchinger*, 25.01.2011, ECLI:EU:C:2011:27).

11. Το ΔΕΕ έχει διευκρινίσει ότι η «αμοιβή» που προβλέπει η Οδη-

ρισμό των συνεργατικών (ή επιγραμμικών/ψηφιακών) πλατφορμών, εξακολουθεί να υπάρχει νομικό κενό, το οποίο προσπάθησε να καλύψει το ΔΕΕ, προτείνοντας μία δέσμη γενικών και ειδικών κριτηρίων για την υπαγωγή αυτών των πλατφορμών στο καταλληλότερο νομοθετικό πλαίσιο.

II. Κριτήρια απόφασης «Uber»: ένα νομολογιακό εργαλείο για τον νομικό χαρακτηρισμό των συνεργατικών πλατφορμών

Ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν σήμερα οι συνεργατικές πλατφόρμες επιτρέπει την υπαγωγή των περισσότερων από αυτές στην έννοια της κοινωνίας της πληροφορίας, καθώς παρέχουν τις υπηρεσίες τους ηλεκτρονικά, εξ αποστάσεως, μετά από αίτημα κάποιου χρήστη και έναντι αμοιβής που λαμβάνουν είτε απευθείας από τους χρήστες είτε από διαφημιστές.

Το ζήτημα του χαρακτηρισμού της φύσης των ηλεκτρονικών πλατφορμών τύπου Airbnb ως υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας είχε ήδη απασχολήσει το ΔΕΕ στις υποθέσεις *Elite taxi*¹⁷ και *Uber France*^{18,19}. Στην υπό συζήτηση απόφαση, το ΔΕΕ εφήρμοσε το νομολογιακό αυτό προηγούμενο, αποτυγχάνοντας, όμως, να άρει τις αμφιβολίες που είχαν δημιουργηθεί με τις προηγούμενες αποφάσεις²⁰.

Ειδικότερα, το ΔΕΕ, στις προηγούμενες αυτές υποθέσεις, ακολούθησε την πρόταση του Γεν. Εισαγγελέα²¹, η οποία βασίστηκε στην Ευρωπαϊκή Ατζέντα της Επιτροπής για τη συνεργατική οικονομία του 2016²². Βάσει αυτής της πρότασης, το ΔΕΕ υιοθέτησε δύο κριτήρια που επιτρέπουν να εξαχθεί το συμπέρασμα σε ποιες περιπτώσεις οι υπηρεσίες που προσφέρει μια διαδικτυακή πλατφόρμα τύπου Airbnb δεν είναι απλώς διαμεσολαβητικές, αλλά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος μιας άλλης συνολικής υπηρεσίας που δεν εμπίπτει στην έννοια της κοινωνίας της πληροφορίας²³.

Σύμφωνα με το πρώτο κριτήριο που αναγνώρισε το ΔΕΕ, η ηλεκτρονική πλατφόρμα δεν θα πρέπει να δημιουργεί μία νέα αγορά παροχής υπηρεσιών, αλλά ο ρόλος της θα πρέπει να είναι επικουρικός. Δηλαδή, η ύπαρξη της πλατφόρμας δεν θα πρέπει να είναι προαπαιτούμενο για την παροχή της βασικής υπηρεσίας και τη λειτουργία της σχετικής αγοράς. Έτσι, στην περίπτωση της εφαρμογής «Uber» για έξυπνα τηλέφωνα, το ΔΕΕ έκρινε ότι αυτή δημιούργησε μία νέα αγορά προσφοράς και ζήτησης υπηρεσιών μεταφοράς προσώπων από μη επαγγελματίες οδηγούς, η οποία δεν προϋπήρχε ούτε μπορούσε να υπάρχει δίχως τη συγκεκριμένη εφαρμογή.

Βάσει του δεύτερου κριτηρίου, κρίσιμο στοιχείο για τον χαρακτηρισμό μιας ηλεκτρονικής πλατφόρμας συνιστά ο έλεγχος ή η αποφασιστική επιρροή που ασκεί αυτή επί των όρων πρόσβασης στην αγορά των παρόχων της βασικής υπηρεσίας, καθώς, επίσης, και επί των όρων παροχής αυτών των υπηρεσιών, δηλαδή όσον αφορά την ποιότητα, την τιμή, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συμβαλλομένων. Ωστόσο, η ένταση αυτού του ελέγχου δεν μπορεί να προσδιορισθεί βάσει προκαθορισμένων κριτηρίων, αλλά κρίνεται *ad hoc*. Στην Ατζέντα της Επιτροπής για τη συνεργατική οικονομία 2016 τίθενται τρία επιμέρους κριτήρια, τα οποία εάν πληρούνται σωρευτικά, θεωρείται ότι υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για την άσκηση ελέγχου/επιρροής από τη συνεργατική πλατφόρμα. Τα υποκριτήρια αυτά είναι η τιμή παροχής των βασικών υπηρεσιών, οι υποχρεώσεις των συμβαλλομένων μερών στο πλαίσιο της βασικής υπηρεσίας, καθώς και η κυριότητα επί των περιουσιακών στοιχείων που χρησιμοποιούνται για την παροχή της βασικής υπηρεσίας.

Το ΔΕΕ εφήρμοσε τα ανωτέρω κριτήρια και στην περίπτωση της Airbnb Ireland, αλλά επέλεξε να μην προσδώσει κάποιο καινούριο στοιχείο σχετικά με τη σημασία και τη σχέση αυτών των δύο κριτηρίων μεταξύ τους. Αντίθετα, ο Γεν. Εισαγγελέας επιχείρησε να συμπληρώσει την προηγούμενη θέση του, αποσαφηνίζοντας ότι τα κριτήρια αυτά δεν είναι αθροιστικά²⁴, και μάλιστα το δεύτερο σαφώς υπερέχει του πρώτου, το οποίο λειτουργεί απλώς ως ένδειξη για το ότι μία ηλεκτρονικά παρεχόμενη υπηρεσία αποτελεί μέρος μιας άλλης υπηρεσίας με υλικό αντικείμενο²⁵. Ενδεχομένως, το ΔΕΕ να επηρεάστηκε από την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη ότι το πρώτο κριτήριο εξετάζεται σύντομα σε μία σκέψη, ενώ το δεύτερο πολύ πιο εκτεταμένα. Γι' αυτό και η βασική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο πλατφορμών που εντόπισε το ΔΕΕ, καταλήγοντας σε αντίθετη κρίση σε σχέση με τις προη-

17. ΔΕΕ C-434/15, *Asociación Profesional Elite Taxi*, 20.12.2017, ECLI:EU:C:2017:981.

18. Σημειώνεται ότι σχετικά με τη λειτουργία της Uber πρώτο το Βέλγιο είχε στείλει προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ (C-526/15, *Uber Belgium*, 27.10.2016, ECLI:EU:C:2016:830), η οποία απορρίφθηκε ως απαράδεκτη για τυπικούς λόγους.

19. ΔΕΕ C-320/16, *Uber France*, 10.04.2018, ECLI:EU:C:2018:221.

20. Βλ. V. HATZOPOULOS, *After Uber Spain: The EU's approach on the sharing economy in need of review?*, E.L.Rev., 2019, σσ. 88-98.

21. Σημειώνεται ότι και στις δύο προηγούμενες αποφάσεις Πρόεδρος του ΔΕΕ ήταν και πάλι ο K. Lanaerts και Γεν. Εισαγγελέας ο M. Szpunar.

22. COM(2016) 356 τελικό.

23. Στο σημείο αυτό οι Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα M. Szpunar ως πιο αναλυτικές και εκτεταμένες συμβάλλουν στην καλύτερη

κατανόηση και πληρέστερη ανάγνωση των αποφάσεων του ΔΕΕ.

24. Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στη σχολιαζόμενη υπόθεση, ΔΕΕ C-390/18, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:336, σημ. 60 επ.

25. *Ibid*, σημ. 65.

γούμενες υποθέσεις που χειρίστηκε, προκύπτει κυρίως από τη μη πλήρωση του δεύτερου κριτηρίου, παρόλο που έγινε δεκτό ότι η περίπτωση της Airbnb δεν τηρεί ούτε και το πρώτο κριτήριο²⁶.

Συγκεκριμένα, το ΔΕΕ δέχτηκε ότι οι επιπλέον υπηρεσίες που προσφέρει η Airbnb, όπως εγγύηση ζημιών, ασφάλιση αστικής ευθύνης, ανακαίνιση, προτεινόμενη τιμολόγηση, είναι προαιρετικές και επικουρικές προς τις βασικές υπηρεσίες, δεδομένου ότι δεν ανταποκρίνονται σε κανένα από τα τρία επιμέρους κριτήρια που έχει θέσει η Επιτροπή στην Ατζέντα του 2016. Αντιθέτως, στην περίπτωση της Uber, η τελευταία καθορίζει τις τιμές χρέωσης, αναλαμβάνει την είσπραξη και απόδοση του κομίστρου στους οδηγούς και θέτει εξαρχής τους όρους πρόσβασης των εν λόγω οδηγών στο δίκτυό της, τους οποίους οι οδηγοί οφείλουν να τηρούν καθ' όλο το χρονικό διάστημα κατά το οποίο παρέχουν υπηρεσίες μεταφοράς μέσω αυτής της πλατφόρμας. Το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, ενώ η Uber ελέγχει του όρους πρόσβασης στην αγορά των παρόχων της βασικής υπηρεσίας, η Airbnb δεν θέτει τέτοιες προϋποθέσεις ούτε «τιμωρεί» τους ιδιοκτήτες καταλυμάτων που δεν παρέχουν υπηρεσίες ορισμένου επιπέδου, αποκλείοντάς τους από το δίκτυό της. Κατά το ΔΕΕ, η δυνατότητα υποβολής σχολίων από τους χρήστες-μισθωτές δεν εξισώνεται με έλεγχο ασκούμενο εκ μέρους της πλατφόρμας²⁷. Τόσο αυτή η αξιολόγηση όσο και ο διαχωρισμός που κάνει το ΔΕΕ ως προς την πληρωμή των βασικών υπηρεσιών δεν φαίνονται επαρκώς αιτιολογημένοι, λαμβάνοντας υπόψη ότι και στην περίπτωση της Airbnb οι ιδιοκτήτες των καταλυμάτων (πάροχοι της βασικής υπηρεσίας) πληρώνονται μέσω της πλατφόρμας, με τη συνδρομή μία άλλης εταιρίας θυγατρικής της Airbnb, της «Airbnb Payments», που εδρεύει στο Λονδίνο.

III. Προκλήσεις από την ανάπτυξη της οικονομίας του διαμοιρασμού

Παρόλο που με την εν λόγω απόφαση το ΔΕΕ επιβεβαίωσε την προηγούμενη κρίση του σχετικά με τον τρόπο αξιολόγησης των επιγραμμικών πλατφορμών, η απόφαση είναι υψηλής σημασίας, λόγω της αντίθετης κρίσης που εκφράστηκε και η οποία θα καθορίσει τη μελλοντική αντιμετώπιση παρόμοιων πλατφορμών, δεδομένης της αύξησης των επιγραμμικών υπηρεσιών διαμεσολάβησης.

Εξάλλου, από τον χαρακτηρισμό της φύσης των διαφό-

ρων παραγόντων της συνεργατικής οικονομίας δεν εξαρτάται μόνον το ζήτημα της ελεύθερης κυκλοφορίας των ψηφιακών υπηρεσιών που προσφέρονται κατ' αυτόν τον τρόπο, αλλά, κυρίως, η ύπαρξη, η έκταση και το περιεχόμενο των υποχρεώσεων που έχουν ή που θα πρέπει να έχουν οι συγκεκριμένοι πάροχοι απέναντι στους παρόχους της βασικής υπηρεσίας²⁸ και τους αποδέκτες της. Οι σύγχρονες αυτές μορφές επιχειρηματικής δραστηριότητας (επιχειρηματικά μοντέλα) που έχουν καθιερωθεί στις συναλλαγές δεν φαίνεται να μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στα στενά όρια των υφιστάμενων Οδηγιών, οι οποίες είναι προσαρμοσμένες στις ανάγκες και τα δεδομένα που ίσχυαν κατά τον χρόνο της υιοθέτησής τους είκοσι χρόνια πριν.

Στη συνεχώς αναπτυσσόμενη και διευρυνόμενη οικονομία του διαμοιρασμού, η αμφισβητούμενη διάκριση που προτείνει και εφαρμόζει το ΔΕΕ φαίνεται να δημιουργεί περισσότερα ερωτήματα απ' όσα επιχειρεί να επιλύσει. Όπως παρατηρήθηκε και παραπάνω, η μέθοδος που υιοθετεί το ΔΕΕ βασίζεται στην κατά περίπτωση αξιολόγηση των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει η κάθε πλατφόρμα, κρίση η οποία οριοθετείται εν μέρει από τεχνικά κριτήρια και εν μέρει – αν όχι κυρίως – από αξιολογικές κρίσεις. Ελλείψει σαφώς καθορισμένων κριτηρίων δημιουργείται ανασφάλεια δικαίου και ο εθνικός δικαστής παραμένει ανοχύρωτος ως προς την ορθή εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου²⁹. Παράλληλα, και οι ίδιες οι πλατφόρμες και οι λοιποί συμβαλλόμενοι στο πλαίσιο της οικονομίας του διαμοιρασμού αδυνατούν να είναι συνεπείς ως προς τις υποχρεώσεις τους ούτε δύνανται να απολαύσουν πλήρως τα δικαιώματά τους³⁰. Η ομοιόμορφη αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων που επιδιώκει η Ένωση³¹, τίθεται

26. Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Έλληνα νομοθέτη που στο άρθρο 111 παρ. 1 Ν. 4446/16 σχετικά με τη ρύθμιση των βραχυπρόθεσμων μισθώσεων κάνει λόγο για ψηφιακές πλατφόρμες «που δημιουργούν μια ανοικτή αγορά για την προσωρινή χρήση αγαθών ή υπηρεσιών που συχνά παρέχουν ιδιώτες».

27. Σκ. 19, 58 και 68 της σχολιαζόμενης απόφασης.

28. Στην υπόθεση ΔΕΕ C-526/15, *Uber Belgium*, ο.π., είχε τεθεί το ζήτημα κατά πόσο μία υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας δεν λειτουργεί απλώς ως ενδιάμεσος, αλλά προσφέρει η ίδια και την υποκείμενη υπηρεσία που προωθεί, στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να ευθύνεται, εν προκειμένω, ως εργοδότης των οδηγών ταξί (παρόχων της βασικής υπηρεσίας).

29. Σημειώνεται ότι ήδη εκκρεμεί ενώπιον του ΔΕΕ προδικαστική παραπομπή εκ μέρους της Ρουμανίας σχετικά με την εφαρμογή εύρεσης ταξί για έξυπνα τηλέφωνα, η οποία δεν πληροί τα κριτήρια «Uber» (ΔΕΕ C-62/19, *Star Taxi App*), καθώς και από την Ιταλία σε σχέση με φορολογικές υποχρεώσεις σε βάρος της Airbnb Ireland και Airbnb Payments (ΔΕΕ C-729/18, *Airbnb Ireland και Airbnb Payments UK*).

30. Βλ. P. VAN CLEYNENBREUGEL, *Le droit de l'Union européenne face à l'économie collaborative*, *Revue Trimestrielle de droit européen*, 2017, σσ. 697-722.

31. Βλ. Συμβούλιο ΕΕ, *Conclusions on the Future of a highly digitised Europe beyond 2020: Boosting digital and economic competitiveness across the Union and digital cohesion*, 07.06.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/39667/st10102-en19.pdf>.

σε κίνδυνο μετά και την πολυαναμενόμενη υπό σχολιασμό απόφαση του ΔΕΕ.

Συνεπώς, ορθά έχει προταθεί και υποστηρίζεται³² ως η πλέον αναγκαία και πρόσφορη λύση η ειδική νομοθετική προσέγγιση των επιγραμμικών πλατφορμών από τον ενωσιακό νομοθέτη, είτε μέσω της θέσπισης μιας αυτοτελούς νομοθετικής πράξης³³ είτε μέσω της τροποποίησης και επικαιροποίησης της υφιστάμενης Οδηγίας 2000/31/ΕΚ, όπως έγινε ήδη με στόχο την ισότιμη μεταχείριση των επιχειρηματικών χρηστών με τον Κανονισμό 2019/1150.

IV. Συμπέρασμα

Από την ανωτέρω κρίση του ΔΕΕ συνάγεται ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να απαγορεύουν ή να θέτουν περιορισμούς στην είσοδο στην αγορά των θυγατρικών της Airbnb και των παρόμοιων με αυτή πλατφορμών που εδρεύουν σε οποιοδήποτε άλλο κράτος μέλος της ΕΕ, καθότι εμπίπτουν στην Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο. Αυτό συνεπάγεται ότι οποιαδήποτε εθνική ρύθμιση προαπαιτεί την έκδοση ειδικής άδειας λειτουργίας που σχετίζεται με τη βασική λειτουργία που προωθεί ή διευκολύνει μία τέτοια πλατφόρμα δεν τυγχάνει εφαρμογής επί της τελευταίας, καθώς πρόκειται για διακριτές υπηρεσίες που υπόκεινται σε διαφορετικά νομοθετικά καθεστώτα. Επομένως, τα κράτη μέλη εξακολουθούν να διαθέτουν την εξουσία ρύθμισης της βασικής υπηρεσίας, εν προκειμένω των βραχυπρόθεσμων μισθώσεων, υπό τους όρους και τους περιορισμούς της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ³⁴.

► Αιτούντες διεθνή προστασία

Περιορισμός ή ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής

Οδηγία 2013/33/ΕΕ – άρθρο 20 παρ. 4 και 5 – σοβαρή παράβαση των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας ή επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς – περιεχόμενο της ευχέρειας των κρατών μελών να καθορίζουν τις εφαρμοστέες κυρώσεις – ασυνόδετος ανήλικος

32. Βλ. C. BUSCH ... [et al.], *The rise of the platform economy: a new challenge for EU Consumer Law?*, *Journal of European Consumer and Market Law*, 2016, σσ. 3-10.

33. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο καθηγητής Van Cleynenbreugel προτείνει την υιοθέτηση ενός Κανονισμού που θα απαγορεύει στις επιγραμμικές πλατφόρμες τύπου Airbnb να παρεμβαίνουν στις συναλλαγές μεταξύ των μερών κατά την παροχή της βασικής υπηρεσίας, με στόχο την οριστική και κάθετη επίλυση του ζητήματος. Βλ. P. VAN CLEYNENBREUGEL, *ό.π.*, σ. 702.

34. Σε σχέση με τη μεταχείριση των βραχυπρόθεσμων μισθώσεων εκκρεμούν ενώπιον του ΔΕΕ αιτήσεις προδικαστικής απόφασης του Γαλλικού Εφετείου (ΔΕΕ C-724/18, *Cali apartments* και C-727/18, *Procureur général près la cour d'appel de Paris και ville de Paris*).

ΔΕΕ C-233/18, *Haqbin*, 12.11.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Μ. Βηλαράς, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2019:956 – Προδικαστική παραπομπή

Με τα προδικαστικά του ερωτήματα το *Arbeidshof te Brussel* (δευτεροβάθμιο δικαστήριο εργατικών διαφορών των Βρυξελλών) ζητεί από το Δικαστήριο να διευκρινίσει την έννοια των διατάξεων που περιέχονται στο άρθρο 20 παρ. 4 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, προκειμένου να καθοριστεί αν και, εν ανάγκη, υπό ποιες προϋποθέσεις κράτος μέλος μπορεί να αποκλείσει από το ευεργέτημα των υλικών συνθηκών υποδοχής ασυνόδετο ανήλικο για το γεγονός ότι αυτός επέδειξε ιδιαίτερα βίαιη συμπεριφορά εντός του κέντρου φιλοξενίας όπου διέμενε. Ως προς τα πραγματικά γεγονότα, ο Ζ. *Haqbin*, Αφγανός υπήκοος, αφίχθη στο Βέλγιο ως ασυνόδετος ανήλικος και υπέβαλε αίτηση διεθνούς προστασίας. Ορίστηκε για αυτόν επίτροπος και φιλοξενήθηκε διαδοχικά στα κέντρα υποδοχής του *Sugny* και του *Broechem*. Στο τελευταίο αυτό κέντρο ενεπλάκη σε διαπληκτισμό μεταξύ διαμενόντων διαφορετικής εθνικής καταγωγής. Η αστυνομία συνέλαβε τον Ζ. *Haqbin* με την αιτιολογία ότι ήταν ένας από τους υποκινητές και τον άφησε ελεύθερο την επομένη. Με απόφαση του διευθυντή του κέντρου υποδοχής του *Broechem*, ο Ζ. *Haqbin* αποκλείστηκε, για χρονικό διάστημα δεκαπέντε ημερών, από την παροχή υλικής συνδρομής σε δομή υποδοχής με αποτέλεσμα να περάσει τις περισσότερες νύκτες σε πάρκο των Βρυξελλών και τις λοιπές σε φίλους ή γνωστούς. Ο επίτροπος του Ζ. *Haqbin* υπέβαλε αίτηση αναστολής του μέτρου αποκλεισμού, η οποία απορρίφθηκε λόγω έλλειψης κατεπείγοντος, καθώς ο Ζ. *Haqbin* δεν απέδειξε ότι ήταν άστεγος. Ο επίτροπος του Ζ. *Haqbin* άσκησε προσφυγή με αίτημα, αφενός, την ακύρωση των αποφάσεων του διευθυντή του κέντρου υποδοχής στο *Broechem*, αφετέρου, την αποκατάσταση της προκληθείσας ζημίας. Καθώς η προσφυγή απορρίφθηκε ως αβάσιμη, ο επίτροπος του Ζ. *Haqbin* άσκησε έφεση ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου. Το τελευταίο ανέβαλε την απόφασή του θέτοντας στο Δικαστήριο τρία προδικαστικά ερωτήματα. Πρώτον, έχει το άρθρο 20 παρ. 1 έως 3 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ την έννοια ότι ορίζει περιοριστικώς τις περιπτώσεις στις οποίες οι υλικές συνθήκες υποδοχής μπορούν να περιοριστούν ή να ανακληθούν ή προκύπτει από το άρθρο 20 παρ. 4 και 5 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ ότι η ανάκληση του δικαιώματος σχετικά με τις υλικές συνθήκες υποδοχής μπορεί επίσης να επέλθει με την επιβολή κυρώσεων για σοβαρές παραβάσεις των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας και για την επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς; Δεύτερον, έχει το άρθρο 20 παρ. 5 και 6 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ την έννοια ότι τα κράτη μέλη, προτού αποφασίσουν για τον περιορισμό ή την ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής ή για κυρώσεις οφείλουν να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα τα οποία εξασφαλίζουν το δικαίωμα

σε αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης κατά τη διάρκεια της περιόδου αποκλεισμού, ή πληροί τις απαιτήσεις των διατάξεων αυτών σύστημα κατά το οποίο, μετά τη λήψη απόφασης περί περιορισμού ή ανάκλησης των υλικών συνθηκών υποδοχής, εξετάζεται αν το πρόσωπο το οποίο αφορά η απόφαση απολαύει αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης και, αν χρειάζεται, λαμβάνονται τη στιγμή εκείνη διορθωτικά μέτρα; Τρίτον, έχει το άρθρο 20 παρ. 4 έως 6 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, σε συνδυασμό με τα άρθρα 14 και 21 έως 24 της ίδιας Οδηγίας και με τα άρθρα 1, 3, 4 και 24 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων [...], την έννοια ότι το μέτρο ή η κύρωση του προσωρινού (ή οριστικού) αποκλεισμού από το δικαίωμα υλικών συνθηκών υποδοχής επιτρέπεται, ή δεν επιτρέπεται, στην περίπτωση ανηλίκου, και συγκεκριμένα στην περίπτωση ασυνόδευτου ανηλίκου;

Το Δικαστήριο στην απόφασή του δέχεται ότι το άρθρο 20 παρ. 4 και 5 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ σχετικά με τις απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων διεθνή προστασία, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, έχει την έννοια ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να προβλέπει μεταξύ των κυρώσεων που δύνανται να επιβληθούν σε αιτούντα σε περίπτωση σοβαρής παράβασης των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας, καθώς και σε περίπτωση επίδειξης ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς, κύρωση συνιστάμενη στην ανάκληση, έστω και προσωρινή, των υλικών συνθηκών υποδοχής, οι οποίες αφορούν στη στέγαση, την τροφή ή την ένδυση, καθώς μια τέτοια κύρωση θα είχε ως αποτέλεσμα τη στέρηση από τον εν λόγω αιτούντα της δυνατότητας να αντιμετωπίσει τις πλέον στοιχειώδεις ανάγκες του. Η επιβολή άλλης μορφής κυρώσεων δυνάμει του ως άνω άρθρου 20 παρ. 4 πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να πληροί τις προϋποθέσεις της παρ. 5 του άρθρου αυτού, ιδίως δε εκείνες που αφορούν τον σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Όταν δε πρόκειται για ασυνόδευτο ανήλικο, επισημαίνει το Δικαστήριο, για την επιβολή των κυρώσεων αυτών θα πρέπει, βάσει, μεταξύ άλλων, του άρθρου 24 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, να λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη το μείζον συμφέρον του παιδιού.

Παρατηρήσεις

Μάρκος Παλακωνσταντής*

Το Δικαστήριο με τα προδικαστικά ερωτήματα τα οποία εξετάζει από κοινού ζητά, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 20 παρ. 4 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ έχει την έννοια ότι ένα κράτος μέλος μπορεί να προβλέπει, μεταξύ των κυρώσεων που δύνανται να επιβληθούν σε αιτούντα

* Δ.Ν., Δικηγόρος

διεθνούς προστασίας σε περίπτωση σοβαρής παράβασης των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας καθώς και σε περίπτωση επίδειξης ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς, την ανάκληση ή τον περιορισμό των υλικών συνθηκών υποδοχής, κατά την έννοια του άρθρου 2 στοιχεία στ' και ζ' της εν λόγω Οδηγίας, και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να επιβληθεί μια τέτοια κύρωση, ιδίως όταν αυτή αφορά ανήλικο και, συγκεκριμένα, ασυνόδευτο ανήλικο κατά την έννοια των στοιχείων δ' και ε' του ίδιου άρθρου.

Η προστιθέμενη αξία της υπό ανάλυση απόφασης του Δικαστηρίου έγκειται στο γεγονός ότι το τελευταίο για πρώτη φορά αποφαινεται για το ζήτημα του περιορισμού ή της ανάκλησης των υλικών συνθηκών διαμονής, όπως αυτές απαριθμούνται στο άρθρο 20 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το Δικαστήριο στην εν λόγω απόφαση δεν παραπέμπει σε καμία προγενέστερη απόφασή του προκειμένου να τεκμηριώσει τους ισχυρισμούς του καθώς δεν υπάρχει νομολογικό προηγούμενο. Ως προς τη χώρα μας, ερώτημα γεννάται σχετικά με τη συμβατότητα του άρθρου 57 του Ν. 4636/2019 (Α' 169) με αυτή του άρθρου 20 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, καθώς ο νέος Νόμος, ενσωματώνοντας στο εθνικό δίκαιο την Οδηγία, δίνει τη δυνατότητα περιορισμού ή διακοπής των υλικών συνθηκών υποδοχής, μεταξύ των οποίων και τον περιορισμό ή τη διακοπή παροχής στέγης στις περιπτώσεις που ρητώς απαριθμεί.

1. Προϋποθέσεις περιορισμού ή ανάκλησης των υλικών συνθηκών υποδοχής

Σύμφωνα με το άρθρο 2 στοιχεία στ' και ζ' της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, η φράση «υλικές συνθήκες υποδοχής» αναφέρεται στην πλήρη δέσμη μέτρων που τα κράτη μέλη οφείλουν να εφαρμόζουν υπέρ των αιτούντων διεθνούς προστασίας και τα οποία περιλαμβάνουν την παροχή στέγης, τροφής και ρουχισμού, σε είδος ή υπό μορφή οικονομικού βοήθηματος ή δελτίων, ή με συνδυασμό των τριών, καθώς και ένα βοήθημα για τα καθημερινά έξοδα. Το άρθρο 17 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ αναφέρει ότι τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε να παρέχονται στους αιτούντες υλικές συνθήκες υποδοχής που να τους εξασφαλίζουν επαρκές βιοτικό επίπεδο ικανό να διασφαλίζει τη συντήρησή τους και να προστατεύει τόσο τη σωματική όσο και την ψυχική τους υγεία. Ενώ το προαναφερόμενο άρθρο 2 ερμηνεύοντας τις «υλικές συνθήκες υποδοχής» τις περιγράφει ως μία πλήρη δέσμη μέτρων, αρκείται να περιγράψει στο άρθρο 18 τις υλικές συνθήκες υποδοχής μόνο ως προς την παροχή στέγης. Σχετικά με την τελευταία, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην υποχρέωση των κρατών μελών να λαμβάνουν υπόψη τους ιδιαίτερα ζητήματα σχετικά με το φύλο, την ηλικία και την κατάσταση των ευάλωτων προσώπων, να προλαμβάνουν βιαιοπραγίες, καθώς και κάθε μορφής άσκηση βίας. Οι συντάκτες της Οδηγίας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην

περιστολή της δυνατότητας κατάχρησης του συστήματος υποδοχής. Χωρίς να διακυβεύεται η διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για όλους τους αιτούντες (αιτιολογική σκ. 25), το άρθρο 20 της Οδηγίας περιγράφει τις περιπτώσεις όπου τα κράτη μέλη δύνανται να περιορίζουν ή, σε εξαιρετικές και δεόντως αιτιολογημένες περιπτώσεις, να ανακαλούν τις υλικές συνθήκες υποδοχής. Η πρώτη και η τρίτη παρ. του εν λόγω άρθρου αναφέρουν ρητώς τις περιπτώσεις που δικαιολογούν τον περιορισμό ή την ανάκληση των «υλικών συνθηκών υποδοχής», ενώ η δεύτερη αναφέρεται μόνο στην περίπτωση περιορισμού των υλικών συνθηκών υποδοχής. Ειδικότερα, για την πρώτη και την τρίτη παρ. ο περιορισμός ή η ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής ισχύει όταν ο αιτών α) εγκαταλείπει χωρίς άδεια ή ενημέρωση τον τόπο διαμονής που έχει καθορίσει για αυτόν η αρμόδια αρχή του οικείου κράτους μέλους· β) δεν συμμορφώνεται με υποχρεώσεις δήλωσης στοιχείων, δεν ανταποκρίνεται σε αιτήσεις παροχής πληροφοριών και δεν προσέρχεται, στο πλαίσιο της διαδικασίας ασύλου, σε προσωπική συνέντευξη· γ) υποβάλλει «μεταγενέστερη αίτηση», κατά την έννοια του άρθρου 2 στοιχείο ιζ' της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ· δ) έχει αποκρύψει τους οικονομικούς του πόρους επωφελούμενος κατά αθέμιτο τρόπο από τις υλικές συνθήκες υποδοχής. Αντιθέτως, η παρ. 2 του άρθρου 20 αναφέρεται μόνο στη δυνατότητα περιορισμού των υλικών συνθηκών υποδοχής όταν διαπιστωθεί ότι ο αιτών χωρίς δικαιολογημένη αιτία δεν υπέβαλε αίτηση διεθνούς προστασίας το συντομότερο ευλόγως δυνατό μετά την άφιξή του στο κράτος υποδοχής. Το ερώτημα το οποίο γεννάται είναι εάν οι «κυρώσεις» που δύνανται ένα κράτος μέλος να επιβάλει δυνάμει της παρ. 4 του άρθρου 20 για παραβάσεις του κανονισμού λειτουργίας των κέντρων φιλοξενίας, καθώς και για την επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς, περιλαμβάνουν και τον περιορισμό των υλικών συνθηκών υποδοχής.

II. Η φύση και το περιεχόμενο των «κυρώσεων» της παρ. 4 του άρθρου 20 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ

Το άρθρο 20 παρ. 4 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ προβλέπει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να καθορίζουν τις «κυρώσεις που ισχύουν» για σοβαρές παραβάσεις των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας, καθώς και για την επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς. Καθόσον η Οδηγία δεν διευκρινίζει τη φύση των κυρώσεων που μπορούν να επιβληθούν, το ερώτημα το οποίο γεννάται είναι εάν θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και ο περιορισμός ή η ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής. Κατά το Δικαστήριο, κάθε μέτρο το οποίο περιορίζει ή ανακαλεί, ως προς έναν αιτούντα, τις υλικές συνθήκες υποδοχής, λόγω παράβασης των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας ή λόγω επίδειξης ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς, συνιστά, λαμβανομένων υπόψη του σκοπού του και των δυσμενών συνεπειών του για τον εν λόγω αιτούντα,

«κύρωση». Η άποψη αυτή, συνεχίζει το Δικαστήριο, ενισχύεται και από το γεγονός ότι η διάταξη του άρθρου 20 παρ. 4 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο III της τελευταίας με τίτλο «Περιορισμός ή ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής». Επί αυτού, ο Γεν. Εισαγγελέας στις προτάσεις του¹ υποστηρίζει ότι η διαφοροποίηση της ρητής αναφοράς των λόγων περιορισμού ή ανάκλησης που αναφέρονται στις παρ. 1 έως 3 του άρθρου 20 σε σχέση με τη γενικόλογη διατύπωση της παρ. 4 του άρθρου 20 δικαιολογείται, καθώς στην περίπτωση της τελευταίας παραγράφου παρέχεται στο κράτος μέλος η ευελιξία να εκτιμήσει σε ποια έκταση ο αιτών που διέπραξε σοβαρή παράβαση του Κανονισμού του κέντρου φιλοξενίας ή επέδειξε ιδιαίτερα βίαιη συμπεριφορά πρέπει να υποβληθεί σε κύρωση με γνώμονα τη φύση και τον βαθμό της βαρύτητας της πράξης του. Επίσης, κατά τον ίδιο, το εν λόγω περιθώριο ευελιξίας παρέχει στο κράτος μέλος υποδοχής τη δυνατότητα να λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις υπό τις οποίες τελέστηκε η επίμαχη πράξη, όπως η ηλικία, η κατάσταση και οι ειδικές ανάγκες του διαπράξαντος την πράξη. Συνεπώς, η διάταξη αυτή καλύπτει μία ανάγκη να αξιολογηθούν πράξεις οι οποίες δεν εμπίπτουν σε αυτές που περιοριστικώς αναφέρονται στις τρεις προηγούμενες παραγράφους.

Η εξουσία εκτίμησης των αρμόδιων αρχών των κρατών μελών να επιβάλουν μία κύρωση δεν είναι ανέλεγκτη. Αντιθέτως, τίθεται υπό τους περιορισμούς που θέτουν οι παρ. 5 και 6 του άρθρου 20. Ειδικότερα, οι τελευταίες αναφέρουν ότι οι αποφάσεις για τον περιορισμό ή την ανάκληση του ευεργετήματος των υλικών συνθηκών υποδοχής ή οι κυρώσεις που μπορεί να επιβληθούν πρέπει να ικανοποιούν ορισμένες ουσιαστικές και τυπικές απαιτήσεις. Πρέπει, αφενός, να λαμβάνονται κατά τρόπο αντικειμενικό και αμερόληπτο και να είναι αιτιολογημένες, αφετέρου, να είναι αναλογικές και να εκδίδονται μετά τη διενέργεια εξατομικευμένου ελέγχου, λαμβανομένων υπόψη της ιδιαίτερης κατάστασης και των ειδικών αναγκών των ευάλωτων προσώπων. Σε κάθε δε περίπτωση, θα πρέπει να εξασφαλίζουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης για όλους τους αιτούντες.

Σχετικά με την απαίτηση περί αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, από την αιτιολογική σκ. 35 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ προκύπτει ότι η Οδηγία αποσκοπεί στη διασφάλιση του πλήρους σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και στην προώθηση της εφαρμογής, μεταξύ άλλων, του άρθρου 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, το οποίο αναφέρεται ρητά στο απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Συναφώς, ο σεβα-

1. Βλ. ΔΕΕ C-233/18, *Haqbin*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, 06.06.2019, ECLI:EU:C:2019:468, σημ. 41-43.

σμός της τελευταίας, κατά την έννοια του άρθρου αυτού, απαιτεί να μην περιέρχεται ο ενδιαφερόμενος σε κατάσταση έσχατης υλικής στέρησης, η οποία καθιστά δυσχερή την ικανοποίηση και των πλέον στοιχειωδών αναγκών του, όπως είναι η στέγαση, η τροφή, η ένδυση και η προσωπική καθαριότητα. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η επιβολή κύρωσης συνιστάμενης στην ανάκληση, έστω και προσωρινή, του συνόλου των υλικών συνθηκών υποδοχής ή των υλικών συνθηκών υποδοχής που αφορούν στη στέγαση, την τροφή ή την ένδυση είναι ασυμβίβαστη με την υποχρέωση η οποία απορρέει από το άρθρο 20 παρ. 5, περίοδος γ' της Οδηγίας αυτής και η οποία αφορά στην εξασφάλιση αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για τον αιτούντα. Μια τέτοια κύρωση είναι, επιπλέον, αντίθετη προς την απαίτηση περί αναλογικότητας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ. 5, περίοδος β' της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, καθόσον ακόμη και οι αυστηρότερες κυρώσεις που αποσκοπούν στην καταστολή, σε ποινικές υποθέσεις, των κατ' άρθρο 20 παρ. 4 της Οδηγίας αυτής παραβάσεων ή συμπεριφορών, δεν μπορούν να στερούν από τον αιτούντα τη δυνατότητα να καλύψει τις πλέον στοιχειώδεις ανάγκες του. Προκειμένου να ενισχύσει τον ισχυρισμό του, το Δικαστήριο τονίζει ότι η χρήση του ρήματος «εξασφαλίζω» αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης μαρτυρά την υποχρέωση των κρατών να παρέχουν διαρκώς και αδιαλείπτως αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Προκειμένου, λοιπόν, να αποφευχθεί αυτή η επιλογή, τα κράτη μέλη δύνανται να επιβάλλουν άλλης μορφής κυρώσεις, όπως είναι η παραμονή του αιτούντος σε χωριστό τμήμα του κέντρου φιλοξενίας σε συνδυασμό με την απαγόρευση να έλθει σε επαφή με ορισμένους διαμένοντες στο κέντρο ή η μεταφορά του σε άλλο κέντρο φιλοξενίας ή σε άλλο χώρο στέγασης, κατά την έννοια του άρθρου 18 παρ. 1 στοιχείο γ' της εν λόγω Οδηγίας ή ακόμα και η λήψη μέτρου κράτησης του αιτούντος βάσει του άρθρου 8 παρ. 3 στοιχείο ε' της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ.

Στην περίπτωση των ασυνόδευτων ανηλίκων, το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού πρέπει να αποτελεί το πρωταρχικό μέλημα του κράτους μέλους υποδοχής, όπως επιτάσσουν το άρθρο 23 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ και το άρθρο 24 παρ. 2 του Χάρτη. Κατά συνέπεια, ο αποκλεισμός από την παροχή στέγης δεν αντίκειται μόνο στην υποχρέωση διασφάλισης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης αλλά και στην ειδική πρόνοια για τα ευάλωτα πρόσωπα του άρθρου 21 της Οδηγίας, στα οποία περιλαμβάνονται και οι ασυνόδετοι ανήλικοι. Σχετικά με τα τελευταία, η πρόνοια της Οδηγίας είναι ιδιαίτερη καθώς αναφέρει ότι επωφελούνται όχι μόνο ειδικής στήριξης ανάλογα με τις ειδικές τους ανάγκες, αλλά και ειδικών ρυθμίσεων στα κέντρα φιλοξενίας ή παραπομπή σε καταλύματα κατάλληλα για ανηλίκους.

III. Η ανάκληση ή ο περιορισμός των υλικών συνθηκών υποδοχής κατά το άρθρο 57 του Ν. 4636/2019

Το άρθρο 57 του άρθρου ψηφισθέντος Ν. 4636/2019 «Περί διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις», ενσωματώνοντας στο εθνικό δίκαιο το άρθρο 20 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, αναφέρεται στις περιπτώσεις όπου δύναται να αποφασιστεί ο περιορισμός ή η διακοπή των υλικών συνθηκών υποδοχής. Οι τελευταίες περιλαμβάνουν, κατά το άρθρο 41 του Νόμου που δίνει τους ορισμούς, την παροχή στέγης, τροφής και ρουχισμού. Μετά την έκδοση της σχολιαζόμενης απόφασης, η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνεύεται από τη διοίκηση ως ένα «εργαλείο» περιορισμού των «φαινομένων ανομίας»², η αυστηρότητα του οποίου μπορεί να φτάσει στην πλήρη στέρηση των παροχών στέγης, τροφής και ρουχισμού για τους αιτούντες. Πολύ δε περισσότερο για τους ασυνόδετους ανήλικους για τους οποίους η παρ. 4 του άρθρου 57, κατά παράβαση της ερμηνείας του Δικαστηρίου, αναφέρει ότι «*η αρμόδια Αρχή υποδοχής οφείλει, πριν από την επιβολή της διακοπής της στέγασης, να απευθυνθεί στις υπηρεσίες αρωγής και/ή στις δικαστικές αρχές, που είναι αρμόδιες για την προστασία των ασυνόδευτων ανηλίκων, προκειμένου να μεριμνήσουν για την τοποθέτηση του ανηλίκου, σε δομή που αρμόζει στις ανάγκες του και να διατάξουν τυχόν άλλα μέτρα αρωγής, εφόσον τούτο δικαιολογείται από τις περιστάσεις*». Συνεπώς, η διάταξη αυτή για τους ασυνόδετους ανήλικους οφείλει να τροποποιηθεί. Η δε ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 57 του Νόμου να γίνεται έτσι ώστε ο περιορισμός ή η διακοπή των υλικών συνθηκών υποδοχής να μην φτάνει στο σημείο της στέρησης στέγης, τροφής και ένδυσης, στοιχεία απαραίτητα για τη διασφάλιση αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Το ζήτημα των συνθηκών υποδοχής των υπηκόων τρίτων χωρών αποδεικνύεται σε μείζον ζήτημα όχι μόνο για τα κράτη υποδοχής αλλά και για ολόκληρη της ΕΕ. Το πρόβλημα αυτό διογκώνεται όσο οι ροές των προσφύγων και των μεταναστών που καταφθάνουν στην ενωσιακή παραμεθόριο αυξάνονται δημιουργώντας διαρκώς νέες ανάγκες σε παροχές στέγης, τροφής και ρουχισμού. Εάν για τα δύο τελευταία η αλληλεγγύη εντός της ΕΕ βρίσκει τρόπο να εκφραστεί, δεν συμβαίνει το ίδιο ως προς την παροχή στέγης. Στην περίπτωση αυτή, το κύριο βάρος «πέφτει» στους ώμους των κρατών εισόδου στην Ένωση. Καθώς οι συνθήκες στα κέντρα υποδοχής δεν μπορούν να βρίσκονται πάντοτε σε ένα ιδανικό επίπεδο επαρκούς διαμονής, η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση C-233/18 επαναλαμβάνει την ανάγκη παροχής αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, μία υποχρέωση που «βαραινεί» τα κράτη μέλη καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του αιτούντος διεθνούς προστασίας.

2. Βλ. αιτιολογική έκθεση του Ν. 4636/2019.

► Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων

Δεν αντιβαίνουν στο δικαίο της Ένωσης εθνικές κανονιστικές ρυθμίσεις που αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς της πέραν της ελάχιστης περιόδου των τεσσάρων εβδομάδων προβλεπόμενης ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών σε περίπτωση ασθένειας του εργαζομένου

ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας όσον αφορά την οργάνωση του χρόνου εργασίας – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων – ευνοϊκότερες για την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων διατάξεις του εθνικού δικαίου και συλλογικές συμβάσεις – ανικανότητα προς εργασία του εργαζομένου, λόγω ασθένειας, κατά τη διάρκεια περιόδου ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών – απόρριψη του αιτήματος περί μεταφοράς της ετήσιας άδειας όταν η μη μεταφορά δεν συνεπάγεται τη μείωση της διάρκειας της ετήσιας άδειας κάτω του ορίου των τεσσάρων εβδομάδων – άρθρο 31 παρ. 2 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – μη εφαρμογή σε περιπτώσεις όπου δεν εφαρμόζεται το δικαίο της Ένωσης

ΔΕΕ C-609/17 και C-610/17, TSN, 19.11.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2019:981 – Προδικαστική παραπομπή

Σε αμφότερες τις συνεκδικασθείσες υποθέσεις που απασχόλησαν το ΔΕΕ, οι εργαζόμενοι δικαιούνταν κατ' εφαρμογή συλλογικών συμβάσεων εργασίας ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, η οποία υπερέβαινε την ελάχιστη διάρκεια τεσσάρων εβδομάδων, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ (στο εξής, Οδηγία). Ειδικότερα, η εργαζόμενη της πρώτης υπόθεσης (C-609/17) δικαιούνταν ετήσια άδεια μετ' αποδοχών διάρκειας 7 εβδομάδων, ενώ ο εργαζόμενος της δεύτερης υπόθεσης (C-610/17) δικαιούνταν ετήσια άδεια μετ' αποδοχών διάρκειας 5 εβδομάδων. Κατά τη διάρκεια της ετήσιας άδειας, ωστόσο, οι εργαζόμενοι ασθένησαν και έλαβαν αναρρωτική άδεια. Ζήτησαν, έτσι, να μεταφερθούν σε άλλο χρόνο οι ημέρες ετήσιας άδειας κατά τις οποίες τελούσαν σε αναρρωτική άδεια. Το αίτημα αυτό, ωστόσο, κατ' εφαρμογή του εθνικού δικαίου, απορρίφθηκε από τους εργοδότες τους, στο μέτρο που οι ημέρες αυτές υπερέβαιναν την ελάχιστη διάρκεια ετήσιας άδειας που προβλέπει η Οδηγία. Υπό τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει εάν αντίκεινται στην Οδηγία ή στο άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, ΧΘΔ) νομοθετικές ρυθμίσεις ή συλλογικές συμβάσεις οι οποίες προβλέπουν τη χορήγηση επιπλέον ημερών ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, πέραν της προβλεπόμενης στην

Οδηγία ελάχιστης περιόδου τεσσάρων εβδομάδων, αλλά ταυτόχρονα αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς των ημερών αυτών στην περίπτωση ασθένειας.

Το Δικαστήριο, στην απάντησή του, τονίζει ότι η Οδηγία αποσκοπεί στον καθορισμό ενός *minimum* προστασίας της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, χωρίς να θίγει τη δυνατότητα των κρατών μελών να θεσπίζουν ευνοϊκότερες ρυθμίσεις. Κατά δε πάγια νομολογία του ΔΕΕ, οι τυχόν επιπλέον ημέρες ετήσιας άδειας που μπορεί να προβλέπει το εθνικό δικαίο, πέραν της ελάχιστης περιόδου αδειάς που προβλέπει η Οδηγία, διέπονται αποκλειστικά από το εθνικό δικαίο ως προς τις προϋποθέσεις κτήσης, χορήγησης και απόσβεσής τους. Τούτων δοθέντων, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν αντιβαίνουν στην Οδηγία νομοθετικές ρυθμίσεις ή συλλογικές συμβάσεις οι οποίες προβλέπουν τη χορήγηση επιπλέον ημερών ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών πέραν της προβλεπόμενης στην Οδηγία ελάχιστης περιόδου τεσσάρων εβδομάδων, αλλά ταυτόχρονα αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς των ημερών αυτών στην περίπτωση ασθένειας. Εν συνεχεία, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι κατά τη θέσπιση κανονιστικών ρυθμίσεων με το ως άνω περιεχόμενο τα κράτη μέλη δεν νομοθετούν κατ' εφαρμογή της Οδηγίας, αλλά κατ' ενάσκηση της συντρέχουσας με την ΕΕ αρμοδιότητας που εξακολουθούν να έχουν στον σχετικό τομέα δράσης. Ως εκ τούτου, δεν βρίσκει εφαρμογή στην προκείμενη περίπτωση ο ΧΘΔ και δη το άρθρο 31 αυτού, αφού αναγκαία προϋπόθεση προς τούτο, σύμφωνα με το άρθρο 51 ΧΘΔ, είναι τα κράτη μέλη να εφαρμόζουν το δικαίο της Ένωσης.

Παρατηρήσεις

Ευστρατία Κώστογλου*

1. Προλεγόμενα

Στο άρθρο 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ¹ καθιερώνεται το δικαίωμα των εργαζομένων σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων². Αντίστοιχο δικαίωμα³ σε ετήσια περίοδο αμειβό-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ

1. Οδηγία 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, ΕΕ 2003 L 299/9.
2. Σύμφωνα με αυτό «Τα κράτη μέλη θεσπίζουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να παρέχεται σε όλους τους εργαζομένους ετήσια άδεια μετ' αποδοχών διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπουν οι εθνικές νομοθεσίες ή/και πρακτικές για την απόκτηση του σχετικού δικαιώματος και τη χορήγηση της άδειας».
3. Για το ότι και οι δύο παρ. του άρθρου 31 ΧΘΔ φαίνεται να καθι-

μενων διακοπών προβλέπεται και στο άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ⁴. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, το δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών αποτελεί αρχή ιδιαίτερης σημασίας στο κοινωνικό δίκαιο της Ένωσης⁵. Η θέση αυτή, η οποία είχε παγιωθεί νομολογιακά ήδη πριν αναγνωρισθεί στον ΧΘΔ το ίδιο νομικό κύρος με αυτό των Συνθηκών, επαναλαμβάνεται και στις νεότερες αποφάσεις, οι οποίες πλέον επισημαίνουν ότι το δικαίωμα αυτό ρητά κατοχυρώνεται στο άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ⁶.

Η έκδοση της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ με βάση τις διατάξεις των ιδρυτικών συνθηκών για την ασφάλεια και υγεία των εργαζομένων (άρθρο 137 ΕΚ, νυν 153 ΣΛΕΕ) αποδείχθηκε καθοριστική για την ερμηνεία του δικαιώματος της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών από το Δικαστήριο⁷. Σύμφωνα με αυτό, η παρεχόμενη προστασία αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα απονεμόμενο στους εργαζομένους ως ελάχιστη αναγκαία προδιαγραφή προς διασφάλιση της προστασίας της ασφάλειας και της υγείας τους⁸, το οποίο δεν μπορεί να εξαρτάται από καθαρά οικονομικές εκτιμήσεις⁹. Το δικαίωμα ετήσιας άδειας και η καταβολή των αποδοχών που αντιστοιχούν σε αυτή αποτελούν τις δύο όψεις ενός ενιαίου δικαιώματος¹⁰. Το ΔΕΕ έχει επισημάνει ότι ο όρος «ετήσια άδεια μετ' αποδοχών» έχει την έννοια ότι, κατά τη διάρκειά της, πρέπει ο εργαζόμενος να εξακολουθεί να λαμβάνει τις τακτικές αποδοχές του γι' αυτή την περίοδο ανάπαυσης¹¹. Ο σκοπός του δικαιώμα-

τος αυτού συνίσταται στην παροχή στον εργαζόμενο της δυνατότητας, αφενός, να αναπαυθεί από την εκτέλεση των καθηκόντων τα οποία έχει αναλάβει στο πλαίσιο της σύμβασης εργασίας και, αφετέρου, να έχει στη διάθεσή του ένα χρονικό διάστημα αναψυχής και ψυχαγωγίας¹². Ο σκοπός αυτός διαφέρει από τον σκοπό του δικαιώματος αναρρωτικής άδειας, το οποίο απονέμεται στον εργαζόμενο για να μπορέσει να αναρρώσει από ασθένεια¹³. Ως

ΔΕΕ C-118/13, *Bollacke*, 12.06.2014, ECLI:EU:C:2014:1755, σκ. 20 και 21. Αν οι αποδοχές που ο εργαζόμενος λαμβάνει αποτελούνται από διάφορα στοιχεία, θα πρέπει, προκειμένου για τον καθορισμό των τακτικών αποδοχών και, ως εκ τούτου, του ποσού που δικαιούται ο εν λόγω εργαζόμενος κατά τη διάρκεια της ετήσιας άδειάς του, να πραγματοποιείται ειδική ανάλυση των στοιχείων που συνθέτουν την αμοιβή (βλ. ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, ό.π., σκ. 22). Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, ο εργαζόμενος δικαιούται, πέραν του βασικού μισθού, όλα τα στοιχεία της αμοιβής που συνδέονται εγγενώς με την εκτέλεση των καθηκόντων που αναλαμβάνει δυνάμει της σύμβασης εργασίας του και τα οποία αντισταθμίζονται με χρηματικό ποσό συνυπολογιζόμενο κατά τον καθορισμό των συνολικών του αποδοχών [αυτά μπορεί επί παραδείγματι να συνίστανται στις προμήθειες επί των πωλήσεων που ο εργαζόμενος λαμβάνει (βλ. ΔΕΕ C-539/12, *Lock*, 22.05.2014, ECLI:EU:C:2014:351, σκ. 35) ή στα συνδεόμενα με τον χρόνο πτήσης επιδόματα που λαμβάνουν οι χειριστές αεροσκαφών (βλ. ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, ό.π., σκ. 24)]. Ο εργαζόμενος δικαιούται, ακόμη, όλα τα στοιχεία της αμοιβής που συνδέονται με το προσωπικό καθεστώς και την επαγγελματική θέση, όπως τα επιδόματα που συνδέονται με την ιδιότητά του ως προϊστάμενου, την αρχαιότητά και τα επαγγελματικά προσόντα (βλ. ΔΕΕ C-471/08, *Parviainen*, 01.07.2010, ECLI:EU:C:2010:391, σκ. 73· ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, ό.π., σκ. 27-28), ενώ δεν δικαιούται να λάβει τα στοιχεία των συνολικών αποδοχών που αφορούν αποκλειστικά στην κάλυψη περιστασιακών ή πρόσθετων εξόδων στα οποία αυτός υποβάλλεται κατά την εκτέλεση των καθηκόντων που αναλαμβάνει (βλ. ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, ό.π., 25· ΔΕΕ C-539/12, *Lock*, ό.π., σκ. 31). Τέλος, προκειμένου ο εργαζόμενος να έχει τη δυνατότητα να τύχει μιας πραγματικής περιόδου ανάπαυσης, στην Οδηγία προβλέπεται ότι το δικαίωμα άδειας μετ' αποδοχών διατηρείται ακόμη και όταν η εργασιακή σχέση τερματίζεται, εφόσον ο εργαζόμενος δεν έχει λάβει όλη τη δικαιούμενη άδεια. Στην περίπτωση αυτή, το σχετικό δικαίωμα εξακολουθεί να υφίσταται υπό τη χρηματική πλέον μορφή της καταβολής αποζημίωσης για τη μη ληφθείσα άδεια (βλ. ΔΕΚ C-350/06 και C-520/06, *Schultz-Hoff κ.λπ.*, ό.π., σκ. 56· ΔΕΕ C-118/13, *Bollacke*, ό.π., σκ. 17· ΔΕΕ C-341/15, *Maschek*, ό.π., σκ. 27), ακόμη και όταν η εργασιακή σχέση λύθηκε λόγω θανάτου του εργαζομένου (βλ. ΔΕΕ C-118/13, *Bollacke*, ό.π., σκ. 30), οπότε η σχετική αξίωση μεταβιβάζεται στους κληρονόμους του (βλ. ΔΕΕ C-569/16 και 570/16, *Bauer*, ό.π., σκ. 63). Βλ. περί των ανωτέρω Ε. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ εις Β. Σκουρή, Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισσαβώνας ..., ό.π., άρθρο 158 ΣΛΕΕ, αρ. περ. 5.

ερώνουν δικαιώματα και όχι αρχές, κατά την έννοια του άρθρου 52 παρ. 5 ΧΘΔ, βλ. ενδ. Α. ΠΟΥΛΟΥ, σε: Β. Τζέμο (επιμ.), Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, άρθρο 31, αρ. περ. 4 επ.

4. Σύμφωνα με αυτό, «κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε ένα όριο μέγιστης διάρκειας εργασίας, σε ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης, καθώς και σε ετήσια περίοδο αμειβόμενων διακοπών».
5. βλ. ΔΕΚ C-173/99, *BECTU*, 26.06.2001, ECLI:EU:C:2001:356, σκ. 43· ΔΕΕ C-341/15, *Maschek*, 20.07.2016, ECLI:EU:C:2016:576, σκ. 25· ΔΕΕ C-385/17, *Hein*, 13.12.2018, ECLI:EU:C:2018:1018, σκ. 22.
6. βλ. ΔΕΕ C-214/10, *KHS*, 22.11.2011, ECLI:EU:C:2011:761, σκ. 31· ΔΕΕ C-214/16, *King*, 29.11.2017, ECLI:EU:C:2017:914, σκ. 33· ΔΕΕ C-12/17, *Dicu*, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:799, σκ. 25· ΔΕΕ C-569/16 και 570/16, *Bauer*, 06.11.2018, ECLI:EU:C:2018:871, σκ. 51.
7. Έτσι Ε. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ εις Β. Σκουρή, Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισσαβώνας: Συνθήκη για την ΕΕ, Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, εκδ. Σάκκουλα, 2020, άρθρο 158 ΣΛΕΕ, αρ. περ. 4. (υπό έκδοση).
8. βλ. ΔΕΚ C-313/02, *Wippel*, 12.10.2004, ECLI:EU:C:2004:607, σκ. 47.
9. βλ. ΔΕΚ C-173/99, *BECTU*, ό.π., σκ. 59.
10. βλ. ΔΕΚ C-350/06 και C-520/06, *Schultz-Hoff κ.λπ.*, 20.01.2009, ECLI:EU:C:2009:18, σκ. 60· ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, 15.09.2011, ECLI:EU:C:2011:588, σκ. 26.
11. βλ. ΔΕΚ C-131/04 και C-257/04, *Robinson-Steele κ.λπ.*, 16.03.2006, ECLI:EU:C:2006:177, σκ. 50· ΔΕΚ C-350/06 και C-520/06, *Schultz-Hoff κ.λπ.*, ό.π., σκ. 58· ΔΕΕ C-155/10, *Williams κ.λπ.*, ό.π., σκ. 19·

12. βλ. ΔΕΕ C-341/15, *Maschek*, ό.π., σκ. 34.

13. βλ. ΔΕΚ C-350/06 και C-520/06, *Schultz-Hoff κ.λπ.*, ό.π., σκ. 25· ΔΕΚ C-277/08, *Vicente Pereda*, 10.09.2009, ECLI:EU:C:2009:542, σκ. 21· ΔΕΕ C-78/11, *ANGED*, 21.06.2012, ECLI:EU:C:2012:372, σκ. 19· ΔΕΕ C-194/12, *Maestre García*, 21.02.2013, ECLI:EU:C:2013:102,

εκ τούτου, ο εργαζόμενος που ευρίσκεται σε αναρρωτική άδεια κατά τη διάρκεια προκαθορισμένης περιόδου ετήσιας άδειας δικαιούται, κατόπιν αίτησής του και προκειμένου να μπορέσει να κάνει πραγματικά χρήση της ετήσιας άδειάς του, να λάβει την άδεια αυτή σε χρονική περίοδο άλλη από αυτή που συμπίπτει με την περίοδο της αναρρωτικής άδειας¹⁴.

Στα πλαίσια αυτά, την σχολιαζόμενη απόφαση απασχολεί το ζήτημα αν αντίκεινται στα άρθρα 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ και 31 παρ. 2 ΧΘΔ νομοθετικές ρυθμίσεις ή συλλογικές συμβάσεις οι οποίες προβλέπουν τη χορήγηση επιπλέον ημερών ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών πέραν της προβλεπόμενης στην Οδηγία ελάχιστης περιόδου τεσσάρων εβδομάδων, αλλά ταυτόχρονα αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς των ημερών αυτών στην περίπτωση ασθένειας που εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών.

II. Η μη εφαρμογή της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ επί θέσπισης δικαιώματος άδειας μετ' αποδοχών διάρκειας πλέον των τεσσάρων εβδομάδων

Το Δικαστήριο εξέτασε, εν πρώτοις, το ζήτημα της αντίθεσης των ως άνω εθνικών κανόνων στην Οδηγία και, συγκεκριμένα, στο άρθρο 7 παρ. 1 αυτής. Σχετικώς, το ΔΕΕ τονίζει ότι τα κράτη μέλη είναι καταρχήν ελεύθερα να προβλέπουν δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών διάρκειας μεγαλύτερης από την προβλεπόμενη στην Οδηγία διάρκεια των τεσσάρων εβδομάδων. Όπως επισημαίνεται, από τα άρθρα 1, 7 και 15 της Οδηγίας συνάγεται ότι σκοπός της Οδηγίας είναι ο καθορισμός των στοιχειωδών προδιαγραφών ασφάλειας και υγείας αναφορικά με την οργάνωση του χρόνου εργασίας, χωρίς να θίγεται η δυνατότητα των κρατών μελών να εφαρμόζουν εθνικές διατάξεις οι οποίες είναι ευνοϊκότερες για τους εργαζομένους. Κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ¹⁵, η οποία επαναλαμβάνεται και στη σχολιαζόμενη απόφαση, εφόσον τα κράτη μέλη ασκήσουν τη δυνατότητα αυτή και προβλέψουν δικαίωμα σε επιπλέον ημέρες άδειας, αυτό δεν θα διέπεται από την Οδηγία¹⁶, αλλά από το εθνικό δίκαιο. Έτσι, σε μια

τέτοια περίπτωση, με βάση αποκλειστικά το τελευταίο θα ρυθμίζονται οι προϋποθέσεις τόσο κτήσης όσο και απόσβεσης του δικαιώματος στις επιπλέον ημέρες άδειας. Μάλιστα, όπως επισημαίνει σχετικά το ΔΕΕ, υιοθετώντας στο σημείο αυτό τις προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, επ' αυτού δεν εφαρμόζονται οι προστατευτικοί κανόνες που έχουν νομολογιακά διαπλασθεί αναφορικά με την άδεια μετ' αποδοχών, αφού αυτοί αφορούν την ελάχιστη περίοδο άδειας διάρκειας τεσσάρων εβδομάδων που θεσπίζει η Οδηγία¹⁷. Με βάση όλα τα παραπάνω, το ΔΕΕ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν αντιβαίνουν στην Οδηγία νομοθετικές ρυθμίσεις ή συλλογικές συμβάσεις, οι οποίες προβλέπουν τη χορήγηση επιπλέον ημερών ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών πέραν της προβλεπόμενης στην Οδηγία ελάχιστης περιόδου τεσσάρων εβδομάδων, αλλά ταυτόχρονα αποκλείουν το ενδεχόμενο μεταφοράς των ημερών αυτών στην περίπτωση ασθένειας.

III. Το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

Το δεύτερο ζήτημα που απασχόλησε το ΔΕΕ στη σχολιαζόμενη απόφαση αφορά στο αν εθνικές κανονιστικές ρυθμίσεις με το ως άνω περιεχόμενο προσκρούουν στο άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ. Απαντώντας στο εν λόγω ερώτημα, το Δικαστήριο εστίασε, ιδίως, στο ζήτημα αν σε μια τέτοια περίπτωση τυγχάνει εφαρμογής ο ΧΘΔ. Ειδικότερα, δοθέντος ότι, σύμφωνα με το άρθρο 51 παρ. 1 εδ. α' ΧΘΔ, οι διατάξεις του Χάρτη απευθύνονται στα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και «στα κράτη μέλη, μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης», εκείνο που έπρεπε καταρχάς να απαντηθεί εν προκειμένω είναι αν μπορεί να γίνει δεκτό ότι η θέσπιση εκ μέρους των κρατών μελών και/ή των κοινωνικών εταίρων ευνοϊκότερων διατάξεων για την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, κατ' εφαρμογή του άρθρου 15 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, συνιστά εφαρμογή της Οδηγίας αυτής, και επομένως του δικαίου της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 51 παρ. 1 εδ. α' ΧΘΔ. Τούτου δεκτού γενομένου, ο Χάρτης και δη το άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ τυγχάνει εφαρμογής σε καταστάσεις όπως οι επίμαχες στις κύριες δίκες¹⁸.

Σχετικώς, πρέπει να σημειωθεί ότι τα κράτη μέλη εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης υπό την έννοια του άρθρου 51 παρ. 1 εδ. α' του Χάρτη, όταν δρουν δικαιοπαγωγικά, λειτουργούν εκτελεστικά ή ασκούν δικαιοδοτικά καθήκοντα¹⁹. Ως εκ τούτου, τα κράτη μέλη οφείλουν να τηρούν τις διατάξεις του ΧΘΔ όταν επί παραδείγματι εν-

σκ. 18

14. Βλ. ΔΕΚ C-277/08, *Vicente Pereda*, ό.π., σκ. 22· ΔΕΕ C-78/11, *ANGED*, ό.π., σκ. 20· ΔΕΕ C-194/12, *Maestre García*, ό.π., σκ. 19.

15. Βλ. ΔΕΕ C-282/10, *Dominguez*, 24.01.2012, ECLI:EU:C:2012:33, σκ. 47· ΔΕΕ C-337/10, *Neidel*, 03.05.2012, ECLI:EU:C:2012:263, σκ. 34· ΔΕΕ C-341/15, *Maschek*, ό.π., σκ. 38· ΔΕΕ C-385/17, *Hein*, ό.π., σκ. 31.

16. Υπό την επιφύλαξη, πάντως, ότι οι ευνοϊκότερες για τους εργαζομένους εθνικές διατάξεις δεν μπορούν να αντισταθίσουν ενδεχόμενη προσβολή των προβλεπόμενων από το άρθρο 7 της Οδηγίας ελάχιστων ορίων προστασίας, όπως, μεταξύ άλλων, μέσω της τυχόν μείωσης των οφειλόμενων για την άδεια αυτή αποδοχών των οποίων την καταβολή επίσης κατοχυρώνει το άρθρο 7 της Οδηγίας (βλ. σκ. 35 της σχολιαζόμενης απόφασης).

17. Βλ. σκ. 36 της σχολιαζόμενης απόφασης και σημ. 58 των προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα.

18. Βλ. σκ. 45 της σχολιαζόμενης απόφασης.

19. Έτσι Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, εις Β. Σκουρή, Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισαβώνας ..., ό.π., άρθρο 51 ΧΘΔ, αρ. περ. 4.

σωματώνουν στο εθνικό τους δίκαιο το δίκαιο της Ένωσης²⁰, καθώς και όταν τα δικαστήριά τους επικαλούνται και ερμηνεύουν δίκαιο της Ένωσης²¹. Επιπλέον, ο ΧΘΔ εφαρμόζεται και όταν η εθνική νομοθεσία θεσπίζει παρέκκλιση από θεμελιώδη ελευθερία την οποία εγγυάται η Συνθήκη²², καθώς και όταν καταλείπεται στα κράτη ελευθερία επιλογής μεταξύ διάφορων τρόπων εφαρμογής ή διακριτική ευχέρεια ή εξουσία εκτίμησης κατά την άσκηση κρατικής αρμοδιότητας δυνάμει πρόβλεψης του ενωσιακού δικαίου²³. Γενικότερα, κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ, προκειμένου να κριθεί αν εθνικό μέτρο συνιστά εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 51 παρ. 1 εδ. α' ΧΘΔ πρέπει να εξετασθεί, μεταξύ άλλων στοιχείων, αν η επίμαχη εθνική ρύθμιση σκοπεί στην εφαρμογή διάταξης του δικαίου της Ένωσης, ο χαρακτήρας της ρύθμισης αυτής και το αν με αυτή επιδιώκεται η επίτευξη σκοπών διαφορετικών από εκείνους του δικαίου της Ένωσης, ακόμη κι αν η ρύθμιση ενδέχεται να επηρεάζει εμμέσως το δίκαιο αυτό, καθώς και αν υφίσταται σχετικώς ειδική ρύθμιση του δικαίου της Ένωσης ή δυνάμενη να το επηρεάσει²⁴. Τέλος, από τη νομολογία του ΔΕΕ συνάγεται ότι για την κατάφαση εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, κατά την έννοια του άρθρου 51 ΧΘΔ, απαιτείται η ύπαρξη συνδέσμου ορισμένου βαθμού μεταξύ της πράξης του δικαίου της Ένωσης και της επίμαχης διάταξης της εθνικής νομοθεσίας που να υπερβαίνει την εγγύτητα των σχετικών τομέων ή τις έμμεσες επιπτώσεις του ενός τομέα στον άλλον²⁵.

Στην προκείμενη περίπτωση, το Δικαστήριο εκκινεί τον συλλογισμό του από την παραδοχή ότι, το γεγονός απλώς και μόνον ότι ένα μέτρο του εσωτερικού δικαίου εμπίπτει σε τομέα στον οποίο η Ένωση διαθέτει αρμοδιότητες, δεν το εντάσσει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και, ως εκ τούτου, δεν συνεπάγεται εφαρμο-

γή του ΧΘΔ²⁶. Σημειώνει δε, στη συνέχεια, ότι στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής η Ένωση έχει συντρέχουσα αρμοδιότητα με τα κράτη μέλη. Έτσι, αφενός, η Ένωση μπορεί να καθορίζει μόνο τις στοιχειώδεις προδιαγραφές για την ασφάλεια και την υγεία των εργαζομένων (άρθρο 153 παρ. 2 ΣΛΕΕ), αφετέρου, τα κράτη μέλη στο πλαίσιο άσκησης της αρμοδιότητας που εξακολουθούν να έχουν μπορούν να θεσπίζουν αυστηρότερους και, άρα, ευνοϊκότερους για τους εργαζομένους κανόνες. Κατά το Δικαστήριο, το άρθρο 15 της Οδηγίας, σύμφωνα με το οποίο αυτή «δεν εμποδίζει» τα κράτη μέλη να εφαρμόζουν ευνοϊκότερες εθνικές διατάξεις για την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, «δεν παρέχει στα κράτη μέλη την ευχέρεια να νομοθετούν δυνάμει του δικαίου της Ένωσης, αλλά αναγνωρίζει απλώς την εξουσία τους να προβλέπουν στο εθνικό δίκαιο ευνοϊκότερες διατάξεις εκτός του πλαισίου του καθεστώτος που θεσπίζει η εν λόγω Οδηγία». Συνεπώς, η απονομή και η ρύθμιση του δικαιώματος σε επιπλέον ημέρες άδειας μετ' αποδοχών εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών, δεν διέπεται από την Οδηγία ούτε αποτελεί εφαρμογή αυτής, με συνέπεια τελικώς τη μη εφαρμογή του ΧΘΔ²⁷. Δεν πρέπει, πάντως, να διαφύγει της προσοχής ότι η σχολιαζόμενη απόφαση συνοδεύει την επισήμανση αυτή από την – εύστοχη – διευκρίνιση ότι τέτοιες ρυθμίσεις θα μπορούσαν μολαταύτα να εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας εφόσον μπορούσαν αφ' εαυτών να θίξουν ή να περιορίσουν την ελάχιστη προστασία που καθιερώνει το άρθρο 7 της Οδηγίας, ή έθεταν υπό αμφισβήτηση άλλες διατάξεις της Οδηγίας, τη συνοχή ή τους σκοπούς που επιδιώκει²⁸. Εφόσον τίποτα από αυτά δεν συμβαίνει στην προκείμενη περίπτωση, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ΧΘΔ και δη το άρθρο 31 αυτού δεν βρίσκει εφαρμογή.

Στην ίδια κατ' αποτέλεσμα θέση, αλλά από άλλη νομική οδό, κατέληξε με τις προτάσεις του ο Γεν. Εισαγγελέας, Υ. Βοτ. Ειδικότερα, ο Γεν. Εισαγγελέας ξεπέρασε τον σκόπελο της μη εφαρμογής του ΧΘΔ επικαλούμενος ότι, όταν τα κράτη μέλη θεσπίζουν ευνοϊκότερα μέτρα για τους εργαζομένους, σύμφωνα με το άρθρο 15 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, πρέπει να γίνει δεκτό ότι κάνουν χρήση της ευχέρειας που ρητώς τους παρέχει η διάταξη αυτή,

20. ΔΕΕ C-617/10, *Åkerberg Fransson*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:105, σκ. 27 επ.

21. Έτσι Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, εις Β. Σκουρή, Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισσαβώνας ..., ό.π., άρθρο 51 ΧΘΔ, αρ. περ. 4.

22. Βλ. ΔΕΕ C-390/12, *Pfleger*, 30.04.2014, ECLI:EU:C:2014:281, σκ. 36.

23. Βλ. ΔΕΕ C-411/10 και C-493/10, *N.S. κ.λπ.*, 21.12.2011, ECLI:EU:C:2011:865, σκ. 64-68· ΔΕΕ C-4/11, *Puid*, 14.11.2013, ECLI:EU:C:2013:740, σκ. 36· ΔΕΕ C-258/14, *Florescu κ.λπ.*, 13.06.2017, ECLI:EU:C:2017:448, σκ. 48.

24. Βλ. ΔΕΚ C-309/96, *Annibaldi*, 18.12.1997, ECLI:EU:C:1997:631, σκ. 21-23· ΔΕΕ C-40/11, *Iida*, 08.11.2012, ECLI:EU:C:2012:691, σκ. 79· ΔΕΕ C-87/12, *Ymeraga και Ymeraga-Tafarshiku*, 08.05.2013, ECLI:EU:C:2013:291, σκ. 41· ΔΕΕ C-206/13, *Siragusa*, 06.03.2014, ECLI:EU:C:2014:126, σκ. 25.

25. ΔΕΕ C-198/13, *Julian Hernández κ.λπ.*, 10.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2055, σκ. 34· ΔΕΕ C-206/13, *Siragusa*, ό.π., σκ. 24· ΔΕΕ C-40/11, *Iida*, ό.π., σκ. 79.

26. Βλ. σκ. 46 της σχολιαζόμενης απόφασης.

27. Όπως εξάλλου επισημαίνεται (βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, εις Β. Σκουρή, Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισσαβώνας ..., ό.π., άρθρο 51 ΧΘΔ, αρ. περ. 3), είναι βέβαιο ότι ο Χάρτης δεν εφαρμόζεται όταν οι αρχές των κρατών μελών κινούνται στο πλαίσιο άσκησης των δικών τους (εθνικών) αρμοδιοτήτων.

28. Με άλλα λόγια, εφόσον διαπιστωθεί ότι εθνική ρύθμιση που υπερβαίνει τον σκληρό πυρήνα ελάχιστης προστασίας προσκρούει σε κανόνα του δικαίου της Ένωσης, εντάσσεται εκ νέου στο κανονιστικό πλαίσιο που διέπεται από το δίκαιο της Ένωσης. Βλ. προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, σημ. 75.

πράγμα που πρέπει να εξομοιώνεται με εφαρμογή της Οδηγίας²⁹. Έτσι, εν συνεχεία εξετάσε επί της ουσίας το ζήτημα αντίθεσης ή μη των επίμαχων εθνικών ρυθμίσεων με τον ΧΘΔ. Κατέληξε δε στη θέση ότι το άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ προστατεύει μόνο τον σκληρό πυρήνα της ελάχιστης προστασίας της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, όπως αυτός προσδιορίζεται από τον νομοθέτη της Ένωσης, δηλαδή, εν προκειμένω, μόνο την ετήσια περίοδο άδειας μετ' αποδοχών ελάχιστης διάρκειας τεσσάρων εβδομάδων. Επομένως, η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει, κατά την άποψη του Γεν. Εισαγγελέα, τα κράτη μέλη και/ή τους κοινωνικούς εταίρους να υπαγάγουν τις επιπλέον ημέρες ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών σε κανόνες που διαφέρουν από εκείνους που έχουν εφαρμογή στην ελάχιστη διάρκεια των τεσσάρων εβδομάδων, μεταξύ άλλων όσον αφορά τη μεταφορά των ημερών αυτών σε περίπτωση που συμπίπτουν με τις ημέρες αναρρωτικής άδειας.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Η σχολιαζόμενη απόφαση αποτελεί καταρχάς επανάληψη πάγιας νομολογία του ΔΕΕ, κατά την οποία οι τυχόν επιπλέον ημέρες ετήσιας άδειας που μπορεί να προβλέπει το εθνικό δίκαιο, πέραν της ελάχιστης περιόδου αδείας που προβλέπει η Οδηγία, διέπονται αποκλειστικά από το εθνικό δίκαιο ως προς τις προϋποθέσεις κτήσης, χορήγησης και απόσβεσής τους.

Η προστιθέμενη αξία της σχολιαζόμενης απόφασης εντοπίζεται κυρίως στο δεύτερο ζήτημα που την απασχόλησε, αυτό της εφαρμογής του ΧΘΔ. Τούτο καθώς πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, το εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα αν, όταν τα κράτη μέλη θεσπίζουν ευνοϊκότερες διατάξεις αξιοποιώντας σχετική ευχέρεια που τους χορηγεί το παράγωγο δίκαιο, εφαρμόζουν ή όχι το δίκαιο της Ένωσης. Πρόκειται για ένα ζήτημα που, ωστόσο, δεν απασχολεί για πρώτη φορά το ΔΕΕ, δοθέντος ότι αυτό έχει κληθεί και παλαιότερα να εξετάσει το περιεχόμενο διάταξης αντίστοιχης με εκείνη του άρθρου 15 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, και συγκεκριμένα το άρθρο 11 εδ. α' της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ³⁰, το οποίο προβλέπει ότι η Οδηγία αυτή «δεν περιορίζει την ευχέρεια των κρατών μελών να εφαρμόζουν ή θεσπίζουν ευνοϊκότερες νομοθετικές, κανονιστικές ή διοικητικές διατάξεις για τους μισθωτούς»³¹. Απο-

φάνθηκε δε σε εκείνη την περίπτωση ότι η θέσπιση από τα κράτη μέλη ευνοϊκότερων διατάξεων κατ' εφαρμογή ευχέρειας που καταλείπει το δίκαιο της Ένωσης δεν αποτελεί εφαρμογή του δικαίου αυτού³². Τη νομολογία εκείνης της υπόθεσης επαναλαμβάνει και παγιώνει εν πολλοίς το ΔΕΕ με τη σχολιαζόμενη απόφαση³³. Και τούτο, μάλιστα, παρά τις αντίθετες προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, ο οποίος, σε μια προσπάθεια ανατροπής της προηγούμενης αυτής νομολογίας, υποστηρίζει ότι «εθνικό μέτρο που έχει θεσπιστεί κατ' εφαρμογή διάταξης μιας οδηγίας η οποία επιτρέπει ενισχυμένη εθνική προστασία συνδέεται με την οδηγία αυτή και, ως εκ τούτου, το μέτρο αυτό πρέπει να θεωρείται ότι εφαρμόζει το δίκαιο της Ένωσης»³⁴.

Τέλος, με τη σχολιαζόμενη απόφαση καθίσταται σαφές ότι το γεγονός και μόνον ότι ένα μέτρο εσωτερικού δικαίου εμπίπτει σε τομέα στον οποίο η Ένωση διαθέτει αρμοδιότητες δεν το εντάσσει αφ' εαυτού στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και, ως εκ τούτου, δεν συνεπάγεται εφαρμογή του ΧΘΔ³⁵.

► Ορισμός της «δικαστικής αρχής έκδοσης» ΕΕΣ και αποτελεσματική δικαστική προστασία

Έκδοση ΕΕΣ από εισαγγελική αρχή κράτους μέλους και σεβασμός του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας

προδικαστική παραπομπή – επείγουσα προδικαστική διαδικασία – αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – άρθρο 6 παρ. 1 – έννοια του όρου «δικαστική αρχή έκδοσης» – κριτήρια – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης που εκδόθηκε από την εισαγγελία κράτους μέλους στο πλαίσιο ποινικής δίωξης

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-566/19 PPU και C-626/19 PPU, Parquet général du Grand-Duché de Luxembourg () και Tours), 12.12.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2019:1077 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 6 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο

29. Ο Γεν. Εισαγγελέας μάλιστα (βλ. σημ. 79 των προτάσεών του) στηλιτεύει την αντίθετη άποψη κάνοντας λόγο για «απροθυμία του να εξαρτήσει εθνικά μέτρα που υπερβαίνουν τον σκληρό πυρήνα ελάχιστης προστασίας που προβλέπεται από οδηγία από την τήρηση των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης».

30. Οδηγία 2008/94/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2008, περί προστασίας των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη (Κωδικοποιημένη έκδοση), ΕΕ 2008 L 283/36.

31. Βλ. ΔΕΕ C-198/13, *Julian Hernández κ.λπ.*, 10.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2055.

32. *Ibid*, σκ. 45.

33. Βλ. σκ. 52 της σχολιαζόμενης απόφασης

34. Βλ. σημ. 90 επ. των προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα.

35. Βλ. σκ. 46 της σχολιαζόμενης απόφασης καθώς και ΔΕΕ C-483/09 και C-1/10, *Gueye και Salmerón Sánchez*, 15.09.2011, ECLI:EU:C:2011:583, σκ. 55, 69 και 70· ΔΕΕ C-370/12, *Pringle*, 27.11.2012, ECLI:EU:C:2012:756, σκ. 104, 105, 180 και 181· ΔΕΕ C-198/13, *Julian Hernández κ.λπ.*, ό.π., σκ. 36.

2002/584/ΔΕΥ του Συμβουλίου, της 13ης Ιουνίου 2002, για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: ΕΕΣ) και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών. Οι αιτήσεις αυτές υποβλήθηκαν στο πλαίσιο της εκτέλεσης, στο Λουξεμβούργο και στις Κάτω Χώρες αντιστοίχως, ευρωπαϊκών ενταλμάτων σύλληψης εκδοθέντων, στις 24 Απριλίου 2019, από τον *procureur de la République près le tribunal de grande instance de Lyon* (Εισαγγελέα πλημμελειοδικών Λυών, Γαλλία), στο πλαίσιο ποινικής δίωξης κατά του JR (υπόθεση C-566/19 PPU), και, στις 27 Μαρτίου 2019, από τον *procureur de la République près le tribunal de grande instance de Tours* (Εισαγγελέα πλημμελειοδικών Tours, Γαλλία), στο πλαίσιο ποινικής δίωξης κατά του ΥC (υπόθεση C-626/19 PPU).

Με τα προδικαστικά ερωτήματα που υποβλήθηκαν τα εθνικά δικαστήρια ζητούν επί της ουσίας να διευκρινιστεί αν εμπίπτουν στην έννοια της «δικαστικής αρχής έκδοσης» του άρθρου 6 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584 οι εισαγγελικές αρχές της Γαλλίας. Εν προκειμένω, το γαλλικό δίκαιο προβλέπει ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης μπορεί να απευθύνει γενικές κατευθύνσεις προς τους εισαγγελικούς λειτουργούς, ενώ ο Γεν. Εισαγγελέας δύναται να διατάσσει τους υφιστάμενούς του με γραπτές οδηγίες να ασκούν ποινική δίωξη σε μια συγκεκριμένη υπόθεση ή να απευθύνουν στο αρμόδιο δικαστήριο τις γραπτές παραγγελίες που θεωρεί ενδεδειγμένες. Αυτές οι αρμοδιότητες του Υπουργού Δικαιοσύνης και του Γεν. Εισαγγελέα δημιούργησαν αμφιβολίες στα αιτούντα δικαστήρια σχετικά με την τήρηση των απαιτήσεων ανεξαρτησίας που πρέπει να πληροί η δικαστική αρχή έκδοσης ενός ΕΕΣ. Επιπλέον, το αιτούν δικαστήριο στο πλαίσιο της υπόθεσης 626/19 PPU διερωτήθηκε σχετικά με το αν τηρούνται οι απαιτήσεις του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία όταν ο έλεγχος της αναλογικότητας του εκδοθέντος ΕΕΣ λαμβάνει χώρα από δικαστή πριν τη λήψη της απόφασης για την έκδοση του ΕΕΣ ή, αν δεν προβλέπεται τέτοιος έλεγχος, όταν παρέχεται στον ενδιαφερόμενο η δυνατότητα άσκησης ενδίκου μέσου κατά του ΕΕΣ μετά την παράδοσή του στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος.

Με απόφαση του Προέδρου του Δικαστηρίου οι υποθέσεις συνεκδικάσθηκαν προς διευκόλυνση της διαδικασίας και έκδοση κοινής απόφασης, ενώ με απόφαση του πρώτου τμήματος του Δικαστηρίου οι υποθέσεις υπήχθησαν στην επείγουσα προδικαστική διαδικασία.

Το Δικαστήριο στην απόφασή του επισημαίνει αρχικά ότι, παρά τη ευχέρεια των κρατών μελών, βάσει της αρχής της δικονομικής αυτονομίας, να καθορίζουν τα ίδια με βάση το εθνικό τους δίκαιο τη δικαστική αρχή που είναι αρμόδια για την έκδοση ενός ΕΕΣ, ο όρος «δικα-

στική αρχή» θα πρέπει να ερμηνεύεται με τρόπο αυτόνομο και ενιαίο στην Ένωση και δεν θα πρέπει το νόημα και το εύρος της έννοιας να επαφίενται στην κρίση του κάθε κράτους μέλους. Με βάση, λοιπόν, το γράμμα του άρθρου 6 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584, το πλαίσιο στο οποίο αυτή εντάσσεται και τον σκοπό που επιτελεί, στην έννοια της «δικαστικής αρχής» περιλαμβάνονται και αρχές οι οποίες, αν και δεν αποτελούν δικαστές ή δικαιοδοτικά όργανα, μετέχουν στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης και απολαύουν των αναγκαίων απαιτήσεων ανεξαρτησίας. Έτσι, επιβάλλεται να υφίστανται οι αναγκαίοι καταστατικοί και θεσμικοί κανόνες προκειμένου να διασφαλίζεται ότι η αρχή που είναι αρμόδια για την έκδοση ενός ΕΕΣ δεν διατρέχει κίνδυνο να υπόκειται σε οδηγίες της εκτελεστικής εξουσίας για τον χειρισμό μιας συγκεκριμένης υπόθεσης. Με βάση τα στοιχεία αυτά, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι γαλλικές εισαγγελικές αρχές συμμετέχουν στην απονομή της δικαιοσύνης ενώ απολαύουν των απαραίτητων εγγυήσεων ανεξαρτησίας, καθώς το γαλλικό σύνταγμα εγγυάται την ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας, η οποία αποτελείται και από τους εισαγγελείς, οι οδηγίες που δύναται να τους απευθύνει ο Υπουργός Δικαιοσύνης είναι γενικής φύσεως, ενώ κατά την άσκηση των καθηκόντων τους οι εισαγγελικές αρχές τηρούν την αρχή της αμεροληψίας. Επιπλέον, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η απαίτηση ανεξαρτησίας δεν είναι ασυμβίβαστη με την ιεραρχική οργάνωση της εισαγγελικής αρχής ενός κράτους μέλους και την ύπαρξη εσωτερικών οδηγιών από τους προϊστάμενους εισαγγελείς προς του υφιστάμενούς τους.

Ως προς το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής ανεξαρτησίας, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, όταν το δίκαιο ενός κράτους μέλους απονέμει την αρμοδιότητα έκδοσης ενός ΕΕΣ σε αρχή, η οποία πληροί τις απαιτήσεις του άρθρου 6 παρ. 1 προκειμένου να χαρακτηριστεί ως «δικαστική αρχή», αλλά δεν αποτελεί δικαιοδοτικό όργανο, η απόφαση για την έκδοση του ΕΕΣ και, ιδίως, ο αναλογικός χαρακτήρας αυτής θα πρέπει να υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο. Το είδος και η διαδικασία του δικαστικού αυτού ελέγχου εναπόκεινται στα κράτη μέλη, ενώ η πρόβλεψη αυτοτελούς ενδίκου μέσου κατά της απόφασης έκδοσης ΕΕΣ δεν συνιστά υποχρέωση του κράτους μέλους, παρά μόνο μια δυνατότητα. Το Δικαστήριο έκρινε, εν προκειμένω, ότι το γαλλικό δικονομικό δίκαιο προβλέπει τον έλεγχο του αναλογικού χαρακτήρα της έκδοσης ενός ΕΕΣ, ο οποίος λαμβάνει χώρα είτε *ex post* από το δικαστήριο που εξέδωσε το εθνικό ένταλμα σύλληψης και ζητά από την εισαγγελική αρχή να εκδώσει ΕΕΣ είτε *ex ante* μέσω της πρόβλεψης σχετικού ενδίκου μέσου, το οποίο μπορεί να ασκηθεί τόσο πριν όσο και μετά την παράδοση του εκζητούμενου.

Παρατηρήσεις

Ελλη Τσιτσιπά*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το σύστημα της Απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ αποτελεί το πρώτο συγκεκριμένο παράδειγμα εφαρμογής της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης στον τομέα του ποινικού δικαίου¹. Σκοπός του είναι η αντικατάσταση της διαδικασίας έκδοσης μεταξύ κυβερνήσεων με μια απλουστευμένη και ταχεία διαδικασία παράδοσης μεταξύ δικαστικών αρχών. Στο σύστημα αυτό κεντρική θέση κατέχουν οι δικαστικές αρχές που είναι αρμόδιες για την έκδοση και την εκτέλεση ενός ΕΕΣ, το οποίο, όπως ρητά αναφέρει το άρθρο 1 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο, αποτελεί μια δικαστική απόφαση. Ο ορισμός της έννοιας «δικαστική αρχή» έχει απασχολήσει το Δικαστήριο σε μια σειρά αποφάσεων του σχετικά με την ερμηνεία της Απόφασης-πλαίσιο και συγκεκριμένα του άρθρου 6 αυτής, καθώς ο δεσμός μεταξύ της φύσης μιας δικαστικής απόφασης, όπως είναι το ΕΕΣ, και της ιδιότητας του εκδότη αυτής ως δικαστικής αρχής είναι στενός². Η υπό σχολιασμό απόφαση, λοιπόν, έρχεται να προστεθεί στη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου για τον ορισμό της έννοιας της «δικαστικής αρχής» αλλά και για τον σεβασμό του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας κατά τη διαδικασία έκδοσης και εκτέλεσης ενός ΕΕΣ.

II. Η έννοια της «δικαστικής αρχής έκδοσης» ενός ΕΕΣ

Η Απόφαση-πλαίσιο 2002/584 δεν περιέχει κάποιον ορισμό της έννοιας της «δικαστικής αρχής»³, ενώ στο άρθρο 6 αυτής προβλέπεται ότι ο προσδιορισμός των δικαστικών αρχών έκδοσης και εκτέλεσης ενός ΕΕΣ γίνεται δυνάμει του δικαίου του κάθε κράτους μέλους και της δικονομικής του αυτονομίας, με αποτέλεσμα να ανακύψουν αρκετές διαφορές μεταξύ των κρατών μελών κατά τον ορισμό των αρχών που είναι αρμόδιες για την έκδοση ή την εκτέλεση ενός ΕΕΣ.

Με αφορμή τα ζητήματα αυτά, το Δικαστήριο έχει επανειλημμένα επισημάνει ότι «το νόημα και το εύρος της έννοιας αυτής δεν μπορούν να επαφίενται στην κρίση εκά-

στου κράτους μέλους»⁴, ενώ η συγκεκριμένη έννοια «πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο αυτοτελή⁵ και ομοιόμορφο σε ολόκληρη την Ένωση, λαμβανομένων υπόψη, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, τόσο του γράμματος του άρθρου 6, παράγραφος 1, της αποφάσεως-πλαϊσίου 2002/584 όσο και του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται το άρθρο αυτό, καθώς και του σκοπού τον οποίο επιδιώκει η εν λόγω απόφαση-πλαίσιο»⁶.

Με βάση, λοιπόν, την αυτόνομη ερμηνεία του όρου «δικαστική αρχή» που έχει υιοθετήσει το Δικαστήριο, μπορούν να χαρακτηριστούν ως δικαστικές οι αρχές ενός κράτους μέλους οι οποίες μετέχουν στην απονομή της δικαιοσύνης, ακόμα και αν δεν αποτελούν δικαστές ή δικαιοδοτικά όργανα⁷. Επιπλέον, οι εν λόγω αρχές θα πρέπει να πληρούν τις αναγκαίες απαιτήσεις ανεξαρτησίας ώστε να διασφαλίζεται ότι η αρχή που είναι αρμόδια για την έκδοση ενός εντάλματος σύλληψης δεν είναι εκτεθειμένη στον κίνδυνο να δεχθεί υποδείξεις ή οδηγίες από την εκτελεστική εξουσία στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης υπόθεσης.

Μια απόφαση λοιπόν, προκειμένου να μπορεί να χαρακτηριστεί ως ΕΕΣ, υπό την έννοια του άρθρου 1 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο, και να αναγνωριστεί και να εκτελεστεί ως τέτοια θα πρέπει να έχει εκδοθεί από αρχή κράτους μέλους που εμπίπτει στον αυτόνομο ορισμό που παρέχει το Δικαστήριο.

1. Η συμμετοχή της δικαστικής αρχής στην απονομή δικαιοσύνης

Η συγκεκριμένη πτυχή της αυτόνομης ερμηνείας του όρου «δικαστική αρχή» που παρέχει το Δικαστήριο συνδέεται με την αποπολιτικοποίηση⁸ της διαδικασίας παράδοσης στο πλαίσιο του συστήματος του ΕΕΣ. Σε αντίθεση, λοιπόν, με το παραδοσιακό σύστημα έκδοσης που στηρίζεται στη συνεργασία εθνικών κυβερνήσεων και συνοδεύεται από καθυστερήσεις και πολιτικές σκοπιμότητες⁹, το σύστημα της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584 εντάσσεται στον κλάδο της δικαστικής συνεργασίας σε ποινικές υπο-

* ΜΔΕ, Υπότροφος «Δημ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ

1. Αιτιολογική σκ. 6 της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ.
2. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Manuel Campos Sánchez-Bordona, ΔΕΕ C-508/18, ΟΓ (Parquet de Lübeck), 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:337, σημ. 81.
3. Σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη Οδηγία για την Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας, η οποία στο άρθρο 2 στοιχείο γ' και δ' παρέχει ορισμό των εννοιών «αρχή έκδοσης» και «αρχής εκτέλεσης» αντίστοιχα, στις οποίες μάλιστα περιλαμβάνονται και οι εισαγγελικές αρχές ενός κράτους μέλους.

4. Βλ. πρόσφατα ΔΕΕ C-508/18, ΟΓ (Parquet de Lübeck), 27.05.2019, ECLI:EU:C:2019:456, σκ. 48 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία, αλλά και σκ. 51 της σχολιαζόμενης απόφασης.

5. Σχετικά με τον ρόλο των αυτόνομων εννοιών στη νομολογία του Δικαστηρίου για το ΕΕΣ, βλ. L. MANCANO, Judicial Harmonisation through autonomous concepts of European Union Law: the example of the European Arrest Warrant, EL Rev., 2018, σσ. 69-88.

6. ΔΕΕ C-508/18, ό.π., σκ. 49 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

7. Ibid, σκ. 51

8. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Manuel Campos Sánchez-Bordona, ΔΕΕ C-508/18, ό.π., σημ. 81.

9. A.P. VAN DER MEI, The European Arrest Warrant System: Recent developments in the case law of the Court of Justice, MJ, 2017, σσ. 882-904, 886.

θέσεις. Εξ ορισμού, λοιπόν, οι αρχές που συνεργάζονται θα πρέπει να είναι δικαστικές, ενώ η αιτιολογική σκ. 9 της Απόφασης-πλαίσιο προβλέπει ρητά ότι «ο ρόλος των κεντρικών αρχών κατά την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης πρέπει να περιορίζεται σε πρακτική και διοικητική στήριξη».

Η προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τη συγκεκριμένη προϋπόθεση είναι χρήσιμη προκειμένου να οριστεί αρνητικά η έννοια της δικαστικής αρχής¹⁰. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν αποτελούν δικαστική αρχή υπό την έννοια του άρθρου 6 παρ. 1 οι αστυνομικές αρχές¹¹ ή εκτελεστικά όργανα, όπως το Υπουργείο Δικαιοσύνης¹² ενός κράτους μέλους. Μάλιστα, το Δικαστήριο διευκρίνισε στην απόφασή του επί της υπόθεσης *Kovalkovas* ότι, ακόμα και αν οι αστυνομικές αρχές εμπίπτουν στην έννοια των «κεντρικών αρχών» στις οποίες μπορεί να ανατεθεί η διαβίβαση ή παραλαβή των ΕΕΣ, το άρθρο 7 της Απόφασης-πλαίσιο που παρέχει στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να ορίσουν τέτοιες «κεντρικές αρχές» δεν μπορεί να ερμηνευτεί διασταλτικά με αποτέλεσμα «να επιτραπεί στα κράτη μέλη να αντικαταστήσουν με αυτήν την κεντρική αρχή τις αρμόδιες δικαστικές αρχές όσον αφορά την απόφαση εκδόσεως του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης»¹³.

Η απαίτηση να μετέχει το όργανο που εκδίδει το ΕΕΣ στην απονομή δικαιοσύνης συνδέεται με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών¹⁴, ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζει την εφαρμογή των αρχών της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και της αμοιβαίας αναγνώρισης. Πιο συγκεκριμένα, μέσω της απαίτησης αυτής διασφαλίζεται ότι κατά την έκδοση ενός ΕΕΣ λαμβάνονται δεόντως υπόψιν τα δικαιώματα του ενδιαφερομένου προσώπου, και ιδίως το δικαίωμά του σε δίκαιη δίκη, ώστε να υφίσταται ο απαιτούμενος βαθμός εμπιστοσύνης μεταξύ των συνεργαζόμενων αρχών για τη λειτουργία του συστήματος του ΕΕΣ¹⁵.

Επιπλέον, η συμμετοχή στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης δεν καταλαμβάνει μόνο το στάδιο της έκδοσης μιας οριστικής απόφασης επί της ενοχής ενός προσώπου, αλλά και ευρύτερα όλες τις αποφάσεις που λαμβάνονται

στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένων αυτών που λαμβάνονται κατά το στάδιο της ποινικής δίωξης¹⁶.

Σε σχέση με το αν οι εισαγγελικές αρχές μπορούν να θεωρηθούν ως μετέχουσες στην απονομή δικαιοσύνης, πρέπει να επισημανθεί ότι η σχετική κρίση θα πρέπει να γίνεται πάντα με γνώμονα το εθνικό δίκαιο του εκάστοτε κράτους μέλους και τον ρόλο που αυτό επιφυλάσσει στις εν λόγω αρχές. Εφόσον καταφαθεί η συμμετοχή των εισαγγελικών αρχών ενός κράτους μέλους στην απονομή ποινικής δικαιοσύνης, όπως έκανε το Δικαστήριο στην υπό σχολιασμό απόφαση για τους Γάλλους εισαγγελλείς¹⁷, θα πρέπει στη συνέχεια να εξεταστεί αν αυτοί πληρούν τις αναγκαίες απαιτήσεις ανεξαρτησίας και αμεροληψίας, προκειμένου να χαρακτηριστούν ως «δικαστικές αρχές» αρμόδιες να εκδώσουν ή να εκτελέσουν ένα ΕΕΣ.

2. Η απαίτηση ανεξαρτησίας

Η ορθή λειτουργία του απλοποιημένου συστήματος παράδοσης που καθιερώνει η Απόφαση-πλαίσιο 2002/584 προϋποθέτει ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα των ενδιαφερόμενων προσώπων, και ιδίως το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, γίνονται σεβαστά¹⁸. Συμφυής με την προστασία του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας¹⁹, υπό το πρίσμα του άρθρου 47 του Χάρτη, είναι η ανεξαρτησία της αρχής που αναλαμβάνει την έκδοση ή την εκτέλεση ενός ΕΕΣ, ακόμη και αν δεν αποτελεί δικαστή ή δικαιοδοτικό όργανο *per se*²⁰.

Για τον λόγο αυτό, θα πρέπει να υφίστανται δυνάμει του εθνικού δικαίου οι απαραίτητες θεσμικές και καταστατικές εγγυήσεις προκειμένου να διασφαλίζεται ότι η αρμόδια αρχή θα αποφασίζει ελεύθερη από εξωτερικές παρεμβάσεις, ιδίως από την εκτελεστική εξουσία. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται ότι η απόφαση για την έκδοση ή εκτέλεση ενός ΕΕΣ επαφίεται πράγματι στη δικαστική εξουσία και όχι στην εκτελεστική²¹.

Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η δυνατότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης της Γερμανίας να απευθύνει συγκεκριμένες οδηγίες στην υφιστάμενή του εισαγγελική αρχή

10. V. MITSILEGAS, *Autonomous concepts, diversity management and mutual trust in europe's area of criminal justice*, CML Rev., 2020, σσ. 45-78, 64.

11. ΔΕΕ C-452/16 PPU, *Poltorak*, 10.11.2016, ECLI:EU:C:2016:858, σκ. 53.

12. ΔΕΕ C-477/16 PPU, *Kovalkovas*, 10.11.2016, ECLI:EU:C:2016:861, σκ. 48.

13. *Ibid*, σκ. 43.

14. *Ibid*, σκ. 36 και ΔΕΕ C-452/16 PPU, ό.π., σκ. 35.

15. ΔΕΕ C-477/16 PPU, ό.π., σκ. 43-44· ΔΕΕ C-452/16 PPU, ό.π., σκ. 44-45· ΔΕΕ C-453/16 PPU, *Özçelik*, 10.11.2016, ECLI:EU:C:2016:860, σκ. 32.

16. ΔΕΕ C-508/18, ό.π., σκ. 52-55.

17. Σκ. 53 της σχολιαζόμενης απόφασης.

18. Βλ. και άρθρο 1 παρ. 3 της Απόφασης-πλαίσιο, το οποίο αναφέρει ότι: «Η παρούσα απόφαση-πλαίσιο δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την τροποποίηση της υποχρέωσης σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των θεμελιωδών νομικών αρχών, όπως διατυπώνονται στο άρθρο 6 της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση».

19. ΔΕΕ C-64/16, *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, 27.02.2018, ECLI:EU:C:2018:117, σκ. 41

20. Σκ. 69 της σχολιαζόμενης απόφασης.

21. Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή διαδικασία έκδοσης μεταξύ κυβερνήσεων.

σχετικά με τον χειρισμό μιας συγκεκριμένης υπόθεσης και την άσκηση ποινικής δίωξης έρχεται σε αντίθεση με την απαίτηση ανεξαρτησίας και, επομένως, οι γερμανικές εισαγγελικές αρχές δεν μπορούν για τον λόγο αυτό να χαρακτηριστούν ως «δικαστικές αρχές» έκδοσης ενός ΕΕΣ υπό το πρίσμα του άρθρου 6 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ²².

Αντίθετα, στην υπό σχολιασμό απόφαση, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η δυνατότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης ενός κράτους μέλους να απευθύνει γενικής φύσεως οδηγίες στις εισαγγελικές αρχές δεν συνεπάγεται τη μη τήρηση των απαραίτητων εγγυήσεων ανεξαρτησίας και, επομένως, οι εν λόγω αρχές δύνανται να χαρακτηρισθούν ως δικαστικές²³. Επιπλέον, το Δικαστήριο βρίσκει σύμφωνη με τις απαιτήσεις ανεξαρτησίας τη δυνατότητα του προϊστάμενου Γεν. Εισαγγελέα ενός κράτους μέλους να απευθύνει εσωτερικές οδηγίες στους υφιστάμενούς του, καθώς η υποχρέωση συμμόρφωσης στις εν λόγω οδηγίες συνδέεται στενά και με τη λειτουργία και οργάνωση της εισαγγελικής αρχής, η οποία βασίζεται στη σχέση εξάρτησης των εισαγγελέων με τους ιεραρχικώς προϊστάμενούς τους²⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν εν προκειμένω οι προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, ο οποίος παραπέμπει σε νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τα κριτήρια ερμηνείας του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και, ειδικότερα, τα κριτήρια προκειμένου να χαρακτηριστεί ένα όργανο ως «δικαστήριο» και, επομένως, να έχει δικαίωμα να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Σύμφωνα, λοιπόν, με την απόφαση επί της υπόθεσης *Margarit Panicello*, στην οποία παραπέμπει, το γεγονός ότι ένας δικαστικός γραμματέας όφειλε «να τηρεί οδηγίες εκ μέρους του ιεραρχικώς προϊστάμενού του» συνεπαγόταν την έλλειψη ανεξαρτησίας του και, επομένως, τη μη δυνατότητά του να κάνει χρήση του μηχανισμού του άρθρου 267 ΣΛΕΕ²⁵.

22. ΔΕΕ C-508/18, ό.π., σκ. 84.

23. Σκ. 54 της σχολιαζόμενης απόφασης. Αντίθετος ο Γεν. Εισαγγελέας, σημ. 37-42 με παραπομπή στην υπόθεση ΔΕΕ C-216/18 PPU, *Minister for Justice and Equality (Défaillances du système judiciaire)*, 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:586, και ιδίως στη σκ. 63 αυτής που περιγράφει την εξωτερική πτυχή της δικαστικής ανεξαρτησίας: «Η πρώτη, εξωτερική πτυχή, προϋποθέτει ότι το σχετικό όργανο ασκεί τα καθήκοντά του με πλήρη αυτονομία, χωρίς να υπόκειται σε οποιαδήποτε ιεραρχική σχέση ή σχέση υπαγωγής έναντι οποιοσδήποτε φορέα και χωρίς να λαμβάνει εντολές ή οδηγίες οποιασδήποτε προελεύσεως και ότι, ως εκ τούτου, προστατεύεται από εξωτερικές παρεμβάσεις ή πιέσεις οι οποίες θα μπορούσαν να θίξουν την ανεξάρτητη κρίση των μελών του και να επηρεάσουν τις αποφάσεις τους».

24. Σκ. 56-57 της σχολιαζόμενης απόφασης. Και πάλι αντίθετος ο Γεν. Εισαγγελέας, σημ. 43-48.

25. ΔΕΕ C-503/15, *Margarit Panicello*, 16.02.2017, ECLI:EU:C:2017:126, και ιδίως σκ. 41-42 αυτής.

Επιπλέον, και πάλι παραπέμποντας σε απόφαση σχετικά με την ερμηνεία της απαίτησης ανεξαρτησίας υπό το πρίσμα του άρθρου 267 ΣΛΕΕ²⁶, ο Γεν. Εισαγγελέας θέτει το ζήτημα της αμεροληψίας της εισαγγελικής αρχής²⁷. Σε περίπτωση, λοιπόν, που με βάση το εθνικό δίκαιο ενός κράτους μέλους ο αρμόδιος στην εκάστοτε υπόθεση εισαγγελέας μετέχει ως κατηγορούσα αρχή στην ποινική δίκη κατά του κατηγορουμένου, η εισαγγελική αρχή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμερόληπτη και ανεξάρτητη και, επομένως, ούτε ως «δικαστική αρχή» έκδοσης υπό το πρίσμα του άρθρου 6 παρ. 1 της Απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ισχύει στην υπό κρίση περίπτωση, καθώς οι γαλλικές εισαγγελικές αρχές ασκούν «την ποινική δίωξη και απαιτούν την εφαρμογή του νόμου τηρουμένης της αρχής της αμεροληψίας»²⁸.

III. Το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας

Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα στο πλαίσιο του συστήματος του ΕΕΣ απολαμβάνουν δύο επιπέδων προστασίας των θεμελιωδών και δικονομικών τους δικαιωμάτων: πρώτον, κατά την έκδοση του εθνικού εντάλματος σύλληψης και, δεύτερον, κατά την έκδοση του ΕΕΣ²⁹. Έτσι, στην απόφαση επί της υπόθεσης *Bob-Dogi*³⁰, για παράδειγμα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η απλοποίηση της διαδικασίας έκδοσης ενός ΕΕΣ, μέσω της παράλειψης της έκδοσης εθνικού εντάλματος σύλληψης, στερεί κατ' ουσίαν από τον ενδιαφερόμενο το πρώτο επίπεδο προστασίας του δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη³¹ και, επομένως, το εκδοθέν ΕΕΣ θα πρέπει να θεωρηθεί ως άκυρο.

Κατά το στάδιο της έκδοσης ενός ΕΕΣ, ειδικότερα, θα

26. Σημ. 49-51, με παραπομπή στην υπόθεση ΔΕΚ C-74/95, *X*, 12.12.1996, ECLI:EU:C:1996:491, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι η ιταλική εισαγγελική αρχή δεν δύναται να υποβάλει αίτηση για έκδοση προδικαστικής απόφασης, καθώς δεν έχει ως αποστολή της «να επιλύσει μια διαφορά με πλήρη ανεξαρτησία γνώμης, αλλά να την εισάγει ενδεχομένως στο αρμόδιο δικαστήριο, μετέχουσα στην ποινική δίκη ως κατηγορούσα αρχή» (σκ. 19).

27. Το Δικαστήριο αναφέρεται πολύ σύντομα στη συγκεκριμένη πτυχή της ανεξαρτησίας στο τέλος της σκ. 54: «Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 31 του CPP, η εισαγγελική αρχή ασκεί την ποινική δίωξη και απαιτεί την εφαρμογή του νόμου τηρώντας την αρχή της αμεροληψίας».

28. Άρθρο 31 του γαλλικού Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

29. Σκ. 59 της σχολιαζόμενης απόφασης και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

30. ΔΕΕ C-241/15, *Bob-Dogi*, 01.06.2016, ECLI:EU:C:2016:385.

31. Βλ. σχετικά L. MANCANO, *A New Hope? The Court of Justice Restores the Balance Between Fundamental Rights Protection and Enforcement Demands in the European Arrest Warrant System*, σε: C. Brière / A. Weyembergh (επιμ.), *The Needed Balances in EU Criminal Law, Past, Present and Future*, Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2018, σσ. 303-304.

πρέπει να διασφαλίζεται η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, καθώς και να ελέγχεται αν έχουν τηρηθεί όλες οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την έκδοση του ΕΕΣ³². Ωστόσο, σε περίπτωση κατά την οποία το εθνικό δίκαιο αναθέτει την έκδοση του ΕΕΣ σε δικαστική αρχή η οποία, μολονότι μετέχει στην απονομή δικαιοσύνης, δεν αποτελεί δικαστή ή δικαιοδοτικό όργανο *stricto sensu*, ο έλεγχος αυτός θα πρέπει να ανατίθεται σε δικαιοδοτικό όργανο³³.

Επί τη βάση της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι, αν και η πρόβλεψη αυτοτελούς ένδικου μέσου αποτελεί σχετική δυνατότητα του εκάστοτε κράτους μέλους, δεν υφίσταται υποχρέωση προς τούτο. Αρκεί, επομένως, για την κατάφαση του σεβασμού του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία, να προβλέπεται ότι το ΕΕΣ θα εκδοθεί από την εισαγγελική αρχή κατόπιν αιτήματος του δικαστηρίου που εξέδωσε το εθνικό ένταλμα σύλληψης, καθώς με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται ότι, προτού απευθύνει το σχετικό αίτημα, το αρμόδιο δικαστήριο θα εξετάσει την πλήρωση των αναγκαίων προϋποθέσεων για την έκδοση του ΕΕΣ αλλά και την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, η αναφορά του Δικαστηρίου στο «συνολικό σύστημα εγγυήσεων» του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία που έχει θεσπιστεί στον τομέα της δικαστικής συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις, μέσω ειδικότερων νομοθετημάτων³⁴. Χαρακτηριστική είναι, εν προκειμένω, η Οδηγία 2013/48/ΕΕ³⁵ σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο, η οποία προβλέπει ειδικότερες διαδικαστικές εγγυήσεις ως προς την ενημέρωση των ενδιαφερόμενων προσώπων σχετικά με το δικαίωμά τους να διορίσουν δικηγόρο στο κράτος μέλος έκδοσης του ΕΕΣ.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Η υπό σχολιασμό απόφαση έρχεται να συμπληρώσει και να διευκρινίσει περαιτέρω την κρίση του Δικαστηρίου στην απόφασή του επί της υπόθεσης *OG (Parquet de Lübeck)* και να συμπληρώσει τη σχετική νομολογία για

την έκδοση ΕΕΣ από εισαγγελικές αρχές.

Ακολουθώντας μια αρκετά πιο διασταλτική ερμηνεία του όρου «δικαστική αρχή» σε σχέση με τον Γεν. Εισαγγελέα, το Δικαστήριο χαρακτηρίζει ως «δικαστική αρχή» έκδοσης τις εισαγγελικές αρχές της Γαλλίας, οι οποίες κρίνει ότι πληρούν τις απαραίτητες εγγυήσεις ανεξαρτησίας και αμεροληψίας. Από τη συγκεκριμένη απόφαση συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο τρόπος οργάνωσης των εισαγγελικών αρχών ενός κράτους μέλους είναι καθοριστικός για να εξετάζεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση αν μπορεί να τους ανατεθεί η αρμοδιότητα έκδοσης ενός ΕΕΣ. Ενώ, λοιπόν, οι αστυνομικές αρχές ή το Υπουργείο Δικαιοσύνης ενός κράτους μέλους δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστούν ως «δικαστικές αρχές» έκδοσης ενός ΕΕΣ, αντίστοιχη κρίση για τις εισαγγελικές αρχές θα πρέπει να γίνεται πάντα *in concreto*, ανάλογα με τον τρόπο οργάνωσης και τη δικονομική θέση των εισαγγελικών αρχών στο εθνικό δίκαιο.

Η σχετική νομολογία του Δικαστηρίου αφορά μέχρι στιγμής τις δικαστικές αρχές «έκδοσης» ενός ΕΕΣ, ωστόσο εξίσου ενδιαφέρον είναι το νομικό ζήτημα που δημιουργείται σε περίπτωση κατά την οποία η αρχή που είναι αρμόδια για την εκτέλεση του ΕΕΣ δεν πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου να χαρακτηριστεί ως «δικαστική». Δεδομένων των λεπτών σταθμίσεων που απαιτούνται κατά τη λήψη απόφασης σχετικά με την εκτέλεση ενός ΕΕΣ, ειδικά στην παρούσα περίοδο κατά την οποία απαιτείται οριοθέτηση της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης από τις εθνικές αρχές κατά την εφαρμογή της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584, η ανεξαρτησία της αρχής που καλείται να αποφασίσει για την εκτέλεση ενός ΕΕΣ είναι κεφαλαίως σημασίας για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ενδιαφερομένου προσώπου.

Τέλος, και δεδομένης της σημασίας της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης για τη λειτουργία του συστήματος του ΕΕΣ, στη συγκεκριμένη απόφαση εντοπίζονται δύο μέθοδοι ενίσχυσης της μέσω της επιδίωξης ενός μεγαλύτερου βαθμού εναρμόνισης των εθνικών δικαίων. Η πρώτη είναι η «δικαστική» εναρμόνιση, μέσω της χρήσης αυτόνομων εννοιών από το Δικαστήριο, εν προκειμένω του όρου «δικαστική αρχή έκδοσης», προκειμένου να διασφαλιστεί ο απαραίτητος βαθμός ομοιομορφίας των εθνικών δικαίων των κρατών μελών, τα οποία χαρακτηρίζονται από πλουραλισμό και αρκετές διαφοροποιήσεις. Η δεύτερη είναι η κλασική μέθοδος εναρμόνισης μέσω της υιοθέτησης νομοθετικών μέτρων, όπως είναι για παράδειγμα η Οδηγία σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο, μέσω της οποίας δημιουργείται μια ομοιόμορφη βάση επί της οποίας μπορεί να στηριχθεί πιο σταθερά η λειτουργία της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και του συστήματος του ΕΕΣ.

32. ΔΕΕ C-508/18, ό.π., σκ. 71 και 73.

33. Σκ. 63 της σχολιαζόμενης απόφασης.

34. Βλ. σχετικά V. MITSILEGAS, *EU Criminal Law after Lisbon: Rights, Trust and the Transformation of Justice in Europe*, Hart Publishing, Oxford, Portland, 2016, σ. 153 επ.

35. Οδηγία 2013/48/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2013, σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας και διαδικασίας εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, καθώς και σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης τρίτου προσώπου σε περίπτωση στέρησης της ελευθερίας του και με το δικαίωμα επικοινωνίας με τρίτα πρόσωπα και με προξενικές αρχές κατά τη διάρκεια της στέρησης της ελευθερίας, ΕΕ 2013 L 294/1.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΙΙ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2019)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης

Υπόθεση Carrefour Γαλλίας κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 37854/14), απόφαση της 1ης Οκτωβρίου 2019

επιβολή προστίμου – διάδοχη εταιρία – παραβίαση συγχωνευθείσας θυγατρικής

Το 2005 ένα κατάστημα, τη διαχείριση του οποίου είχε η εταιρία «Carrefour Υπεραγορά Γαλλίας» (την εποχή εκείνη θυγατρική της προσφεύγουσας), ελέγχθηκε από στελέχη του Υπουργείου Οικονομικών και βρέθηκε να ακολουθεί πρακτικές που παραβίαζαν τους κανόνες του ανταγωνισμού. Το 2006 το Υπουργείο προσέφυγε στο Δικαστήριο Εμπορικών Υποθέσεων ζητώντας την επιβολή του προβλεπόμενου προστίμου στην εταιρία.

Τον Ιανουάριο του 2009, η «Carrefour Υπεραγορά Γαλλίας» συγχωνεύθηκε με την προσφεύγουσα εταιρία, η οποία υπεισήλθε σε όλες τις σε εξέλιξη δραστηριότητες της και έγινε εργοδότης του προσωπικού της. Το εφετείο, το 2012, επέβαλε στην προσφεύγουσα εταιρία πρόστιμο αστικής φύσης ύψους 60.000 ευρώ.

Η προσφεύγουσα εταιρία υποστήριξε ότι το πρόστιμο παραβίαζε την αρχή που όριζε ότι η κύρωση πρέπει να εφαρμόζεται μόνο στον παραβάτη και όχι σε άλλα άτομα. Το Ακυρωτικό Δικαστήριο απέρριψε την αναίρεση της προσφεύγουσας για τον λόγο ότι, καθώς η συγχώνευση είχε ως συνέπεια την οικονομική και λειτουργική συνέχεια της συγχωνευθείσας θυγατρικής, η επιβολή μιας κύρωσης στη νέα εταιρία για μια παραβίαση που διαπράχθηκε σε προγενέστερο χρόνο στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της πρώην θυγατρικής της δεν συμμορφωνόταν προς την άνω αρχή.

Ενώ κατά την εθνική νομοθεσία η παραβίαση δεν αποτελούσε ποινικό αδίκημα, το Συνταγματικό Συμβούλιο επεξήγησε ότι το επίμαχο πρόστιμο ήταν «περιοριστικής φύσεως ποινή» και ότι η αρχή ότι η κύρωση πρέπει να επιβάλλεται μόνο στον παραβάτη τυγχάνει εφαρμογής. Η επιβαλλόμενη κύρωση ήταν επίσης πολύ σκληρή (περίπου δύο εκατ. ευρώ). Συνεπώς, το ποινικό σκέλος του άρθρου 6 της Σύμβασης έχει εφαρμογή.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, η βασιζόμενη στην οικονομική και λειτουργική συνέχεια της εταιρίας προσέγγιση των εθνικών δικαστηρίων, που επιδίωκε να λάβει υπόψη της τις συγκεκριμένες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τη συγχώνευση των δύο εταιριών, δεν εναντιωνόταν στη σύμφωνη με τη Συνθήκη αρχή ότι η κύρωση

πρέπει να επιβάλλεται μόνο σ' αυτόν που διαπράττει την παράβαση.

Στην περίπτωση της συγχώνευσης μιας εταιρίας με μία άλλη, η συγχωνευθείσα εταιρία, μαζί με τα περιουσιακά στοιχεία της και το παθητικό της, μεταβιβάζεται στη νέα εταιρία και οι μέτοχοί της γίνονται μέτοχοι της τελευταίας. Η λειτουργία που πραγματοποίησε η συγχωνευθείσα εταιρία και που αποτελούσε τον πυρήνα των εργασιών της συνεχίζεται, συνεπώς, από την εταιρία που επωφελείται από την ενέργεια αυτή (τη συγχώνευση).

Ως συνέπεια της συνέχισης της μιας εταιρίας από την άλλη, η συγχωνευθείσα εταιρία δεν διέφερε στην πραγματικότητα από τη νέα εταιρία που δημιουργήθηκε. Άρα, η επιβολή προστίμου στην τελευταία για παράβαση των κανόνων του ανταγωνισμού που διέπραξε πριν από τη συγχώνευση μια θυγατρική δεν φαίνεται να εναντιώνεται στην αρχή ότι η κύρωση επιβάλλεται μόνο σ' αυτόν που διαπράττει το αδίκημα (ενώ, αντιθέτως, η αρχή αυτή θα καταπατούνταν ξεκάθαρα εάν ένα πρόσωπο καταδικαζόταν για ένα αδίκημα που διέπραξε ένας άλλος).

Η επιλογή της γαλλικής νομοθεσίας οφειλόταν, συνεπώς, στην ανάγκη διασφάλισης της αποτελεσματικότητας των οικονομικών κυρώσεων, η οποία θα αναιρούνταν από τη συστηματική εφαρμογή στα νομικά πρόσωπα της αρχής ότι η κύρωση θα πρέπει να εφαρμόζεται μόνο στον δράστη, καθώς θα αρκούσε στις εταιρίες να επωφελούνται από ενέργειες, όπως οι συγχωνεύσεις, προκειμένου να αποφεύγουν κάθε οικονομική κύρωση σε περίπτωση οικονομικού εγκλήματος.

Η νομοθεσία περί ανταγωνισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης ακολουθούσε μια παρόμοια προσέγγιση, εξαιτίας της ίδιας ανησυχίας: να αποτραπούν οι εταιρίες από το να διαφεύγουν της κυρωτικής εξουσίας της Επιτροπής, επειδή απλά άλλαξαν την ταυτότητά τους μετά από μια αναδιάρθρωση, εκποίηση ή όποια άλλη νομική ή οργανωτική αλλαγή, αλλά και να διασφαλιστεί η αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων του ανταγωνισμού.

Επιπλέον, το Συνταγματικό Συμβούλιο σημείωσε ότι, εκτός της περίπτωσης νομικού προσώπου που αναλαμβάνει τα περιουσιακά στοιχεία και το παθητικό μιας εταιρίας που έχει τεθεί σε εκκαθάριση χωρίς ρευστοποίηση των περιουσιακών της στοιχείων, το επίμαχο πρόστιμο δεν εφαρμόζόταν σε κανένα άλλο πρόσωπο.

Η εταιρία «Carrefour Υπεραγορά Γαλλίας» συγχωνεύθηκε με την προσφεύγουσα εταιρία μετά την εκκαθάρισή

της και τη μεταβίβαση όλων των περιουσιακών της στοιχείων και του παθητικού στην τελευταία. Η απόφαση να πραγματοποιηθεί η συγχώνευση λήφθηκε μόνο από την προσφεύγουσα εταιρία, η οποία την περίοδο εκείνη ήταν η μητρική εταιρία και η μοναδική μέτοχος. Η απόφαση περί συγχώνευσης λήφθηκε επίσης μετά από τη διεξαγωγή ενός ελέγχου από το Υπουργείο Οικονομικών, τη δίωξη που κίνησε το τελευταίο και λίγο πριν την απόφαση του πρωτοδικείου.

Μολονότι ήταν αληθές ότι η συγχωνευθείσα εταιρία είχε παύσει επισήμως να υφίσταται μετά την επίμαχη συγχώνευση, οι επιχειρήσεις της συνεχίστηκαν από την προσφεύγουσα εταιρία. Ήταν ακριβώς η ίδια επιχείρηση με μία μικρή αλλαγή στη νομική δομή της. Η νομική διαδικασία που κινήθηκε κατά της πρώην εταιρίας ήταν ακριβώς για πράξεις της που παραβίαζαν τους κανόνες του ανταγωνισμού.

Συνεπώς, δεν παραβιάστηκε η αρχή ότι η κύρωση επιβάλλεται μόνο σ' αυτόν που διέπραξε το αδίκημα.

Η προσφυγή κρίθηκε απαράδεκτη ως προδήλως αβάσιμη.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση Strand Lobben και λοιποί κατά Νορβηγίας (Προσφυγή Νο 37283/13), απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2019 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

διαδικασία έγκρισης υιοθεσίας – ευάλωτο παιδί – ανάδοχοι γονείς

Τον Σεπτέμβριο του 2008, η πρώτη προσφεύγουσα γέννησε εκτός γάμου ένα παιδί, τον Χ (ο δεύτερος προσφεύγων). Οι υπηρεσίες της Πρόνοιας έκριναν ότι η μητέρα χρειαζόταν καθοδήγηση για τη φροντίδα του Χ. Η μητέρα συμφώνησε να παραμείνει με τον γιο της σε ένα κέντρο οικογενειακής μέριμνας κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του παιδιού, ώστε να αξιολογηθεί η ικανότητά της να το αναθρέψει σωστά. Μετά από τρεις μήνες παραμονής στο κέντρο, η μητέρα απέσυρε τη συναίνεσή της. Όμως, οι υπηρεσίες της Πρόνοιας πέτυχαν, καταρχάς, τον Οκτώβριο του 2008 την έκδοση μιας απόφασης προσωρινής ανάθεσης της επιμέλειας, κατ' εφαρμογή της οποίας το παιδί ανέλαβε ανάδοχη οικογένεια και, στη συνέχεια, τον Μάρτιο του 2009, η Πρόνοια ανέλαβε την οριστική επιμέλεια του παιδιού. Τον Δεκέμβριο του 2011, η Επιτροπή Κοινωνικής Πρόνοιας εξέδωσε μια απόφαση αφαίρεσης της γονικής μέριμνας από τη μητέρα και εξουσιοδότησε τους ανάδοχους γονείς να υιοθετήσουν το παιδί. Το Πρωτοδικείο επικύρωσε την απόφαση αυτή τον Φεβρουάριο του 2012. Παρόλο που η γενικότερη κατάσταση της πρώτης προσφεύγουσας είχε βελτιωθεί (είχε παντρευτεί και είχε αποκτήσει μια κόρη, την οποία έδει-

χνε να είναι ικανή να φροντίσει), εντούτοις κρίθηκε ότι δεν ήταν επαρκώς ικανή να αντιληφθεί ή να κατανοήσει της ειδικές ανάγκες του παιδιού, το οποίο χαρακτηριζόταν από τους ειδικούς ως ευάλωτο και το οποίο διέτρεχε σημαντικό κίνδυνο να μην αναπτυχθεί κανονικά, εάν δεν αντιμετωπιζονταν οι ιδιαίτερες ανάγκες του. Το παιδί είχε αναπτύξει ουσιαστικό δεσμό με τους ανάδοχους γονείς του, καθώς ζούσε μαζί τους σχεδόν από τη γέννησή του και η υιοθεσία θα του προσέφερε μια αίσθηση ασφάλειας και ότι ανήκει κάπου πολύ περισσότερο από το εάν τοποθετούνταν σε μια ανάδοχη οικογένεια.

Με την απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 2017, το Δικαστήριο, δικάζοντας σε Τμήμα, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8. Κατά την κρίση του Δικαστηρίου, και δεδομένου ότι η ικανότητα άσκησης των μητρικών καθηκόντων της προσφεύγουσας δεν είχε βελτιωθεί τα τελευταία τρία χρόνια κατά τις συναντήσεις στις οποίες είχε δικαίωμα επικοινωνίας με το παιδί, η διαδικασία λήψης αποφάσεων ήταν δίκαιη. Καθώς οι εθνικές αρχές είχαν το πλεονέκτημα της άμεσης επαφής με όλα τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, κρίθηκε επίσης ότι τα επίμαχα μέτρα δικαιολογούνταν λόγω των κατ' εξαίρεση συνθηκών και ότι το κίνητρο ήταν η εκπλήρωση ενός επιπλέον απαιτούμενου που αφορούσε στην προστασία του συμφέροντος του παιδιού.

Την 9η Απριλίου 2018, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του Δικαστηρίου κατόπιν σχετικού αιτήματος του προσφεύγοντος.

Λαμβάνοντας υπόψη τη διαχρονική του νομολογία, το Δικαστήριο θα εστιάσει την προσοχή του στον έλεγχο που πραγματοποίησε το τοπικό Πρωτοδικείο κατά την απόφασή του, τον Φεβρουάριο του 2012. Η σύνθεση του τοπικού Πρωτοδικείου αποτελούνταν από έναν δικαστή, έναν ψυχολόγο και έναν ένορκο. Στην τριήμερη ακροαματική διαδικασία έλαβε μέρος η πρώτη προσφεύγουσα μαζί με τον δικηγόρο της και δόθηκαν είκοσι μία μαρτυρικές καταθέσεις, μαζί και εμπειρογνομόνων. Επίσης, λειτουργούσε και σαν δεύτερο βαθμού δικαιοδοτικό όργανο, καθώς παρόμοιες διαδικασίες διεξήχθησαν και ενώπιον της Επιτροπής Κοινωνικής Πρόνοιας, η οποία είχε παρόμοια σύνθεση με το τοπικό Πρωτοδικείο και εξέδωσε μια παρομοίως διεξοδικά αιτιολογημένη απόφαση. Η απόφαση του τοπικού Πρωτοδικείου υποβλήθηκε σε δεύτερου βαθμού έλεγχο από το Ανώτερο Δικαστήριο, του οποίου οι αποφάσεις ελέγχονταν από το Τμήμα Προσφυγών του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Η επιβολή των καταγγελλόμενων μέτρων βασιζόταν, κυρίως, στην αδυναμία της βιολογικής μητέρας να φροντίσει το παιδί. Σύμφωνα με το Πρωτοδικείο, θα έπρεπε να πιθανολογηθεί ότι η πρώτη προσφεύγουσα θα ήταν οριστικώς μη δυνάμενη να φροντίσει κατάλληλα τον Χ ή ότι ο Χ δέθηκε τόσο με την ανάδοχη οικογένειά του και το περιβάλλον εκεί που, εκτιμώντας συνολικά τα δεδο-

μένα, θα κρινόταν ότι η απομάκρυνσή του από εκεί θα του δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα. Δεν προέκυπτε από τον φάκελο ότι οι γονεϊκές ικανότητες της πρώτης προσφεύγουσας είχαν βελτιωθεί από την απόφαση του εφετείου, τον Απρίλιο του 2010. Η πρώτη προσφεύγουσα δεν είχε συνειδητοποιήσει ότι είχε παραμελήσει τον Χ και ότι δεν ήταν ικανή να επικεντρωθεί στον Χ και στο τι αποτελούσε το καλύτερο για εκείνον. Η προσφεύγουσα είχε παντρευτεί και είχε αποκτήσει δεύτερο παιδί, ωστόσο το Πρωτοδικείο δεν το θεώρησε ως αποφασιστικής σημασίας στοιχείο αναφορικά με την ικανότητά της να φροντίσει τον Χ. Ήταν ένα ιδιαίτερος ευάλωτο παιδί, το οποίο αντιμετώπιζε κατά τις πρώτες εβδομάδες της ζωής του εγκληματική αμέλεια που μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του. Το Πρωτοδικείο έλαβε επίσης υπόψη του τον τρόπο που διεξήχθησαν οι συναντήσεις ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί. Επιπλέον, καθώς ο Χ είχε ζήσει με την ανάδοχη οικογένεια για τρία χρόνια και δεν είχε γνωρίσει την πρώτη προσφεύγουσα, το Πρωτοδικείο έκρινε ότι η επιστροφή του Χ στη βιολογική του μητέρα θα απαιτούσε από μεριά της μια μεγάλη ικανότητα συμπόνοιας και κατανόησης του παιδιού και των προβλημάτων που θα αντιμετώπιζε, κάτι που η πρώτη προσφεύγουσα και η οικογένειά της δεν μπορούσαν να παρέχουν.

Το Δικαστήριο κατά τη διαδικασία λήψης της απόφασης είχε πλήρη συνείδηση του πρωταρχικού συμφέροντος του παιδιού. Οι εθνικές αρχές, όμως, δεν επιχειρήσαν να σταθμίσουν ουσιαστικά τα συμφέροντα του παιδιού και της βιολογικής του οικογένειας, αλλά επικεντρώθηκαν στην προάσπιση του συμφέροντος του παιδιού χωρίς να επιδιώξουν να συνδυάσουν τα δύο συμφέροντα. Δεν εξέτασαν επίσης σοβαρά την ύπαρξη κάποιας δυνατότητας επανένωσης του παιδιού με τη βιολογική του οικογένεια. Στο πλαίσιο αυτό, ειδικότερα, το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι οι αρμόδιες εθνικές αρχές εξέτασαν επαρκώς την πιθανή σημασία του γεγονότος ότι, κατά τον χρόνο που η προσφεύγουσα ζήτησε την άρση της απόφασης αφαίρεσης της γονικής μέριμνας της Πρόνοιας ή εναλλακτικής να της αναγνωριστούν εκτεταμένα δικαιώματα επικοινωνίας, είχε ήδη παντρευτεί και είχε αποκτήσει δεύτερο παιδί. Υπό το πρίσμα αυτό, η απόφαση του Πρωτοδικείου είχε βασιστεί σε μια αξιολόγηση της αδυναμίας της πρώτης προσφεύγουσας να παρέχει φροντίδα, τα πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία βασίστηκε για να πραγματοποιήσει αυτή την αξιολόγηση, όμως, εμφάνιζαν αρκετές παραλείψεις κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης.

Οι υπό εξέταση αποφάσεις λήφθηκαν σ' ένα πλαίσιο, όπου οι επαφές ανάμεσα στην πρώτη προσφεύγουσα και τον Χ ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Το όργανο που ήταν υπεύθυνο για τον προγραμματισμό των επαφών δεν βοηθούσε αρκετά ώστε να αναπτυχθεί ανάμεσά τους ένας ελεύθερος δεσμός. Παρόλο που οι συναντήσεις με-

ταξύ τους δεν είχαν θετική εξέλιξη, εντούτοις δεν έγινε κάποια προσπάθεια να δοκιμαστούν εναλλακτικοί τρόποι επικοινωνίας. Αυτές οι αραιές επαφές, συνεπώς, δεν προσέφεραν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, από τα οποία θα μπορούσαν να εξαχθούν ξεκάθαρα συμπεράσματα για τις γονεϊκές ικανότητες της προσφεύγουσας.

Επίσης, παρόλο που υποβλήθηκε σχετικό αίτημα, δεν δόθηκε εντολή για να συνταχθούν επικαιροποιημένες εκθέσεις από τους ειδικούς. Όταν εκδόθηκε η καταγγελλόμενη απόφαση, οι δύο εκθέσεις που υπήρχαν ήταν ήδη δύο ετών. Μόνο η μια από τις εκθέσεις αυτές βασίστηκε σε προηγούμενη παρατήρηση της αλληλοεπίδρασης των προσφευγόντων σε μόλις δύο συναντήσεις. Η έλλειψη νέας γνωμοδότησης ειδικού περιόρισε ουσιαστικά την ορθή εκτίμηση της νέας κατάστασης της προσφεύγουσας και των γονεϊκών της ικανοτήτων την εν λόγω περίοδο. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν μπορεί να κατηγορηθεί η προσφεύγουσα ότι δεν μπορούσε να αντιληφθεί την πιθανή και σε βάθος χρόνου ζημία που θα επέφεραν στο παιδί οι συνεχιζόμενες νομικές ενέργειες.

Το Πρωτοδικείο είχε κάνει μια απλή και σύντομη αναφορά στην ευαισθησία του Χ που τονίστηκε στις εκθέσεις από τους ειδικούς, κυρίως ότι ο Χ εύκολα ένιωθε πίεση και χρειαζόταν πολλή ησυχία, ασφάλεια και υποστήριξη, ενώ εξέφραζε την αντίδρασή του στις επαφές με την πρώτη προσφεύγουσα, κυρίως όταν ερχόταν σε επαφή με τις συναισθηματικές της μεταπτώσεις και εξάρσεις. Δεν παρείχε καμία πληροφορία στο πώς αυτή η ευαισθησία θα μπορούσε να επιταθεί, παρόλο που είχε ζήσει σε ανάδοχη οικογένεια από την ηλικία των τριών χρόνων. Λαμβάνοντας υπόψη τη σοβαρότητα των διακυβευόμενων συμφερόντων, οι αρμόδιες αρχές ήταν υποχρεωμένες να αξιολογήσουν την ευαισθησία του Χ πιο λεπτομερώς κατά τη διάρκεια των διεξαγόμενων διαδικασιών.

Υπό αυτές τις περιστάσεις και λαμβάνοντας, ιδίως, υπόψη τα περιορισμένα στοιχεία που εξήχθησαν από τις συναντήσεις μητέρας-παιδιού, σε συνδυασμό με την παράλειψη να ζητηθεί νέα εξέταση από ειδικούς – παρά τη νέα οικογενειακή κατάσταση της προσφεύγουσας και παρόλο που αυτό αποτελούσε βασικό στοιχείο της αξιολόγησης του Πρωτοδικείου – και ομοίως έχοντας υπόψη την παράλειψη αιτιολογίας της συνεχιζόμενης υπέρμετρης ευαισθησίας του Χ, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επίμαχη απόφαση του Φεβρουαρίου 2012 δεν λήφθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλιστεί ότι όλες οι απόψεις και τα συμφέροντα των προσφευγόντων επιμετρήθηκαν δεόντως. Συνεπώς, η επίμαχη διαδικασία δεν συνοδεύτηκε από διασφαλίσεις ανάλογες της βαρύτητας της παρέμβασης και της σοβαρότητας των διακυβευόμενων συμφερόντων.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στην πρώτη προ-

σφεύγουσα το ποσό των 25.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης της, ενώ έκρινε ότι η διαπίστωση της παραβίασης αποτελούσε από μόνη της επαρκή αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη ο δεύτερος προσφεύγων.

Υπόθεση López Ribalda και λοιποί κατά Ισπανίας (Προσφυγές Νος 1874/13 και 8567/13), απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2019 του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης

καταγραφή με κρυμμένες κάμερες – ταμίες σουπερμάρκετ και βοηθοί πωλήσεων

Οι προσφεύγοντες εργάζονταν ως ταμίες και βοηθοί πωλήσεων σε ένα σουπερμάρκετ, το οποίο εμφάνιζε οικονομικές απώλειες χρημάτων. Ο εργοδότης των προσφευγόντων, προκειμένου να ερευνησει τις απώλειες αυτές, αποφάσισε να εγκαταστήσει κάμερες παρακολούθησης. Κάποιες ήταν εγκατεστημένες σε εμφανές σημείο και άλλες ήταν κρυμμένες. Οι προσφεύγοντες ειδοποιήθηκαν μόνο για τις εμφανείς κάμερες και όχι για τις κρυμμένες. Όταν προέκυψε από το υλικό των βίντεο ότι οι προσφεύγοντες έκλεβαν πράγματα, απολύθηκαν.

Τμήμα του ΕΔΔΑ αποφάσισε την 9η Απριλίου 2018 ότι το άρθρο 8 παραβιάστηκε. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, η βιντεοπαρακολούθηση που διεξήγαγε ο εργοδότης για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν συμμορφωνόταν με τις απαιτήσεις που όριζε η σχετική νομολογία. Επίσης, τα εθνικά δικαστήρια δεν πέτυχαν να εξισορροπήσουν δίκαια τα δικαιώματα των προσφευγόντων για σεβασμό της προσωπικής τους ζωής και το συμφέρον του εργοδότη να προστατεύσει τα περιουσιακά του δικαιώματα.

Στις 28 Μαΐου 2018, η υπόθεση παραπέμφθηκε ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης, κατόπιν σχετικού αιτήματος της εναγόμενης κυβέρνησης.

Οι προσφεύγοντες υποβλήθηκαν από τον εργοδότη τους σε βιντεοπαρακολούθηση στον χώρο εργασίας τους για δέκα ημέρες και οι κάμερες κατέγραφαν τον χώρο των ταμείων και τους γύρω χώρους. Παρόλο που οι προσφεύγοντες δεν ήταν οι μόνοι στόχοι των καμερών παρακολούθησης, εντούτοις θα μπορούσαν να ήταν αντικείμενο καταγραφής σε όλη τη διάρκεια της μέρας εργασίας τους.

Ως προς το εάν οι προσφεύγοντες είχαν εύλογη προσδοκία ότι η προσωπική τους ζωή θα τύγχανε προστασίας και σεβασμού, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι το εργασιακό τους περιβάλλον, ένα σουπερμάρκετ, ήταν ανοιχτό προς το κοινό και ότι οι καταγραφόμενες δραστηριότητες – κυρίως η παραλαβή των χρημάτων από τους αγοραστές για τις αγορές τους – δεν ενέπιπταν στο στενό ή προσωπικό τους χώρο. Όμως, ακόμη και σε δημόσια μέρη, η δημιουργία μια συστηματικής ή μόνιμης καταγραφής εικόνων μη συγκεκριμένων προσώπων και η συνεπακόλουθη

επεξεργασία των καταγραφόμενων εικόνων ενδέχεται να εγείρουν ερωτήματα σχετικά με την προσωπική ζωή των εμπλεκόμενων προσώπων. Η εθνική νομοθεσία προέβλεπε αυστηρό και ρητό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο υποχρέωνε το υπεύθυνο πρόσωπο για το σύστημα βιντεοκαταγραφής, ακόμη και εξωτερικών χώρων, να ενημερώνει σχετικώς εκ των προτέρων τα άτομα που αποτελούσαν αντικείμενο καταγραφής. Οι προσφεύγοντες είχαν ενημερωθεί από τον εργοδότη τους για την εγκατάσταση των εμφανών καμερών καταγραφής στο σουπερμάρκετ, αυτών που ήταν τοποθετημένες και κατέγραφαν τις εισόδους και εξόδους του καταστήματος. Υπό αυτά τα δεδομένα, οι προσφεύγοντες ευλόγως είχαν την πεποίθηση ότι δεν θα ήταν αντικείμενο βιντεοπαρακολούθησης σε άλλους χώρους του καταστήματος χωρίς προηγούμενη ειδοποίηση.

Ως προς την επεξεργασία και χρήση του υλικού της καταγραφής, αρκετά άτομα που δούλευαν για τον εργοδότη των προσφευγόντων είχαν δει το υλικό αυτό πριν ακόμη οι προσφεύγοντες πληροφορηθούν για την ύπαρξή του. Το υλικό καταγραφής αποτέλεσε τον λόγο για την απόλυσή τους και χρησιμοποιήθηκε ως αποδεικτικό υλικό ενώπιον του Δικαστηρίου Εργατικών Διαφορών.

Συνεπώς, το άρθρο 8 τυγχάνει εφαρμογής.

Οι αρχές που όρισε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Bărbulescu κατά Ρουμανίας*¹, τηρουμένων των αναλογιών, εφαρμόζονται σε περιπτώσεις όπου ένας εργοδότης θα εφαρμόσει μέτρα βιντεοκαταγραφής στον εργασιακό χώρο. Τα κριτήρια αυτά θα πρέπει να εφαρμόζονται λαμβάνοντας υπόψη τον συγκεκριμένο χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών, που επιτρέπουν τη λήψη μέτρων όλο και πιο παρεμβατικών στην προσωπική ζωή των εργαζομένων. Στο πλαίσιο αυτό, τα εθνικά δικαστήρια, προκειμένου να διασφαλίσουν ότι τα μέτρα βιντεοπαρακολούθησης που εφαρμόζονται στον εργασιακό χώρο είναι ανάλογα, θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τα ακόλουθα κριτήρια όταν εξετάζουν τα διάφορα συγκρουόμενα συμφέροντα:

- εάν ο εργαζόμενος έχει ειδοποιηθεί για την ενδεχόμενη λήψη μέτρων βιντεοπαρακολούθησης από τον εργοδότη και για την εφαρμογή τέτοιων μέτρων: ενώ στην πράξη οι εργαζόμενοι μπορεί να έχουν ειδοποιηθεί με διάφορους τρόπους, ανάλογα με τα δεδομένα κάθε περίπτωσης, η ειδοποίηση θα πρέπει να είναι σαφής ως προς τη φύση της παρακολούθησης και θα πρέπει να προηγείται της εφαρμογής του μέτρου,

- την έκταση της παρακολούθησης από τον εργοδότη και τον βαθμό παρέμβασης στην ιδιωτικότητα του εργαζο-

1. ΕΔΔΑ *Bărbulescu κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή Νο 61496/08), απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2017 του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης.

μένου: στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο βαθμός ιδιωτικότητας του χώρου που καταγράφεται, καθώς και ο περιορισμός του χρόνου, του χώρου και των ατόμων που έχουν πρόσβαση στο υλικό της καταγραφής,

- εάν ο εργοδότης παρείχε λόγους προκειμένου να αιτιολογήσει την παρακολούθηση και το εύρος αυτής: όσο πιο παρεμβατική η παρακολούθηση, τόσο πιο βαρύνουσας σημασίας η απαιτούμενη αιτιολογία,

- εάν υπήρχε η δυνατότητα να εγκατασταθεί ένα σύστημα παρακολούθησης βασιζόμενο σε μεθόδους και μέτρα λιγότερα παρεμβατικά: ως προς αυτό, θα πρέπει να αξιολογηθεί, υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων συνθηκών της κάθε περίπτωσης, εάν ο επιδιωκόμενος σκοπός του εργοδότη θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την παρέμβαση στην ιδιωτικότητα του εργαζομένου σε τέτοιο βαθμό,

- οι συνέπειες της παρακολούθησης στον εργαζόμενο: θα πρέπει κυρίως να ληφθεί υπόψη ποια η χρήση από τον εργοδότη του υλικού καταγραφής και εάν τα αποτελέσματα του μέτρου (της καταγραφής) χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη του επιδιωκόμενου μέτρου,

- εάν παρασχέθηκαν κατάλληλες διασφαλίσεις στον εργαζόμενο, ιδιαίτερα εάν ο τρόπος καταγραφής του εργοδότη ήταν παρεμβατικής φύσης: τέτοιες διασφαλίσεις μπορεί να έχουν τη μορφή της παροχής πληροφόρησης προς τους εργαζομένους ή προς τους εκπροσώπους του προσωπικού σχετικά με την εγκατάσταση και το εύρος της καταγραφής, τη γνωστοποίηση της λήψης τέτοιου μέτρου προς μια ανεξάρτητη αρχή ή τη δυνατότητα υποβολής καταγγελίας.

Τα εργατικά δικαστήρια αναγνώρισαν τα διάφορα συμφέροντα που διακυβεύονται και διαπίστωσαν ότι η εγκατάσταση συστήματος βιντεοκαταγραφής ήταν ευλόγως δικαιολογημένη, κυρίως εξαιτίας των υποψιών ότι είχαν διαπραχθεί κλοπές. Τα δικαστήρια στη συνέχεια εξέτασαν το εύρος της καταγραφής και τον βαθμό της παρεμβατικότητας στην ιδιωτικότητα των προσφευγόντων, καταλήγοντας ότι το μέτρο καταγραφής ήταν περιορισμένο όσον αφορά τους χώρους και τους υπαλλήλους και ότι η διάρκεια εφαρμογής του δεν ξεπέρασε την απαιτούμενη, ώστε να επιβεβαιωθούν οι υποψίες κλοπών. Η κρίση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αβάσιμη.

Η εργασία των προσφευγόντων πραγματοποιούνταν σε χώρο ανοικτό στο κοινό και περιελάμβανε συνεχή επαφή με τους πελάτες. Είναι απαραίτητο, κατά την ανάλυση της αναλογικότητας του μέτρου της βιντεοπαρακολούθησης, να διακριθούν τα διάφορα μέρη όπου διεξήχθη η καταγραφή, υπό το πρίσμα της προστασίας της ιδιωτικότητας που ευλόγως προσδοκά ένας εργαζόμενος. Η προσδοκία αυτή είναι αυξημένη σε μέρη, τα οποία είναι από τη φύση τους ιδιωτικά, όπως τουαλέτες ή αποδυτήρια, όπου είναι δικαιολογημένη η υψηλή προστασία ή ακόμη και η απόλυτη απαγόρευση της καταγραφής. Η προσδοκία πα-

ραμένει υψηλή σε κλειστούς χώρους εργασίας, όπως τα γραφεία. Προφανώς είναι μικρότερη σε μέρη όπου είναι εμφανή ή προσβάσιμα σε συναδέλφους ή, όπως στην εν λόγω υπόθεση, στο κοινό.

Ο χρόνος καταγραφής (δέκα ημέρες) δεν ήταν υπερβολικός από μόνος του. Μόνο ο διευθυντής του σουπερμάρκετ, ο νόμιμος εκπρόσωπος της εταιρίας και ο εκπρόσωπος του σωματείου είδαν το υλικό της καταγελλόμενης καταγραφής προτού ειδοποιηθούν οι προσφεύγοντες. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα αυτά, το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι η παρέμβαση στον ιδιωτικό χώρο των προσφευγόντων δεν ήταν υψηλού βαθμού. Οι συνέπειες της καταγελλόμενης καταγραφής για τους προσφεύγοντες αντιθέτως ήταν σημαντικές. Όμως, η βιντεοπαρακολούθηση και η καταγραφή χρησιμοποιήθηκαν μόνο για να εντοπιστούν οι υπεύθυνοι για τις καταγραφόμενες απώλειες αγαθών και για να επιβληθούν πειθαρχικά μέτρα εναντίον τους. Επιπλέον, το μέγεθος των απωλειών που ανακαλύφθηκαν από τον εργοδότη υπονοούσε ότι οι κλοπές γίνονταν από διάφορα άτομα και η ενημέρωση του προσωπικού θα ακύρωνε την επίτευξη του σκοπού της παρακολούθησης, ο οποίος δεν ήταν άλλος από την ανακάλυψη των υπευθύνων των κλοπών, τη συγκέντρωση αποδεικτικού υλικού και τη χρήση του στη διαδικασία κυρώσεων εναντίον τους.

Η απαίτηση για διαφάνεια και το απορρέον δικαίωμα της πληροφόρησης ήταν θεμελιώδη, κυρίως στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, όπου ο εργοδότης έχει σημαντικές εξουσίες πάνω στους εργαζόμενους και κάθε κατάχρηση αυτών των εξουσιών θα πρέπει να αποφεύγεται. Η πρόβλεψη της πληροφόρησης των ατόμων που καταγράφονται και το εύρος αυτής αποτελεί ένα από τα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την εξέταση της αναλογικότητας ενός μέτρου τέτοιου είδους σε μια υπόθεση. Όμως, σε περίπτωση που λείπει μια τέτοια πληροφόρηση, οι ασφαλιστικές δικλείδες που προσφέρουν τα άλλα κριτήρια της αναλογικότητας αποκτούν μεγαλύτερη σημασία. Συγχρόνως, δεδομένης της σημασίας του δικαιώματος πληροφόρησης σε τέτοιες υποθέσεις, μόνο μια επιτακτικής σημασίας ανάγκη προστασίας σημαντικών δημόσιων ή ιδιωτικών συμφερόντων θα μπορούσε να δικαιολογήσει την παράλειψη προηγούμενης πληροφόρησης.

Τα Δικαστήρια Εργατικών Διαφορών που εξέτασαν τις αγωγές των προσφευγόντων διεξήγαγαν μια λεπτομερή άσκηση αναλογικότητας ανάμεσα στο δικαίωμα για σεβασμό της προσωπικής τους ζωής από τη μία, και του συμφέροντος του εργοδότη, από την άλλη, να διασφαλίσει τη προστασία της περιουσίας του και την ομαλή λειτουργία της επιχείρησης. Τα εθνικά δικαστήρια εξακρίβωσαν εάν η βιντεοπαρακολούθηση βασιζόταν σε εύλογο σκοπό και εάν τα υιοθετούμενα μέτρα για τον σκοπό αυτό ήταν κατάλληλα και αναλογικά και παρατή-

ρησαν ότι ο επιδιωκόμενος σκοπός του εργοδότη δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με άλλα μέτρα λιγότερα επεμβατικά στα δικαιώματα των προσφευγόντων.

Υπό τις παρούσες συνθήκες της υπόθεσης και έχοντας υπόψη τον βαθμό της παρέμβασης στην ιδιωτικότητα των προσφευγόντων και τους νόμιμους λόγους που δικαιολογούσαν την εγκατάσταση του συστήματος βιντεοπαρακολούθησης, τα Δικαστήρια Εργατικών Διαφορών θεώρησαν, χωρίς να υπερβούν το περιθώριο διακριτικής μεταχείρισης των εθνικών αρχών, ότι η παρέμβαση στην ιδιωτικότητα των προσφευγόντων ήταν σύμφωνη προς την αρχή της αναλογικότητας. Συνεπώς, ενώ το Δικαστήριο δεν μπορεί να δεχθεί τη θέση ότι, σε γενικές αρχές, η παραμικρή υποψία υπεξαίρεσης ή οποιουδήποτε άλλου παραπτώματος από την πλευρά των εργαζομένων μπορεί να δικαιολογήσει την εγκατάσταση κρυφού συστήματος βιντεοπαρακολούθησης από έναν εργοδότη, εντούτοις η εύλογη υπόνοια ότι διαπράχθηκε σοβαρό παράπτωμα και το εύρος των ζημιών που εμφανίζονται σε μια υπόθεση θα αποτελούσαν σημαντικής σημασίας λόγους που θα αιτιολογούσαν μία τέτοια εγκατάσταση. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο σε μια κατάσταση όπου διακινδυνεύει η ομαλή λειτουργία μια επιχείρησης, όχι μόνο από την παραβατική συμπεριφορά ενός υπαλλήλου, αλλά περισσότερο από την υπόνοια σύμπραξης πολλών υπαλλήλων, καθώς κάτι τέτοιο δημιουργεί μια γενικευμένη ατμόσφαιρα έλλειψης εμπιστοσύνης στον εργασιακό χώρο.

Έχοντας υπόψη τις σημαντικές εγγυήσεις που προσφέρει το ισπανικό νομικό πλαίσιο, τα ένδικα μέσα που οι προσφεύγοντες δεν έκαναν χρήση και τη βαρύτητα των λόγων που δικαιολογούσαν τη βιντεοπαρακολούθηση, όπως λήφθηκαν υπόψη και από τα ισπανικά δικαστήρια, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι εθνικές αρχές εκπλήρωσαν τις θετικές τους υποχρεώσεις που απορρέουν από το άρθρο 8 και λειτούργησαν εντός του περιθωρίου διακριτικής μεταχείρισης.

Μη παραβίαση άρθρου 8.

Το ΕΔΔΑ επίσης έκρινε ότι δεν υπήρξε ομοίως παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης, αναφορικά με τη χρήση των εικόνων της βιντεοπαρακολούθησης.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση *Pastörs* κατά Γερμανίας (Προσφυγή Νο 55225/14), απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2019

■ δηλώσεις βουλευτή – άρνηση Ολοκαυτώματος

Ο προσφεύγων ήταν μέλος του Κοινοβουλίου και Πρόεδρος του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας στο Κοινοβούλιο του Κρατιδίου του Μεκλεμβούργου-Δυτικής Πομερανίας. Καταδικάστηκε σε πρώτο βαθμό

για προσβολή μνήμης νεκρού και δυσφήμιση λόγω των δηλώσεων που έκανε σε μια κοινοβουλευτική του ομιλία. Το Περιφερειακό Δικαστήριο, ως εφετείο, απέρριψε την έφεση του προσφεύγοντα ως νόμω και ουσία αβάσιμη, έχοντας διαπιστώσει τις περιστάσεις της υπόθεσης εκ νέου. Ο προσφεύγων άσκησε αναίρεση επικαλούμενος μεροληψία, καθώς πληροφορήθηκε ότι ένας από τους δικαστές που εξέτασαν την έφεσή του ήταν παντρεμένος με μια δικαστή που είχε εξετάσει την αγωγή του στον πρώτο βαθμό. Το αναιρετικό δικαστήριο, με τη συμμετοχή του δικαστή που κατηγορήθηκε για μεροληψία, απέρριψε την αναίρεση ως νόμω και ουσία αβάσιμη.

Σε υποθέσεις που αφορούν στην άρνηση του Ολοκαυτώματος, εάν το Δικαστήριο εφαρμόζει το άρθρο 17 απ' ευθείας κηρύσσοντας μια προσφυγή ασυμβίβαστη προς τις διατάξεις της Σύμβασης ή κρίνει ότι εφαρμογή έχει το άρθρο 10 και επικαλείται το άρθρο 17 σε μεταγενέστερο στάδιο, όταν εξετάζει την αναγκαιότητα της καταγγελλόμενης παρέμβασης, είναι μια απόφαση που λαμβάνεται κατά περίπτωση και εξαρτάται από τις συνθήκες κάθε μιας υπόθεσης ξεχωριστά.

Στην υπόθεση του προσφεύγοντα, από τη μια πλευρά, οι δηλώσεις του φανέρωναν την περιφρόνησή του προς τα θύματα του Ολοκαυτώματος, στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η προσφυγή του θα κηρυχθεί ασυμβίβαστη προς τις διατάξεις της Σύμβασης. Από την άλλη, οι δηλώσεις έγιναν από ένα μέλος του Κοινοβουλίου κατά τη διάρκεια μιας κοινοβουλευτικής συνεδρίασης, γεγονός που προσδίδει έναν μεγαλύτερο βαθμό προστασίας και κάθε παρέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης απαιτεί μεγαλύτερο έλεγχο από το Δικαστήριο.

Το Περιφερειακό Δικαστήριο αναφέρθηκε και εξέτασε πλήρως την ομιλία του προσφεύγοντα. Κύρια σημεία του συλλογιστικού του ήταν τρία: ο προσφεύγων εισήγαγε στην ομιλία του, πολλά σημεία της οποίας δεν περιείχαν ζητήματα που άπτονται του ποινικού δικαίου, το ζήτημα της άρνησης του Ολοκαυτώματος, όπως ακριβώς εισάγεται «το δηλητήριο σε ένα ποτήρι νερό, με την ελπίδα να μην γίνει αντιληπτό αμέσως», ενώ τα σημεία της ομιλίας του που δεν ήγειραν ζητήματα που άπτονται του ποινικού δικαίου δεν μπορούσαν να μετριάσουν, καλύψουν ή απενοχοποιήσουν την άρνηση του Ολοκαυτώματος – και ο προσφεύγων ήθελε να μεταφέρει το μήνυμά του ακριβώς με τον τρόπο που έγινε αντιληπτός από το Περιφερειακό Δικαστήριο, δηλαδή υπό το πρίσμα ενός αντικειμενικού παρατηρητή.

Το ΕΔΔΑ προσέδωσε μεγάλη σημασία στο γεγονός ότι ο προσφεύγων είχε προετοιμάσει την ομιλία του, επιλέγοντας εσκεμμένα τις λέξεις και καταφεύγοντας στη σύγχυση ώστε να μεταδώσει το μήνυμά του. Εξαιτίας αυτής της πτυχής της υπόθεσης του προσφεύγοντα, το άρθρο 17 έπαιξε μεγάλο ρόλο, παρόλο που το άρθρο 10

φαινόταν ότι είχε εφαρμογή. Ο προσφεύγων επεδίωξε να κάνει χρήση της ελευθερίας της έκφρασης, με σκοπό να προωθήσει ιδέες που αντίκεινται στο κείμενο και το πνεύμα της Σύμβασης. Το στοιχείο αυτό έπαιξε μεγάλο ρόλο κατά τον έλεγχο της αναγκαιότητας της παρέμβασης στην ελευθερία έκφρασης.

Ενώ όταν υπάρχουν παρεμβάσεις στην ελευθερία της έκφρασης σε περιπτώσεις δηλώσεων εκλεγμένων εκπροσώπων στο Κοινοβούλιο ο έλεγχος πρέπει να είναι στενός, εντούτοις δηλώσεις που το περιεχόμενό τους δεν συμβαδίζει με τις δημοκρατικές αξίες του συστήματος της ΕΣΔΑ αξίζουν λίγη, αν όχι καθόλου, προστασία. Η άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, ακόμη και μέσα στο Κοινοβούλιο, συνεπακολουθείται από τα «καθήκοντα και ευθύνες» που αναφέρονται στη δεύτερη παρ. του άρθρου 10 της Σύμβασης. Η κοινοβουλευτική ασυλία προσφέρει σ' αυτό το πλαίσιο αυξημένη, αλλά όχι απεριόριστη, προστασία της ελευθερίας έκφρασης στο Κοινοβούλιο.

Ο προσφεύγων εσκεμμένως ανέφερε ψέματα προκειμένου να δυσφημήσει τους Εβραίους και τον διωγμό που υπέστησαν κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι επίμαχες δηλώσεις του προσφεύγοντα προσέβαλαν την αξιοπρέπεια των Εβραίων σε τέτοιο βαθμό που ήταν δικαιολογημένη η ποινική δίωξη. Παρόλο που η καταδίκη του προσφεύγοντα σε ποινή φυλάκισης οκτώ μηνών με αναστολή ήταν σημαντική ποινή, οι εθνικές αρχές παρείχαν επαρκείς εξηγήσεις και αιτιολογία, χωρίς να υπερβαίνουν το περιθώριο διακριτικής μεταχείρισης. Συνεπώς, η παρέμβαση ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και άρα «απαραίτητο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία». Δεν διαφαινόταν παραβίαση του άρθρου 10.

Απαράδεκτη η προσφυγή ως αβάσιμη.

Το γεγονός ότι δύο δικαστές που ήταν παντρεμένοι μεταξύ τους είχαν επιληφθεί της υπόθεσης του προσφεύγοντα σε διαφορετικούς βαθμούς δικαιοδοσίας ήταν δυνατό να δημιουργήσει υπόνοιες μεροληψίας.

Ως προς το ζήτημα της διασφάλισης αμεροληψίας, το εφετείο, συμμετέχοντας του επίμαχου δικαστή, είχε αποφανθεί τόσο επί της καταγγελίας του προσφεύγοντα για μεροληψία όσο και επί της έφεσης. Η συνήθης προσέγγιση της εθνικής νομοθεσίας θα ήταν η καταγγελία περί μεροληψίας να εξεταστεί χωρίς τη συμμετοχή του επίμαχου δικαστή, αλλά η νομοθεσία προέβλεπε μια εξαίρεση. Ενώ το Δικαστήριο δεν ήταν αρμόδιο να ερμηνεύσει την εθνική νομοθεσία, ήταν, σε κάθε περίπτωση, δύσκολο να αντιληφθεί με ποιον τρόπο η καταγγελία του προσφεύγοντος περί μεροληψίας θα μπορούσε να θεωρηθεί «εντελώς μη σχετική», όπως ορίζει η εξαίρεση αυτή ως προϋπόθεση εφαρμογής της. Η καταγγελία του προσφεύγοντος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως καταχρηστική ή

άσχετη, καθώς υπήρχε μια υπόνοια έλλειψης αμεροληψίας. Η συμμετοχή του δικαστή, τον οποίο αφορούσε η καταγγελία, στην έκδοση της απόφασης περί μεροληψίας δεν βοήθησε στο να εξανεμιστούν οι όποιες υποψίες.

Το Δικαστήριο σε προηγούμενη νομολογία του έχει αποφανθεί ότι η έλλειψη αμεροληψίας σε ποινικές διαδικασίες δεν αποκαθίσταται σε περιπτώσεις που ένα ανώτερο δικαστήριο δεν εξαφάνισε την απόφαση του κατώτερου δικαστηρίου που λήφθηκε από δικαστή ή από σύνθεση δικαστηρίου μεροληπτική. Σε αντίθεση με την υπόθεση του προσφεύγοντα, όπου η αντικειμενικά αιτιολογημένη υπόνοιά του για έλλειψη αμεροληψίας των δικαστών που εξέτασαν την υπόθεσή του οφειλόταν στη διαδικασία που επέλεξαν να ακολουθήσουν, οι περιπτώσεις έλλειψης αμεροληψίας σε προηγούμενες υποθέσεις ήταν είτε σοβαρότερες είτε οι αποφάσεις που ανταποκρίνονταν στις καταγγελίες περί μεροληψίας δεν παρείχαν ουσιαστικά επιχειρήματα και άρα δεν αποκαθιστούσαν το ελάττωμα.

Στην υπόθεση του προσφεύγοντα, η μετέπειτα εφετειακή απόφαση δεν εκδόθηκε από ανώτερο δικαστήριο, αλλά από μια σύνθεση τριών δικαστών του ίδιου δικαστηρίου, η οποία (σύνθεση) δεν είχε αναμειχθεί στην έκδοση προηγούμενων αποφάσεων στην υπόθεση του προσφεύγοντα. Η εφετειακή απόφαση δεν περιείχε πλήρη αξιολόγηση των λόγων έφεσης και αιτιολόγηση της απόρριψης της έφεσης ως αβάσιμης, αλλά περιορίστηκε στη διερεύνηση εάν οι δικαστές που εξέδωσαν την προσβαλλόμενη απόφαση ήταν προκατειλημμένοι. Όμως, εάν η εφετειακή απόφαση είχε εκδοθεί υπέρ του προσφεύγοντα, το αίτημά του για ακρόαση θα είχε ακολούθως εξεταστεί από άλλους δικαστές. Συνεπώς, η καταγγελία του υποβλήθηκε σε επακόλουθο δικαστικό έλεγχο από ένα δικαστικό όργανο επαρκώς αρμόδιο, που παρείχε τις εγγυήσεις του άρθρου 6.

Τέλος, ο προσφεύγων δεν προέβαλε συγκεκριμένα επιχειρήματα για να εξηγήσει γιατί ένας δικαστικός λειτουργός – παντρεμένος με άλλο δικαστικό – θα πρέπει να είναι προκατειλημμένος όταν κρίνει την ίδια υπόθεση σε διαφορετικό βαθμό δικαιοδοσίας, αλλά χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ελέγχει την απόφαση της συζύγου του. Το εφετείο απάντησε σε όλους τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντα. Η συμμετοχή του δικαστή στην έκδοση της απόφασης για την καταγγελία περί μεροληψίας του θεραπεύτηκε από την επακόλουθη εξέταση της ουσίας της καταγγελίας από διαφορετική σύνθεση δικαστών του ίδιου δικαστηρίου, όπου ο προσφεύγων προέβαλε τα ίδια επιχειρήματα. Συνεπώς, δεν υπήρχαν αντικειμενικοί λόγοι που να δικαιολογούν την ύπαρξη υπονοιών μεροληψίας του εφετείου.

Μη παραβίαση άρθρου 6.

► Άρθρο 12 – Δικαίωμα σύναψης γάμου

Υπόθεση Θεοδώρου και Τσοτσόρου κατά Ελλάδα (Προσφυγή Νο 57/16), απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2019

■ ακύρωση γάμου – συγγένεια εξ αγχιστείας

Οι προσφεύγοντες είναι ζευγάρι. Ο πρώτος προσφεύγων ήταν προηγουμένως παντρεμένος με την αδελφή της δεύτερης προσφεύγουσας. Με τη λύση του γάμου αυτού το 2001, οι προσφεύγοντες παντρεύτηκαν το 2005.

Το 2006, η πρώην σύζυγος του πρώτου προσφεύγοντος (και αδελφή της δεύτερης) άσκησε αγωγή προκειμένου να κηρυχθεί ο νέος γάμος του πρώην συζύγου της ως άκυρος. Ο ελληνικός Αστικός Κώδικας απαγορεύει τον γάμο μεταξύ ατόμων που συνδέονται με συγγένεια εξ αγχιστείας σε πλάγια γραμμή μέχρι και τον τρίτο βαθμό. Απαγορεύει, επίσης, και τις περιπτώσεις όπου ο γάμος που δημιουργήσε την εξ αγχιστείας συγγένεια ακυρώθηκε ή λύθηκε.

Τα ελληνικά δικαστήρια ακύρωσαν, το 2015, τον γάμο αυτό λαμβάνοντας υπόψη ότι η εν λόγω απαγόρευση εξυπηρετεί λόγους ευπρέπειας και σεβασμού του θεσμού του γάμου.

Οι προσφεύγοντες τελούσαν σε μόνιμη και μακροχρόνια σχέση. Συνέχισαν να είναι μαζί και να συζούν και μετά την ακύρωση του γάμου τους, παρόλο που δεν ήταν πλέον επισήμως αναγνωρισμένη η σχέση τους.

Ενώ το Δικαστήριο δέχθηκε τον ορισμό κωλυμάτων σχετικά με την ικανότητα σύναψης γάμου, τη συναίνεση, τη συγγένεια εξ αίματος ή προς αποτροπή της διγαμίας, εντούτοις επεσήμανε ότι η επιβολή περιορισμών σύναψης γάμου μεταξύ συναινούστων και νομικά ικανών ενηλικών ατόμων ενδεχομένως να εγείρει ζήτημα παραβίασης του άρθρου 12 της Σύμβασης.

Εν όψει των παρακάτω επισημάνσεων, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η ακύρωση του γάμου των προσφευγόντων περιόριζε δυσανάλογα το δικαίωμά τους σύναψης γάμου σε τέτοιο βαθμό που ο πυρήνας του δικαιώματος αυτού είχε παραβιαστεί.

Πρώτον, το επίμαχο κώλυμα δεν είχε, για παράδειγμα, ως σκοπό να αποτρέψει τη δημιουργία πιθανής σύγχυσης ή συναισθηματικής αβεβαιότητας στην κόρη του πρώτου προσφεύγοντα από τον προηγούμενο γάμο του ή σύγχυσης ως προς τη φύση ή τον βαθμό συγγένειας που δημιουργήθηκε.

Δεύτερον, υπάρχει συναίνεση στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με τα κωλύματα του γάμου μεταξύ κουνιάδων: σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, μόνο δύο² από τα σαράντα δύο κράτη μέλη έχουν

εισάγει τέτοιο κώλυμα στον γάμο, όμως το κώλυμα αυτό δεν είναι απόλυτο. Η συναίνεση αυτή ανάμεσα στα κράτη μέλη αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο στην ανάλυση του Δικαστηρίου των διακυβευόμενων συγκρουόμενων συμφερόντων.

Τρίτον, το ζήτημα της ακυρότητας του γάμου των προσφευγόντων τέθηκε μεταγενέστερα. Αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης λύσης του γάμου του πρώτου προσφεύγοντα με την πρώην σύζυγό του τον Ιούλιο του 2004, οι προσφεύγοντες τέλεσαν θρησκευτικό γάμο χωρίς κανένα εμπόδιο και χωρίς οι εθνικές αρχές να προβάλουν κάποια αντίρρηση.

Επίσης, η εθνική νομοθεσία θέτει μια σειρά διαδικαστικών προϋποθέσεων πριν από τη σύναψη του γάμου. Άτομα που προτίθενται να συνάψουν γάμο πρέπει να αναρτήσουν σχετική δημόσια ανακοίνωση στον χώρο του δημαρχείου ή, εάν διαμένουν σε μεγάλη πόλη, να δημοσιεύσουν σε ημερήσια εφημερίδα αναγγελία του επικείμενου γάμου τους.

Δεν προέκυψε ότι μετά από τη σχετική ανακοίνωση των προσφευγόντων διατυπώθηκε κάποια αντίρρηση ως προς τον γάμο τους. Η πρώην σύζυγος του πρώτου προσφεύγοντα δεν είχε καταγγείλει στην εισαγγελία τον γάμο παρά μόνο έναν χρόνο και πέντε μήνες μετά την τέλεσή του και ο εισαγγελέας, με τη σειρά του, υπέβαλε αίτηση ακύρωσής του στο δικαστήριο επτά μήνες αργότερα, δηλαδή δύο χρόνια μετά την τέλεσή του.

Σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, οι αρμόδιες αρχές πρέπει να επαληθεύουν την τήρηση των νομικών προϋποθέσεων για τη σύναψη ενός προβλεπόμενου γάμου. Μόνο όταν πληρούνται οι εν λόγω προϋποθέσεις εκδίδεται η σχετική άδεια γάμου. Στην παρούσα υπόθεση, όμως, οι αρμόδιες αρχές δεν είχαν εκφράσει οποιαδήποτε αμφιβολία πριν από την έκδοση της άδειας αυτής.

Τέταρτον, οι προσφεύγοντες παρέμειναν υπό αυτές τις συνθήκες παντρεμένοι για σημαντικό χρονικό διάστημα. Μέχρι την απόρριψη της έφεσής τους ο γάμος τους ήταν εν τοις πράγμασι έγκυρος και παρήγαγε πλήρη αποτελέσματα. Συνεπώς, για πάνω από δέκα έτη απολάμβαναν τόσο την κοινωνική και νομική αναγνώριση της έγγαμης σχέσης τους όσο και την προστασία που παρέχεται αποκλειστικά στα έγγαμα ζευγάρια.

Πέμπτον, η εναγόμενη κυβέρνηση δεν προσέφερε εξηγήσεις για τα επιχειρήματα που προέβαλε ως προς:

- το ποια είναι τα ειδικότερα «ηθικά» ζητήματα που εγείρονται σε μια κατάσταση που έχει καθιερωθεί εδώ και πολλά χρόνια,

- πώς η επίμαχη απαγόρευση μπορεί να βοηθήσει την «κοινωνική ανάγκη για επικοινωνία» ανάμεσα στα μέλη μια οικογένειας και του έξω κόσμου,

- πώς σχετίζονταν οι «βιολογικές ανησυχίες» και ο πρα-

2. Η Ιταλία και ο Άγιος Μαρίνος.

κτικός κίνδυνος «σύγχυσης» (σχετικά με τη φύση και τον βαθμό συγγένειας ή τον σύνδεσμο μεταξύ γενεών) που υποτίθεται ότι ενεργοποίησαν τη νομοθεσία, δεδομένου ότι οι προσφεύγοντες δεν ήταν συγγενείς εξ αίματος και δεν είχαν αποκτήσει μαζί παιδιά.

Παρέμενε το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες στερήθηκαν όλων των δικαιωμάτων που απολαμβάνουν τα έγγαμα ζευγάρια και τα οποία (δικαιώματα) ούτως ή άλλως απολάμβαναν ήδη για δέκα χρόνια.

Παραβίαση άρθρου 12.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε από κοινού στους προσφεύγοντες το ποσό των 10.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης. Επίσης, προς συμμόρφωση προς την απόφαση το Δικαστήριο επέβαλε στο εναγόμενο κράτος την υποχρέωση να εφαρμόσει τα κατάλληλα μέτρα, ώστε να εκπληρώσει την υποχρέωσή του να διασφαλίσει το δικαίωμα στον γάμο των προσφευγόντων και άλλων προσώπων που βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία

Η υποχρέωση των γονέων να φανερώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των τέκνων τους κατά την υποβολή αιτήματος απαλλαγής τους από το μάθημα των θρησκευτικών παραβιάζει το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, όπως αυτό ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ

θρησκευτική εκπαίδευση στα ελληνικά σχολεία – διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών – μη Χριστιανοί Ορθόδοξοι μαθητές – διαδικασία νόμιμης απαλλαγής – υπεύθυνη δήλωση – ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης – δικαίωμα στην εκπαίδευση – δικαίωμα μη γνωστοποίησης θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων – άρθρο 2 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ – άρθρο 9 ΕΣΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγές Nos 4762/18 και 6140/18, Υπόθεση Παπαγεωργίου και λοιποί κατά Ελλάδος, απόφαση της 31ης Οκτωβρίου 2019

Οι συνεκδικασθείσες προσφυγές κατατέθηκαν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής, ΕΔΔΑ ή Δικαστήριο) από πέντε Έλληνες υπηκόους. Οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της υπ' αριθμ. 4762/18 προσφυγής είναι οι γονείς της τρίτης προσφεύγουσας, η οποία κατά τον χρόνο κατάθεσης της προσφυγής ήταν μαθήτρια της τρίτης και τελευταίας τάξης του Γενικού Λυκείου στη Μήλο. Η πρώτη προσφεύγουσα της υπ' αριθμ. 6140/18 προσφυγής είναι η μητέρα της δεύτερης προσφεύγουσας, η οποία κατά τον χρόνο κατάθεσης της προσφυγής ήταν μαθήτρια της τέταρτης τάξης του Δημοτικού σε δημοτικό σχολείο της Σίφνου. Στις 12 Ιουλίου 2017, οι προσφεύγοντες και των δύο προσφυγών προσέβαλαν με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας (στο εξής, ΣτΕ) τις αποφάσεις του αρμόδιου υπουργού του Ιουνίου 2017 σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά το σχολικό έτος 2017-2018. Στις αιτήσεις ακύρωσης υποστήριξαν ότι, αφενός, η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία στερείται αντικειμενικού και πλουραλιστικού χαρακτήρα, αφετέρου, η διαδικασία απαλλαγής των μαθητών κατά τα οριζόμενα στην από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων είναι αντίθετη με τα άρθρα 8, 9 και 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής, ΕΣΔΑ ή Σύμβαση). Στις 12 και στις 24 Ιουλίου 2017, οι προσφεύγοντες αιτήθηκαν την εξέταση των υποθέσεών τους από το Τμήμα Διακοπών με τη διαδικασία του κατεπείγοντος, ώστε το ΣτΕ να αποφανθεί πριν από την έναρξη του σχολικού έτους

2017-2018. Τα αιτήματά τους απορρίφθηκαν ως άνευ σημασίας. Ενώ οι αιτήσεις ακύρωσης αρχικά προσδιορίστηκαν να συζητηθούν ενώπιον του Γ' Τμήματος κατά τη δικάσιμο της 12ης Οκτωβρίου 2017, καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους 2017-2018 το ΣτΕ δεν εκδίκασε την υπόθεσή τους και ανέβαλε διαδοχικά τη συζήτησή της μέχρι τις 21 Σεπτεμβρίου 2018, οπότε το επίμαχο σχολικό έτος είχε πλέον λήξει¹. Στο μεταξύ, στις 5 Ιανουαρίου 2018, οι προσφεύγοντες κατέθεσαν την προσφυγή τους στο ΕΔΔΑ υποστηρίζοντας ότι το πρόγραμμα διδασκαλίας των θρησκευτικών για το σχολικό έτος 2017-2018 καθώς και η προβλεπόμενη διαδικασία απαλλαγής παραβιάζουν τα άρθρα 8 και 9 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της (στο εξής, ΠΠΠ) σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης. Πιο συγκεκριμένα, παραπονήθηκαν ότι η υποχρέωση υποβολής υπεύθυνης δήλωσης εκ μέρους των γονέων των μαθητών που επιθυμούν να τύχουν εξαιρέσεως από το μάθημα των θρησκευτικών με την ταυτόχρονη γνωστοποίηση ότι οι εν λόγω μαθητές δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι έρχεται σε αντίθεση με την αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, ενώ η διατήρηση των σχετικών δηλώσεων στο αρχείο του σχολείου και η εξακρίβωση του περιεχομένου τους από τον διευθυντή συνιστούν απαράδεκτη παρέμβαση στην προσωπική ζωή των μαθητών.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

1. Τα συνταγματικά και διεθνή όρια της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών

Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της διδασκαλίας των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία αποτελεί μόνιμο πεδίο τριβής και αντιπαράθεσης μεταξύ του κράτους και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν η μεθοδολογική προσέγγιση της διδασκαλίας του θρησκευτικού φαινομένου μπορεί, στο πλαίσιο της βασικής αποστολής του κράτους να αναπτύσσει την εθνική και

* ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. Μερικές ημέρες πριν τη δημοσίευση της σχολιαζόμενης απόφασης, δημοσιεύθηκαν οι ΣτΕ (Ολ.) 1751/2019 και 1752/2019 (20.09.2019) επί των αιτήσεων ακύρωσης των προσφευγόντων κατά των υπουργικών αποφάσεων του Ιουνίου 2017, με τις οποίες η δίκη κηρύχθηκε κατηργημένη. Σημειώνεται ότι οι επίμαχες υπουργικές αποφάσεις ακυρώθηκαν με τις ΣτΕ (Ολ.) 1749/2019 και 1750/2019, οι οποίες δημοσιεύθηκαν επίσης στις 20.09.2019. Οι τελευταίες αυτές αποφάσεις έκαναν δεκτές αιτήσεις ακύρωσης για λόγους εκ διαμέτρου αντίθετους προς τους λόγους ακύρωσης των αιτήσεων των προσφευγόντων σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών.

θρησκευτική συνείδηση των πολιτών, να έχει κατεξοχήν ομολογιακό χαρακτήρα και να απευθύνεται μόνο στους εμφορούμενους από την «επικρατούσα θρησκεία» μαθητές. Βεβαίως, το δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση δεν αφορά μόνον τους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα ούτε αποκλείει τη διδασκαλία ηθικών αξιών και παραδόσεων άλλων θρησκευτικών συστημάτων ή ομολογιών πέραν της Ορθοδοξίας. Η αναφορά του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος στην «επικρατούσα» θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού έχει καθόλα διαπιστωτικό – και κατά κάποιον τρόπο συμβολικό ή «συναισθηματικό» – χαρακτήρα: αφενός, αποτελούσε την εναρκτήρια διάταξη όλων των προϊσχυσάντων συνταγματικών κειμένων της νεότερης Ελλάδας, αρχής γενομένης από το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα της Επιδαύρου του 1822, αφετέρου, υποδηλώνει απλώς τη θρησκεία που ασπάζεται η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού² (και όχι την «επίσημη» θρησκεία του κράτους ή την πολιτειακά υποχρεωτική θρησκεία). Για λόγους λοιπόν ιστορικούς και μόνο, αναγόμενους στη συνταγματική παράδοση των Ελλήνων, το ισχύον Σύνταγμα του 1975 εξακολουθεί να επικαλείται τη θρησκεία της πλειοψηφίας και κατ' ουσίαν εγγυάται με αυτόν τον τρόπο τη θρησκευτική ελευθερία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και το νομικό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η εν λόγω αναφορά, εξηγεί το ΣτΕ, «(...) όπως άλλωστε και η επίκληση, στην κεφαλίδα του Συντάγματος, της Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος συναρτάται με τον κείριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας, αποτελεί δε και διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι την θρησκεία αυτήν προεβύει η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ενώ δεν στερείται η αναφορά αυτή και κανονιστικών συνεπειών (όπως π.χ. η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα)»³. Πέραν των πολύ συγκεκριμένων κανονιστικών συνεπειών σε αμιγώς οργανωτικά ζητήματα του κράτους, η «επικρατούσα θρησκεία» δεν λειτουργεί σε βάρος του δικαιώματος στη (θετική ή αρνητική) θρησκευτική ελευθερία κανενός ούτε είναι σε θέση να περιορίζει τη δυνατότητα εκδήλωσης ή απόκρυψης των θρησκευτικών ή ηθικο-φιλοσοφικών πεποιθήσεων των μη ορθόδοξων ή ακόμα και την πλήρη άρνηση του θρησκευτικού φαινομένου⁴. Γενικώς, η επίκληση από το

Σύνταγμα της θρησκείας της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού δεν εκτείνεται σε ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων, πολύ περισσότερο δεν νομιμοποιεί διακρίσεις σε βάρος των πιστών άλλων, πλην της επικρατούσας, θρησκειών ή ομολογιών⁵.

Το άρθρο 13 του Συντάγματος – το οποίο μάλιστα ανήκει στον «σκληρό» πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων – κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης⁶ (παρ. 1) και την ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων (παρ. 2). Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η εξ αυτής απορρέουσα θρησκευτική ισότητα των πολιτών κατά την απόλαυση του συνόλου των δικαιωμάτων που τους απονέμει η ελληνική έννομη τάξη, ως θεμελιώδεις αρχές που συνθέτουν το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, υπόκεινται μόνον στους περιορισμούς της παρ. 4 του άρθρου 13. Από την άλλη πλευρά, η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικότερη μορφή της οποίας αποτελεί η άσκηση της λατρείας «κάθε γνωστής θρησκείας», υπόκειται επιπλέον στους περιορισμούς που επιβάλλονται από τα χρηστά ήθη ή χάριν της προστασίας της δημόσιας τάξης. Όπως έχει νομολογηθεί, η αρνητική διάσταση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την προστασία του ατόμου από κρατικές παρεμβάσεις στη σφαίρα της ιδιωτικής συνείδησης και το δικαίωμά του να μην εξαναγκάζεται να αποκαλύψει ή να εξωτερικεύσει με οποιονδήποτε τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, το ενδιάθετο φρόνημα ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁷. Φυσικά, εξαιρούνται οι περιπτώσεις οικειοθελούς γνωστοποίησης του θρησκευτικού προς τις αρμόδιες κρατικές αρχές για λόγους συνδεδόμενους με την άσκηση νόμιμων δικαιωμάτων και την ουσιαστική απόλαυση της θρησκευτικής ελευθερίας. Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί ότι η αποκάλυψη, διά της υποχρεωτικής υποβολής υπεύθυνης δήλωσης, των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών (και των γονέων τους) που επιθυμούν να τύχουν απαλλαγής από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών συνιστά περίπτωση ανεκτής, κατά το Σύνταγμα, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την ΕΣΔΑ, υποχρεωτικής εξωτερίκευσης της θρησκευτικής συνείδησης; Κυρίως, όμως, η πλήρης διασφάλιση του δικαιώματος εξαίρεσης των μη

2. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 592.

3. ΣτΕ (Ολ.) 660/2018, σκ. 14, ΝΟΜΟΣ.

4. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το συνταγματικό και διεθνές νομικό πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών και το δικαίωμα εξαίρεσης από αυτή, διαθέσιμο στο: <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5299-2016-04-01-17-47-28>.

html (προσπελάστηκε 31.01.2020)- Ν. ΡΟΖΟΣ, Το μάθημα των θρησκευτικών. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις της ΟλΣΕ 660 και 926 του 2018, ΔτΑ, 2018, σ. 552.

5. Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οι ανεξάρτητες αρχές για ζητήματα θρησκείας, εκδ. Σάκκουλα, 2018, σ. 140.

6. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης έχει ερμηνευθεί ως ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος). Βλ. ΣτΕ 194/1987.

7. ΣτΕ (Ολ.) 2281/2001, σκ. 9, ΝΟΜΟΣ.

ορθόδοξων μαθητών «συγχωρεί» ένα πρόγραμμα σπουδών ομολογιακού χαρακτήρα, αμιγώς προσανατολισμένου στην ενίσχυση και εμπέδωση της «επικρατούσας θρησκείας»; Πού σταματά η διακριτική ευχέρεια του κράτους και της εκκλησίας να συνδιαμορφώνουν το περιεχόμενο και τους στόχους της θρησκευτικής εκπαίδευσης με σημείο αναφοράς το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και πού ξεκινά η υποχρέωση του κράτους για μια ουδέτερη, κριτική και πλουραλιστική εκπαίδευση;

Κατ' άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, η παιδεία και η καλλιέργεια της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης αποτελούν βασική αποστολή του κράτους. Ειδικότερα, ως ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης νοείται η ελεύθερη, κατά τα άρθρα 13 του Συντάγματος και 9 της ΕΣΔΑ, συνείδηση⁸ και όχι, όπως πολλάκις έχει παρερμηνευθεί από το ΣτΕ⁹, η ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση. Εξάλλου, οι γονείς ή οι κηδεμόνες αντλούν από το άρθρο 13 του Συντάγματος το δικαίωμα που κατοχυρώνεται ευθέως και από το άρθρο 2 εδάφιο β' ΠΠΠ της ΕΣΔΑ να «εξασφαλίζουν» τη μόρφωση και εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις¹⁰ – χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι τους αναγνωρίζεται δικαίωμα να αξιώνουν από το κράτος την οργάνωση διδασκαλίας συγκεκριμένου (θρησκευτικού) περιεχομένου¹¹ ή να αντιτίθενται εξ ολοκλήρου στη μετάδοση γνώσεων θρησκευτικού ή φιλοσοφικού χαρακτήρα, «ώστε να εμποδίζεται το ανήλικο τέκνο να έρχεται σε επαφή με το θρησκευτικό φαινόμενο ή τη φιλοσοφία»¹². Τούτο διότι, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει και τις ελευθερίες του πληροφορείσθαι και του εκπαιδευέσθαι, με την έννοια ότι αναγνωρίζει την ελευθερία αποδοχής ή άρνησης θρησκευτικής πληροφόρησης και εκπαίδευσης¹³. Όπως σταθερά δέχεται το ΕΔΔΑ, το άρθρο 2 εδάφιο β' ΠΠΠ της ΕΣΔΑ δεν εμποδίζει τη μετάδοση γνώσεων ή πληροφοριών με θρησκευτικό ή φιλοσοφικό περιεχόμενο στους μαθητές, εφόσον η διδασκαλία λαμβάνει χώρα με τρόπο αντικειμενικό, εισάγει την πλουραλιστική προσέγ-

γηση του θρησκευτικού φαινομένου και ενθαρρύνει την αναζήτηση και τον θρησκευτικό αυτοπροσδιορισμό των μαθητών. Επιδιώκεται, δηλαδή, ένας υγιής συμβιβασμός μεταξύ της ευρείας διακριτικής ευχέρειας των κρατών στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής και του δικαιώματος των γονέων να γίνονται σεβαστές οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις κατά τον κρατικό σχεδιασμό της (θρησκευτικής) εκπαίδευσης των ανήλικων τέκνων τους¹⁴. Ο σεβασμός των γενικότερων πεποιθήσεων των γονέων «είναι το όριο του οποίου δεν επιτρέπεται υπέρβαση»¹⁵.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει επισημάνει ότι η διασφάλιση της αρχής του πλουραλισμού στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι ουσιώδης για τη διατήρηση μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» κατά την έννοια της Σύμβασης¹⁶. Η διαπίστωση αυτή συνεπάγεται ορισμένες θετικές υποχρεώσεις από την πλευρά του κράτους, άμεσα συναφείς με τον υποχρεωτικό ή προαιρετικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, το ομολογιακό ή θρησκευσιολογικό περιεχόμενο της διδασκαλίας, την πρόβλεψη σχετικού μηχανισμού εξαιρέσεως και τις ταχθείσες από τη νομοθεσία προϋποθέσεις για την τυχόν χορήγηση της απαλλαγής. Στο μέτρο του δυνατού, η παρεχόμενη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών οφείλει να μην έρχεται σε σύγκρουση με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους, προκαλώντας σύγχυση¹⁷. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα απαλλαγής και όροι άσκησής του είναι επίσης ένας παράγοντας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη. Ενώ παραδοσιακά δυνατότητα εξαιρέσεως αναγνωριζόταν προεχόντως στους μαθητές εκείνους το ενδιαφέρον φρόνημα των οποίων ή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων τους δεν ανταποκρίνονταν στο περιεχόμενο ενός ομολογιακού μαθήματος των θρησκευτικών¹⁸, εσχάτως το ΕΔΔΑ επέκτεινε το σχετικό δικαίωμα και στην περίπτωση ενός υποχρεωτικού μαθήματος αμιγώς ηθικού ή φιλοσοφικού χαρακτήρα. Στην απόφαση *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας* το Δικαστήριο δέχθηκε, αν και με οριακή πλειοψηφία, ότι το δικαίωμα απαλλαγής πρέπει να αναγνωρίζεται και σε ένα εξόχως θρησκευσιολογικό μάθημα, όταν συγκεκριμένο

8. Βλ. αντί άλλων, Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ό.π.· Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, ΤοΣ, 1999, σ. 1004 επ.

9. Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ (Ολ.) 926/2018, ΣτΕ (Ολ.) 660/2018, ΣτΕ 2176/1998, ΣτΕ 3356/1995. Έτσι και Σ. ΡΙΖΟΣ, *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησεως των Ελλήνων ως μέρος της εκπαίδευσέως* (άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.), ΘΠΔΔ, 2018.

10. Βλ. ΣτΕ 2176/1998.

11. ΕΔΔΑ *Osmanoğlu και Kocabas κατά Ελβετίας* (Προσφυγή Νο 29086/12), απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2017, παρ. 92.

12. Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, *Το μάθημα των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία της Ευρώπης κατά την ΕΣΔΑ*, Νομοκανονικά, 2019, σ. 50.

13. Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, εκδ. Σάκκουλα, 2012, σ. 379.

14. Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 53-54.

15. Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Βαλσάμης κατά Ελλάδος* (Προσφυγή Νο 21787/93), απόφαση της 18ης Δεκεμβρίου 1996, παρ. 28 και ΕΔΔΑ *Ευστρατίου κατά Ελλάδος* (Προσφυγή Νο 24095/94), απόφαση της 18ης Δεκεμβρίου 1996, παρ. 29.

16. ΕΔΔΑ *Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας* (Προσφυγή Νο 1448/04), απόφαση της 9ης Οκτωβρίου 2007, παρ. 48· ΕΔΔΑ *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας* (Προσφυγές Nos 5095/71, 5920/72, 5926/72), απόφαση της 7ης Δεκεμβρίου 1976, παρ. 50.

17. *Ibid*, ΕΔΔΑ *Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας*, παρ. 71.

18. ΕΔΔΑ *Mansur Yalçın και λοιποί κατά Τουρκίας*, (Προσφυγή Νο 21163/11), απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 2014, παρ. 71 επ.

θρησκευμα ή δόγμα «κατέχει στη διδακτέα ύλη του υπερέχουσα ποσοτικά και ποιοτικά θέση»¹⁹. Σε κάθε περίπτωση, το μάθημα των θρησκευτικών οφείλει να διέπεται από αντικειμενικότητα και πλουραλισμό και να μην υποβάλλει τους μαθητές σε κατήχηση ή προσηλυτισμό. Πάντως, η αρχή του πλουραλισμού δεν θεωρείται ότι παραβιάζεται άνευ ετέρου όταν η επίσημη ή κυρίαρχη θρησκευτική παράδοση μιας χώρας με μεγάλη θρησκευτική ομοιογένεια αποτελεί τον πυρήνα της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών²⁰. Η επισήμανση αυτή υπονοεί μία σαφή διάκριση μεταξύ κατήχησης και ομολογιακού μαθήματος²¹. Τούτο σημαίνει ότι η θρησκευτική εκπαίδευση δεν μπορεί να επιδιώκει σκοπό μύησης ή να μεταβάλλεται σε δογματική ομολογία πίστης, ακόμα κι όταν πρόκειται για την επικρατούσα θρησκεία. Αντίθετα, το μάθημα των θρησκευτικών μπορεί να οργανώνεται με βάση το θρησκευμα που ασπάζεται η πλειοψηφία του πληθυσμού ή αναγνωρίζεται ως επίσημη θρησκεία του κράτους, εφόσον διασφαλίζεται πλήρως το δικαίωμα (ολικής) απαλλαγής και δεν συνοδεύεται από οιαδήποτε έμμεση κύρωση ή επαχθή προϋπόθεση²².

II. Το ελληνικό σύστημα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών

Η εξοικείωση των μαθητών πρωτίστως (και σχεδόν αποκλειστικά) με την ελληνορθόδοξη χριστιανική πίστη και παράδοση κατά τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών οφείλεται στη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 3 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος: η διδακτική ύλη των σχολικών προγραμμάτων λαμβάνει ως σημείο αναφοράς την προνομιακή θέση της επικρατούσας θρησκείας και δίνει έμφαση στα διδάγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παρά την εντυπωσιακή εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ αναφορικά με το δικαίωμα των γονέων για σεβασμό των πεποιθήσεών τους κατά την εκπαίδευση των τέκνων τους, η θρησκευτική διδασκαλία στη χώρα μας εξακολουθούσε, έως τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, να επιδιώκει ομολογιακό σκοπό και να απευθύνεται αποκλειστικά στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών εκείνων, οι οποίοι, ανήκοντες στην πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Η γνωριμία των μαθητών με το «διαφορετικό», τις άλλες εκδοχές του θρησκευ-

τικού φαινομένου και τις δογματικές εκφράσεις άλλων θρησκευμάτων συνήθιζε, μέχρι πρότινος, να επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του διδάσκοντος. Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο ομολογιακός χαρακτήρας της διδασκαλίας δεν ήταν σε θέση να εγγυηθεί τη θρησκευτική ουδετερότητα εντός της σχολικής αίθουσας, είχε προβλεφθεί η δυνατότητα απαλλαγής των ετερόδοξων, αλλόθρησκων ή άθεων μαθητών κατ' ενάσκηση του δικαιώματός τους στη θρησκευτική ελευθερία και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Για τη χορήγηση απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, οι παλαιότερες Γ1/11/2.1.1990 και Γ2/8904/29.11.1995 εγκύκλιοι του Υπουργείου Παιδείας απαιτούσαν δήλωση ότι ο μαθητής (ή οι γονείς του) είναι ετερόδοξος, αλλόθρησκος ή άθεος, με το ΣτΕ να ανάγει την αποκάλυψη των πραγματικών θρησκευτικών του πεποιθήσεων σε θεμιτή προϋπόθεση για την ανεμπόδιστη άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής²³. Με αφορμή την υπ' αριθμ. 77Α/25.06.2002 απόφαση της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων²⁴, το Υπουργείο Παιδείας εγκατέλειψε, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, την «άκαμπτη» έως τότε στάση του ως προς το σύστημα εξαιρέσεως και με την Γ2/61723/13.6.2002 εγκύκλιο προέβλεψε ότι η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών «πρέπει να στηρίζεται σε δήλωση του ίδιου του μαθητή, εάν είναι ενήλικος, ή των γονέων του, εάν είναι ανήλικος, στην οποία θα αναφέρει ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευμάτος στο οποίο ανήκει». Η χορήγηση απαλλαγής αποσυνδέθηκε εν τέλει από την απαίτηση αρνητικής γνωστοποίησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων κατόπιν της ομόφωνης καταδίκης της χώρας μας από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Αλεξανδρίδης, η οποία αφορούσε τη διαδικασία επιλογής μη θρησκευτικού όρκου στα ποινικά δικαστήρια. Η προστιθέμενη αξία της απόφασης αυτής έγκειται στο ότι αναγνώρισε την αρνητική πτυχή της ελευθερίας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, δηλαδή το δικαίωμα του ατόμου να μην είναι αναγκασμένο να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να ενεργεί κατά τρόπο ώστε να είναι δυνατόν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι έχει ή δεν έχει τέτοιες πεποιθήσεις²⁵. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Υπουργείου, όπως αυτές εκφράστηκαν με τις 91109/Γ2/10.7.2008 και 104071/Γ2/4.8.2008 εγκυκλίους, να προσαρμόσει το καθεστώς απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στην εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ, η έκδοση της μεταγενέστερης

19. ΕΔΔΑ *Folgerø* και λοιποί κατά *Νορβηγίας* (Προσφυγή No 15472/02), απόφαση της 29ης Ιουνίου 2007 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης, παρ. 95. Βλ. Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, ό.π., σ. 65.

20. *Ibid*, *Folgerø* και λοιποί κατά *Νορβηγίας*, παρ. 89.

21. Θ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Μάθημα (θρησκευτικής) ταυτότητας ή μάθημα (διαθρησκειακού) διαλόγου;, Νομοκανονικά, 2018, σ. 82. Για την έννοια της κατήχησης βλ. Γ. ΙΑΤΡΟΥ, Σχόλιο στη ΔΕΦΧαν 115/2012, Νομοκανονικά, 2013, σσ. 182-183.

22. Έτσι και ΕΔΔΑ *Hasan και Eylem Zengin* κατά *Τουρκίας*, ό.π., παρ. 72-76.

23. ΣτΕ 3365/1995, ΝΟΜΟΣ. Βλ. Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σσ. 132-133.

24. Βλ. το πλήρες κείμενο σε Νομοκανονικά, 2003, σ. 183 επ.

25. ΕΔΔΑ *Αλεξανδρίδης* κατά *Ελλάδος* (Προσφυγή No 19516/06), απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2008, παρ. 38. Έτσι και ΕΔΔΑ *Grzelak* κατά *Πολωνίας* (Προσφυγή No 7710/02), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2010, παρ. 87.

Φ12/977/109744/Γ1/26.8.2008 εγκυκλίου – η οποία χαρακτηρίζει τους απαλλασσόμενους μαθητές ως να ήταν «μη ορθόδοξοι μαθητές» – προκάλεσε ασάφεια και σύγχυση ως προς τους δικαιούχους του δικαιώματος. Τελικά, η δυνατότητα απαλλαγής αφορά τους μαθητές εκείνους που άνευ συγκεκριμένης αιτιολογίας δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών (επομένως ακόμα και τους ορθόδοξους μαθητές) ή επιφυλάσσεται μόνο για τους ετερόδοξους/αλλόθρησκους;

Ο Συνήγορος του Πολίτη ήδη από το 2002 είχε επισημάνει ότι «η συνταγματική κατοχύρωση επικρατούσας θρησκείας δεν σημαίνει ότι η ιδιότητα του μαθητή ελληνικού σχολείου αποτελεί άνευ άλλου τινός τεκμήριο (έστω και μαχητό) θρησκευτικών πεποιθήσεων»²⁶ και είχε καλέσει το Υπουργείο Παιδείας να επεκτείνει το δικαίωμα απαλλαγής και στους ορθόδοξους μαθητές. Το Υπουργείο, από την πλευρά του, απέφευγε τεχνηέντως να λάβει σαφή θέση μέχρι το 2008, οπότε οι αλληπάλληλες εγκυκλίους που εξέδωσε επί του θέματος επέτειναν τη σύγχυση και προκάλεσαν λειτουργικές ανωμαλίες στις σχολικές μονάδες. Ορισμένοι διευθυντές εφήρμοζαν κατά γράμμα την τελευταία εγκύκλιο Φ12/977/109744/Γ1/26.8.2008 και χορηγούσαν απαλλαγή αυστηρά και μόνο σε μη ορθόδοξους μαθητές, ενώ άλλοι δέχονταν αιτήσεις απαλλαγής από το σύνολο των μαθητών δίχως περαιτέρω επεξήγηση ή αποκάλυψη (θετική ή αρνητική) των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Η τελευταία αυτή πρακτική οδήγησε μοιραία σε καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής (κυρίως από τους μαθητές της τρίτης τάξης του Λυκείου λόγω φόρτου εργασίας), με αποτέλεσμα σε πολλά σχολεία να παρατηρείται υποβάθμιση του μαθήματος των θρησκευτικών και καταστρατήγηση του πραγματικού σκοπού που υπηρετεί η πρόβλεψη της δυνατότητας απαλλαγής²⁷. Το τοπίο ξεκαθάρισε η πολύκροτη απόφαση 115/2012 του Διοικητικού Εφετείου Χανίων, αν και στο σκεπτικό της, κατά μία άποψη, «περιλαμβάνεται παρανόμηση του γράμματος και του πνεύματος της νομολογίας του Στρασβούργου»²⁸. Η εν λόγω απόφαση έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι δικαίωμα απαλλαγής αναγνωρίζεται μόνο για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, τους οποίους οφείλει να επικαλείται ο ετερόδοξος, αλλόθρησκος ή άθεος μαθητής (ή οι γονείς του). Στην περίπτωση αυτή, ο διευθυντής του σχολείου καλείται να ελέγξει τη συνδρομή των νομίμων προϋποθέσεων (λόγων) απαλλαγής, ότι δηλαδή ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος, χωρίς να απαιτείται θετική μνεία του θρησκευματος στο οποίο ανήκει. Αντίθετα, «δεν νοείται απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών εντασσόμενο

μάλιστα στον κορμό των μαθημάτων γενικής εκπαίδευσης για μαθητή χριστιανό ορθόδοξο για «λόγους θρησκευτικής συνείδησης», αφού η ανάπτυξη αυτής είναι συνταγματική επιταγή δεσμευτική τόσο για την Πολιτεία όσο και για τον αποδέκτη αυτής μαθητή χριστιανό ορθόδοξο που συμπράττει στην υλοποίησή της»²⁹. Συνεπώς, τυχόν αίτηση απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών από μαθητή χριστιανό ορθόδοξο αποτελεί ψευδή δήλωση προς δημόσια αρχή³⁰. Σε συμμόρφωση προς το διατακτικό της απόφασης εκδόθηκε η 12733/Δ2/23.1.2015 εγκύκλιος, η οποία όριζε ότι «η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών χορηγείται ύστερα από υπεύθυνη δήλωση (...) στην οποία θα αναφέρεται ότι ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευματος στο οποίο ανήκει, εκτός αν το επιθυμεί». Η νέα εγκύκλιος, η οποία βρίσκεται ακόμη σε ισχύ, δεν άργησε να προκαλέσει σοβαρές κοινωνικές εντάσεις. Το 2015 αμφισβητήθηκε ενώπιον της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων η συμβατότητα της επίμαχης εγκυκλίου με τις διατάξεις του Ν. 2472/1997 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των μαθητών³¹. Με την υπ' αριθμ. 94/2015 απόφαση η Αρχή διαφοροποιήθηκε από την προηγούμενη απόφασή της του 2002 και δέχθηκε ότι, εφόσον ο αιτούμενος την απαλλαγή δεν είναι υποχρεωμένος να δηλώσει το θρήσκευμα στο οποίο ανήκει ή να παράσχει άλλη δικαιολογία, το ισχύον καθεστώς δεν παραβιάζει τη νομοθεσία για τα προσωπικά δεδομένα³².

Πάντως, η από μακρού χρόνου πρόβλεψη του δικαιώματος απαλλαγής και η μεγάλη σημασία που αποδίδεται από δημόσιους και θρησκευτικούς φορείς στους όρους χορήγησής της «μαρτυρούν» ότι η θρησκευτική αγωγή στη χώρα μας διακρίνεται «ως εκ της εμφάσεως στην ορθόδοξη δογματική και εκκλησιολογία, από μία μερική θρη-

26. ΣτΠ, Πόρισμα 3607.02.2.3/7.6.2002.

27. Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, Απαλλαγές στο μάθημα των Θρησκευτικών και η ανάγκη νέας ρύθμισης του ζητήματος, Νομοκανονικά, 2013, σσ. 101-104.

28. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ό.π.

29. ΔΕφ(Ακ)Χαν 115/2012, σκ. 15, ΝΟΜΟΣ. Αντίθετα, ο Συνήγορος του Πολίτη είχε ταχθεί επανειλημμένα υπέρ της άνευ αιτιολογίας άσκησης του δικαιώματος απαλλαγής, δίχως η εγκυρότητα της δήλωσης να εξαρτάται από οποιασδήποτε μορφής – θετική ή αρνητική – αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Βλ. τα με αριθ. πρωτ. 15595.02/2008, 17598.01/2008, 17454.01/2008, 17674.01/2008 έγγραφα του Συνηγόρου του Πολίτη προς το Υπουργείο Παιδείας.

30. Άρθρο 22 παρ. 6 Ν. 1599/1986.

31. Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 2 περ. α' και β' του Ν. 2472/1997 και του άρθρου 9 παρ. 1 του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Οδηγίας 95/46/ΕΚ), το θρήσκευμα αποτελεί ευαίσθητο δεδομένο προσωπικού χαρακτήρα.

32. Βλ. το πλήρες κείμενο σε Νομοκανονικά, 2016, σ. 207 επ.

σκευτική ουδετερότητα»³³. Διαφορετικά, η δυνατότητα απαλλαγής θα καθίστατο περιττή. Από την άλλη πλευρά, η υπερισχύουσα παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο σχολικό περιβάλλον, μέσω της κατεξοχήν διδασκαλίας του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, αρκεί για να χαρακτηριστεί ως μια προσπάθεια κατήχησης από την πλευρά του κράτους³⁴; Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να επισημάνουμε ότι, όπως παρατηρεί ο Ι. Κτιστάκης, στη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ το κέντρο βάρους, κατά τα τελευταία χρόνια, έχει μετατοπιστεί «από την άνευρη (αμυντική) διασφάλιση του δικαιώματος κάθε γονέα σε εξαίρεση του τέκνου του από (θρησκευτικές ή άλλες) πτυχές του εκπαιδευτικού προγράμματος» σε αξίωση, ακόμα και των ίδιων των μαθητών³⁵, για μία πλουραλιστική, αντικειμενική και πολυφωνική εκπαίδευση³⁶. Παρ' ότι η χώρα μας εξακολουθεί να αποτελεί μια θρησκευτικά συμπαγή κοινωνία, η εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ σε συνδυασμό με την αύξηση της θρησκευτικής διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία έθεσαν σε νέες βάσεις τη διαμόρφωση του μαθήματος των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Έπειτα από πολυετή διάλογο και διαρκή ανταλλαγή επιστημονικών και θρησκευοπαιδαγωγικών προτάσεων για την αναμόρφωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα ελληνικά σχολεία, το 2011 το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων παρουσίασε ένα νέο πρόγραμμα σπουδών, επηρεασμένο από τις σύγχρονες παιδαγωγικές, κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές απόψεις και περισσότερο προσαρμοσμένο στις τρέχουσες αλλαγές της ελληνικής κοινωνίας. Το πρόγραμμα για το «Νέο Σχολείο», όπως ονομάστηκε, προέβλεπε ένα πλέγμα μεταρρυθμίσεων ειδικά όσον αφορά το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σε μία προσπάθεια ικανοποίησης του αιτήματος για θρησκευτικό γραμματισμό και εκπαιδευτικό πλουραλισμό. Στην ουσία, τοποθετούσε στο επίκεντρο της θρησκευτικής εκπαίδευσης την ορθόδοξη παράδοση και ταυτόχρονα προωθούσε την κριτική μελέτη των χριστιανικών παραδόσεων της Ευρώπης και των άλλων μεγάλων θρησκειών του κόσμου, με ιδιαίτερη έμφαση στον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ.

Το νέο πρόγραμμα σπουδών προκάλεσε, ως αναμενόταν, έντονες πολιτικές και κοινωνικές αντιδράσεις. Επί αιτήσεων που ασκήθηκαν με αντικείμενο των ακύρωσης

των υπουργικών αποφάσεων σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό/Γυμνάσιο και στο Λύκειο για τα σχολικά έτη 2016-2017 και 2017-2018, η Ολομέλεια του ΣτΕ εξέδωσε τις υπ' αριθμ. 660/2018 και 926/2018 αποφάσεις (για το πρόγραμμα σπουδών του σχολικού έτους 2016-2017) και τις υπ' αριθμ. 1749/2019 και 1750/2019 αποφάσεις (για το πρόγραμμα σπουδών του σχολικού έτους 2017-2018) και ακύρωσε τις επίμαχες υπουργικές αποφάσεις ως αντίθετες με τα άρθρα 3 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος, το άρθρο 2 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Ουσιαστικά, το Ανώτατο Ακυρωτικό ερμήνευσε τους σχετικούς κανόνες δικαίου «περισσότερο με εθνοθρησκευτικά παρά με δικαιοκρίτηρια»³⁷ και τάχθηκε υπέρ της θρησκευτικής εκπαίδευσης ομολογιακού χαρακτήρα, η οποία διασφαλίζει στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές (και στους γονείς τους) το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικά τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σύμφωνα με το ΣτΕ, ένα τέτοιο μάθημα, ως εκ του περιεχομένου του, απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Από την άλλη πλευρά, οι μη ορθόδοξοι μαθητές αντλούν ευθέως, βάσει του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος, δικαίωμα πλήρους απαλλαγής χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, εφόσον οι γονείς τους υποβάλουν αξιόπιστη δήλωση ότι δεν επιθυμούν, για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, να συμμετέχουν στη θρησκευτική διδασκαλία. Η δήλωση υποβάλλεται σύμφωνα με τη διαδικασία που περιγράφεται στην 12733/Δ2/23.1.2015 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας για λόγους που συνδέονται αποκλειστικά με την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης. Στην αίτηση απαλλαγής δεν είναι υποχρεωτική η γνωστοποίηση του θρησκευόμενου στο οποίο ανήκει ο ενδιαφερόμενος μαθητής, ωστόσο οι γονείς του οφείλουν να καταθέσουν υπεύθυνη δήλωση ότι το τέκνο τους δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Τη δήλωση αυτή προσυπογράφει ο διδάσκων, ενώ ο διευθυντής της σχολικής μονάδας καλείται να ελέγξει την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων, επισημαίνοντας στους γονείς τη σοβαρότητα των δηλώσεων που καταθέτουν.

III. Η απόφαση του ΕΔΔΑ

Στην υπό σχολιασμό απόφαση το ΕΔΔΑ περιόρισε τις εκτιμήσεις του στην ισχύουσα διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών και διαπίστωσε ομόφωνα παραβίαση του άρθρου 2 εδάφιο β' ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύεται υπό το φως του άρθρου 9 της Σύμβασης, το οποίο εγγυάται στους μαθητές εκπαίδευση τέτοιας μορ-

33. Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 142.

34. Πρβλ., *mutatis mutandis*, ΕΔΔΑ *Lautsi και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή Νο 30814/06), απόφαση της 18ης Μαρτίου 2011 του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης, παρ. 71.

35. Βλ. ΕΔΔΑ *D.H. και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας* (Προσφυγή Νο 57325/00), απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 2007 του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης.

36. Ι. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Τα θρησκευτικά στα σχολεία: προασπίζοντας τον πλουραλισμό στην εκπαίδευση μέσω Στρασβούργου, Νομοκανονικά, 2018, σ. 71.

37. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια, διαθέσιμο στο: <https://www.constitutionalism.gr/2019-12-tsitselikis-thriska-sholeio/> (προσπελάστηκε 31.01.2020).

φής που θα σέβεται το δικαίωμά τους να θρησκευούνται ή να μην θρησκευονται. Ενώ σε προηγούμενες αποφάσεις του το Δικαστήριο ήλεγχε τη συμβατότητα της παρεχόμενης υποχρεωτικής εκπαίδευσης με την ΕΣΔΑ με γνώμονα το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών και το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί και, δευτερευόντως, το προβλεπόμενο καθεστώς απαλλαγής, εν προκειμένω θεώρησε ότι «*υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών αυτό καθ' εαυτό δεν συνδέεται άμεσα με το θέμα της απαλλαγής από το μάθημα αυτό*»³⁸ και για αυτόν τον λόγο δεν το εξέτασε χωριστά. Αντίθετα, επιχείρησε να ερμηνεύσει το άρθρο 2 ΠΠΠ εν σχέσει με τους όρους που επιβάλλει η εγκύκλιος του 2015 για τη χορήγηση απαλλαγής και, με συνοπτικές διαδικασίες, κατέληξε ότι το ισχύον σύστημα υποχρεώνει τους γονείς να υιοθετήσουν μια συμπεριφορά από την οποία θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι οι ίδιοι και τα τέκνα τους έχουν ή δεν έχουν συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις³⁹. Το Δικαστήριο υπενθύμισε την αρνητική πτυχή της ελευθερίας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η οποία επιβάλλει στις κρατικές αρχές την υποχρέωση να απέχουν από επεμβάσεις στον τομέα της ατομικής συνείδησης. Από το σύντομο σκεπτικό της απόφασης προκύπτει ότι η υποχρεωτική αποκάλυψη, έστω και αρνητική, των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως *conditio sine qua non* για τη χορήγηση απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών «*μπορεί να επιβάλλει ένα απαράδεκτο βάρος στους γονείς με κίνδυνο έκθεσης ευαίσθητων πλευρών της προσωπικής τους ζωής και ότι το ενδεχόμενο σύγκρουσης πιθανόν να τους αποτρέψει να καταθέσουν αίτηση απαλλαγής, ιδίως σε περίπτωση που ζουν σε μια μικρή και θρησκευτικά συμπαγή κοινότητα, όπως εν προκειμένω η Σίφνος και η Μήλος, όπου ο κίνδυνος στιγματισμού είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι στις μεγάλες πόλεις*»⁴⁰.

Όσον αφορά τη θρησκευτική αγωγή στην Ευρώπη, στα κράτη μέλη εκείνα στα οποία έχει επιλεγεί ο ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση προβλέπεται συνήθως μία εναλλακτική οδός μέσω της οποίας οι μαθητές μπορούν να εξαιρεθούν νομίμως, χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια ή προϋπόθεση, από τη διδασκαλία. Ο σχεδιασμός μηχανισμού απαλλαγής αποτελεί ίσως τη συχνότερη εναλλακτική λύση. Σε μία τέτοια περίπτωση, το Δικαστήριο εστιάζει το ενδιαφέρον του στις προϋποθέσεις που επιβάλλονται εκ του νόμου στους ενδιαφερόμενους για τη χορήγηση της απαλλαγής⁴¹. Σύμφωνα με τη γνώμη του, αυτό που έχει σημασία υπό τις περιστάσεις της παρούσας υπόθε-

σης σε σχέση με το άρθρο 2 ΠΠΠ είναι να διαπιστωθεί εάν οι όροι που θέτει το ελληνικό σύστημα εξαιρέσης από το μάθημα των θρησκευτικών συνεπάγονται δυσανάλογο και αδικαιολόγητο βάρος για τους γονείς. Το Δικαστήριο παρατήρησε ότι η υποχρέωση κατάθεσης υπεύθυνης δήλωσης ισοδυναμεί με εξαναγκασμό των γονέων να αποκαλύψουν, έστω και αρνητικά, ευαίσθητες πτυχές της ιδιωτικής τους ζωής και δη του τομέα της ατομικής τους συνείδησης. Μια επιβάρυνση τέτοιου τύπου ενδέχεται να λειτουργήσει αποτρεπτικά για την κατάθεση αίτησης, ιδιαίτερα σε «κλειστές» και θρησκευτικά ομοιογενείς κοινωνίες όπου ο κίνδυνος στιγματισμού και περιθωριοποίησης είναι αυξημένος⁴². Παράλληλα, η υποχρεωτική διδασκαλία ενός ομολογιακού μαθήματος, ακόμη και αν διασφαλίζεται πλήρως το δικαίωμα απαλλαγής των ετερόδοξων/αλλόθρησκων, συνεπάγεται δικριτική μεταχείριση των μαθητών κατά την εφαρμογή του προγράμματος σπουδών, ερειδόμενη αποκλειστικά στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Όπως επισημαίνουν οι ίδιοι οι προσφεύγοντες, «*δεν προσφέρεται άλλο μάθημα στους απαλλαγέντες μαθητές, οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι να χάνουν σχολικές ώρες μόνο και μόνο λόγω των δεδηλωμένων πεποιθήσεών τους*»⁴³. Η πρακτική αυτή δημιουργεί μαθητές «διαφορετικών ταχυτήτων», στερεί από τους ετερόδοξους/αλλόθρησκους το δικαίωμα να διαμορφώσουν μέσω της εκπαίδευσης τη δική τους θρησκευτική συνείδηση και κοσμοθεωρία⁴⁴ και, εν τέλει, δίνει έμφαση στην ανάδειξη της «υπεροχής» της επικρατούσας θρησκείας παρά στην κατανόηση των οικουμενικών αξιών όλων των μεγάλων θρησκειών του κόσμου.

Ενώ κανείς θα ανέμενε ευλόγως ότι το σκεπτικό της απόφασης θα είναι αφιερωμένο στη λεπτομερή ανάλυση του περιεχομένου του νέου μαθήματος των θρησκευτικών – προκειμένου να διαπιστωθεί εάν το πρόγραμμα σπουδών για το σχολικό έτος 2017-2018 ανταποκρίνεται στην απαίτηση για μια πιο «ανοικτή» και πλουραλιστική εκπαίδευση ή εάν, αντίθετα, εξυπηρετεί περισσότερο κατηχητικό σκοπό – το Δικαστήριο υιοθέτησε μία τελειώς διαφορετική προσέγγιση: απέφυγε να ασχοληθεί ευθέως με τη διάρθρωση της διδακτικής ύλης και τη μέθοδο της θρησκευτικής διδασκαλίας και επικεντρώθηκε στον προβλεπόμενο μηχανισμό απαλλαγής. Η ελληνική κυβέρνηση υπερασπίστηκε τη νομιμότητα της διαδικασίας απαλλαγής επικαλούμενη ότι η δυνατότητα εξαιρέσης από το μάθημα των θρησκευτικών έχει τεθεί χάριν της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των μη ορθόδοξων μαθητών και της υποχρέωσης του κράτους να σέβεται

38. Παρ. 81 της σχολιαζόμενης απόφασης.

39. Ibid, παρ. 88.

40. Ibid, παρ. 87.

41. Ibid, παρ. 84.

42. Ibid, παρ. 87.

43. Ibid.

44. Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ, Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα, εκδ. Σάκκουλα, 2018, σ. 88.

τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων στο πεδίο της δημόσιας εκπαίδευσης. Από την άλλη πλευρά, η υποχρέωση υποβολής αίτησης και υπεύθυνης δήλωσης έχει τεθεί «ώστε να αποτραπεί η υποβολή εικονικών δηλώσεων που θα διατάρασσαν την ισότιμη και δίκαιη διδασκαλία των μαθημάτων και θα υπέκρυπταν ανιδιοτελείς σκοπιμότητες (όπως, ιδίως, τη μείωση των μαθημάτων στα οποία βαθμολογείται και εξετάζεται ένας μαθητής)»⁴⁵. Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν η υποχρεωτική αποκάλυψη, θετική ή αρνητική, του ενδιάθετου φρονήματος αποτελεί θεμιτό περιορισμό του δικαιώματος του ατόμου να μην εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χάριν της «ευχερέστερης» απόλαυσης της θρησκευτικής του ελευθερίας.

Η προσήλωση του Δικαστηρίου αποκλειστικά στο καθεστώς απαλλαγής προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Αφενός, διότι η νομολογία συνδέει συνήθως την πρόβλεψη δικαιώματος απαλλαγής από τον υποχρεωτικό ή προαιρετικό χαρακτήρα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και το συγκεκριμένο περιεχόμενο του μαθήματος⁴⁶. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας* το Δικαστήριο εξέτασε επισταμένως το περιεχόμενο και τη διάρθρωση του μαθήματος «Χριστιανισμός, Θρησκεία και Φιλοσοφία» προκειμένου να διαπιστώσει εάν το κράτος ανταποκρίνεται στην υποχρέωσή του να παρέχει αντικειμενική, πλουραλιστική και κριτική εκπαίδευση και εάν, τελικά, έχει νόημα η πρόβλεψη συστήματος απαλλαγής για τους σκοπούς του άρθρου 2 ΠΠΠ⁴⁷. Αφετέρου, διότι το Δικαστήριο άφησε ανεκμετάλλευτη μια σπουδαία ευκαιρία να αξιολογήσει τις νεοεισαχθείσες μεταρρυθμίσεις του προγράμματος σπουδών στην ελληνική εκπαίδευση και να διευκρινίσει ποιο θα ήταν το ενδεδειγμένο περιεχόμενο μιας θρησκευτικής διδασκαλίας επαρκώς πολυφωνικής και αντικειμενικής, ώστε να καθίσταται άνευ σημασίας ή περιττή η ίδια η δυνατότητα απαλλαγής⁴⁸. Το σκεπτικό της απόφασης, ωστόσο, δεν στερείται χρήσιμων διευκρινίσεων προσαρμοσμένων στα δεδομένα της χώρας μας και στα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης: λαμβάνει έμμεσα υπόψη τη θρησκευτική ομοιογένεια της ελληνικής κοινωνίας, την, κατά συνταγματικό τεκμήριο, επικρατούσα θρησκεία, την ομολογιακή κατεύθυνση του μαθήματος των θρησκευτικών και την υποχρεωτικότητα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία (την οποία δεν αναιρεί η παροχή δυνατότητας απαλλαγής των ετερόδοξων/αλλόθρησκων

μαθητών). Το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι τα κράτη απολαμβάνουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης κατά τον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής και των μέτρων που θα λάβουν ώστε να εξασφαλίσουν τη συμμόρφωση προς τη Σύμβαση. Το άρθρο 2 εδάφιο β' ΠΠΠ δεν εμποδίζει άνευ ετέρου τη μετάδοση γνώσεων με θρησκευτικό ή φιλοσοφικό χαρακτήρα, ακόμα και αν η επίσημη ή επικρατούσα θρησκεία του οικείου κράτους κατέχει προνομιακή θέση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Εντούτοις, το μάθημα των θρησκευτικών οφείλει να διδάσκεται κατά τρόπο αντικειμενικό και πλουραλιστικό, ενώ μέσω αυτού το κράτος «απαγορεύεται να επιδιώκει τον κατηχητικό τρόπο διδασκαλίας που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων»⁴⁹.

Εφόσον ο Έλληνας νομοθέτης θεωρεί ότι ο ομολογιακός προσανατολισμός του μαθήματος των θρησκευτικών εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, οφείλει ταυτόχρονα να αναγνωρίζει, χωρίς καμία δυσμενή προϋπόθεση, το δικαίωμα εξαίρεσης όσων δεν ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, η προβλεπόμενη στην Ελλάδα διαδικασία απαλλαγής συνεπάγεται απαράδεκτο βάρος για τους γονείς, οι οποίοι, εκτός από τον κίνδυνο στιγματισμού και απομόνωσης των παιδιών τους λόγω της επιλογής τους να μην παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών, ενδέχεται να αντιμετωπίσουν και ποινική ευθύνη κατόπιν της διαδικασίας επαλήθευσης του περιεχομένου της αίτησης απαλλαγής. Υπό αυτά τα δεδομένα, είναι πιθανό γονείς που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες να επιλέγουν να μην ασκήσουν το δικαίωμα απαλλαγής αποκρύπτοντας τις πραγματικές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

IV. Αντί επιλόγου

Περίπου δύο μήνες πριν τη δημοσίευση της σχολιαζόμενης απόφασης, η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων εξέδωσε την υπ' αριθμ. 28/2019 απόφαση, η οποία αφορούσε, μεταξύ άλλων, την προβλεπόμενη από την περιβόητη εγκύκλιο του 2015 διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, η υποβολή υπεύθυνης δήλωσης, ως αναγκαία προϋπόθεση για τη χορήγηση απαλλαγής, αντιβαίνει, αφενός, στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και των γονέων τους, αφετέρου, στη θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, καταλήγει η Αρχή, «θα αρκούσε η επίκληση στη δήλωση λόγων συνείδησης και όχι η αναφορά της πίστης ή της μη πίστης σε συγκεκριμένο θρήσκευμα»⁵⁰. Κατά την άποψή μας, τέ-

45. Παρ. 65 της σχολιαζόμενης απόφασης.

46. E. FOKAS, *Stuck in the middle with Papageorgiou: Missed or new opportunities?*, διαθέσιμο στο: <https://strasbourgobservers.com/2019/11/27/stuck-in-the-middle-with-papageorgiou-missed-or-new-opportunities/> (προσπελάστηκε 31.01.2020).

47. ΕΔΔΑ *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας*, ό.π., παρ. 85 επ.

48. E. FOKAS, ό.π.

49. ΕΔΔΑ *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, ό.π., παρ. 53. Έτσι και ΕΔΔΑ *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας*, ό.π., παρ. 84.

50. Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Από-

τοιου είδους προβληματισμοί αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του προβλεπόμενου συστήματος απαλλαγής θα καθίσταντο άνευ αντικειμένου εάν το μάθημα των θρησκευτικών έπαυε να διδάσκεται με ομολογιακό/κατηχητικό προσανατολισμό⁵¹. Η σύγχρονη θρησκευτική εκπαίδευση οφείλει να προωθή μια πιο πλουραλιστική προσέγγιση στη διδασκαλία του θρησκευτικού φαινομένου, με έμφαση στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης και στην ανάδειξη της διαπολιτισμικότητας. Ο Έλληνας μαθητής, είτε ασπάζεται την επικρατούσα θρησκεία είτε όχι, καλείται να εξοικειωθεί με τη θρησκευτική διαφορετικότητα και συνθετότητα της κοινωνίας στην οποία ζει (η οποία αντανακλάται και στο σχολικό περιβάλλον), κατανοώντας τις θρησκευτικές διαστάσεις της ζωής και τις οικουμενικές αξίες κάθε θρησκείας. Αυτό αφορά ακόμα και τους μαθητές εκείνους που στέκονται παντελώς αδιάφοροι απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμε-

νο. Εφόσον, όμως, το ζητούμενο από πλευράς κυβερνητικής πολιτικής δεν είναι ο θρησκευτικός αποχρωματισμός του ελληνικού κράτους και της δημόσιας εκπαίδευσης αλλά η αναδιάταξη του προγράμματος σπουδών για το μάθημα των θρησκευτικών, ο Έλληνας νομοθέτης καλείται να ανταποκριθεί στην πρόκληση να εισαγάγει ένα διευρυμένο μάθημα με έμφαση στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση αλλά με ταυτόχρονη ουσιαστική μελέτη των δογματικών και πολιτισμικών εκφράσεων όλων των μεγάλων θρησκειών του κόσμου. Εξάλλου, το μάθημα των θρησκευτικών οφείλει να υπηρετεί τον γενικό σκοπό της εκπαίδευσης, ο οποίος δεν είναι άλλος από τη διαμόρφωση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών με ανεξάρτητη σκέψη, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, και την επίγνωση της ύπαρξης διαφορετικών εκφράσεων της θρησκευτικότητας.

φαση αρ. 28/2019, 04.09.2019.

51. Έτσι και Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ, ό.π., σ. 88.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Αρχή της ίσης μεταχείρισης

Αντισυνταγματικότητα χορήγησης επιδόματος βρεφονηπιακού σταθμού μόνο στις γυναίκες-μητέρες δικηγόρους και όχι στους άνδρες-πατέρες δικηγόρους

αδικαιολόγητα δυσμενής διάκριση – παραβίαση της αρχής της ισότητας των φύλων – αντισυνταγματικότητα διάταξης 15 π.δ. 162/1998 – άρθρα 4 παρ. 2, 116 παρ. 2, 21 Σ – παραβίαση άρθρου 157 ΣΕΕ – Οδηγία 79/7/ΕΟΚ περί προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικών ασφαλίσεων – Οδηγία 2006/54/ΕΚ

ΜΔΠρΑΘ (Τμ. 13ο), απόφαση αριθμ. 15908/2019, 11.11.2019

Με την υπ' αριθμ. 15908/2019 απόφασή του το Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών έκανε δεκτή την προσφυγή δικηγόρου κατά του Ενιαίου Ταμείου Ανεξάρτητα Απασχολούμενων και ήδη Ενιαίου Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ) αναφορικά με την άρνηση του τελευταίου να του χορηγήσει επίδομα βρεφονηπιακού σταθμού, ενώ απέρριψε το αίτημα της σωρευθείσας αγωγής του, περί χορήγησης αποζημίωσης, βάσει των διατάξεων των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ, ποσού 2.930 ευρώ. Ως, ειδικότερα, έκρινε, η διάταξη του εδ. γ' του άρθρου 15 του Κανονισμού Περιθαλψής του Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Αθηνών (π.δ. 162/1998), κατά το μέρος που προβλέπει τη χορήγηση του επιδόματος παραμονής ανήλικων τέκνων σε βρεφονηπιακούς σταθμούς μόνον στις ασφαλισμένες γυναίκες δικηγόρους και ασκούμενες δικηγόρους, είναι αντισυνταγματική, ως αντικείμενη στην αρχή της ισότητας των δύο φύλων. Και τούτο, διότι εισάγει δυσμενή διάκριση σε βάρος των ανδρών δικηγόρων ασφαλισμένων του Ταμείου, χωρίς η διαφοροποίηση αυτή να εδράζεται σε αντικειμενικούς παράγοντες ή να δικαιολογείται από άλλους αποχρώντες λόγους. Για την αποκατάσταση δε της επιβαλλόμενης ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων, η πιο πάνω διάταξη πρέπει να τύχει εφαρμογής και για τους άνδρες δικηγόρους ασφαλισμένους του Ταμείου, χωρίς τούτο να συνιστά ανεπίτρεπτη επέμβαση του Δικαστηρίου στο έργο της νομοθετικής εξουσίας. Όσον αφορά, όμως, τη σωρευθείσα αγωγή του άρθρου 105-106 ΕισΝΑΚ, το δικαστήριο έκρινε ότι δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις θεμελίωσης της ένδικης αξίωσης, καθώς το δικαστήριο δεν έχει την εξουσία να προβεί το πρώτον στην έρευνα της συνδρομής των λοιπών νόμιμων προϋποθέσεων που δεν εξετάστηκαν από τη διοίκηση, η οποία απέρριψε το αίτημα του προσφεύγοντος δίχως έλεγχο των προϋποθέσεων της χορήγησης του επιδόματος, εξαιτίας της πρόβλεψής του μόνον για τις γυναίκες (ασκούμενες) δικηγόρους.

Παρατηρήσεις

Χαδιού Ι. Βαϊά*

I. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο

Με τον Ν. 3896/2010 ο Έλληνας νομοθέτης ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη την Οδηγία 2006/54/ΕΚ, η οποία σκοπεύει στην εξασφάλιση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, όσον αφορά τόσο στην πρόσβαση στην απασχόληση, τις συνθήκες και τους όρους εργασίας όσο και στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Η ανωτέρω δε Οδηγία 2006/54/ΕΚ κατήργησε τις προηγούμενες αυτής Οδηγίες 76/207/ΕΟΚ, 86/378/ΕΟΚ, 75/117/ΕΟΚ και 97/80/ΕΚ, κωδικοποιώντας και εμπλουτίζοντας όλες τις επιμέρους διατάξεις τους.

Η ισότητα, λοιπόν, μεταξύ ανδρών και γυναικών αποτέλεσε, όπως προκύπτει και από την ανωτέρω παρατεθείσα έντονη δευτερογενή δραστηριότητα της τότε Κοινότητας, εξαρχής, θεμελιώδη αρχή του κοινοτικού δικαίου, ενώ και το ίδιο το πρωτογενές δίκαιο, και συγκεκριμένα τα άρθρα 2 και 3 της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανακήρυξαν την ισότητα ανδρών και γυναικών ως «καθήκον» και «στόχο» της Κοινότητας, επιβάλλοντας θετική υποχρέωση προαγωγής της στο πλαίσιο όλων των κοινοτικών δραστηριοτήτων (νυν άρθρα 2 και 3 παρ. 3, 8 ΣΛΕΕ).

Πλέον, τόσο το άρθρο 153 παρ. 1 περ. θ' όσο και το άρθρο 157 παρ. 3 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πρώην άρθρο 141 ΣΕΚ) (εφεξής: ΣΛΕΕ) παρέχουν ειδική νομική βάση για τη λήψη μέτρων που εξασφαλίζουν την αρχή των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης σε θέματα απασχόλησης και εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της αρχής της ίσης αμοιβής για όμοια εργασία ή για εργασία της αυτής αξίας. Περαιτέρω μνεία στην εν λόγω αρχή συναντούμε και στο περιεχόμενο των διατάξεων των άρθρων 21 και 23 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία απαγορεύουν την οποιαδήποτε διάκριση βασιζόμενη στο φύλο κατοχυρώνοντας, έτσι, το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένων της απασχόλησης, της εργασίας και της αμοιβής. Οι ανωτέρω, έστω και ακροθιγείς, αναφορές στην αρχή της ισότητας μέσω των κειμένων της Ένωσης αναδεικνύουν την ιδιαίτερη σημασία της, ενώ, παράλληλα, αναδεικνύεται και ο καίριος ρόλος που κα-

* LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

λούνται να διαδραματίσουν τα κράτη μέλη όχι μόνο «παθητικά» για την προστασία της, αλλά και «ενεργητικά» για την προώθησή της.

II. Παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης

Με την ανωτέρω υπ' αριθμ. 15908/2019 απόφασή του, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών έλαβε υπόψιν του για τη διαμόρφωση της κρίσης του όχι μόνον τη συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της ίσης μεταχείρισης στην Ελλάδα, αλλά και τα ανωτέρω ενωσιακά κείμενα, τα οποία και ανέφερε στο σκεπτικό του συμβάλλοντας, έτσι, στην ανάδειξη της σημασίας τους. Παράλληλα, υπογράμμισε το γεγονός ότι μπορεί, ενδεχομένως εν προκειμένω, να πρόκειται για μία περίπτωση ευχερούς διάγνωσης παραβίασης της αρχής της ισότητας λόγω της άμεσης φύσης της διάκρισης που έλαβε χώρα μέσω της ρύθμισης της διάταξης του άρθρου 15 του Κανονισμού Περίθαλψης του Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Αθηνών (π.δ. 162/1998), αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η κατοχύρωση της αρχής της ισότητας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο δεν καταλαμβάνει και τις μορφές των έμμεσων διακρίσεων.

Τουναντίον, με το άρθρο 2 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ, το οποίο μεταφέρθηκε αυτολεξεί στην ελληνική έννομη τάξη με τη διάταξη του άρθρου 2 περ. α' και β', προσδιορίστηκαν, ως συνηθίζεται στις πρώτες διατάξεις των Οδηγιών, οι έννοιες τόσο της άμεσης όσο και της έμμεσης διάκρισης, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το εύρος του πεδίου εφαρμογής της αρχής της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων. Έτσι, «άμεση διάκριση» αποτελεί κάθε πράξη ή παράλειψη που αποκλείει ή θέτει σε εμφανώς μειονεκτική θέση τα πρόσωπα λόγω φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου, καθώς και κάθε εντολή, παρότρυνση ή συστηματική ενθάρρυνση προσώπων να προβαίνουν σε δυσμενή ή άνιση μεταχείριση άλλων λόγω φύλου, ενώ «έμμεση διάκριση» κάθε πράξη ή παράλειψη που θέτει σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση τα πρόσωπα λόγω φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου, δυνάμει μιας ουδέτερης εκ πρώτης όψης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής (φέρει ένα άφυλο ένδυμα), η οποία και δεν δικαιολογείται αντικειμενικά από κάποιο νόμιμο σκοπό, αλλά ούτε και τα μέσα για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού είναι πρόσφορα και αναγκαία.

Εν προκειμένω, το άρθρο 15 του π.δ. 162/1998 του Ταμείου Περίθαλψης του Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Αθηνών προβλέπει ότι «το Ταμείο χορηγεί επίδομα για την παραμονή παιδιών ασφαλισμένων σε βρεφονηπιακούς σταθμούς [...]. Δικαιούχοι του επιδόματος είναι οι άμεσα ασφαλισμένες γυναίκες δικηγόροι και οι γυναίκες ασκούμενοι δικηγόροι, που έχουν παιδιά ηλικίας 1 έως 5 ετών, είναι ασφαλισμένα στο Ταμείο και δεν δικαιούνται σχετικού επιδόματος από άλλο ασφαλιστικό φορέα. Για την έγκριση της δαπάνης, απαιτείται: α) αίτηση της δικαιούχου, β) απόδειξη πληρωμής του βρεφονηπιακού σταθμού και γ) υπεύθυνη

δήλωση του ν.1599/86, στην οποία να δηλώνεται ότι δεν καταβάλλεται σχετικό επίδομα από άλλη πηγή, καθώς και ότι το παιδί παρέμεινε στον παιδικό σταθμό ολόκληρο το αιτούμενο χρονικό διάστημα».

Με την εν λόγω διατύπωση και την εισαγωγή μιας άμεσης διάκρισης εις βάρος των ανδρών, η κρίση του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών δεν θα μπορούσε παρά να έχει το ακόλουθο περιεχόμενο: «το άρθρο 15 αντίκειται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης, καθώς σύμφωνα με τα νέα κοινωνικά δεδομένα τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες εργαζόμενοι βαρύνονται εξίσου με την ανατροφή των τέκνων τους. Ως εκ τούτου, ρυθμίσεις οι οποίες εισάγουν αδικαιολόγητα δυσμενή διάκριση εις βάρος των ανδρών δικηγόρων, αντίκεινται τόσο στο Σύνταγμα όσο και στο ενωσιακό δίκαιο» (σκ. 5 απόφασης). Η αντισυνταγματικότητα, όμως, της εν λόγω ρύθμισης δεν είναι η πρώτη φορά που κρίνεται με την παρούσα απόφαση¹. Έχει, ήδη, κατά το παρελθόν κριθεί, με αποτέλεσμα να παρίσταται ανάγκη, λόγω των συνεχών προσφυγών των ανδρών δικαιούχων ενώπιον των δικαστηρίων, για τροποποίησή της².

Και τούτο, διότι η έτερη λύση της μη εφαρμογής της από τη διοίκηση, αφής αυτή έχει κριθεί αντισυνταγματική ως προς το σκέλος της μη χορήγησης των σχετικών επιδομάτων και ως προς τους άνδρες δικαιούχους δεν φαίνεται υλοποιήσιμη, καθώς, καίτοι η δυνατότητα ενός τέτοιου ελέγχου από διοικητικά όργανα είχε υποστηριχθεί από πολύ νωρίς στη θεωρία του συνταγματικού δικαίου³,

1. ΔΠρΑθ 3210/2017, ΔιΔικ, 2017, σ. 459, όπου ήδη είχε επισημανθεί ότι «οι διατάξεις του άρθρου 15 του π.δ. 162/1998, ερμηνευόμενες υπό το φως τόσο της συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής της ισότητας των δύο φύλων όσο και των προαναφερθεισών αρχών του κοινοτικού δικαίου περί της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και της εναρμόνισης (συμφιλίωσης) της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή, έχουν εφαρμογή όχι μόνο για την άμεσα ασφαλισμένη μητέρα δικηγόρο ή ασκούμενη δικηγόρο αλλά και για τον άμεσα ασφαλισμένο πατέρα δικηγόρο ή ασκούμενο δικηγόρο, ο οποίος μπορεί επίσης να ζητήσει να του χορηγηθεί επίδομα για την παραμονή παιδιών ασφαλισμένων σε βρεφονηπιακούς σταθμούς (πρβλ. ΣτΕ 3226/2010)».

2. Β. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ, Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων, 2018, σ. 132, όπου τονίζεται ότι η διάγνωση της αντισυνταγματικότητας μίας διάταξης νόμου, ιδίως, με απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου δημιουργεί την υποχρέωση για τον νομοθέτη να άρει την αντισυνταγματικότητα με την κατάργηση ή τροποποίηση της αντισυνταγματικής διάταξης, όχι μόνο ενόψει της ανωτέρω ηθικο-δικαιικής του δέσμευσης από το ερμηνευτικό δεδικασμένο, αλλά και προκειμένου να αποφευχθεί η συσσώρευση προδήλων βασιμών ένδικων βοηθημάτων ενώπιον των δικαστηρίων βάσει των προαναφερόμενων, κι ως εκ τούτου, να δημιουργούνται εκκρεμείς διαφορές ενώπιον της δικαιοσύνης, οι οποίες δεν θα συσσωρεύοντο, αν ο νομοθέτης συμμορφωνόταν άμεσα μετά την έκδοση μίας απόφασης ανωτάτου δικαστηρίου που έκρινε τη διάταξη αντισυνταγματική.

3. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τόμ. Β4', 1923, σ. 319.

προσκρούει, αφενός, στην έλλειψη νομικών γνώσεων από την πλειονότητα των δημόσιων υπαλλήλων και, αφετέρου, στην ιεραρχική δομή της δημόσιας διοίκησης και την αντίστοιχη εξάρτηση των δημόσιων υπαλλήλων (που είναι απλοί εκτελεστές της θέλησης του κράτους, σύμφωνα με το άρθρο 103 παρ. 1 Σ)⁴. Συνεπώς, η αρχή της δέσμευσης (και) της διοίκησης από το Σύνταγμα μπορεί να θεμελιώσει μόνο την εξουσία των διοικητικών οργάνων που δεν υπόκεινται σε ιεραρχική εξάρτηση και επιπλέον έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν νομικές γνώσεις ή συμβουλές (όπως είναι π.χ. οι υπουργοί, τα ανώτατα όργανα αυτοδιοικούμενων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (...) και οι ανεξάρτητες αρχές) να ελέγξουν τη συνταγματικότητα διάταξης νόμου, την οποία καλούνται να εφαρμόσουν στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων τους (κατ' αναλογία του περιορισμού και του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας μόνο στην εκάστοτε κρίσιμη διάταξη)⁵. Κατά τα άλλα οι υπάλληλοι, και μάλιστα οι κατώτεροι, δικαιούνται αλλά και οφείλουν να μην εφαρμόσουν διάταξη νόμου, έστω και αν διαταχθούν από τους προϊστάμενους τους να το πράξουν, μόνο εφόσον η διάταξη αυτή είναι προφανώς αντίθετη προς σαφείς συνταγματικές διατάξεις, όπως π.χ. τα χρονικά όρια της παρ. 2 του άρθρου 6 και η απαγόρευση έρευνας σε κατοικία χωρίς παρουσία εκπροσώπων της δικαστικής εξουσίας, κατά το άρθρο 9 παρ. 1 Σ (πρβλ. αντίστοιχα τις διατάξεις των άρθρων 6 παρ. 3 και 9 παρ. 2 Σ)⁶. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Υπαλληλικός Κώδικας (άρθρο 25 παρ. 3 Ν. 3528/2007) εξαιρεί από το καθήκον υπακοής των δημοσίων υπαλλήλων μόνο εκείνη τη διαταγή του προϊστάμενου που είναι «προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη». Έτσι, στην πράξη έλεγχος συνταγματικότητας ασκείται ενίοτε σε υπουργικό επίπεδο, με την αποστολή σχετικών ερωτημάτων προς το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους⁷ και την υποβολή σχετικών γνωμοδοτήσεων από το τελευταίο, καθώς και στο επίπεδο των ανεξάρτητων αρχών⁸.

Παρόμοια με την ελληνική από άποψης χορήγησης παροχών μόνο ως προ το ένα φύλο υπήρξε, πολύ πρόσφατα, και ρύθμιση του ισπανικού δικαίου, που, όπως έκρινε το ΔΕΕ⁹, ως εισάγουσα άμεση διάκριση υπέρ του ενός φύ-

λου και εις βάρος του άλλου, είναι αντίθετη με την Οδηγία και τους σκοπούς της περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης. Ειδικότερα δε υπογράμμισε ότι, όταν βρισκόμαστε ενώπιον μίας κατάστασης φαινομενικά άμεσης διάκρισης οφείλουμε να διαπιστώνουμε, εάν, πράγματι, η εφαρμογή διαφορετικών κανόνων λαμβάνουν χώρα σε συγκρίσιμες καταστάσεις, η διαφορετική αντιμετώπιση των οποίων δεν δικαιολογείται¹⁰. Πρέπει, με άλλα λόγια, να εξακριβωθεί, αν, όντως, η διαφορετική μεταχείριση ανδρών και γυναικών, την οποία προβλέπει η επίμαχη κάθε φορά εθνική ρύθμιση, αφορά κατηγορίες προσώπων που βρίσκονται σε συγκρίσιμες καταστάσεις. Αυτονοήτως, η απαίτηση περί συγκρισιμότητας των καταστάσεων δεν συνεπάγεται ότι οι καταστάσεις πρέπει να ταυτίζονται, αλλά απλώς ότι πρέπει να είναι παρεμφερείς¹¹. Η δε εκτίμηση της συγκρισιμότητας των καταστάσεων δεν πρέπει να γίνεται κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο, αλλά κατά τρόπο ειδικό και συγκεκριμένο, λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των στοιχείων που τις χαρακτηρίζουν, ιδίως δε υπό το πρίσμα του αντικειμένου και του σκοπού της εθνικής ρύθμισης που εισάγει την επίμαχη διάκριση καθώς και, αναλόγως της περίπτωσης, υπό το πρίσμα των αρχών και των σκοπών του τομέα στον οποίο εμπίπτει η οικεία εθνική ρύθμιση¹². Τέλος, τόνισε ότι δυνάμει του άρθρου 157 παρ. 4 ΣΛΕΕ, προκειμένου να εξασφαλιστεί εμπράκτως η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία, η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να διατηρήσουν ή να θεσπίσουν μέτρα που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα, τα οποία διευκολύνουν το λιγότερο εκπροσωπούμενο φύλο να συνεχίσει μια επαγγελματική δραστηριότητα ή προλαμβάνουν ή αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα στην επαγγελματική σταδιοδρομία. Ωστόσο, η εν λόγω ρύθμιση πρέπει, πράγματι, μέσω του περιεχομένου της να αποκαθιστά τα προβλήματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν κατά τη διάρκεια επί παραδείγματι, όπως στην κριθείσα περίπτωση του ισπανικού δικαίου, της επαγγελματικής σταδιοδρομίας ενός εκ των δύο φύλων και να μπορεί να αντισταθμίσει τα μειονεκτήματα στα οποία εκτίθεται η σταδιοδρομία του βοηθώντας την και εξασφαλίζοντας, έτσι, εμπράκτως

4. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ / Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, 1985, σ. 15 επ.

5. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, Συνταγματικό δίκαιο, 2014, σ. 159.

6. Ibid, σ. 158.

7. ΝΣΚ 323/1976, ΝοΒ, 1977, σ. 641· ΝΣΚ 50/1978, ΝοΒ, 1978, σ. 301· ΝΣΚ 236/2001, ΔτΑ, 2002, σ. 124.

8. Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, Γνμδ. 86/2001, ΤοΣ, 2001, σ. 1175.

9. ΔΕΕ C-450/18, *Instituto Nacional de la Seguridad Social (Complément de pension pour les mères)*, 12.12.2019, ECLI:EU:C:2019:1075, όπου η ρύθμιση του ισπανικού δικαίου που κρίθηκε αντίθετη

με την προϊσχύουσα Οδηγία 79/7/ΕΟΚ προέβλεπε το δικαίωμα χορήγησης προσαύξησης σύνταξης σε γυναίκες που έχουν αποκτήσει τουλάχιστον δύο φυσικά ή θετά τέκνα και οι οποίες λαμβάνουν ανταποδοτική σύνταξη λόγω μόνιμης ανικανότητας προς εργασία βάσει εθνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ενώ οι άνδρες που βρίσκονται σε πανομοιότυπη κατάσταση δεν δικαιούνται τέτοια προσαύξηση σύνταξης.

10. Ibid, σκ. 42.

11. ΔΕΕ C-451/16, *MB () και pension de retraite*, 26.06.2018, ECLI:EU:C:2018:492, σκ. 41 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

12. Ibid, σκ. 42.

πλήρη ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην επαγγελματική ζωή¹³.

Ομολογούμενως, βέβαια, όλες οι περιπτώσεις των διακρίσεων εις βάρος του ενός εκ των δύο φύλων δεν είναι πάντα τόσο ευχερώς διαγνώσιμες, ώστε το μόνο που να προβληματίζει, στη συνέχεια, να είναι η κήρυξη της αντισυνταγματικότητάς της. Από την παράθεση ανωτέρω του ορισμού της έννοιας της έμμεσης διάκρισης γίνεται αντιληπτό ότι οι συγκεκριμένες περιπτώσεις διακρίσεων είναι πολύ πιο δύσκολα εντοπίσιμες από αυτές της άμεσης διάκρισης και τούτο, διότι αποτελούν συγκεκριμένες περιπτώσεις διακρίσεων, οι οποίες εκ πρώτης ανάγνωσης δεν φαίνεται να εισάγουν διακριτά μεταξύ των φύλων κριτήρια. Παρ' όλα αυτά, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής: ΔΕΕ) είχε την ευκαιρία να παραθέσει, μέσω των υποθέσεων που ήχθησαν ενώπιόν του, αρκετά κριτήρια, τα οποία σήμερα δύναται να αποτελέσουν χρήσιμα εργαλεία για τη διαπίστωση της ύπαρξης μιας (ιδιαίτερα) μειονεκτικής μεταχείρισης μεταξύ των φύλων.

Ένα, λοιπόν, εκ των τιθέμενων κριτηρίων είναι να καταδειχθεί ότι μία συγκεκριμένη νομοθεσία ή μία συγκεκριμένη διάταξη νόμου επηρεάζει δυσμενώς σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό προσώπων ενός φύλου σε σύγκριση με πρόσωπα του άλλου φύλου¹⁴. Περαιτέρω, και σε περίπτωση που ο εθνικός δικαστής διαθέτει στατιστικά στοιχεία, το ΔΕΕ έχει κρίνει ότι η καλύτερη μέθοδος σύγκρισης για την κατάφαση ή μη της παραβίασης της αρχής της ίσης μεταχείρισης συνίσταται στη σύγκριση μεταξύ, αφενός, των αντίστοιχων ποσοστών εργαζομένων που θίγονται ή όχι από τον επίμαχο κανόνα στο πλαίσιο του ανδρικού εργατικού δυναμικού και, αφετέρου, των ίδιων ποσοστών στο πλαίσιο του γυναικείου εργατικού δυναμικού. Δεν αρκεί, δηλαδή, να ληφθεί υπόψη μόνο ο αριθμός των θιγομένων προσώπων, δεδομένου ότι ο αριθμός αυτός εξαρτάται από τον αριθμό των εν ενεργεία εργαζομένων σε ολόκληρο το κράτος μέλος καθώς και από την κατανομή ανδρών και γυναικών εργαζομένων στο εν λόγω κράτος μέλος¹⁵. Εφόσον, πάντως, υπάρχουν τέτοια στοιχεία, εναπόκειται, στη συνέχεια, στον εθνικό δικαστή να εκτιμήσει κατά πόσον τα προσκομισθέντα ενώπιόν του στατιστικά στοιχεία που απεικονίζουν την κατάσταση είναι έγκυρα και μπορούν να ληφθούν υπόψη, δηλαδή αν, κατά κύριο λόγο, δεν αντικατοπτρίζουν καθαρά τυχαία ή συγκυριακά φαινόμενα και είναι, γενικότερα,

σημαντικά¹⁶. Κατά τα λοιπά, βέβαια, η αντιμετώπιση μιας περίπτωσης έμμεσης διάκρισης δεν παύει να είναι η ίδια με αυτή της άμεσης.

III. Συμπεράσματα

Η παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης από μία διάταξη τυπικού ή ουσιαστικού νόμου δύναται να οδηγήσει, όπως προαναφέραμε, καταληκτικά, στη μη εφαρμογή της εν λόγω διάταξης. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι το αίτημα για ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών ικανοποιείται ουσιαστικά, όπως χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί¹⁷, μόνον όταν η ισότητα γίνει αποδεκτή ως δημιουργική με την έννοια ότι δεν περιορίζεται, για την επαναφορά της συνταγματικής νομιμότητας, στην κήρυξη του νόμου ως αντισυνταγματικού, αλλά δημιουργεί δικαίωμα υπέρ των θιγομένων να αξιώσουν δικαστικά την επέκταση και σε αυτούς τυχόν ευνοϊκών διατάξεων που ισχύουν για το άλλο φύλο¹⁸. Και κατά τη γνώμη μας, λοιπόν, από τη στιγμή που θα καταφθεί η ύπαρξη είτε άμεσης είτε έμμεσης μορφής διάκρισης, η ισότητα των φύλων επιβάλλει τη νομοθετική επέκταση των υπέρ του ενός φύλου ευμενών διατάξεων και στο άλλο (επεκτατική/δημιουργική ισότητα) και τούτο, διότι ο σεβασμός της ισότητας φύλων επιβάλλει κατά βάση και, κατ' ουσίαν, και τον τρόπο αποκατάστασής της. Βέβαια, με το ξέσπασμα της κρίσης του ελληνικού δημόσιου χρέους, από το 2010, δηλαδή, και έπειτα, δημιουργήθηκε μια δικαστηριακή τάση επίκλησης του δημοσιονομικού συμφέροντος, προκειμένου να προωθούνται και, εν τέλει, να υιοθετούνται λύσεις που δεν επηρεάζουν αρνητικά την εκτέλεση του κρατικού προϋπολογισμού¹⁹. Η εν λόγω, όμως, προδιάθε-

13. ΔΕΚ C-366/99, *Griesmar*, 29.11.2001, ECLI:EU:C:2001:648, σκ. 65· ΔΕΕ C-173/13, *Leone*, 17.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2090, σκ. 101.

14. ΔΕΕ C-527/13, *Cachaldora Fernández*, 14.04.2015, ECLI:EU:C:2015:215, σκ. 28 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

15. ΔΕΚ C-167/97, *Seymour-Smith και Perez*, 09.02.1999, ECLI:EU:C:1999:60, σκ. 59.

16. *Ibid*, σκ. 62 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία· ΔΕΕ C-161/18, *Violeta Villar*, 08.05.2019, ECLI:EU:C:2019:382, σκ. 40.

17. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης, 2017, σ. 301.

18. Η επεκτατική εφαρμογή έχει γίνει δεκτή στο πεδίο της ισότητας φύλων υπό τη θετική επίδραση του κοινοτικού δικαίου, ενδεικτικά ΣτΕ 993/2003 ΕΔΚΑ 2003.754, ΣτΕ 3088/2007 ΕΔΚΑ 2007.827.

19. Ενδεικτικά Στε(Ολ) 1580/2010, η οποία ανέτρεψε τη μέχρι πρότινος επεκτατική ενέργεια της ευνοϊκής ρύθμισης υπέρ του ενός και στο άλλο φύλο, κρίνοντας σχετικώς με την επίδικη υπόθεση ότι «η εν λόγω διάταξη του άρθρου 28 παρ. 3 περ. δ' του Α.Ν. 1841/1951 όπως έχει μετά την αντικατάσταση με το άρθρο 27 παρ. 1 του ν. 1902/1990 προβλέπει, κατ' απόκλιση του γενικώς ισχύοντος για άνδρες και γυναίκες ασφαλισμένους του ΙΚΑ συστήματος ρυθμίσεως ως προς το όριο ηλικίας συνταξιοδοτήσεως, ότι, ειδικώς εκείνες οι γυναίκες ασφαλισμένες, που πληρούν τις εξαιρετικές προϋποθέσεις της εν λόγω διατάξεως, δικαιούνται πρόωρης συντάξεως γήρατος στο 50ο έτος της ηλικίας τους. Η διάταξη αυτή, με το προεκτεθέν περιεχόμενό της, παρίσταται ως εξαιρετική, με συνέπεια τυχόν κρίση περί αντιθέσεώς της προς το Σύνταγμα να οδηγεί αναγκαιώς σε μη εφαρμογή της στην ειδική κατηγορία προσώπων, στην οποία αφορά, και όχι στην επέκταση της εφαρμογής της και σε άλλες γενικές ή ειδικές κατηγορίες προσώπων, τις οποίες ούτε κατά το

ση και κρίση των δικαστών είναι αντίθετη με την πάγια νομολογία του ΔΕΕ, σύμφωνα με την οποία εκτιμήσεις αναγόμενες στον προϋπολογισμό δεν μπορούν να δικαιολογήσουν διακρίσεις λόγω φύλου²⁰. Ως εκ τούτου, φρονούμε ότι είναι σκόπιμο, προκειμένου να εξάρουμε τον ίσως σπουδαιότερο ρόλο που διαδραματίζει στην κατάκτηση του στόχου της εναρμόνισης των εθνικών δικαίων ο εθνικός δικαστής, να κλείσουμε τις εν λόγω παρατηρήσεις μας με την παράθεση των σκέψεων του Γεν.

γράμμα της ούτε κατά την έννοιά της διέπει. Επομένως, η προβολή της αντιθέσεώς της προς το Σύνταγμα από άρρενα εργαζόμενο, ο οποίος επιδιώκει, κατ'επίκληση της αντισυνταγματικότητος αυτής, σε επέκταση της εφαρμογής της και στον ίδιο, είναι αλυσιτελής, αφού δεν θα οδηγήσει στο επιδιωκόμενο από αυτόν αποτέλεσμα της επεκτατικής εφαρμογής».

20. ΔΕΚC-4/02 και C-5/02, *Schönheit*, 23.10.2003, ECLI:EU:C:2003:583, σκ. 58.

Εισαγγελέα στην υπόθεση *Koebler*²¹, ο οποίος τόνισε ότι «η θέση του [εθνικού δικαστή] είναι 'στρατηγικής' σημασίας, καθόσον σ' αυτόν εναπόκειται να εκτιμήσει τη διαπλοκή της εσωτερικής του νομοθεσίας με το κοινοτικό δίκαιο και να συναγάγει τα επιβαλλόμενα συμπεράσματα. Συνεπώς, δεν αποτελεί πλέον αναγκαστικά, όπως το είχε διατυπώσει ο Μοντεσκιέ, «το στόμα του νόμου». Αντιθέτως, υποχρεούται να κρίνει την εσωτερική του νομοθεσία προκειμένου να βεβαιωθεί, πριν την εφαρμόσει, ότι αυτή είναι σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο. Αν εκτιμήσει ότι είναι αδύνατη η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία της εσωτερικής του νομοθεσίας, υποχρεούται να μην την εφαρμόσει και, μάλιστα, να προβεί στην εφαρμογή των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου αντί των διατάξεων της εσωτερικής του νομοθεσίας, προβαίνοντας σε υποκατάσταση κανόνων δικαίου ...».

---

21. ΔΕΚ 224/01, *Koebler*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, 08.04.2003, ECLI:EU:C:2003:207, σημ. 59.

► **Διεθνές συνέδριο με θέμα «Η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης»**

Ένα από τα σημαντικότερα διεθνή συνέδρια κοινωνικού δικαίου που έχουν γίνει στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκε την Παρασκευή 5 και το Σάββατο 6 Οκτωβρίου 2019 στο αμφιθέατρο «Δημήτριος Ευρυγένης» του ΚΔΕΟΔ.

Το συνέδριο διοργανώθηκε από την Έδρα Jean Monnet “EU Social Rights Protection and European Legal Cultures” της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το ΚΔΕΟΔ, το Ακαδημαϊκό Δίκτυο για τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (ANESC/RACSE) και το Διεθνικό Δίκτυο Εμπειρογνομόνων για τα Συνδικαλιστικά Δικαιώματα (TTUR). Στη διοργάνωση του συνεδρίου μετείχαν, επίσης, η Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργιών, ο Δικηγορικός και ο Συμβολαιογραφικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, το Ευρωπαϊκό Συμβολαιογραφικό Ινστιτούτο I.R.E.N.E. και το γνωστό νομικό περιοδικό «Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου». Ομιλητές του συνεδρίου ήταν κορυφαίοι Έλληνες και Ευρωπαίοι νομικοί που ανέλυσαν τόσο διαχρονικά όσο και άκρως επίκαιρα ζητήματα θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων και εργατικού δικαίου. Οι εργασίες του συνεδρίου διεξήχθησαν στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα με ταυτόχρονη διερμηνεία.

Στο συνέδριο πρόηδρευσαν οι κ.κ. Ιωάννης Κουκιάδης, Ομ. καθηγητής ΑΠΘ, Νικήτας Αλιπράντης, Ομ. καθηγητής του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου και πρώην καθηγητής του ΔΠΘ, Βασίλειος Σκουρής, Ομ. καθηγητής ΑΠΘ και Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, Άρις Καζάκος, Ομ. καθηγητής ΑΠΘ, Berrin Ceylan-Ataman, Κοσμήτωρ της Σχολής Οικονομικών, Διοικητικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Altinbaş, και Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, καθηγήτρια ΑΠΘ και Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ.

Οι δύο πρώτες συνεδρίες είχαν ως αντικείμενο τις διεθνείς και υπερεθνικές πηγές προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη.

Η Ομ. καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, κα Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα, ανέπτυξε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον θέμα «Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο». Κατόπιν, ο καθηγητής του γερμανικού Πανεπιστημίου Friedrich Schiller της Jena, κ. Achim Seifert, εστίασε στο οριζόντιο αποτέλεσμα των κοινωνικών δικαιωμάτων από τη σκοπιά του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Η επόμενη εισήγηση της επίκουρης καθηγήτριας του Πανεπιστημίου της Ρουέν, κας Carole Nivard, αφορούσε τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, τις Συμβάσεις της ΔΟΕ και το Σύμφωνο των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δι-

καιώματα. Στην συνέχεια, η καθηγήτρια κα Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου παρουσίασε μία σε βάθος συγκριτική ανάλυση της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων βάσει, αφενός, του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και, αφετέρου, της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ακολούθως, η επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Paris 13-Sorbonne Paris Cite, κα Δέσποινα Σίνου, στην εισήγησή της με τίτλο «Η επανεφεύρεση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη», εξέτασε την επίδραση της νομολογίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων στη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων της Ένωσης.

Η τρίτη συνεδρία ασχολήθηκε με το ειδικότερο ζήτημα της νομοθεσίας σχετικά με την απόλυση, όπως αυτή διαμορφώθηκε υπό την επιρροή των οικείων διατάξεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη. Καταρχάς, η επίκουρη καθηγήτρια και Διευθύντρια Ερευνών στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, κα Melanie Schmitt, ανέλυσε τα άρθρα 24 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και 30 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, ενώ η κα Βαρβάρα Πάλλη, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Λωρραίνης, επικεντρώθηκε στην εφαρμογή του άρθρου 24 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη στις εθνικές έννομες τάξεις της Ελλάδας, της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Ιταλίας.

Η τέταρτη συνεδρία περιλάμβανε την κεντρική ομιλία του Συνεδρίου. Ο καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Cambridge, κ. Simon Deakin, παρουσίασε μια καινοφανή προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων, που είχε ως κεντρικό της άξονα τα οικονομικά αποτελέσματα της προστασίας τους, και κατέληγε στο συμπέρασμα ότι μακροπρόθεσμα η προστασία αυτή λειτουργεί περισσότερο θετικά παρά αρνητικά για την οικονομία εν γένει.

Η πρώτη ημέρα του συνεδρίου ολοκληρώθηκε με τις δύο εισηγήσεις της πέμπτης συνεδρίας. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Ελσίνκι, κ. Niklas Bruun, μίλησε για τα συλλογικά εργασιακά δικαιώματα στη νομολογία της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενώ η επίκουρη καθηγήτρια του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου της Κύπρου, κα Ματίνα Γιαννακούρου, ανέπτυξε ζητήματα σχετικά με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τη διαιτησία στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη.

Η δεύτερη ημέρα άρχισε με την έκτη συνεδρία, που αφορούσε τη θεματική «Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, η Κοινωνική Ασφάλεια και Ισότητα». Ο καθηγητής του ΑΠΘ, κ. Άγγελος Στεργίου, εξέθεσε τις απόψεις του για το δικαίωμα καθενός στην κοινωνική ασφάλιση και, κατόπιν, η λέκτορας στο ΑΠΘ, κα Άννα-Μαρία Κώνστα, αναφέρθηκε εκτενώς στα κοινωνικά δικαιώματα των ευάλωτων ομά-

δων και την ισότητα των φύλων, όπως κατοχυρώνονται στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κατά την έβδομη και τελευταία συνεδρία παρουσιάστηκε το βιβλίο με τίτλο «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η σχέση εργασίας» και οι επιμελητές έκδοσής του κ.κ. F. Dorssemont, K. Lörcher, S. Clauwaert και M. Schmitt, που κυκλοφορεί στην αγγλική γλώσσα από τον εκδοτικό οίκο "Hart Publishing". Στη συνέχεια, οι δύο από τους επιμελητές του βιβλίου, οι κ.κ. Filip Dorssemont, καθηγητής του Καθολικού Πανεπιστημίου της Λουβαίν, και Klaus Lörcher, πρώην νομικός σύμβουλος στην Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (ETUC), πρώην νομικός γραμματέας του Δικαστηρίου Δημόσιας Διοίκησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μέλος του Διεθνικού Δικτύου Εμπειρογνομημόνων για τα Συνδικαλιστικά Δικαιώματα (TTUR), ήταν οι δύο πρώτοι εισηγητές της έβδομης συνεδρίας. Ο κ. Dorssemont ανέδειξε την αξία και τη σημασία που έχει ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ για την Κοινωνική Ευρώπη, ενώ ο κ. Lörcher έδωσε έμφαση στο φλέγον ζήτημα των δίκαιων και πρόσφορων συνθηκών εργασίας, όπως διασφαλίζονται από το άρθρο 31 του Χάρτη. Η τρίτη εισηγήτρια της συνεδρίας, κα Αριστέα Κουκιαδάκη, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ, ανέλυσε τις διατάξεις των άρθρων 51 και 52(1) του Χάρτη. Τέλος, ο επίκουρος καθηγητής του ΑΠΘ, κ. Δημοσθένης Λέντζης, συνόψισε τα συμπεράσματα του συνεδρίου, το οποίο υπήρξε εξαιρετικά επιτυχημένο καθώς προσέφερε μία σφαιρική προσέγγιση του πλαισίου που διέπει τα κοινωνικά δικαιώματα σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Η πολυπληθής συμμετοχή ακαδημαϊκών, δικαστών, δικηγόρων και φοιτητών και οι ενδιαφέρουσες και ζωντανές συζητήσεις που ακολούθησαν μετά την ολοκλήρωση κάθε συνεδρίας επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή.

Μαρία Σαπαρδάνη

► **Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, Ομ. καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, στην εκδήλωση του ΚΕΝοΠ με αφορμή τα 30 χρόνια προγραμμάτων Jean Monnet στο ΑΠΘ**

Τη Δευτέρα, 21 Οκτωβρίου 2019, με αφορμή τη συμπλήρωση τριάντα χρόνων από την καθιέρωση προγραμμάτων Jean Monnet στο ΑΠΘ, πραγματοποιήθηκε εκδήλωση στην αίθουσα «Κωνσταντόπουλος» της Νομικής Σχολής υπό την αιγίδα του Κέντρου για τον Ευρωπαϊκό Νομικό Πολιτισμό (ΚΕΝοΠ).

Η εκδήλωση, που εστίασε στον ρόλο των προγραμμάτων Jean Monnet για την προώθηση των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άρχισε με τον χαιρετισμό της Κοσμήτορος

της Νομικής Σχολής, καθηγήτριας κας Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου, η οποία τόνισε ότι είναι σημαντικό να υλοποιούνται κάθε χρόνο δράσεις στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Jean Monnet. Κατόπιν, απηύθυνε χαιρετισμό ο Πρόεδρος του ΑΠΘ, καθηγητής κ. Νίκος Παπαϊωάννου, υπογραμμίζοντας τη σημασία των δράσεων Jean Monnet στην έρευνα, τη διδασκαλία, την επιμόρφωση, καθώς και στον επιστημονικό και κοινωνικό διάλογο. Την εκδήλωση χαιρέτισε με βιντεοσκοπημένο μήνυμα και η κα Θέμις Χριστοφίδου, Γενική Διευθύντρια της Γενικής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης, Νεολαίας, Αθλητισμού και Πολιτισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Ο Πρόεδρος του ΚΕΝοΠ, καθηγητής κ. Πέτρος Στάγκος, παρουσίασε την εισαγωγική ομιλία της εκδήλωσης και μίλησε για την προσωπικότητα του Jean Monnet, καθώς και για τα προγράμματα, την αφετηρία τους και τη σημερινή τους μετεξέλιξη.

Στη συνέχεια, ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, καθηγητής κ. Βασίλειος Σκουρή, στην ομιλία του με θέμα «Δημοκρατία και Κράτος Δικαίου ως θεμελιώδεις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ανέδειξε τον ρόλο της ΕΕ ως πρωτοπόρου για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για την κατοχύρωση της δημοκρατίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Στο ερώτημα, εάν είναι όντως ακριβές ότι υπάρχει ευρωπαϊκός νομικός πολιτισμός, ο κ. Σκουρή αναφέρθηκε στο σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που καθιερώνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, εισάγοντας τη δυνατότητα ατομικής προσφυγής. Εξάλλου, και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία στηρίζεται στο δίκαιο και τον νόμο, στην υπεροχή και την άμεση εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, έχει υπερβεί την όποια οικονομική διάστασή της και θεμελιώνεται σε κατοχυρωμένες κοινές αξίες που συγκροτούν τον νομικό της πολιτισμό. Θεώρησε δε, ότι συνιστά «ιστορικό ατύχημα» το γεγονός ότι η έννοια «του κοινού πολιτισμού» δεν περιλαμβάνεται στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου διατυπώνονται οι αξίες της Ένωσης. Τέλος, ο κ. Σκουρή τόνισε ότι, παρά την υποχώρηση του κράτους δικαίου σε ορισμένα κράτη μέλη, η Ένωση προωθεί σταθερά τις αξίες στις οποίες βασίζεται.

Στην επόμενη ομιλία της εκδήλωσης, η κα Άννα Διαμαντοπούλου, πρώην Υπουργός και Επίτροπος ΕΕ, Πρόεδρος του Δικτύου για τη Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, ανέπτυξε το θέμα «4η Βιομηχανική Επανάσταση και Εκπαιδευτικό Σύστημα». Η κα Διαμαντοπούλου επικεντρώθηκε στον ρόλο της τεχνολογίας στη σημερινή εποχή, στις αλλαγές που αυτή έχει επιφέρει, επισημαίνοντας ότι η αυτοματοποίηση θα αυξήσει τις θέσεις εργασίας και την αποδοτικότητα σε εκείνες τις χώρες που έχουν προετοιμαστεί για την έλευση της νέας τεχνολογίας, πράγμα που όμως δεν συμβαίνει με την Ελλάδα.

Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με την ομιλία της κας Κατε-

ρίνας Σαββαΐδου, επίκουρης καθηγήτριας ΑΠΘ, με θέμα «Εναρμόνιση των φορολογικών συστημάτων των κρατών μελών της ΕΕ: εμπόδια και προκλήσεις». Η κα Σαββαΐδου εξέτασε τα όρια δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα της φορολογίας και στις προσπάθειες συντονισμένης δράσης ενάντια στη φοροδιαφυγή, σημειώνοντας ότι σήμερα πλέον οι συναλλαγές και το σύγχρονο εμπόριο εντός και εκτός της Ένωσης επηρεάζονται άμεσα από την τεχνολογία και δημιουργούνται προκλήσεις, οι οποίες, εάν δεν αντιμετωπιστούν έγκαιρα, θα οδηγήσουν σε απώλειες δισεκατομμυρίων από τον προϋπολογισμό τόσο της Ένωσης όσο και των εθνικών κυβερνήσεων.

Αικατερίνη Σγουρίδου

► **Τέταρτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένη ομιλήτρια τη δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κα Pauliine Koskelo**

Η τέταρτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» πραγματοποιήθηκε την Τρίτη, 29 Οκτωβρίου 2019 στη Θεσσαλονίκη, στην αίθουσα εκδηλώσεων του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, και την Τετάρτη, 30 Οκτωβρίου 2019 στην Αθήνα, στο αμφιθέατρο του Γαλλικού Ινστιτούτου, με προσκεκλημένη ομιλήτρια την πρώην Πρόεδρο του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Φινλανδίας και δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κα Pauliine Koskelo.

Η δικαστής κα Koskelo, στη διάλεξή της με θέμα «Είναι η ΕΕ ανίκανη να διατηρήσει τις θεμελιώδεις συνταγματικές τις αξίες; Ποια είναι σε αυτή την περίπτωση η προοπτική για την Ένωση;», εστίασε καταρχάς στην κρίση αξιών που διέρχεται σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη συνέχεια, διαπίστωσε ότι κράτη, όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, αν και αποτελούν τους κυριότερους αποδέκτες των πόρων των ενωσιακών διαρθρωτικών ταμείων, παραβιάζουν τις θεμελιώδεις κοινές αξίες του άρθρου 2 ΣΕΕ, οι οποίες έχουν μάλιστα αναχθεί σε συνταγματικής φύσης κανόνες. Το πρόβλημα επιτείνεται από το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις των κρατών που παραβιάζουν την αρχή του κράτους δικαίου είναι δημοκρατικά εκλεγμένες. Περαιτέρω, η κα Koskelo πρότεινε ως τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης του κράτους δικαίου την ενεργοποίηση της διαδικασίας του άρθρου 7 ΣΕΕ, την περικοπή των επιδοτήσεων προς τις χώρες αυτές, ζήτημα για το οποίο έχει ήδη υποβληθεί από την Επιτροπή πρόταση Κανονισμού, τη δικαστική οδό της διαδικασίας επί παραβάσει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, τον θεσμικό διάλογο, καθώς και την πίεση που η κοινωνία των πολιτών μπορεί να ασκήσει. Ωστόσο, το προβληματικό σημείο είναι ότι, ακόμη και εάν διαπιστωθεί συστηματική παραβίαση της αρχής του κράτους δικαίου από ένα κράτος μέλος, οι Συνθήκες δεν προβλέπουν διαδικασία αποπομπής του από την Ένωση.

Τις εκδηλώσεις, που αμφότερες ολοκληρώθηκαν με ενδιαφέρουσα συζήτηση, συντόνισαν στη μεν Θεσσαλονίκη η Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ, καθηγήτρια κα Χριστίνα Δελγιάννη-Δημητράκου, στη δε Αθήνα η Ομ. καθηγήτρια κα Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα.

Γεωργία Βασιλειάδου

► **Πρόγραμμα Διδυμοποίησης “light” με τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας στον τομέα της ιατροδικαστικής «Σεμινάρια επιμόρφωσης των στελεχών του φορέα υποδοχής»**

Στις 16 και 31 Οκτωβρίου 2019 πραγματοποιήθηκαν στα Σκόπια τα δύο τελευταία σεμινάρια στο πλαίσιο του προγράμματος διδυμοποίησης με τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, που έχει αναλάβει να εκτελέσει το ΚΔΕΟΔ σε συνεργασία με το Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και την Ιατροδικαστική Υπηρεσία Θεσσαλονίκης. Το πρόγραμμα αποσκοπεί στην παροχή τεχνογνωσίας για την τυποποίηση σύμφωνα με το ISO 17025 των διαδικασιών του Ινστιτούτου Ιατροδικαστικής του Πανεπιστημίου “Κύριλλος και Μεθόδιος” των Σκοπίων που είναι ο φορέας υποδοχής.

Τα δύο σεμινάρια, τα οποία πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των αποστολών του Προγράμματος, είχαν ως αντικείμενο την επιμόρφωση των στελεχών του φορέα υποδοχής όσον αφορά τον ρόλο της ιατροδικαστικής, τη σημασία του ποιοτικού ελέγχου στις εργαστηριακές πρακτικές και ειδικότερα ζητήματα, όπως την αντιμετώπιση μαζικών καταστροφών και τους ελέγχους DNA.

Στα σεμινάρια, εκτός των στελεχών του φορέα υποδοχής, συμμετείχαν 50 άτομα, ιατροδικαστές από το Μαυροβούνιο, τη Σερβία και το Κοσσυφοπέδιο, στελέχη των αρμόδιων υπηρεσιών της Αστυνομίας της Βόρειας Μακεδονίας και εισαγγελείς της χώρας.

Βασίλειος Κόνιαρης

► **Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την «Υπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας (SARAS)» Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής – Κοινοί έλεγχοι επιθεώρησης – Επίσκεψη εργασίας στελεχών της Γεωργιανής αντιπροσωπείας στην Ελλάδα**

Στις 4 Νοεμβρίου 2019 πραγματοποιήθηκε στην Τιφλίδα η 4η συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του παραπάνω προγράμματος Διδυμοποίησης, που υλοποιείται από το ΚΔΕΟΔ σε συνεργασία με την Επιτροπή Λογιστι-

κής Τυποποίησης και Ελέγχων (ΕΛΤΕ), και αποσκοπεί στην ενίσχυση του νομοθετικού πλαισίου της Γεωργίας σε σχέση με τις Οδηγίες 2013/34/ΕΕ (Λογιστικής) και 2014/56/ΕΕ (Ελεγκτικής). Τα μέλη της Επιτροπής συζήτησαν την πρόοδο του προγράμματος και ενέκριναν τον σχεδιασμό για τους επόμενους μήνες μέχρι και την ολοκλήρωση του προγράμματος τον Μάιο του 2020. Η κα Δήμητρα Οικονόμου, Μόνιμη Εμπειρογνώμονας, και ο κ. Παναγιώτης Γιαννόπουλος, Αντιπρόεδρος της ΕΛΤΕ, Project Leader, παρουσίασαν την εξέλιξη της νομοθετικής προσαρμογής και τις δράσεις που προγραμματίζονται για το επόμενο διάστημα. Το ΚΔΕΟΔ εκπροσώπησαν οι κ.κ. Βασίλης Κόνιαρης και Στέφανος Κατσούλης, διαχειριστές του προγράμματος. Στη συνάντηση συμμετείχε και ο κ. Paruna Lezhava, Αντιπρόεδρος της Κεντρικής Τράπεζας της Γεωργίας, καθώς και εκπρόσωποι του Υπουργείου Εξωτερικών της Γεωργίας.

Με ιδιαίτερη επιτυχία πραγματοποιήθηκε από τις 4 έως τις 15 Νοεμβρίου 2019 η δεύτερη φάση των κοινών ελέγχων επιθεώρησης ποιότητας από την Υπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτείας Ελεγκτών της Γεωργίας (SARAS) και την Επιτροπή Λογιστικής Τυποποίησης και Ελέγχων (ΕΛΤΕ) στην Τιφλίδα. Οι εμπειρογνώμονες εξέτασαν, μεταξύ άλλων, τον βαθμό συμμόρφωσης του συστήματος ελέγχων ποιότητας με το Διεθνές Πρότυπο Ελέγχου Ποιότητας (ISQC) 1. Η τρίτη φάση των κοινών ελέγχων θα πραγματοποιηθεί από τις 9 έως τις 20 Δεκεμβρίου 2019.

Στις 18 και 19 Νοεμβρίου 2019 πραγματοποιήθηκε επίσκεψη εργασίας στελεχών της γεωργιανής αντιπροσωπείας στην Ελλάδα, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι από την SARAS και από γεωργιανές επαγγελματικές λογιστικές οργανώσεις που είχαν την ευκαιρία να ενημερωθούν από εκπροσώπους της Επιτροπής Λογιστικής Τυποποίησης και Ελέγχων (ΕΛΤΕ) και το Σώμα Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών (ΣΟΕΛ). Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης εργασίας τέθηκαν και συζητήθηκαν ζητήματα σχετικά με τις πτυχές της μεταρρύθμισης του ελέγχου, τον ρόλο των επαγγελματικών φορέων, τις βέλτιστες πρακτικές ανάπτυξης και τους τρόπους επικοινωνίας και συνεργασίας με τον ρυθμιστικό φορέα, με στόχο την ενίσχυση της ποιότητας των ελέγχων που διενεργούν τα μέλη των γεωργιανών επαγγελματικών λογιστικών οργανώσεων και τη διασφάλιση της συμμόρφωσης με τη σχετική νομοθεσία.

Στέφανος Κατσούλης

► **Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, Ομ. καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, σε δημόσια συζήτηση για το Brexit στο πλαίσιο του ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου του ΑΠΘ**

Στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου του Τομέα Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής

Επιστήμης της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, διοργανώθηκε τη Δευτέρα, 18 Νοεμβρίου 2019, στο συνεδριακό κέντρο της Τράπεζας Πειραιώς στη Θεσσαλονίκη, δημόσια συζήτηση με θέμα «Brexit: συνταγματικές και πολιτικές διαστάσεις: Οι επιπτώσεις για την ΕΕ και την Ελλάδα».

Ο καθηγητής κ. Βασίλειος Σκουρής, Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ και πρώην πρόεδρος του Δικαστηρίου της ΕΕ, και ο καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, κ. Παύλος Ελευθεριάδης, παρουσίασαν τις εισηγήσεις της εκδήλωσης, ενώ ακολούθησαν τα σχόλια του καθηγητή του ΑΠΘ, κ. Παναγιώτη Μαντζούφα, και του πρώην ευρωβουλευτή, καθηγητή κ. Κώστα Χρυσόγονου. Την εκδήλωση συντόνισε ο καθηγητής Ευάγγελος Βενιζέλος, πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών.

Ο κ. Ελευθεριάδης αναφέρθηκε στο άρθρο Σύνταγμα της Βρετανίας, επισημαίνοντας το καίριο ζήτημα ότι «δεν είναι σαφές ποιος αποφασίζει για το Brexit». Το δημοψήφισμα του Ιουνίου 2016 είχε συμβουλευτικό ρόλο και στην ουσία η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου αποφάσισε να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση «με μια απλή διοικητική πράξη», όπως χαρακτηριστικά είπε ο κ. Ελευθεριάδης.

Ο κ. Σκουρής επικεντρώθηκε στο άρθρο 50 της Συνθήκης της ΕΕ που ρυθμίζει τη διαδικασία της μονομερούς αποχώρησης ενός κράτους μέλους από την ΕΕ, υπογραμμίζοντας ότι για πρώτη φορά με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας εντάσσεται μία τέτοια διάταξη στις ευρωπαϊκές ιδρυτικές συνθήκες. Μέχρι τότε όλες οι χώρες επιθυμούσαν να γίνουν μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όχι να εξέλθουν απ' αυτήν. Ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ τόνισε ότι η απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, που προηγήθηκε του δημοψηφίσματος, θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ως «προσφορά» της ΕΕ προς τον Κάμερον και ολοκλήρωσε την ομιλία του σημειώνοντας ότι, μετά την έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου, οι πολίτες του θα αντιμετωπίζονται πλέον ως πολίτες «τρίτης χώρας».

Ο κ. Μαντζούφας επεσήμανε ότι το δημοψήφισμα είχε μεν ρόλο συμβουλευτικό, ωστόσο οι πολιτικές συνέπειές του ήταν εξαιρετικά σοβαρές και σημαντικές, τόσο στο ίδιο το Ηνωμένο Βασίλειο όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η μεγάλη συζήτηση που έχει προκαλέσει το Brexit αποδεικνύει ότι οι επιπτώσεις του θα είναι πολλαπλές και απρόβλεπτες για μεγάλο αριθμό ζητημάτων. Σε αντίθεση με ό,τι πίστευαν οι οπαδοί του Brexit, δεν πρόκειται για ένα στιγμιαίο γεγονός, αλλά για μία κατάσταση που απαιτεί πολλά χρόνια προσαρμογής προκειμένου να ολοκληρωθεί πλήρως η διαδικασία εξόδου. Συμπλήρωσε δε, ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο έχουν γίνει τρία δημοψηφίσματα για την ΕΕ: το πρώτο, το 1973, για την είσοδο της χώρας στην Ένωση, το δεύτερο, το 1975, για την ενδεχόμενη έξοδό της και το τελευταίο, τον Ιούνιο του 2016, και κατέληξε ότι «η διαδικασία του Brexit είναι η πιο μεγάλη και

κορυφαία θεσμική αλλαγή που έγινε στην Ευρώπη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και εντεύθεν». Κατά την άποψη του κ. Μαντζούφα, «το ατύχημα του δημοψηφίσματος μπορεί να εξελιχθεί σε ευτύχημα της Ένωσης, εάν η αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου συντελέσει στην ενίσχυση της συλλογικής ταυτότητας των πολιτών της ΕΕ, που είναι εξαιρετικά ασθενής».

Ο κ. Χρυσόγονος, από την πλευρά του, διευκρίνισε ότι σε κάθε περίπτωση είναι σίγουρο πως οι όροι με τους οποίους το Ηνωμένο Βασίλειο θα εξέλθει από την Ένωση θα είναι χειρότεροι από τους όρους της συμμετοχής του σ' αυτήν, όπως είχαν διαμορφωθεί στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που μνημόνευσε και ο κ. Σκουρής.

Διαφορετικά θα ήταν αυτοκαταστροφικό για την ίδια την Ένωση να παράσχει στους Βρετανούς καλύτερους όρους για την έξοδό τους απ' ό,τι για την παραμονή τους.

Τέλος, ο κ. Βενιζέλος τόνισε ότι το δημοψήφισμα για το Brexit, εκτός από την έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ, είχε ως αποτέλεσμα και την αποκάλυψη μιας χώρας διχασμένης μορφωτικά, πολιτικά, εισοδηματικά και ηλικιακά, ενώ, ταυτόχρονα, έφερε την ΕΕ αντιμέτωπη με το θεμελιώδες δίλημμα: η ενδεδειγμένη επιλογή είναι η κοινή πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή η αναβίωση του μοντέλου του εθνικού κράτους;

Αικατερίνη Σγουρίδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ALAIN SUPRIOT, Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας: Η κοινωνική δικαιοσύνη απέναντι στην ολοκληρωτική αγορά, (μετ. Ε. Αγγελόπουλου), Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 2019, 178 σελ.

Στη Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας (10.05.1944)¹, η οποία ουσιαστικά αποτελεί την πρώτη οικουμενικής εμβέλειας διακήρυξη θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, αποτυπώνεται η βούληση να εγκαθιδρυθεί, αμέσως μετά τη λήξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, μια νέα διεθνής τάξη, θεμελιωμένη στον Νόμο και όχι στην Ισχύ. Τη Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας διατρέχει, αφενός, η διαπίστωση ότι η θεώρηση των ανθρώπων ως «ανθρώπινου υλικού», κατά την εθνικοσοσιαλιστική ορολογία, ή ως «ανθρώπινου κεφαλαίου», κατά την αντίστοιχη κομμουνιστική, οδήγησε σε πράξεις πρωτοφανούς βαρβαρότητας και, αφετέρου, η παραδοχή ότι διαρκής ειρήνη δεν μπορεί να υπάρξει δίχως στοιχειώδη κοινωνική δικαιοσύνη. Γι' αυτό και στο κείμενό της κεντρική θέση κατέχουν οι έννοιες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στο «Πνεύμα της Φιλαδέλφειας», που πρωτοκυκλοφόρησε στη Γαλλία πριν από δέκα περίπου χρόνια, ο Alain Supriot, καθηγητής στο College de France και, κατά γενική ομολογία, ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους Γάλλους νομικούς, προσκαλεί τον αναγνώστη να ανακαλύψει, εάν είναι νέος, ή να θυμηθεί, εάν είναι μεγαλύτερης ηλικίας, το πνεύμα της Διακήρυξης της Φιλαδέλφειας, που, μολονότι κυρίαρχο τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, έχει εδώ και χρόνια περιθωριοποιηθεί ως αποτέλεσμα της επικράτησης του ακραίου οικονομικού φιλελευθερισμού και του φανατισμού με τον οποίο τα πρώην κομμουνιστικά κράτη, σαν έτοιμα από καιρό, μεταστράφηκαν στην οικονομία της αγοράς. Στην πρόσκληση αυτή ο αναγνώστης είναι δύσκολο να αντισταθεί. Πράγματι, αρκεί να διαβάσει τις δεκάξι σελίδες της εισαγωγής (σσ. 11-26) του βιβλίου για να την αποδεχθεί – αλλά και για να καταλάβει γιατί ο ρέκτης εκδότης της Επιθεωρήσεως Εργατικού Δικαίου, Χρόνης Τσιμπούκης, αποφάσισε να καταστήσει προσιτό το περιεχόμενό της και στο ελληνικό κοινό.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη.

Στο πρώτο μέρος, με τον εύγλωττο τίτλο «Η μεγάλη αναστροφή» (σσ. 27-88), ο συγγραφέας εξηγεί πώς οι υποστηρικτές του ακραίου οικονομικού φιλελευθερισμού σε ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση επιχείρησαν και, σε μεγάλο

βαθμό, πέτυχαν, να υπονομεύσουν το κοινωνικό κράτος, ανατρέποντας σταδιακά την ιεράρχηση μεταξύ μέσου (: αγορά) και σκοπού (: ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών). Το αλάθητο της αγοράς, τα πλεονεκτήματα του γενικευμένου ανταγωνισμού, η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών, η απορρύθμιση της εργασίας, η ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, υπηρεσιών και κεφαλαίων, οι αξιωματικές, δηλαδή, θέσεις του συγκεκριμένου οικονομικού δόγματος, περιβλήθηκαν τον μανδύα επιστημονικής αλήθειας, ενώ η λεγόμενη «διακυβέρνηση μέσω των αριθμών» (αντικείμενο του πιο πρόσφατου βιβλίου του Supriot), παρά τις προφανείς αδυναμίες της, τον μανδύα της θρησκευτικής πίστης. Η «αποκατάσταση της αυθόρμητης τάξης της αγοράς» έφθασε έτσι ανεπισημάτως να αναγορευθεί στον τελικό στόχο και το κοινωνικό κράτος στο κατ' εξοχήν εμπόδιο στην επίτευξή του. Ειδικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πάντως, όπου το κοινωνικό κράτος έχει βαθιές ρίζες, η ανωτέρω εξέλιξη ίσως δεν θα είχε λάβει χώρα χωρίς τη διεύρυνση προς τις χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού, οι κυρίαρχες τάξεις των οποίων ταυτίστηκαν εύκολα με το πλαίσιο του ακραίου οικονομικού φιλελευθερισμού, καθώς ο τελευταίος «μοιράζεται με τον επιστημονικό σοσιαλισμό την ίδια πίστη στην οικουμενική εγκυρότητα των «νόμων της οικονομίας» και την ίδια αποφασιστικότητα για την απομάκρυνση αυτών των νόμων από το πεδίο της πολιτικής διαβούλευσης» (σ. 41).

Στο δεύτερο μέρος, που τιτλοφορείται «Η επικαιρότητα της κοινωνικής δικαιοσύνης» (σσ. 89-173), ο συγγραφέας καταδεικνύει ότι, ακόμη και υπό συνθήκες «ολοκληρωτικής αγοράς», το πνεύμα της διακήρυξης της Φιλαδέλφειας απέχει πολύ από το να θεωρηθεί παρωχημένο. Ο τελικός στόχος συνίσταται στη «βελτίωση της μοίρας των ανθρώπων» και η οικονομία της αγοράς θα πρέπει να επανατοποθετηθεί σε στέρεα θεσμική βάση προκειμένου να τον υπηρετήσει. Αυτό σημαίνει ότι το διεθνές οικονομικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα θα τιθασευτεί μέσω της χάραξης νέων συνόρων, αν και όχι μεταξύ εθνών-κρατών, αλλά ευρύτερων περιφερειακών σχηματισμών, που θα επιτρέπουν τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις επιχειρήσεις στο εσωτερικό τους, αλλά θα προστατεύουν από πρακτικές κοινωνικού και φορολογικού ντάμπινγκ προερχόμενες από το εξωτερικό, πρακτικές τις οποίες εκμεταλλεύονται σήμερα στο έπακρο οι πολυεθνικές – και όχι μόνο – επιχειρήσεις. Τα σύνορα αυτά θα είναι ανοικτά ή κλειστά για τη διακίνηση εμπορευμάτων και υπηρεσιών ανάλογα με την κοινωνική πραγματικότητα στις δύο πλευρές τους. Μια αγορά χωρίς σύνορα, όπου κυκλοφορούν ελεύθερα εμπορεύματα, υπηρεσίες και κεφάλαια, μια εσωτερική αγορά, είναι θεμιτή σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου οι διαφορές των κρατών μελών ως προς την οικονομική και κοινωνική τους

1. Το κείμενο της διακήρυξης, ως έχει στο Ν.Δ. 399/1947 «Περί κυρώσεως Πράξεως τροποποιήσεως του Καταστατικού Χάρτου (Συντάγματος) της Διεθνούς Οργανώσεως Εργασίας», ΦΕΚ Α' 183/23.08.1947, παρατίθεται στο παράρτημα (σσ. 175-178) του βιβλίου.

ανάπτυξη δεν είναι τόσο εντυπωσιακές, δεν μπορεί όμως να επεκταθεί χωρίς μοιραίες για την κοινωνική δικαιοσύνη επιπτώσεις σε πλανητικό επίπεδο. Σε κάθε περίπτωση δε, οι επιχειρήσεις θα καλούνται να λογοδοτούν για τον μη σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των εργαζομένων κατά τη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων ή παροχής των υπηρεσιών τους.

Αν και γραμμένο από νομικό και παρότι η τιθάσευση του διεθνούς οικονομικού και χρηματοπιστωτικού συστήματος που ευαγγελίζεται μόνο μέσω του Νόμου δύναται να πραγματοποιηθεί, το «Πνεύμα της Φιλαδέλφειας» δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε νομικούς – κάθε άλλο. Οι νομικοί πάντως θα βρουν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ορισμένες αναπτύξεις, από τις οποίες εδώ θα αναφερθούμε μόνο σε δύο. Η πρώτη αφορά το φαινόμενο του λεγόμενου «κανονιστικού δαρβινισμού» (σσ. 64-70), την αντιμετώπιση, δηλαδή, του δικαίου ως προϊόντος σε καθεστώς παγκόσμιου ανταγωνισμού, όπου ως πλέον ανταγωνιστικές κρίνονται όσες έννομες τάξεις μοιάζουν καλύτερα προσαρμοσμένες στις προσδοκίες του χρηματοπιστωτικού κλάδου (συμπεριλαμβανομένης της απαίτησης για τη μικρότερη δυνατή προστασία της μισθωτής εργασίας), του κύριου «καταναλωτή δικαίου». Η σχετική ανάλυση είναι εξαιρετικά διεισδυτική, έστω και αν υπερ-

τονίζεται ο ρόλος της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προώθηση αυτής της αντίληψης. Η δεύτερη έχει να κάνει με την «εξατομίκευση των νόμων» ως συνέπεια της υποχώρησης του κοινωνικού κράτους (σσ. 98-102). Όσοι νιώθουν να χάνουν το έδαφος κάτω από τα πόδια τους, υποστηρίζει ο συγγραφέας, αναζητούν στήριξη αλλού: «στην έντονη επιβεβαίωση της θρησκείας τους, στο χρώμα του δέρματός τους, στο φύλο και στον σεξουαλικό προσανατολισμό τους, στη μνήμη των θυμάτων-προγόνων τους» και σε κάθε δυνατή μορφή εθνικισμού του οποίου τις ρίζες «επανεφευρίσκουν κατά το δοκούν» (σ. 100). Για τον Supiot, η άνοδος των ταυτοτικών διεκδικήσεων υποκρύπτει τις αληθινές αιτίες της κοινωνικής αδικίας, μετατοπίζοντας τη δημόσια συζήτηση από το πεδίο του «έχειν» στο πεδίο του «είναι».

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση, ας σημειωθεί ότι το απαιτητικό έργο της μετάφρασης του βιβλίου από τα γαλλικά έφερε σε πέρας ο Ευάγγελος Αντωνόπουλος, ενώ το εξώφυλλό του κοσμεί εικαστικό έργο του Στέφανου Ρόκου φιλοτεχνημένο ειδικά για την (προσεγγυημένη από κάθε άποψη) ελληνική έκδοση.

Δημοσθένης Λέντζης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Β' Εξάμηνο 2019

Επιμ.: Αλεξάνδρα Διβριώτη, Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας (ΔΦΝ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (Διδικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφαρμογές Αστικού Δικαίου & Πολιτικής Δικονομίας (ΕφΑΔΠολΔ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ., Ένδικα βοηθήματα και μέσα επί αθλητικών διαφορών (γνωμ.), ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2019, σ. 825

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΕφΑθ 1022/2019. Προστασία προσωπικών δεδομένων, τεκμήριο της αθωότητας και δίκαιη δίκη, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 560

ΑΣΚΗΤΗΣ Α., Whistleblowers και ελευθερία της έκφρασης: οι νομολογιακές τάσεις του ΕΔΔΑ σε αντιπαραβολή με το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ και η προβληματική των υπηρετούντων σε υπηρεσίες πληροφοριών, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 161

ΒΑΤΑΛΗΣ Κ., Ο συγκεκριμένος έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και της συμβατότητάς τους με την ΕΣΔΑ ως έλεγχος της εφαρμογής του νόμου: σκέψεις με αφορμή την ΔΠρΘεσ 3037/2018, ΕφημΔΔ 3/2019, σ. 372

ΒΕΖΥΡΤΖΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 23.05.2019 στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκη Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδα. Παραβίαση της αρχής της ασφάλειας δικαίου, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 289

ΒΕΡΓΟΥ Μ., Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος (σαρία) και η εφαρμογή του στις προσωπικές σχέσεις των Ελλήνων Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) της 19ης Δεκεμβρίου 2018, Molla Sali κατά Ελλάδα (αρ. προσφυγής 20452/14), ΝοΒ 5/2019, σ. 1143

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Σημείωμα στην απόφαση του ΤρΠλημΑιγίου 47 & 49/2029. Ρατσιστικός λόγος και ελευθερία της έκφρασης, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 552

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.11.2019 στην υπόθεση Herbai κατά Ουγγαρίας. Ελευθερία της έκφρασης και δικαίωμα στην εργασία, ΕΕργΔ 11/2019, σ. 1383

ΒΡΕΤΤΟΥ Χ., Σημείωμα στην απόφαση ΠΠρΑθ 512/2019. Η συκοφαντική δυσφήμιση ως απώτατο όριο της προστασίας του κοινοβουλευτικού λόγου του βουλευτή, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 377

ΒΡΕΤΤΟΥ Χ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.09.2018 στην υπόθεση Παρασκευόπουλος κατά Ελλάδα. Μία ακόμη καταδίκη της Ελλάδας συνεπεία εφαρμογής του κριτηρίου της ηπιότερης διατύπωσης στις υποθέσεις δυσφήμισης, ΔτΑ 81/2019, σ. 743

ΖΑΠΡΙΑΝΟΣ Ν., Ιδιωτική χρήση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών στον χώρο εργασίας, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 521

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας: με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις Bougnaoui (C-188/15) και Achbita (C-157/15), ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 315

ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΑΠΔΠΧ 28/2019. Από τις ταυτότητες στα απολυτήρια: προσωπικά δεδομένα και θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση, ΘΠΔΔ 8-9/2019, σ. 831

ΚΑΡΔΙΜΗΣ Θ., Το πρώτο αίτημα λήψεως της συμβουλευτικής γνώμης του ΕΔΔΑ από ανώτατο δικαστήριο συμβαλλόμενου Κράτους-μέρους, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 1279

ΚΑΥΚΑ Χ., Ο νόμος 4511/2018 υπό το φως της υπόθεσης Molla Sali κατά Ελλάδα: μία ανεπαρκής απάντηση στο αμφιλεγόμενο καθεστώς της Charia, ΔτΑ 81/2019, σ. 921

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1308/2019. Περικοπές αποδοχών δημοσίων υπαλλήλων, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 449

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Α., Εισαγωγικές παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.02.2019 στην υπόθεση Η.Α. και άλλοι κατά Ελλάδα. Κράτηση ασυνόδευτων ανηλίκων υπό εξευτελιστικές συνθήκες σε αστυνομικά τμήματα, ΔτΑ 82/2019, σ. 993

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Α., Κώλυμα γάμου λόγω εξ αγχιστείας συγγένειας σε πλάγια γραμμή: η καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ Θεοδώρου και Τσοτσορού κατά Ελλάδα (5.9.2019), ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2019, σ. 865

ΛΕΚΚΑΣ Γ., Ζητήματα προθεσμιών στις δίκες για τη συγγένεια, ΕφΑΔΠολΔ 6/2019, σ. 617

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓΕΔΕΕ Τ-770/17, Korwin-Mikke/Κοινοβούλιο, 31.05.2018, ECLI:EU:T:2018:320. Πολιτικός λόγος πέραν της πολιτικής ορθότητας και ελευθερία της έκφρασης: το ΕΔΔΑ πυξίδα για το ΓΔΕΕ, ΘΠΔΔ 7/2019, σ. 660

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η οικογενειακή επανένωση των μεταναστών στον ευρωπαϊκό χώρο: Ευρωπαϊκή Ένωση, ΕΣΔΑ, Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, ΔτΑ 80/2019, σ. 333

ΠΑΓΩΜΕΝΟΥ Μ.-Φ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3938/2019. Προσβολή προσωπικότητας δια του Τύπου (ανάρτηση σε ιστοσελίδα), ΕφΑΔΠολΔ 11/2019, σ. 1157

ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ Κ., Έλληνες Μουσουλμάνοι και ΕΣΔΑ, ΝοΒ 7/2019, σ. 1401

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.11.2018 στην υπόθεση Μαλλιακού και λοιπών κατά Ελλάδα. Περιορισμός λατομικής δραστηριότητας σε αρχαιολογικό χώρο – Απόρριψη αιτήματος αποζημίωσης, ΠερΔικ 3/2019, σ. 502

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Β., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 17.10.2019 στην υπόθεση López Ribalda και άλλες κατά Ισπανίας. Το Στρασβούργο αφαίρεσε από το περιεχόμενο του άρθρου 8 την υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 364

ΤΑΜΙΩΛΑΚΗ Ν., Το πρόβλημα της άμβλωσης: τα ανθρώπινα δικαιώματα ως ουσία ή ως διαδικασία, ΔιΔικ 5/2019, σ. 759

ΤΣΑΒΟΥΣΟΓΛΟΥ Ι., Νομικός πλουραλισμός, Σαρία και ανθρώπινα δικαιώματα στην Θράκη: με αφορμή την απόφαση Μολλά Σαλή κατά Ελλάδα, ΕφΑΔΠολΔ 10/2019, σ. 1000

ΤΣΟΛΚΑ Ο., Το εσωτερικό δυαδικό σύστημα κυρώσεων υπό το πρίσμα των άρθρων 4 του 7ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και 50 του ΧΘΔΕΕ: οι πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, του ΔΕΕ και των εθνικών ανωτάτων δικαστηρίων, ΠοινΧρ 8/2019, σ. 575

ΧΑΔΙΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 10.09.2019 στην υπόθεση Strand Lobben και λοιποί κατά Νορβηγίας. Υιοθεσία ανήλικου τέκνου από την ανάδοξη μητέρα παρά την αντίθετη βούληση της βιολογικής μητέρας, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 437

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 23.05.2019 στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκη Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδας. Η νομολογιακή διαφοροποίηση μεταξύ δύο Τμημάτων του ΣτΕ και παρά την ύπαρξη σχετικής απόφασης της Ολομέλειάς του για το ίδιο θέμα, παραβιάζει την αρχή της ασφάλεια δικαίου και τη δίκαιη δίκη, ΝοΒ 5/2019, σ. 1135

COLLINS Η., Η δικαιοσύνη στην εργασία, ΕΕργΔ 9/2019, σ. 1041

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Σύντομο σημείωμα στην απόφαση της Επιτροπής Αναστολών του ΣτΕ 230/2019. Απορριπτική η απόφαση του ΣτΕ επί της αιτήσεως αναστολής των πρώην μελών της Επιτροπής Ανταγωνισμού, ΝοΒ 7/2019, σ. 1547

ΓΑΛΑΝΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 582/2019. Επιτροπή Ανταγωνισμού – επιβολή προστίμου για παρακώλυση του ελεύθερου ανταγωνισμού – παραγραφή, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 293

KININH Ε., Η Οδηγία (ΕΕ) 2019/633 σχετικά με τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων στην αλυσίδα εφοδιασμού γεωργικών προϊόντων και τροφίμων, ΔΕΕ 11/2019, σ. 1417

ΛΙΑΣΚΟΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-724/17, Skanska Industrial Solutions κ.λπ., 14.03.2019, ECLI:EU:C:2019:204. Απαγορευμένη σύμπραξη επιχειρήσεων κατά το άρθρο 101 ΣΛΕΕ, ΧρΙΔ 7/2019, σ. 538

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-637/17, Cogeco Communications, 28.03.2019, ECLI:EU:C:2019:263. Αγωγές αποζημιώσεως βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔΕΕ 8-9/2019, σ. 1106

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Δημόσια υπηρεσία – ΥΓΟΣ και ανταγωνισμός μετά την απελευθέρωση –Εννοιολογικός προσδιορισμός

και χρηματοδοτικά εργαλεία στο δίκαιο της ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 30/2019, σ. 65

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΑθ 1797/2019. Άμεση διάκριση στην εργασία για λόγους υγείας, ΝοΒ 8/2019, σ. 1686

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας: με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις Βουγναουί (C-188/15) και Achbita (C-157/15), ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 315

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΤΕΡΖΙΔΗΣ Χ., Προστασία των προσωπικών δεδομένων στο πεδίο του αστικού δικαίου, Αρμ 1-2/2019, σ. 207

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Εκτέλεση αλλοδαπών ποινικών αποφάσεων στην Ελλάδα, ΠοινΧρ 7/2019, σ. 555

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Τ., Between a rock and a hard place. The CJEU in the middle of Judicial Cooperation in Criminal Matters and the Protection of Fundamental Rights, ΔτΑ 80/2019, σ. 369

ΧΑΔΙΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-82/19 PPU, OG (Parquet de Lübeck), 27.05.2019, ECLI:EU:C:2019:456. Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 275

ΑΣΥΛΟ

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ Α.-Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-391/16, C-77/17 και C-78/17, M (Révocation du statut de réfugié), 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:403. Άρνηση χορήγησης ή ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 257

ΖΗΣΑΚΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Περιφερειακού Γραφείου Ασύλου Πειραιά 19990/2018. Η υποχρέωση απόκρυψης του σεξουαλικού προσανατολισμού στο κράτος καταγωγής: εξελίξεις και αναχρονισμοί, ΘΠΔΔ 8-9/2019, σ. 748

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΡΕΤΤΟΣ Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 461/2017. Δεν είναι «τρίτος» ο επιβάτης/θύμα τροχαίου ατυχήματος, ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης του ζημιογόνου οχήματος ή γενικώς ασφαλισμένο από την σύμβαση πρόσωπο και έτσι δεν δημιουργούνται, ως προς αυτόν, αξιώσεις κατά του ασφαλιστή. Μη πλήρης ενσωμάτωση της Οδηγίας 90/232/

ΕΟΚ (Τρίτη Οδηγία) στο εθνικό δίκαιο. Δεν είναι δυνατή η επίκλησή της έναντι του ασφαλιστή, ΝοΒ 5/2019, σ. 1004

ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

ΚΟΤΡΩΝΗΣ Σ., Το άρθρο 12 της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και η επίδρασή του στο ελληνικό δίκαιο των προσώπων, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 329

ΧΙΟΝΙΔΗΣ Γ., Σεξουαλικά, αναπαραγωγικά και δικαιώματα γονικής μέριμνας των ατόμων με αναπηρία και η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 155

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ., Κράτος δικαίου και σύγχρονες προκλήσεις στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΕφημΔΔ 4/2019, σ. 417

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 179

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 357

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1685/2018. Η ερμηνεία του άρθρου 8 του ν. 3886/2010 περί κήρυξης της ακυρότητας συναφθείσας σύμβασης και η σημασία της υπό τα δεδομένα του ισχύοντος ν. 4412/2016, ΔιΔικ 4/2019, σ. 591

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ Φ., Η δυνατότητα επανόδου του κυρίου του έργου επί εγκριθέντων λογαριασμών κατά την εκτέλεση δημοσίων συμβάσεων, ΔιΔικ 4/2019, σ. 539

ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ Χ., Η πιθανολόγηση της ευδοκίμησης της προδικαστικής προσφυγής κατά τη λήψη των μέτρων του άρθρου 366 ν. 4412/2016, ΔιΔικ 4/2019, σ. 552

ΚΙΤΣΑΚΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1844/2018. Παραδεκτό αναίρεσης λόγω ποσού σε διαφορές από διοικητικές συμβάσεις, ΔιΔικ 4/2019, σ. 612

ΛΙΓΩΜΕΝΟΥ Α., Οι δημόσιες συμβάσεις υπό το πρίσμα του ν. 4412/2016, ΔιΔικ 4/2019, σ. 529

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Η αυτονόμηση του δικαίου της εκτέλεσης των δημοσίων έργων από διατάξεις αναγκαστικού δικαίου και από γενικές αρχές, ΔιΔικ 4/2019, σ. 534

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ., Οι αμυντικές δημόσιες συμβάσεις υπό το άρθρο 346 ΣΛΕΕ μετά την Οδηγία 2009/81/ΕΚ, ΔιΔικ 4/2019, σ. 569

ΣΚΑΡΤΣΟΥΝΗ Β., Δημόσιες Συμβάσεις οριζόντιας συνεργασίας μεταξύ δημοσίων φορέων (public in public), ΔιΔικ 4/2019, σ. 578

ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ Χ., Η προσωρινή δικαστική προστασία στις διοικητικές διαφορές από τις δημόσιες συμβάσεις: από την αίτηση αναστολής στην ... αίτηση αναστολής δια της αιτήσεως ασφαλιστικών μέτρων, ΘΠΔΔ 11/2019, σ. 969

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΓΑΝΙΑΡΗΣ Ν., Η διατήρηση των προσωπικών δεδομένων που δημιουργούνται κατά τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και η πρόσβαση των δημοσίων αρχών σε αυτά, ΠοινΧρ 10/2019, σ. 751

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 191

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 369

ΤΑΣΙΚΑΣ Α., Άρση από τρίτο της προσβολής προσωπικότητας (σε ευθύνη από προσβλητικό περιεχόμενο αναρτήσεων στο Διαδίκτυο), ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 309

ΤΣΕΡΤΣΙΔΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-207/16, Ministerio Fiscal, 02.10.2018, ECLI:EU:C:2018:788. Δίωξη εγκλημάτων και προστασία προσωπικών δεδομένων, Αρμ 3-4/2019, σ. 428

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Ι., Τεχνητή νοημοσύνη και δικαιοσύνη, ΕφημΔΔ 4/2019, σ. 462

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΓΡΑΤΣΙΑΣ Δ., Νομολογιακές εξελίξεις ως προς τις υποκειμενικές προϋποθέσεις του παραδεκτού της ευθείας προσφυγής ακυρώσεως ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: προς μια διεύρυνση της πρόσβασης στον ενωσιακό δικαστή;, ΕφημΔΔ 4/2019, σ. 430

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Τ., Between a rock and a hard place. The CJEU in the middle of Judicial Cooperation in Criminal Matters and the Protection of Fundamental Rights, ΔτΑ 80/2019, σ. 369

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ. / ΓΑΜΠΑ Δ., Παρατηρήσεις στη διάταξη του ΔΕΕ C-619/18, Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance de la Cour supreme), 11.07.2019, ECLI:EU:C:2019:615. Το ΔΕΕ ως προστάτης των κοινών ευρωπαϊκών αξιών: η υπόθεση της ανεξαρτησίας του ανώτατου δικαστηρίου της Πολωνίας, ΘΠΔΔ 11/2019, σ. 1059

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓΕΔΕΕ T-770/17, Korwin-Mikke/Κοινοβούλιο, 31.05.2018, ECLI:EU:T:2018:320. Πολιτικός λόγος πέραν της πολιτικής ορθότητας και ελευθερία της έκφρασης: το ΕΔΔΑ πυξίδα για το ΓΔΕΕ, ΘΠΔΔ 7/2019, σ. 660

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Ενωσιακό δίκαιο και εθνικός δικαστής: ένας διαρκής πολυσήμαντος διάλογος, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 991

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-619/18, Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance de la Cour supreme), 24.06.2019, ECLI:EU:C:2019:531. Αρχές της ισοβιότητας και της ανεξαρτησίας των δικαστών, ΕΕ-ΕυρΔ 3/2019, σ. 412

ΠΟΥΛΟΥ Κ.-Α., Οι αξίες του κράτους δικαίου και της ανεξαρτησίας ως δίοδοι για το ΔΕΕ για τον περιορισμό της κανονιστικής αυτονομίας των κρατών μελών: προς μια «ολόένα στενότερη Ένωση»;, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 165

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Η σχέση των άρθρων 19 ΣΕΕ και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ υπό το πρίσμα της ανεξαρτησίας και της αποτελεσματικότητας της δικαστικής προστασίας, Διδικ 6/2019, σ. 956

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΝΕΓΡΗΣ Χ., Το έννομο συμφέρον του ανταγωνιστή στη διοικητική δίκη, ΕφημΔΔ 4/2019, σ. 437

ΞΗΡΟΣ Θ., Λήξη της ισχύος προσβαλλόμενης πράξης και κατάργηση της ακυρωτικής δίκης – Το δικαίωμα αποτελεσματικής πρόσβασης σε δικαστήριο στις αποφάσεις ΔΕφαΘ 588/2018 και ΕΔΔΑ «Φρεζάδου κατά Ελλάδος», ΘΠΔΔ 7/2019, σ. 600

ΠΥΡΓΑΚΗΣ Δ., Νομολογιακές εξελίξεις ως προς την προθεσμία της αιτήσεως ακυρώσεως, ΕφημΔΔ 4/2019, σ. 449

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1710/2019. Διοικητική κύρωση. Ορθή νομική ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων και ευθύνη του παραβάτη, ΝοΒ 8/2019, σ. 1753

ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ Χ., Η προσωρινή δικαστική προστασία στις διοικητικές διαφορές από τις δημόσιες συμβάσεις: από την αίτηση αναστολής στην ... αίτηση αναστολής δια της αιτήσεως ασφαλιστικών μέτρων, ΘΠΔΔ 11/2019, σ. 969

ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ Χ., Η «φυσιογνωμία» της προσωρινής δικαστικής προστασίας στις διοικητικές διαφορές, ΘΠΔΔ 10/2019, σ. 891

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Μ., Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας, ΕΕ-ΕυρΔ 2/2019, σ. 147

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΑΡΧΟΝΤΑΚΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2013/2019. Το μέτρο της αφαίρεσης του διαβατηρίου – Συνταγματικός περιορισμός του δικαιώματος της ελευθερίας της κυκλοφορίας, ΘΠΔΔ 10/2019, σ. 938

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-94/18, Chenchooliah, 10.09.2019, ECLI:EU:C:2019:693. Το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ κατά τη λήψη μέτρων απομάκρυνσης, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 401

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΓΡΙΒΕΑ Β., Βραχυχρόνιες συμβάσεις μίσθωσης – Airbnb, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2019, σ.872

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-630/17, Milivojević, 14.02.2019, ECLI:EU:C:2019:123. Προϋποθέσεις αποκλεισμού του “καταναλωτή-επιχειρηματία” από τις προστατευτικές διατάξεις για τους καταναλωτές, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 1221

ΚΑΣΤΑΝΑΣ Ι., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-431/17, Monachos Eirinaios, 07.05.2019, ECLI:EU:C:2019:368. Ουδείς δύναται δυοί κυρίοι δουλεύειν; Αντίθετη στο δίκαιο της ΕΕ εθνική ρύθμιση που απαγορεύει την εγγραφή μοναχού ως δικηγόρου στα μητρώα του οικείου συλλόγου, ΕφημΔΔ 3/2019, σ. 285

ΤΣΕΡΤΣΙΔΟΥ Ρ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-171/17, Επιτροπή/Ουγγαρία, 07.11.2018, ECLI:EU:C:2018:881. Η αποκλειστική εκμετάλλευση εθνικού συστήματος πληρωμών μέσω κινητών συσκευών από επιχείρηση που ελέγχεται από το Ουγγρικό Δημόσιο συνιστά παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, Αρμ 1-2/2019, σ. 165

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-431/17, Monachos Eirinaios, 07.05.2019, ECLI:EU:C:2019:368. Αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης η ελληνική νομοθεσία που απαγορεύει σε μοναχό που έχει την ιδιότητα του δικηγόρου σε άλλο κράτος μέλος να εγγραφεί στα μητρώα δικηγορικού συλλόγου λόγω ασυμβίβαστου της ιδιότητας του μοναχού με την άσκηση της δικηγορίας, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 251

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-628/17, Orange Polska, 12.06.2019, ECLI:EU:C:2019:480. Η σύναψη σύμβασης παρουσία ταχυμεταφορέα ως αθέμιτη εμπορική πρακτική, ΕλλΔνη 6/2019, σ. 1744

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Α., Νομικά θέματα σχετικά με την εφαρμογή της τεχνολογίας Blockchain στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, ΠερΔικ 2/2019, σ. 219

ΓΚΛΑΒΙΝΗΣ Π. ...[κ.α.], Η ολοκλήρωση των αγορών ενέργειας στην Ευρύτερη Ευρώπη, ΠερΔικ 2/2019, σ. 183

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Η χρηματοδότηση των μηχανισμών στήριξης νέων και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (ΑΠΕ) υπό το πρίσμα του δικαίου των κρατικών ενισχύσεων, *Ενέργεια & Δίκαιο* 30/2019, σ. 56

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Διαχωρισμός του δικτύου μεταφοράς από τις δραστηριότητες της παραγωγής και της προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας και πιστοποίηση του Διαχειριστή Συστήματος Μεταφοράς: κανονιστικό πλαίσιο και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, *ΠερΔικ* 2/2019, σ. 209

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η έρευνα και η εκμετάλλευση υδρογονανθράκων στις θαλάσσιες περιοχές της Ελλάδας (Κρήτη) και η προστασία του περιβάλλοντος, *ΠερΔικ* 2/2019, σ. 169

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Δημόσια υπηρεσία – ΥΓΟΣ και ανταγωνισμός μετά την απελευθέρωση –Εννοιολογικός προσδιορισμός και χρηματοδοτικά εργαλεία στο δίκαιο της ενέργειας, *Ενέργεια & Δίκαιο* 30/2019, σ. 65

ΣΜΠΩΚΟΣ Γ., Υπεράκτιες εξορύξεις πετρελαίου και χρηματοοικονομική ασφάλιση, *Ενέργεια & Δίκαιο* 30/2019, σ. 96

ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΟΥ Ε., Η αρχή της αλληλεγγύης στο πλαίσιο της ασφάλειας εφοδιασμού φυσικού αερίου, *ΠερΔικ* 2/2019, σ. 232

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Α., Διεθνής επενδυτική διαιτησία μετά την απόφαση *Achmea*, *Ενέργεια & Δίκαιο* 30/2019, σ. 77

ΚΟΥΡΜΠΕΤΗΣ Σ., Η διαμόρφωση του περιεχομένου της γενικής υποχρέωσης για τη βέλτιστη παροχή επενδυτικών υπηρεσιών μετά τον Κανονισμό 2017/1129/ΕΕ, την Οδηγία 2014/65/ΕΕ και τον Νόμο 4514/2018, *ΕφΑΔΠολΔ* 10/2019, σ. 980

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στη Γνωμοδότηση του ΔΕΕ 1/17, Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία ΕΕ-Καναδά, 30.04.2019, *ECLI:EU:C:2019:341*. Επίλυση επενδυτικών διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών, *ΕΕΕυρΔ* 2/2019, σ. 234

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΑθ 1797/2019. Άμεση διάκριση στην εργασία για λόγους υγείας, *NoB* 8/2019, σ. 1686

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου κατά το ενωσιακό δίκαιο, *ΕΕργΔ* 11/2019, σ. 1297

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ. / ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Γ., Μεταβίβαση επιχείρησης στο πλαίσιο διαδικασίας ειδικής διαχείρισης (Ν. 4307/2014) και ζητήματα εργατικού δικαίου (γνwm.), *ΔΕΕ* 11/2019, σ. 1377

ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Ι., Αναζητώντας τον “βάσιμο λόγο” καταγγελίας της σύμβασης εργασίας, *ΔΕΕ* 8-9/2019, σ. 1057

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ε. / ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Φ., Σχόλιο στη απόφαση του ΜΠρΑθ. 1358/2018. Η ευθύνη του εργοδότη εξαιτίας της παράλειψής του να λάβει μέτρα για την άμβλυνση του εργασιακού στρες σε περίπτωση αναδιάρθρωσης της επιχείρησης, *ΕΕργΔ* 8/2019, σ. 953

COLLINS Η., Η δικαιοσύνη στην εργασία, *ΕΕργΔ* 9/2019, σ. 1041

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΒΥΖΑΣ Β., Μερική διάσπαση και απόσχιση κλάδου: δύο ενδιαφέρουσες προσθήκες στο νέο δίκαιο για τους εταιρικούς μετασχηματισμούς, *ΔΕΕ* 6/2019, σ. 820

ΔΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Δ., Εισαγωγή στο δίκαιο των εταιρικών μετασχηματισμών: μια συνοπτική παρουσίαση του νέου νόμου (Ν. 4601/2019), *ΔΕΕ* 5/2019, σ. 681

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ. / ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Γ., Μεταβίβαση επιχείρησης στο πλαίσιο διαδικασίας ειδικής διαχείρισης (Ν. 4307/2014) και ζητήματα εργατικού δικαίου (γνwm.), *ΔΕΕ* 11/2019, σ. 1377

ΖΩΤΙΑΔΗΣ Χ., Η διαδικασία των συναλλαγών με συνδεδεμένα μέρη στο νέο δίκαιο της ΑΕ (Ν. 4548/2018), *ΕΕμπΔ* 4/2019, σ. 761

ΚΑΛΑΜΠΟΥΚΑ Κ., Η σκοπιμότητα και η ουσία των αλλαγών στο Ν. 3190/1955 περί ΕΠΕ, *ΔΕΕ* 5/2019, σ. 665

ΛΑΔΑΣ Δ., Στοιχειοθέτηση της μεταβίβασης σε περίπτωση απόσχισης τμήματος επιχείρησης με σύσταση νέας εταιρίας υπό το πρίσμα της απόφασης του ΔΕΕ της 13ης.6.2019 στην υπόθεση C-664/2017 (Ελληνικά Ναυπηγεία ΑΕ), *ΔΕΕ* 5/2019, σ. 672

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Π., Η συγχώνευση επιχειρήσεων στο νέο δίκαιο των εταιρικών μετασχηματισμών, *NoB* 6/2019, σ. 1189

ΠΑΠΑΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Η «ηλεκτρονική» Γενική Συνέλευση στο Νέο Δίκαιο της Ανώνυμης Εταιρίας, *ΔΕΕ* 6/2019, σ. 793

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Η διατήρηση της ταυτότητας της μεταβιβαζόμενης οικονομικής οντότητας και η αξιολόγηση των επιμέρους ενδείξεων: με αφορμή την Α.Π. 444/2019, *ΕΕργΔ* 10/2019, σ. 1197

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Μεταβίβαση «τμήματος επιχείρησης ή εγκατάστασης»: με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ της 13ης Ιουνίου 2019 επί της υποθέσεως Ελληνικά Ναυπηγεία, C-664/17, *ΕΕργΔ* 5/2019, σ. 573

ΣΩΦΡΟΝΑ Λ.-Ε., Το φορολογικό πλαίσιο των εταιρικών μετασχηματισμών: ανάλυση υπό το πρίσμα των νέων εταιρικών ρυθμίσεων (Ν. 4601/2019), *ΔΕΕ* 5/2019, σ. 689

ΤΕΡΖΗ Μ., Το νέο κανονιστικό πλαίσιο για τις βολιδοσκοπήσεις της αγοράς (Αρ. 11 MAR) και οι εταιρικού δικαίου προεκτάσεις αυτού, *ΕΕμπΔ* 3/2019, σ. 513

ΤΟΥΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., Ζητήματα εκ της κατάρτισης συναλλαγών με συνδεδεμένα μέρη στο νέο δίκαιο της ανώνυμης εταιρείας: δημοσιότητα των συναλλαγών και εκ των υστέρων έγκριση, ΝοΒ 6/2019, σ. 1177

ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥ

ΚΡΙΚΕΤΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1305/2018. Νόθος αντικειμενική ευθύνη των παραγωγών ελαττωματικών προϊόντων κατά τις γενικές διατάξεις του ΑΚ, ΧρΙΔ 8/2019, σ. 595

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-107/17, Steinhoff κ.λπ./ΕΚΤ, 23.05.2019, ECLI:EU:T:2019:353. Πρόγραμμα ανταλλαγής ελληνικών ομολόγων και εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΚΤ, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 246

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-770/17, Korwin-Mikke/Κοινοβούλιο, 31.05.2018, ECLI:EU:T:2018:320. Πολιτικός λόγος πέραν της πολιτικής ορθότητας και ελευθερία της έκφρασης: το ΕΔΔΑ πιξίδα για το ΓΔΕΕ, ΘΠΔΔ 7/2019, σ. 660

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 1512/2018. Σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου: νεώτερες εξελίξεις ως προς την «αρχή της δικαιολογημένης καταγγελίας», ΝοΒ 5/2019, σ. 1051

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Πάντα την Κυριακή: η μεταφυσική των αγορών και η εργαλειοποίηση του δικαίου, επ' ευκαιρία της ΣτΕ 18/2019, ΕΕργΔ 7/2019, σ. 785

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Το άρθρο 24 του Αναθεωρημένου Ε.Κ.Χ. και η καθοριστική επιρροή του στην ερμηνεία του άρθρου 48 του ν. 4611/2019, ΕΕργΔ 5/2019, σ. 529

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Η προστασία από την απόλυση μετά τον ν. 4611/2019, ΕΕργΔ 4/2019, σ. 369

ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ Ι., Η «επικλησιμότητα» των κοινωνικών δικαιωμάτων και η τριπλή υποχρέωση του κράτους για την προστασία τους, ΔιΔικ 5/2019, σ. 710

ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Ι., Αναζητώντας τον "βάσιμο λόγο" καταγγελίας της σύμβασης εργασίας, ΔΕΕ 8-9/2019, σ. 1057

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η οικογενειακή επανένωση των μεταναστών στον ευρωπαϊκό χώρο: Ευρωπαϊκή Ένωση, ΕΣΔΑ, Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, ΔτΑ 80/2019, σ. 333

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Η επίδραση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, ΕΕργΔ 11/2019, σ. 1351

ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ Χ., Η πρόσληψη του άρθρου 24 Α.Ε.Κ.Χ. από τη νομολογία μέχρι τη θέση σε ισχύ του άρθρου 48 ν. 4611/2019: σχολιασμός πέντε δικαστικών αποφάσεων, ΕΕργΔ 4/2019, σ. 397

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-770/17, Korwin-Mikke/Κοινοβούλιο, 31.05.2018, ECLI:EU:T:2018:320. Πολιτικός λόγος πέραν της πολιτικής ορθότητας και ελευθερία της έκφρασης: το ΕΔΔΑ πιξίδα για το ΓΔΕΕ, ΘΠΔΔ 7/2019, σ. 660

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-391/17, Ρουμανία/Επιτροπή, 24.09.2019, ECLI:EU:T:2019:672. Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 405

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στη Γνωμοδότηση του ΔΕΕ 1/17, Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία ΕΕ-Καναδά, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:341. Επίλυση επενδυτικών διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 234

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Μ., Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 147

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΑΗΛ W. / ΓΩΓΟΣ Κ. / ΜΠΟΥΛΤΑΔΑΚΗ Δ.-Α., Η δογματική στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΘΠΔΔ 11/2019, σ. 974

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ

ΤΣΟΥΚΑ Χ., Η αφαίρεση της ιθαγένειας ως μέσο καταπολέμησης της διεθνούς τρομοκρατίας, ΘΠΔΔ 8-9/2019, σ. 720

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-94/18, Chenchooliah, 10.09.2019, ECLI:EU:C:2019:693. Το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ κατά τη λήψη μέτρων απομάκρυνσης, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 401

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΜΗΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 222/2019. Διάκριση λόγω ηλικίας και αρχή της αναλογικότητας, ΔιΔικ 5/2019, σ. 787

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-628/17, Orange Polska, 12.06.2019, ECLI:EU:C:2019:480. Η σύναψη σύμβασης παρουσία ταχυμεταφοράς ως αθέμιτη εμπορική πρακτική, ΕλλΔνη 6/2019, σ. 1744

ΒΕΝΙΕΡΗΣ Ι., Η πρόσφατη νομολογία περί δανείων με αποπληρωμή σε ελβετικό φράγκο ως λόγος ανακοπής παρά τα ισχύοντα περί δεδικασμένου και απρόβλητου ενστάσεων (άρθρα 633 παρ. 2, 933 παρ. 4 ΚΠολΔ), ΔΕΕ 8-9/2019, σ. 1069

ΓΡΙΒΕΑ Β., Βραχυχρόνιες συμβάσεις μίσθωσης – Airbnb, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2019, σ.872

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-630/17, Milivojević, 14.02.2019, ECLI:EU:C:2019:123. Προϋποθέσεις αποκλεισμού του “καταναλωτή-επιχειρηματία” από τις προστατευτικές διατάξεις για τους καταναλωτές, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 1221

ΙΩΑΝΝΙΔΗ Α.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-501/17, Germanwings, 04.04.2019, ECLI:EU:C:2019:288. Αποζημίωση επιβατών επί αεροπορικής μεταφοράς λόγω ματαίωσης ή καθυστέρησης της πτήσης, ΕλλΔνη 4/2019, σ.1234

ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ Φ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 4/2019. Η ρήτρα νομίματος και ισοτιμίας εξόφλησης στη σύμβαση δανείου σε ελβετικά φράγκα εξαιρείται του ελέγχου καταχρηστικότητας των Γενικών Όρων Συναλλαγών, ΝοΒ 5/2019, σ. 1059

ΚΟΥΜΑΝΗΣ Σ., Ο έλεγχος της καταχρηστικότητας Γ.Ο.Σ. που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο της ΑΚ 291 και η πλήρωση του κενού με συμπληρωματική ερμηνεία, Αρμ 7/2019, σ. 801

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-105/19, Τράπεζα Πειραιώς, 23.05.2019, ECLI:EU:C:2019:452. Μια χαμένη ευκαιρία για την ερμηνεία της Οδηγίας 93/13 περί καταχρηστικών ρητρών στις καταναλωτικές συμβάσεις, ΕπισκΕΔ 3/2019, σ. 385

ΝΙΚΟΥ Π., Ο συμβιβασμός της Fortis/Ageaw: ένα πρωταρχικό παράδειγμα μηχανισμού διευθέτησης μαζικών απαιτήσεων επί κινητών αξιών, ΕπισκΕΔ 3/2019, σ. 357

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕφΑθ 911/2018. Δάνεια σε ελβετικό φράγκο, ΕΕμπΔ 3/2019, σ. 676

ΤΣΟΥΛΟΥΦΑΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 105/2019. Ακυρότητα Γενικού Όρου συναλλαγών (ΓΟΣ), ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2019, σ. 881

ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η νομοθετική μεταρρύθμιση στο δίκαιο καταναλωτή με τον Νόμο 4512/2018 λόγω των νέων αναγκών που δημιουργεί το ηλεκτρονικό εμπόριο, ΔΙΜΕΕ 2/2019, σ. 153

ΚΟΙΝΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-123/18 Ρ, HTTS/Συμβούλιο, 10.09.2019, ECLI:EU:C:2019:694. Εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ – Κατάφωρη παραβίαση κανόνα δικαίου, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 423

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ

ΜΗΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 222/2019. Διάκριση λόγω ηλικίας και αρχή της αναλογικότητας, ΔιΔικ 5/2019, σ. 787

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ Ε.-Α., Αναγνώριση και εμβέλεια της προστασίας της υγείας και της ασφάλειας στην εργασία στη διεθνή, ευρωπαϊκή και εθνική έννομη τάξη, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 347

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.11.2019 στην υπόθεση Herbai κατά Ουγγαρίας. Ελευθερία της έκφρασης και δικαίωμα στην εργασία, ΕΕργΔ 11/2019, σ. 1383

ΒΡΟΥΣΤΟΥΡΗΣ Σ., Κοινωνικό Δικαίωμα της Εργασίας. Ζητούμενο στην τρέχουσα συγκυρία ή αναφορά σε ένα «διανοητικό παρελθόν»; ΔιΔικ 5/2019, σ. 772

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-55/18, CCOO, 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:402. Η υποχρέωση των επιχειρήσεων στην Ε.Ε. να καταγράφουν το ωράριο εργασίας και οι συνέπειες για τα κράτη μέλη, ΕΕργΔ 6/2019, σ. 689

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-509/17, Plessers, 16.05.2019, ECLI:EU:C:2019:424. Μεταβίβαση αφερέγγυων επιχειρήσεων και προστασία εργαζομένων, ΔΕΕ 6/2019, σ. 892

ΧΑΤΖΗΛΑΟΥ Κ., Δύο χρόνια από τη διακήρυξη του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων: ανάλυση και γενική αποτίμηση, ΕΕργΔ 11/2019, σ. 1341

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Η χρηματοδότηση των μηχανισμών στήριξης νέων και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (ΑΠΕ) υπό το πρίσμα του δικαίου των κρατικών ενισχύσεων, Ενέργεια & Δίκαιο 30/2019, σ. 56

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-349/17, EestiPagar, 05.03.2019, ECLI:EU:C:2019:172.

Υποχρέωση ανάκτησης ενίσχυσης χορηγηθείσας δυνάμει Γενικού Απαλλακτικού Κανονισμού η οποία δεν ικανοποιεί τον χαρακτήρα κινήτρου, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 265

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Κρατικές ενισχύσεις και φορολογικές αποφάσεις τύπου "tax rulings", ΔΕΕ 7/2019, σ. 921

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η οικογενειακή επανένωση των μεταναστών στον ευρωπαϊκό χώρο: Ευρωπαϊκή Ένωση, ΕΣΔΑ, Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, ΔτΑ 80/2019, σ. 333

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΙΩΑΝΝΙΔΗ Α.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-501/17, Germanwings, 04.04.2019, ECLI:EU:C:2019:288. Αποζημίωση επιβατών επί αεροπορικής μεταφοράς λόγω ματαίωσης ή καθυστέρησης της πτήσης, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 1234

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γε-ΔΕΕ T-107/17, Steinhoff κ.λπ./ΕΚΤ, 23.05.2019, ECLI:EU:T:2019:353. Πρόγραμμα ανταλλαγής ελληνικών ομολόγων και εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΚΤ, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 246

ΜΠΑΛΤΑ Ε., Νέοι θεσμοί δημοσιονομικής διοίκησης: Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή και Ελληνικό Δημοσιονομικό Συμβούλιο, ΕφημΔΔ 2/2019, σ. 234

ΣΚΙΑΔΑΣ Δ., Εκκρεμείς αναλήψεις υποχρεώσεων στην ΕΕ: διαχειριστικός ελιγμός ή βραδυφλεγής δημοσιονομική βόμβα;, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 137

ΣΚΙΑΔΑΣ Δ., Πολιτικές αιρεσιμότητες που θέτει η Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς τις χρηματοδοτήσεις από τον προϋπολογισμό της στο πλαίσιο του νέου Πολυετούς Δημοσιονομικού Πλαισίου 2021-2027, ΕφημΔΔ 2/2019, σ. 196

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1272/2019. Ζητήματα περιβαλλοντικής αδειοδότησης, ΠερΔικ 3/2019, σ. 470

ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ Θ. / ΚΡΙΝΗΣ Β., Κλιματική αλλαγή: πρόκληση για νέο σχεδιασμό στη φορολογία, ΔΦΝ 1656/2019, σ. 1155

ΜΠΑΛΙΑΣ Γ., Η περιβαλλοντική αδειοδότηση εγκατάστασης κεραιών βάσης (άρθρο 8 του ν. 4014/2011), ΕφημΔΔ 3/2019, σ. 323

ΜΕΛΙΔΩΝΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 652/2019. Η κήρυξη μιας αναδασωτέας έκτασης. Όταν η

πράξη χαρακτηρισμού περιέχει στοιχεία που ανάγονται σε χρόνο παρωχημένο, ΠερΔικ 3/2019, σ. 448

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η έρευνα και η εκμετάλλευση υδρογονανθράκων στις θαλάσσιες περιοχές της Ελλάδας (Κρήτη) και η προστασία του περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2/2019, σ. 169

ΠΑΥΛΑΚΗ Σ., Το δικαίωμα στο περιβάλλον κατά το άρθρο 24 του Συντάγματος, ΔιΔικ 5/2019, σ. 752

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΑΛΙΚΑΚΟΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Η θεσπιζόμενη στον ΧΘΔΕ ελευθερία έκφρασης και η σχέση της με τα πνευματικά δικαιώματα στην περίπτωση των "υπερσυνδέσμων" (hyperlinks) στο διαδίκτυο, ΕλλΔνη 5/2019, σ. 1493

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Η., Τα δικαιώματα διερμηνείας, μετάφρασης και ενημέρωσης: η νομολογιακή πρόσληψη και ο νέος ΚΠΔ, ΠοινΧρ 7/2019, σ. 481

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-572/17, Syed, 19.12.2018, ECLI:EU:C:2018:1033. Η αποθήκευση ως πράξη διανομής εμπορευμάτων που προσβάλλουν δικαιώματα δημιουργού, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 1215

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Επίδραση του ΧΘΔ και της ανάπτυξης της τεχνολογίας στα όρια των δικαιωμάτων του δημιουργού, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 419

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-476/17, Pelham κ.λπ., 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:624. Το sampling υπό το πρίσμα του συγγενικού δικαιώματος αναπαραγωγής των παραγωγών φωνογραφημάτων, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 392

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Το σύστημα περιορισμών/εξαιρέσεων, κατ' άρθρο 5 της Οδηγίας 29/2001, υπό το φως του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: σκοπούμενη ισορροπία και κριτήρια οριοθέτησης, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 592

ΚΡΗΤΙΚΟΥ Ν., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-683/17, Cofemel, 12.09.2019, ECLI:EU:C:2019:721. Η προστασία των υποδειγμάτων βάσει του δικαιώματος του δημιουργού και η υποχρέωση εναρμόνισης των κριτηρίων υπαγωγής στην προστασία του στις εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 404

ΚΡΙΚΕΤΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-443/17, Abraxis Bioscience, 21.03.2019, ECLI:EU:C:2019:238. Άδεια κυκλοφορίας φαρμάκου (ΑΚΑ), το οποίο συνιστά νέο παρασκεύασμα ήδη εγκεκριμένης

δραστικής ουσίας. Συμπληρωματικό Πιστοποιητικό Προστασίας για ευρεσιτεχνίες φαρμάκων, ΧρΙΔ 6/2019, σ. 447

ΛΙΑΣΚΟΣ Ε., Η αντίθεση της διάταξης του άρθρου 46 παρ. 3 Ν. 2121/1993 με το ενωσιακό δίκαιο: προσπάθεια ερμηνείας αυτής, ΔΕΕ 6/2019, σ. 803

ΠΑΛΙΟΥ Ε., Το νέο νομοθετικό πλαίσιο προστασίας του εμπορικού απορρήτου (Ν. 4605/2019): κάθε δικαίωμα διανοητικής ιδιοκτησίας αρχίζει με ένα απόρρητο, ΔΕΕ 6/2019, σ. 809

ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ Γ., Το νέο online δικαίωμα των εκδοτών τύπου: μία πρώτη παρουσίαση, ερμηνεία και αξιολόγηση του άρθρου 15 της Οδηγίας 2019/790, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 148

ΣΑΜΑΡΤΖΗΒ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-469/17, Funke Medien NRW, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:623. Θεμελιώδη δικαιώματα έκφρασης και πληροφόρησης που κατοχυρώνονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ: μη αναγνώρισή τους ως αυτόνομου και εξωτερικού περιορισμού των ενωσιακών δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 576

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Εκδότες εντύπων και δικαίωμα εύλογης αμοιβής για την ελεύθερη αναπαραγωγή έργων για ιδιωτική χρήση σύμφωνα με το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο: σχέση ενωσιακού και εθνικού δικαίου, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 294

ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ Σ., Τα όργανα διοίκησης και ελέγχου των οργανισμών συλλογικής διαχείρισης πνευματικών και συγγενικών δικαιωμάτων μετά την οδηγία 2014/26/ΕΕ και τον ν. 4481/2017: μια πρώτη προσέγγιση, ΧρΙΔ 6/2019, σ. 403

ΤΣΕΚΟΥΡΑ Ε., Σημείωμα στην απόφαση του ΕφΑθ 4711/2018. Το κριτήριο της πρωτοτυπίας στη φωτογραφία: νομολογιακή ερμηνεία και εξέλιξη, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 235

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κ., Το εκδοτικό δικαίωμα προς εύλογη αμοιβή για ιδιωτική αναπαραγωγή μετά την Οδηγία 2019/790, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 485

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Τα δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας ως παράγοντας ανάπτυξης, αλλά και ανάσχεσης της τεχνολογικής προόδου, ΕΕμπΔ 4/2019, σ. 747

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΑΔΑΜΙΔΗΣ Π., Το απόρρητο των ανακριτικών ενεργειών στην ποινική διαδικασία, ΝοΒ 8/2019, σ. 1597

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-467/18, Rayonna prokuratura Lom, 10.09.2019, ECLI:EU:C:2019:765. Εφαρμογή ποινικοδικονομικών δικαιωμάτων Οδηγιών του "Οδικού Χάρτη" σε πρόσωπα τα οποία τελούν επικίνδυνες για την κοινωνία πράξεις σε κατάσταση άνοιας και τίθενται υπό περιορισμό σε ψυχιατρικό κατάστημα, ΝοΒ 10/2019, σ. 2228

ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Εκτέλεση αλλοδαπών ποινικών αποφάσεων στην Ελλάδα, ΠοινΧρ 7/2019, σ. 555

ΚΥΒΕΛΟΣ Σ. / ΜΠΕΚΙΑΡΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ1771/2019. Η εφαρμογή της αρχής ne bis in idem σε υποθέσεις λαθρεμπορίας, ΘΠΔΔ 10/2019, σ. 925

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., Δυαδικές κυρώσεις και "ne bis in idem", ΠοινΧρ 7/2019, σ. 493

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΑΡΚΕΛΛΟΥ Μ., Πολιτιστική κληρονομιά και ψηφιακός μετασχηματισμός: μερικές σκέψεις με αφορμή το ετήσιο συνέδριο της Euroreana και τον αντίκτυπο της ενσωμάτωσης της Οδηγίας 2019/790/ΕΕ για τους πολιτιστικούς φορείς, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 529

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ Ε.-Α., Αναγνώριση και εμβέλεια της προστασίας της υγείας και της ασφάλειας στην εργασία στη διεθνή, ευρωπαϊκή και εθνική έννομη τάξη, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 347

ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ Ι., Προσωπικά δεδομένα υγείας και ηλεκτρονικός φάκελος υγείας: προστασία έπειτα από τον Κανονισμό 679/2016, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 188

ΝΙΚΟΥΛΗ-ΖΑΜΠΙΤΗ Σ., Μεταμόσχευση οργάνου από συναισθηματικό δότη: Σύμβαση του Οβιέδο και εθνικό δίκαιο, ΧρΙΔ 6/2019, σ. 473

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΕφΑθ 1022/2019. Προστασία προσωπικών δεδομένων, τεκμήριο της αθωότητας και δίκαιη δίκη, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 560

ΓΑΝΙΑΡΗΣ Ν., Η διατήρηση των προσωπικών δεδομένων που δημιουργούνται κατά τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και η πρόσβαση των δημοσίων αρχών σε αυτά, ΠοινΧρ 10/2019, σ. 751

ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ Ι., Προσωπικά δεδομένα υγείας και ηλεκτρονικός φάκελος υγείας: προστασία έπειτα από τον Κανονισμό 679/2016, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 188

ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕιρΘεσ 84/2018. Χρήση προσωπικών δεδομένων σε Δικαστήριο και παράνομη επέμβαση σε αρχείο προσωπικών δεδομένων, Αρμ 1-2/2019, σ. 60

ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΑΠΔΠΧ 28/2019. Από τις ταυτότητες στα απολυτήρια: προσωπικά δεδομένα και θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση, ΘΠΔΔ 8-9/2019, σ. 831

ΚΑΡΚΑΤΖΟΥΝΗΣ Β., Cookies και προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 171

ΚΑΤΣΑΡΑΣ Ε., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-40/17, Fashion ID, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:629. Ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του από κοινού υπευθύνου επεξεργασίας στο δίκαιο των προσωπικών δεδομένων, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 446

ΚΟΛΛΙΑΣ Β., Προβληματικές διατάξεις του ελληνικού Νόμου για τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Ο ν. 4624/2019 και η σχέση του με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Αρμ 3-4/2019, σ. 265

ΚΟΛΟΒΑΡΗΣ Ε., Η αναδημοσίευση φωτογραφίας σε επαγγελματικό ιστότοπο στο διαδίκτυο, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 338

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Δ., Η επεξεργασία και η προστασία των προσωπικών δεδομένων του εργαζομένου κατά τον ν. 4624/2019, ΕΕργΔ 9/2019, σ. 1057

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση της ΑΠΔΠΧ 26/2019. Η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων με τη νομική βάση της συγκατάθεσης και η εν συνεχεία επίκληση διαφορετικής νομικής βάσης, ΕφημΔΔ 5/2019, σ. 576

ΛΑΖΑΡΑΚΟΣ Γ., Προστασία προσωπικών δεδομένων και ασφαλιστικές επιχειρήσεις, ΔΕΕ 10/2019, σ. 1246

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1244/2018. Εταιρείες Ενημέρωσης Οφειλετών και Προσωπικά Δεδομένα: υπεύθυνοι ή εκτελούντες την επεξεργασία;, Χρiδ 6/2019, σ. 430

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., GDPR και προώθηση προϊόντων μέσω Viber: σκέψεις με αφορμή την απόφαση 66/2018 της ΑΠΔΠΧ, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 182

ΜΗΤΚΑ Κ., Κρατήσεις αεροπορικών εισιτηρίων και προστασία προσωπικών δεδομένων, ΕπισκΕΔ 2/2019, σ. 187

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Ε. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Προστασία προσωπικών δεδομένων στις κλινικές δοκιμές φαρμάκων: μια πρώτη προσέγγιση, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 493

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων: μια κριτική ηθικο-συνταγματική αποτίμηση ένα χρόνο μετά από τη θέση του σε εφαρμογή, ΕφημΔΔ 2/2019, σ. 226

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Συνταγματικές προεκτάσεις των μηχανισμών διευρύνσεως της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα πέραν της ΕΕ: εξωεδαφική εφαρμογή του ΓΚΠΔ και διασυννοριακή διαβίβαση δεδομένων, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 504

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Συνταγματική θεώρηση του νόμου περί προστασίας δεδομένων (Ν. 4624/2019), ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 328

ΠΑΠΑΘΩΜΑ Ν., Σημείωμα στην απόφαση της ΑΠΔΠΧ 74/2018. Προϋποθέσεις νομίμως αιτιολογημένης άρνησης μηχανής αναζήτησης για κατάργηση συνδέσμου και ζητήματα εδαφικής εφαρμογής της Οδηγίας 95/46/ΕΚ, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 279

ΠΑΠΑΘΩΜΑ Ν., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΠρΑθ 1876/2019. Παράνομη συλλογή και επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων: αποτελεσματικότητα προστασίας του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 649

ΠΕΡΤΣΙΝΙΔΟΥ Α., Η κατάρτιση εξατομικευμένων προφίλ ως εργαλείο αξιολόγησης στο ψηφιακό περιβάλλον εργασίας. Εξόρυξη γνώσης από βάσεις δεδομένων: κίνδυνοι και προκλήσεις, ΕΕργΔ 8/2019, σ. 931

ΠΕΡΤΣΙΝΙΔΟΥ Α., Κατευθυντήριες γραμμές για τη σύννομη και θεμιτή επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των απασχολούμενων με σχέση εξαρτημένης εργασίας: με αφορμή την Α.Π.Δ.Π.Χ. 26/2019, ΕΕργΔ 10/2019, σ. 1217

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Σημείωμα στην απόφαση του ΕιρΑμρουσίου 129/2019. Αζήτητη επικοινωνία για σκοπούς εμπορικής προώθησης και ελάχιστη αποζημίωση του Ν. 3471/2016, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 477

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Β., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 17.10.2019 στην υπόθεση López Ribalda και άλλες κατά Ισπανίας. Το Στρασβούργο αφαίρεσε από το περιεχόμενο του άρθρου 8 την υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 364

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Σημείωμα στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-639/15 έως T-666/15 και T-94/16, Psara/Koivoβούλιο, 25.09.2018, ECLI:EU:T:2018:602. Προσωπικά δεδομένα και δημοσιογραφικός έλεγχος, ΔιΜΕΕ 2/2019, σ. 266

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-136/17, GСκ.λπ. (Déréféréncie ment de données sensibles), 24.09.2019, ECLI:EU:C:2019:773. Δικαίωμα στη λήθη και δικαστικές αποφάσεις, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 635

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-507/17, Google (Portée territoriale du déréférencement), ECLI:EU:C:2019:772. Έκταση της εξωεδαφικής εφαρμογής του δικαιώματος στην λήθη, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 457

ΤΕΡΖΙΔΗΣ Χ., Προστασία των προσωπικών δεδομένων στο πεδίο του αστικού δικαίου, Αρμ 1-2/2019, σ. 207

ΤΣΕΡΤΣΙΔΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-207/16, Ministerio Fiscal, 02.10.2018, ECLI:EU:C:2018:788. Δίωξη εγκλημάτων και προστασία προσωπικών δεδομένων, Αρμ 3-4/2019, σ. 428

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ - ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-622/17, Baltic Media Alliance, 04.07.2019, ECLI:EU:C:2019:566. Οι ρωγμές της αρχής του κράτους προέλευσης της Οδηγίας YOM, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 421

ΣΗΜΑ

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-705/17, Hansson, 12.06.2019, ECLI:EU:C:2019:481. Επιπτώσεις της επιφύλαξης στην έκταση της προστασίας προγενέστερου σήματος, ΕλλΔνη 5/2019, σ. 1508

BENIERΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-261/17, Bayer κατά EUIPO–UniPharma, 24.10.2018, ECLI:EU:T:2018:710. Εκτίμηση της ομοιότητας και συνακόλουθα του κινδύνου σύγχυσης μεταξύ σημάτων, ιδίως για φαρμακευτικά προϊόντα, ΧρΙΔ 10/2019, σ. 760

ΛΙΑΣΚΟΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-172/18, AMS Neve κ.λπ., 05.09.2019, ECLI:EU:C:2019:674. Αγωγή λόγω παραποίησης/απομιμήσεως σήματος, ΧρΙΔ 9/2019, σ. 706

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-578/17, Hartwall, 27.03.2019, ECLI:EU:C:2019:261. Προϋποθέσεις καταχώρισης σήματος, ΧρΙΔ 6/2019, σ. 452

ΜΗΤΟΥ Μ., Εύρος προστασίας κατόχου εμπορικού σήματος: με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ C-487/07, ΕφΑΔ-ΠολΔ 12/2019, σ. 1259

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1155/2019. Τα πολιτικά δικαστήρια έχουν δικαιοδοσία να διατάξουν την απαγόρευση της χρήσης καταχωρημένου εμπορικού σήματος, αν συντρέχει κίνδυνος σύγχυσης με προγενέστερο σήμα, σύμφωνα με την αρχή της χρονικής προτεραιότητας, ΕΕμπΔ 4/2019, σ. 947

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Η αναστολή λειτουργίας του Westminster στο πεδίο έντασης μεταξύ Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτικής: σκέψεις με αφορμή την από 24.9.2019 απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου του Ηνωμένου Βασιλείου (Cherry/Miller II), ΕφημΔΔ 5/2019, σ. 631

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Ενωσιακό δίκαιο και εθνικός δικαστής: ένας διαρκής πολυσήμαντος διάλογος, ΕλλΔνη 4/2019, σ. 991

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Εκδότες εντύπων και δικαίωμα εύλογης αμοιβής για την ελεύθερη αναπαραγωγή έργων για ιδιωτική χρήση σύμφωνα με το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο: σχέση ενωσιακού και εθνικού δικαίου, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 294

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΠΗΛΑΒΑΚΗ Δ. Δικονομικά ζητήματα από την εξομοίωση της προηγμένης και εγκεκριμένης ηλεκτρονικής υπογραφής με την ιδιόχειρη κατά το π.δ. 1150/2001 και τον Κανονισμό 910/2014, ΝοΒ 5/2019, σ. 983

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Η επίδραση της τεχνολογίας στην φορολογία, ΘΠΔΔ 10/2019, σ. 895

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

BENIERΗΣ Ι., Η πρόσφατη νομολογία περί δανείων με αποπληρωμή σε ελβετικό φράγκο ως λόγος ανακοπής παρά τα ισχύοντα περί δεδικασμένου και απρόβλητου ενστάσεων (άρθρα 633 παρ. 2, 933 παρ. 4 ΚΠολΔ), ΔΕΕ 8-9/2019, σ. 1069

ΓΚΟΡΤΣΟΣ Χ. / ΤΕΡΖΗ Μ., Ο ενωσιακός Κανονισμός (ΕΕ) 2017/1129 για το ενημερωτικό δελτίο, ΔΕΕ 11/2019, σ. 1392

ΚΑΡΑΜΗΤΣΑΝΗΣ Ν., Η επέκταση της επιβολής της εισφοράς του Ν 128/1975 και στις πιστώσεις από τα χρηματοδοτικά ιδρύματα, ΔΕΕ 7/2019, σ. 950

ΚΟΥΜΑΝΗΣ Σ., Ο έλεγχος της καταχρηστικότητας Γ.Ο.Σ. που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο της ΑΚ 291 και η πλήρωση του κενού με συμπληρωματική ερμηνεία, Αρμ 7/2019, σ. 801

ΚΟΥΡΜΠΕΤΗΣ Σ., Η διαμόρφωση του περιεχομένου της γενικής υποχρέωσης για τη βέλτιστη παροχή επενδυτικών υπηρεσιών μετά τον Κανονισμό 2017/1129/ΕΕ, την Οδηγία 2014/65/ΕΕ και τον Νόμο 4514/2018, ΕφΑΔΠολΔ 10/2019, σ. 980

ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗΣ-ΒΑΡΟΥΧΑΚΗΣ Θ., Καλυμμένες ομολογίες: παρουσίαση του θεσμού – ισχύον νομοθετικό πλαίσιο και επικείμενες μεταβολές, ΔΕΕ 12/2019, σ. 1573

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕφΑθ 911/2018. Δάνεια σε ελβετικό φράγκο, ΕΕμπΔ 3/2019, σ. 676

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Σ., Ευθύνη από την παροχή επενδυτικών συμβουλών επί ομολόγων αόριστης διάρκειας, ΔΕΕ 12/2019, σ. 1586

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Οι νέες τεχνολογίες στο φορολογικό δίκαιο: ευκαιρία ή απειλή;, ΔιΜΕΕ 3/2019, σ. 300

ΚΑΡΑΜΗΤΣΑΝΗΣ Ν., Η επέκταση της επιβολής της εισφοράς του Ν. 128/1975 και στις πιστώσεις από τα χρηματοδοτικά ιδρύματα, ΔΕΕ 7/2019, σ. 950

ΜΠΑΡΜΠΑΣ Ν., Εναρμόνιση των ΕΦΚ προς ένα ευρωπαϊκό ενωσιακό πρότυπο, Ενέργεια & Δίκαιο 3/2019, σ. 46

ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ Θ. / ΚΡΙΝΗΣ Β., Κλιματική αλλαγή: πρόκληση για νέο σχεδιασμό στη φορολογία, ΔΦΝ 1656/2019, σ. 1155

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Το Σχέδιο Δράσης του Ο.Ο.Σ.Α ("BEPS project"), για την αντιμετώπιση της διάβρωσης της φορολογικής βάσης και της μεταφοράς κερδών στην αλλο-

δαπή και η εφαρμογή του στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ΔΦΝ 1655/2019, σ. 1091

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Η επίδραση της τεχνολογίας στην φορολογία, ΘΠΔΔ 10/2019, σ. 895

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Κρατικές ενισχύσεις και φορολογικές αποφάσεις τύπου "tax rulings", ΔΕΕ 7/2019, σ. 921

ΣΙΑΝΙΔΟΥ Ν., Ζητήματα Φορολόγησης Πραγματικού Δικαιούχου Πληρωμών, ΔΦΝ 1654/2019, σ. 1027

ΣΩΦΡΟΝΑ Λ.-Ε., Το φορολογικό πλαίσιο των εταιρικών μετασχηματισμών: ανάλυση υπό το πρίσμα των νέων εταιρικών ρυθμίσεων (Ν. 4601/2019), ΔΕΕ 5/2019, σ. 689

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΑΛΙΚΑΚΟΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Η θεσπιζόμενη στον ΧΘΔΕΕ ελευθερία έκφρασης και η σχέση της με τα πνευματικά δικαιώματα στην περίπτωση των "υπερσυνδέσμων" (hyperlinks) στο διαδίκτυο, ΕλλΔνη 5/2019, σ. 1493

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Π., «Αποτελεσματικότητα» («Effektivität») και «αποδοτικότητα» («Effizienz») της δικαστικής προστασίας, στο παράδειγμα του Ν. 4335/2015, Αρμ 6/2019, σ. 679

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-467/18, Rayonna prokuratura Lom, 10.09.2019, ECLI:EU:C:2019:765. Εφαρμογή ποινικοοικονομικών δικαιωμάτων Οδηγιών του "Οδικού Χάρτη" σε πρόσωπα τα οποία τελούν επικίνδυνες για την κοινωνία πράξεις σε κατάσταση άνοιας και τίθενται υπό περιορισμό σε ψυχιατρικό κατάστημα, ΝοΒ 10/2019, σ. 2228

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Επίδραση του ΧΘΔ και της ανάπτυξης της τεχνολογίας στα όρια των δικαιωμάτων του δημιουργού, ΕΕΕυρΔ 3/2019, σ. 419

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-516/17, Spiegel Online, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:625. Το σύστημα περιορισμών/εξαιρέσεων, κατ' άρθρο 5 της Οδηγίας 29/2001, υπό το φως του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: σκοπούμενη ισορροπία και κριτήρια οριοθέτησης, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 592

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ Α.-Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-391/16, C-77/17 και C-78/17, M (Révocation du statut de réfugié), 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:403. Άρνηση χορήγησης ή ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα, ΕΕΕυρΔ 2/2019, σ. 257

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Τ., Between a rock and a hard place. The CJEU in the middle of Judicial Cooperation in Criminal Matters and the Protection of Fundamental Rights, ΔτΑ 80/2019, σ. 369

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ. / ΓΑΜΠΑ Δ., Παρατηρήσεις στη διάταξη του ΔΕΕ C-619/18, Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance de la Cour supreme), 11.07.2019, ECLI:EU:C:2019:615. Το ΔΕΕ ως προστάτης των κοινών ευρωπαϊκών αξιών: η υπόθεση της ανεξαρτησίας του ανώτατου δικαστηρίου της Πολωνίας, ΘΠΔΔ 11/2019, σ. 1059

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Η σχέση των άρθρων 19 ΣΕΕ και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ υπό το πρίσμα της ανεξαρτησίας και της αποτελεσματικότητας της δικαστικής προστασίας, ΔιΔικ 6/2019, σ. 956

ΣΑΜΑΡΤΖΗΒ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-469/17, Funke Medien NRW, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:623. Θεμελιώδη δικαιώματα έκφρασης και πληροφόρησης που κατοχυρώνονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ: μη αναγνώρισή τους ως αυτόνομου και εξωτερικού περιορισμού των ενωσιακών δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔιΜΕΕ 4/2019, σ. 576

ΤΣΕΡΤΣΙΔΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-207/16, Ministerio Fiscal, 02.10.2018, ECLI:EU:C:2018:788. Δίωξη εγκλημάτων και προστασία προσωπικών δεδομένων, Αρμ 3-4/2019, σ. 428

ΤΣΟΛΚΑ Ο., Το εσωτερικό δυαδικό σύστημα κυρώσεων υπό το πρίσμα των άρθρων 4 του 7ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και 50 του ΧΘΔΕΕ: οι πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, του ΔΕΕ και των εθνικών ανωτάτων δικαστηρίων, ΠοινΧρ 8/2019, σ. 575

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Εισαγωγικό σημείωμα στην απόφαση του ΠΠρΘεσ 18250/2014. Σύμβαση του Λουγκάνο για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, ΕπισκΕΔ 2/2019, σ. 262

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Εφαρμοστέο δίκαιο στις διασυνοριακές – ενωσιακές υποθέσεις διατροφής, Αρμ 7/2019, σ. 935

ΓΑΛΑΝΗΣ Π. / ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Α., Η αυτονομία της βουλήσεως στον Κανονισμό «Ρώμη Ι»: μία σύγχρονη θεωρητική και νομολογιακή προσέγγιση, ΕφΑΔΠολΔ 6/2019, σ. 635

ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ Π., Ο ν. 4335/2015 (άρθρο 215 παρ. 2) απέναντι στους Καν. 1393/2007 (άρθρα 9 και 19) και 1215/2012 (άρθρο 45 παρ. 1β), ΕλλΔνη 6/2019, σ. 1601

ΔΟΥΚΑ Α., Τελολογική ερμηνεία της δικαιοδοτικής βάσης της ανταγωγής στο πλαίσιο του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια, ΕλλΔνη 6/2019, σ. 1614

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-468/18, R () και obligation alimentaire, 05.09.2019, ECLI:EU:C:2019:666. Η δίκη διατροφής ως παρεπόμενη του Κανονισμού 2201/2003 και του νέου Κανονισμού 1111/2019, ΕλλΔνη 6/2019, σ. 1751

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-149/18, Da Silva Martins, 31.01.2019, ECLI:EU:C:2019:84. Εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές ενοχές – Ασφάλιση ευθύνης από αυτοκινητικά ατυχήματα, ΧρΙΔ 8/2019, σ. 616

ΤΡΑΓΚΑΣ Χ.-Ε., Η κατάργηση του exequatur και η σημασία της για την διαμόρφωση του ενιαίου δικαστικού χώρου – συναφείς κανονισμοί, Αρμ 1-2/2019, σ. 35

ΤΣΙΚΡΙΚΑΣ Δ., Σκέψεις για την αποτελεσματικότητα της προσωρινής έννομης προστασίας: εσωτερική και διεθνής διάσταση, Αρμ 6/2019, σ. 686

ΤΣΙΩΡΑ Ε., Η έννοια της «συνήθους διαμονής» του τέκνου κατά τον Κανονισμό (ΕΚ) 2201/2003 (Βρυξέλλες ΙΙα). «Για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας» υπό το φως της νομολογίας του ΑΕΕ, Αρμ 1-2/2019, σ. 1

ΦΟΥΡΚΑΣ Β. / ΔΕΛΗΣ Γ., Το δίκαιο των μικροδιαφορών στην ημεδαπή και τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αρμ 5/2019, σ. 497

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2019

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ (Ε.-Α.), Αναγνώριση και εμβέλεια της προστασίας της υγείας και της ασφάλειας στην εργασία στη διεθνή, ευρωπαϊκή και εθνική έννομη τάξη	347
ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (Ε.), Οι συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις κατά το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο	9
ΓΑΛΑΝΗΣ (Θ.), Η συζήτηση για το μέλλον των κανόνων περί ανταγωνισμού και δη του Κανονισμού περί συγκεντρώσεων επιχειρήσεων: Με αφορμή την απαγόρευση της συγχώνευσης Alstom – Siemens	479
ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ (Σ.), Η προστασία του υποψήφιου εργαζομένου: Η συμβολή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η αλληλεπίδραση με το δίκαιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων	461
ΖΕΡΔΕΛΗΣ (Δ.), Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας: Με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις Bougnaoui (C-188/15) και Achbita (C-157/15)	315
ΚΟΤΡΩΝΗΣ (Σ.), Το άρθρο 12 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και η επίδρασή του στο ελληνικό δίκαιο των προσώπων	329
ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ (Μ.-Χ.), Η έννοια του εργαζομένου κατά το άρθρο 49 ΣΛΕΕ	1
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Τ.), Η «υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια»: σκέψεις και προβληματισμοί με βάση την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης	471
ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας	147
ΠΟΥΛΟΥ (Κ.-Α.), Οι αξίες του κράτους δικαίου και της ανεξαρτησίας ως δίοδοι για το ΔΕΕ για τον περιορισμό της κανονιστικής αυτονομίας των κρατών μελών: προς μια «ολόένα στενότερη Ένωση»;	165
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), Η έννοια της αναπηρίας υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ για την απαγόρευση των διακρίσεων: μια πολυδιάστατη προσέγγιση με κοινωνικές προεκτάσεις	23
ΣΚΙΑΔΑΣ (Δ.Β.), Εκκρεμείς αναλήψεις υποχρεώσεων στην ΕΕ: Διαχειριστικός ελιγμός ή βραδυφλεγής δημοσιονομική βόμβα;	137
ΧΙΟΝΙΔΗΣ (Γ.), Σεξουαλικά, αναπαραγωγικά και δικαιώματα γονικής μέριμνας των ατόμων με αναπηρία και η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία	155

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΓΑΜΠΑ (Δ.), ΓΟΥΛΑΣ (Δ.), ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.), ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), ΤΖΑΚΑΣ (Δ.-Π.), ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.), ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Χ.),	
- Δεκέμβριος 2018 – Φεβρουάριος 2019	51
- Μάρτιος – Μάιος 2019	197
- Ιούνιος – Αύγουστος 2019	373
- Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2019	513

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.),	
- Νοέμβριος 2018 – Ιανουάριος 2019	95
- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2019	281
- Μάιος – Ιούλιος 2019	429
- Αύγουστος – Οκτώβριος 2019	559

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 29.07.2019 (Spiegel Online, C-516/17)	417
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 19.12.2019 (Airbnb Ireland, C-390/18)	541
ΒΕΖΥΡΤΖΗ (Α.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 23.05.2019 (Υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκη Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδα, Προσφυγή No 17257/13)	289
ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 25.10.2018 (Υπόθεση ES κατά Αυστρίας, Προσφυγή No 38450/12)	110
ΓΑΛΑΝΗΣ (Θ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Β' επταμ.) της 27.03.2019 (Απόφαση αριθμ. 582/2019)	293
ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ (Α.-Κ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 14.05.2019 (M (Révocation du statut de réfugié), C-391/16, C-77/17 και C-78/17)	255
ΚΡΙΚΑ (Μ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 13.07.2018 (Chrysostomides, K. & Co κ.λπ./Συμβούλιο κ.λπ., T-680/13)	75
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 23.05.2019 (Steinhoff κ.λπ./ΕΚΤ, T-107/17)	246

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.),		ΧΑΔΙΟΥ (Β.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.01.2019 (Cresco Investigation, C-193/17)	79	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 27.05.2019 (OG (Parquet de Lübeck), C-508/18 και C-82/19 PPU)	273
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 07.05.2019 (Monachos Eirinaios, C-431/17)	250	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 10.09.2019 (Υπόθεση Strand Lobben και λοιποί κατά Νορβηγίας, Προσφυγή Νο 37283/13)	437
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολ.) της 16.07.2019 (Απόφαση αριθμ. 1308/2019)	449	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Μονομελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών (Τμ. 13ο) της 11.11.2019 (Απόφαση αριθμ. 15908/2019)	579
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 19.11.2019 (TNS, C-609/17 και C-610/17)	549		
ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.),		5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 24.06.2019 (Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance de la Cour suprême), C-619/18)	410	ΖΑΧΟΥ (Μ.), ΚΑΛΛΙΔΟΥ (Α.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.), ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Ε.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 10.09.2019 (HTTS/Συμβούλιο, C-12318 P)	422	Αγροτική Πολιτική	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 12.11.2019 (Haqbin, C-233/18)	545	- Αξιολόγηση κινδύνου	188
ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ (Μ.),		- Ευρωπαϊκή Αρχή για την Ασφάλεια των Τροφίμων (ΕΑΑΤ)	188
- Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ της 05.03.2019 (Eesti Pagar, C-349/17)	263	- Μέτρα στήριξης	362
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),		- Ξηρασία	362
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 13.11.2018 (Raugevicius, C-247/17)	89	- Οικολογικός προσανατολισμός	362
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 19.12.2018 (Υπόθεση Molla Salı κατά Ελλάδα, Προσφυγή Νο 20452/14)	103	- Οικονομικές διευκολύνσεις	362
- Παρατηρήσεις στη γνωμοδότηση του ΔΕΕ της 30.04.2019 (Accord ECG UE-Canada, 1/17)	233	- Τροφική αλυσίδα	188
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 24.09.2019 (Ρουμανία/Επιτροπή, T-391/17)	404	Αλλοδαποί	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 31.10.2019 (Υπόθεση Παπαγεωργίου και λοιποί κατά Ελλάδα, Προσφυγές Nos 4762/18 και 6140/18)	569	- Θεώρηση εισόδου	186
ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),		- Παράνομη μετανάστευση	186
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Β' επταμ.) της 05.12.2018 (Απόφαση αριθμ. 2568/2018)	115	- Σένγκεν	186
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 10.09.2019 (Chenchooliah, C-94/18)	401	- Τουρισμός	186
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 12.12.2019 (Parquet general du Grand-Duché de Luxembourg () και Tours), C-566/19 PPU και C-626/19 PPU)	553	Ανθρώπινα δικαιώματα	
ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Ε.),		- Δικαστήριο της ΕΕ	187
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 10.12.2018 (Wightman κ.λπ., C-621/18)	84	- Εκλογικά δικαιώματα	187
		- Θεμελιώδη δικαιώματα	187
		- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	187
		- Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ	187
		- Ρητορική μίσους στο διαδίκτυο	187
		- Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ	498
		Ανθρωπιστική βοήθεια	
		- Εκπαίδευση	506
		- Κοινωνικοοικονομική υποστήριξη	506
		- Μετανάστευση	506
		- Πρόσφυγες	506
		- Στέγαση	506
		- Υγεία	506
		Ανταγωνισμός	
		- Αντιανταγωνιστικές πρακτικές	40

- Αντιμονοπωλιακοί κανόνες	40, 179, 180, 365	- Ψηφιακή εποχή	183
- Βιομοειδή προϊόντα	40	Διεθνής συνεργασία	
- Γενόσημα προϊόντα	40	- Αποζημίωση	365
- Δεσπόζουσα θέση	180	- Διεθνές Ταμείο	365
- Διασυνοριακές πωλήσεις	180	- Ένομη προστασία	365
- Ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών	180	- Επιζώντες	365
- Επιβολή προστίμων	365	- Πολεμικές συγκρούσεις	365
- Ευρωπαϊκή Ενιαία Αγορά	180	- Σεξουαλική βία	365
- Κανόνες συγκεντρώσεων	40	Δίκαιο της ΕΕ	
- Καρτέλ	365	- Ενιαία αγορά	360
- Καταναλωτές	180	- Εσωτερική αγορά	360
- Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης	40, 179	- Εφαρμογή	360
- Μεσιτεία διαδικτυακής διαφήμισης	179	- Καθυστερημένη συμμόρφωση κρατών	360
- Μηχανές αναζήτησης	179	Δικαιοσύνη	
- Σύμπραξη εταιριών	365	- Αθέμιτος ανταγωνισμός	504
- Φαρμακευτικός κλάδος	40	- Ασφάλεια τροφίμων	45
Δημοσιονομική πολιτική		- Γαμικές διαφορές	189
- Αλληλεγγύη	185	- Δημόσια ασφάλεια	366
- Ανάπτυξη	185	- Διαφορές γονικής μέριμνας	189
- Ανθρώπινοι πόροι	185	- Δικαστική συνεργασία	189
- Απασχόληση	185	- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	366
- Ασφάλεια	185	- Καλόπιστη συνεργασία ΕΕ και κρατών μελών	503
- Δαπάνες ΕΕ	185	- Κανονισμός Βρυξέλλες ΙΙα	189
- Δημόσιες συμβάσεις	185	- Καταγγελίες για παραβάσεις του δικαίου της ΕΕ	45
- Διαφάνεια	185	- Κίνηση δικαστικών διαδικασιών	45
- Εποπτεία	185	- Κρατικές ενισχύσεις	504
- Ευρωπαϊκή οικονομία	185	- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45
- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης Απάτης	185	- Παράνομες δραστηριότητες	45
- Προϋπολογισμός	185	- Παραπομπές στο ΔΕΕ	503, 504
Διαμόρφωση πολιτικής		- Ποινικές έρευνες	366
- Αποτελεσματικότητα	505	- Προστασία παιδιών	189
- Διαφάνεια	505	- Προστασία περιβάλλοντος	45
- Πράσινη πολιτική	505	- Προστασία προσωπικών δεδομένων	45
- Συλλογικότητα	505	- Προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης	45
- Ψηφιοποίηση	505	- Πυρηνική ασφάλεια	45
Διανοητική ιδιοκτησία		- Συνεργασία	366
- Διαδικτυακές πλατφόρμες	183	Εκπαίδευση	
- Διαδίκτυο	183	- Διδασκαλία	364
- Δικαιώματα δημιουργών	183	- Εκπαιδευτικά συστήματα	364
- Ελευθερία έκφρασης	183	- Εκπαιδευτικοί	364
- Μηχανές αναζήτησης	183	- Κατάρτιση	364
- Οπτικοακουστικό υλικό	183	- Μάθηση	364

Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων			
- Δημιουργοί	44	- Συλλογικά συμφέροντα	504
- Δημοσιογραφία	44	- Συλλογικές αγωγές	504
- Διαδικτυακές πλατφόρμες	44	Κοινωνική Πολιτική	
- Διαδικτυακή οικονομία	44	- Διαδικτυακές εταιρίες	38
- Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας	44	- Εκλογές	38
- Οπτικοακουστικά έργα	44	- Κυβερνοασφάλεια	38
- Πολιτιστική κληρονομιά	44	- Παραπληροφόρηση	38
- Ψηφιακή ενιαία αγορά	44	- Πολιτικές διαφημίσεις	38
Ελευθερία κίνησης κεφαλαίων		- Προστασία δεδομένων	38
- Ενίσχυση οικονομίας	180	Κρατικές ενισχύσεις	
- Ένωση Κεφαλαιαγορών	180	- Ανακύκλωση	506
- Επενδύσεις	180	- Ανταγωνισμός	188
- Εποπτεία	180	- Βιώσιμες τεχνολογίες	506
- Χρηματοδοτήσεις	180	- Γενικός Απαλλακτικός Κανονισμός	188
- Χρηματοπιστωτικό σύστημα	180	- Εθνική χρηματοδότηση έργων	188
Εμπορική πολιτική		- Ενιαία αγορά	188
- Ανάπτυξη	502	- Επαναχρησιμοποίηση	506
- Δημοσκόπηση	502	- Ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις	188
- Διασυνοριακές συναλλαγές	503	- Ευρωπαϊκή Συμμαχία για την Μπαταρία	506
- Διεθνές εμπόριο	502	- Καινοτομία	506
- Έξοδα πληρωμών	503	- Κοινό σχέδιο δράσης	506
- Επιχειρήσεις	503	- Μπαταρίες	506
- Θέσεις εργασίας	502	- Πράσινη ανάπτυξη	506
- Καταναλωτές	503	Μεταναστευτική πολιτική	
- Προτεραιότητες ΕΕ	502	- Άδεια διαμονής	40
- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	503	- Ακτοφυλακή	498
Επενδύσεις		- Διαφθορά	40
- Βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες	506	- Ελεύθερη κυκλοφορία	40
- Δημόσιες επενδύσεις	506	- Επενδύσεις	40
- Διεθνής συνεργασία	184	- Ιθαγένεια	40
- Ελεύθερο εμπόριο	184	- Νομιμοποίηση παράνομων εσόδων	40
- Εξαγορές	184	- Πολιτογράφηση	40
- Ιδιωτικές επενδύσεις	506	- Σένγκεν	40
- Κλίμα	506	- Σύνορα	40, 498
- Ξένες επενδύσεις	184	- Συνοριοφυλακή	498
- Ξένες κρατικές εταιρίες	184	- Φοροδιαφυγή	40
- Περιβάλλον	506	Οδική ασφάλεια	
- Πράσινες επενδύσεις	506	- Ευρωπαϊκά οχήματα	183
- Στρατηγικοί πόροι	184	- Τεχνολογίες ασφάλειας	183
Καταναλωτές		Περιβάλλον	
- Αποζημιώσεις	504	- rescEU	499
- Ειδικευμένοι φορείς	504	- Άλιευτικά εργαλεία	43
		- Ανάπτυξη	43

- Άνθρακας	357	- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	182
- Απόβλητα	186	- Καταπολέμηση εγκλήματος και τρομοκρατίας	181
- Αστικά λύματα	501	- Οργανωμένο έγκλημα	182, 363
- Βιωσιμότητα	43	- Παραπληροφόρηση	181
- Γεωργική άρδευση	501	- Πάροχοι υπηρεσιών	182
- Δάση	358, 499	- Ποινικά αδικήματα	182
- Διεθνής συνεργασία	358	- Ποινικό μητρώο	181
- Δικαίωμα στο νερό	501	- Προστασία επιβατών	505
- Εξοικονόμηση ενέργειας	500	- Συμφωνία εταιρικής σχέσης	363
- Επαναχρησιμοποίηση	501	- Τραπεζικοί λογαριασμοί	182
- Εργοβόρες βιομηχανίες	501	- Τρομοκρατία	181, 182, 363
- Θαλάσσια απορρίμματα	43, 187	Πολιτική προστασία	
- Καθαρή κινητικότητα	500	- rescEU	361
- Καινοτομία	43	- Διαχείριση κρίσεων	361
- Καλλιέργειες	357	- Ευρωπαϊκή Δεξαμενή Πολιτικής Προστασίας	361
- Κλιματική αλλαγή	357, 358, 501	- Κατάσταση έκτακτης ανάγκης	361
- Κλιματική ουδετερότητα	501	- Πυρκαγιές	361
- Κυκλική οικονομία	43, 187, 501	Προσωπικά δεδομένα	
- Οικοσυστήματα	499	- Οικονομικές κυρώσεις	359
- Παραλίες	43	- Παραβίαση υποχρέωσης ενσωμάτωσης	359
- Περιβαλλοντική πολιτική	186	- Προστασία	359
- Πλαστικό	43, 187, 357	Προϋπολογισμός της ΕΕ	
- Ποιότητα νερού και αέρα	186, 501	- Αλληλεγγύη	502
- Πολιτική προστασία	499	- Απασχόληση	502
- Πόσιμο νερό	501	- Ασφάλεια	502
- Προστασία	357	- Κλιματική αλλαγή	502
- Πυρκαγιές	499	- Νέοι	502
- Ρύπανση	43	Τελωνιακή ένωση	
- Σέγγκεν	186	- Ενιαία αγορά	363
- Σήμανση ελαστικών	500	- Επικίνδυνα προϊόντα	363
- Τουρισμός	186	- Οικονομική ένωση	363
- Ωκεανοί	43	- Παραποιημένα προϊόντα	363
Πολιτική ασφάλειας		Τεχνολογία και διαδίκτυο	
- Απαγόρευση πτήσεων	505	- Δίκτυα πέμπτης γενιάς	359
- Απαγόρευση χημικών ουσιών	182	- Εθνικές εκτιμήσεις επικινδυνότητας	359
- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία	181	- Ένωση Ασφάλειας	359
- Διαβίβαση δεδομένων επιβατών	363	- Κυβερνοασφάλεια	359
- Διεθνή πρότυπα ασφάλειας	505	Τραπεζικό σύστημα	
- Εκλογική ανθεκτικότητα	181	- Δάνεια	187
- Ένωση Ασφάλειας	181, 182	- Ενιαίος Κανονισμός	187
- Επιτροπή	182	- Τράπεζες	187
		- Χρηματοπιστωτική κρίση	187

- Χρηματοπιστωτικό σύστημα	187	- Εισαγωγές	43
Υγεία		- Εξαγωγές	43
- Βιωσιμότητα συστημάτων υγείας	38	- Εξωτερικά σύνορα ΕΕ	43
- Δημόσια υγεία	364	- Παράνομο εμπόριο	43
- Εμβολιασμοί	364	- Πολιτιστικά αγαθά	43
- Εργαστηριακές αναλύσεις	38	- Τελωνειακές αρχές	43
- Ευρωπαϊκός Οργανισμός Φαρμάκων	499	- Τρομοκρατία	43
- Ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα	38	Ψηφιακή ενιαία αγορά	
- Ηλεκτρονικές συνταγογραφήσεις	38	- Ανοικτά δεδομένα	184
- Ιός Ebola	499	- Ανοικτές πληροφορίες	184
- Νοσοκομειακές δαπάνες	38	- Δεδομένα μη προσωπικού χαρακτήρα	184
- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας	364	- Δημόσιος τομέας	184
- Ποιότητα υπηρεσιών υγείας	38	- Ελεύθερη ροή δεδομένων	184
- Συνεργασία φορέων υγείας	499	- Ευρωπαϊκή οικονομία δεδομένων	184
- Υγειονομική περιθαλψη	364	- Κοινοχρησία δεδομένων	184
- Ψηφιακή πρόσβαση	38	- Τεχνητή νοημοσύνη	184
Φορολογία		- Ψηφιακή οικονομία	184
- Ανταγωνιστικότητα	41	Brexit	
- Απάτη	41, 497	- Άρθρο 50 ΣΕΕ	179, 357, 497
- Δημόσια υγεία	41	- Βόρεια Ιρλανδία	37
- Διαδικασία λήψης αποφάσεων	41	- Βρετανικό κοινοβούλιο	37
- Διασυνοριακές πωλήσεις	497	- Διεργασίες ετοιμότητας	37, 179, 357, 497
- Δίκαιη φορολόγηση	41	- Επικύρωση συμφωνίας	497
- Ειδικοί φόροι κατανάλωσης	41	- Επιτροπή	357
- Έλλειμμα	362	- Ετοιμότητα	179
- Ενιαία αγορά	41	- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο	179, 497
- Έσοδα	362	- Λύση «backstop»	37
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	497	- Μελλοντικές σχέσεις	37
- Κανόνας ομοφωνίας	41	- Μεταβατική περίοδος	37
- Κλιματική αλλαγή	41	- Παράταση προθεσμίας	179, 357, 497
- Κοινή Ενοποιημένη Βάση Φορολογίας Εταιριών (ΚΕΒΦΕ)	41	- Σενάριο αποχώρησης χωρίς συμφωνία	37, 179, 357
- Κοινή Πολιτική Ασφαλείας και Άμυνας	497	- Συμφωνία αποχώρησης	37
- Λογοδοσία	41	- Τελωνειακά ζητήματα	37
- Μικρές επιχειρήσεις	497	- Ψηφοφορία	37
- Φοροαποφυγή	362	6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
- Φοροδιαφυγή	41, 362	ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),	
- Φορολογική πολιτική	497	- 5ο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο: καταπολέ-	
- ΦΠΑ	41, 362	μηση της τρομοκρατίας στο διαδίκτυο	509
- Ψηφιακή οικονομία	41	- theLegalBay.gr	370
Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης			
- Άδειες εισαγωγής	43		
- Αρχαιολογική κληρονομιά	43		

- Απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με υποχρέωση αφαίρεσης σχολίων από πάροχο φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου	510
- Ασφάλεια των δικτύων 5G	369
- Δεοντολογική οριοθέτηση της τεχνητής νοημοσύνης	191
- Διασυνοριακή πρόσβαση στα μητρώα υγείας	47
- Εγκατάσταση υπερυπολογιστών παγκόσμιας κλάσης στην Ευρώπη	193
- Έγκριση ενίσχυσης για την ανάπτυξη ευρυζωνικών δικτύων στην Ελλάδα	369
- ΕΕΤΤ: η πορεία της ευρυζωνικότητας στην Ελλάδα	511
- Έκθεση της ΕΕΤΤ για το Ανοικτό Διαδίκτυο	370
- Ευρωπαϊκό σύστημα πιστοποίησης της κυβερνοασφάλειας	194
- Ευρωπαϊκός μήνας κυβερνοασφάλειας	509
- Η εξέλιξη της ψηφιακής διακυβέρνησης στην Ελλάδα	511
- Ηλεκτρονική χρονοσήμανση από τον ΟΠΙ	48
- Καθορισμός ανώτατων τιμών για τις διεθνείς κλήσεις εντός ΕΕ	193
- Κρατική ενίσχυση για ταχύτερες ευρυζωνικές υπηρεσίες στην Ελλάδα	47
- Νέες απαιτήσεις ασφαλείας για τη χρήση καρτών πληρωμών	371
- Νέο νομικό πλαίσιο της ΕΕ για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας	192
- Χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από δικαστές	49

7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),

- Τέταρτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένη ομιλήτρια τη δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κα Pauliine Koskelo	587
---	-----

ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.),

- Εναρκτήρια εκδήλωση του Προγράμματος Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Ύπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας' (SARAS)»	299
- Συνέδριο με θέμα «Εδραιώνοντας τον Ευρωπαϊκό Χώρο Δικαιοσύνης: Η Προστασία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων»	304

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ (Α.-Κ.),

- Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Θρησκευτική Ελευθερία – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»	122
--	-----

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ (Σ.),

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Ύπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας' (SARAS)» - Επίσκεψη εργασίας	455
--	-----

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Ύπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας' (SARAS)» - Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής – Κοινοί έλεγχοι επιθεώρησης – Επίσκεψη εργασίας στελεχών της Γεωργιανής αντιπροσωπείας στην Ελλάδα	587
--	-----

ΚΟΝΙΑΡΗΣ (Β.),

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του Υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» - Επίσκεψη εργασίας στελεχών της ΑΑΔΕ στο Υπουργείο Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν με αντικείμενο τις «συμφωνίες προκαθορισμένων τιμών»	121
---	-----

- Πενθήμερο σεμινάριο για τη βελτίωση της χρήσης των εγχώριων και διεθνών βάσεων δεδομένων και των πλατφορμών διαχείρισης γνώσης στο πλαίσιο των ενδο-ομιλικών συναλλαγών	121
---	-----

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενδυνάμωση των ικανοτήτων της Ύπηρεσίας Λογιστικής, Αναφοράς και Ελέγχου στη Γεωργία»	121
--	-----

- Πρόγραμμα JUSTICE – Πενθήμερο σεμινάριο ΚΔΕΟΔ «Η καταπολέμηση της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους στην Ευρώπη»	123
---	-----

- Πρόγραμμα JUSTICE – Ημερίδα με θέμα «Η αρχή της Αλληλεγγύης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η προστασία των Δικαιωμάτων»	299
---	-----

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Ύπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας' (SARAS)» - Συνάντηση συντονιστικής επιτροπής	455
--	-----

- Ολοκλήρωση του Προγράμματος Διδυμοποίησης "light" με τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας στον τομέα της ιατροδικαστικής	456
--	-----

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης "light" με τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας στον τομέα της ιατροδικαστικής «Σεμινάρια επιμόρφωσης των στελεχών του φορέα υποδοχής»	587
--	-----

ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ (Ε.),	
- Ολοκλήρωση του έργου «Νέος Ερευνητικός και Επιμορφωτικός Προγραμματισμός του ΚΔΕΟΔ» με την οικονομική υποστήριξη του ΙΣΝ	302
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),	
- Διάλεξη της καθηγήτριας Robin Olivier για τη σχέση της κοινωνικής και της νομισματικής πολιτικής της ΕΕ	301
- Επιστημονική συνάντηση με θέμα «Τα θεμελιώδη δικαιώματα: σκέψεις για το μέλλον της προστασίας τους στην Ευρώπη	301
- Διεθνές συνέδριο με θέμα «Η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης»	585
ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (Α.),	
- Ημερίδα ΚΔΕΟΔ σε συνεργασία με την έδρα Jean Monnet με θέμα «Ένα Μανιφέστο για το Εργατικό Δίκαιο»	300
- Τρίτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένο τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Humboldt κ. Christoph Möllers	300
- Ημερίδα με θέμα «Η δοκιμασία της Ευρωπαϊκής Ιδέας»	301
- Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, στην εκδήλωση του ΚΕΝΟΠ με αφορμή τα 30 χρόνια προγραμμάτων Jean Monnet στο ΑΠΘ	586
- Ομιλία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, σε δημόσια συζήτηση για το Brexit στο πλαίσιο του ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου του ΑΠΘ	588
ΣΤΑΥΡΟΥ (Λ.),	
- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν – Ενδυνάμωση της Θεσμικής Ικανότητας της Διεύθυνσης Πνευματικής Ιδιοκτησίας σχετικά με τη Διαχείριση και την Προστασία των δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στα Ψηφιακά Δίκτυα	455
ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Χ.),	
- Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Διαχείριση Αποβλήτων – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»	121
- Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με θέμα «Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας – Επίκαιρα Ρυθμιστικά Ζητήματα και Εξελίξεις»	302

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),	
- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2019	459
ΚΙΟΥΡΚΤΣΗ (Ε.),	
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ-ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ / ΗΛΙΑΣ ΜΑΖΟΣ / ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΤΣΟΣ (επιμ.), Δημόσιες συμβάσεις – Ν. 4412/2016 – Νομολογιακή Προσέγγιση και Πρακτική Εφαρμογή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, 595 σελ.	305
ΛΕΝΤΖΗΣ (Δ.),	
- ALAIN SUPRIOT, Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας: Η κοινωνική δικαιοσύνη απέναντι στην ολοκληρωτική αγορά, (μετ. Ε. Αγγελόπουλου), Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 2019, 178 σελ.	591
ΠΑΝΤΟΣ (Κ.),	
- ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, Μελέτες Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, vii+301 σελ.	457
ΠΕΪΔΟΥ (Μ.),	
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Π. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ (Επιμ.), Παραγραφές υπέρ και κατά του Δημοσίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, xvi+262 σελ.	458
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),	
- HÉLÈNE RUIZ-FABRI / EMMANUEL GAILLARD (eds), EU law and international investment arbitration, IAI series on international arbitration No. 11, 2018, 717 σελ.	125
- ΜΑΡΚΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ, Η τρομοκρατία στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, xxvii+643 σελ.	126
ΣΩΜΗ (Σ.), ΓΚΑΚΟΥ (Μ.), ΔΙΒΡΙΩΤΗ (Α.), ΖΑΧΟΥ (Μ.),	
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Δ' Τρίμηνο 2018 - Α' Τρίμηνο 2019)	129
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β' Τρίμηνο 2019)	307
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β' Εξάμηνο 2019)	593

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-391/16, C-77/17 και C-78/17	M (Révocation du statut de réfugié)	14.05.2019	216, 255
C-405/16 P	Γερμανία/Επιτροπή	28.03.2019	204
C-420/16 P	Izsák και Dabis/Επιτροπή	07.03.2019	197
C-621/16 P	Επιτροπή/Ιταλία	26.03.2019	199
Γνωμοδότηση 1/17	Accord ECG UE-Canada	30.04.2019	200, 233
C-82/17 P	TestBiotech κ.λπ./Επιτροπή	12.09.2019	394
C-118/17	Dunai	14.03.2019	229
C-163/17	Jawo	19.03.2019	217
C-193/17	Cresco Investigation	22.01.2019	59, 79
C-219/17	Berlusconi και Fininvest	19.12.2018	64
C-221/17	Tjebbes κ.λπ.	12.03.2019	201
C-235/17	Επιτροπή/Ουγγαρία (Usufruits sur terres agricoles)	21.05.2019	213
C-247/17	Raugevicius	13.11.2018	89
C-258/17	E.B.	15.01.2019	57
C-272/17	Zyla	23.01.2019	54
C-297/17	Ibrahim	19.03.2019	218
C-305/17	FENS	06.12.2018	67
C-324/17	Gavanozov	24.10.2019	534
C-349/17	Eesti Pagar	05.03.2019	202, 263
C-378/17	Minister for Justice and Equality και Commissioner of the Garda Síochána	04.12.2018	55
C-385/17	Hein	13.12.2018	56
C-412/17	Touring Tours und Travel	13.12.2018	60
C-419/17 P	Deza/ECHA	23.01.2019	69
C-431/17	Monachos Eirinaios	07.05.2019	250
C-437/17	Gemeinsamer Betriebsrat EurothermenResort Bad Schallerbach	13.03.2019	207
C-444/17	Arib κ.λπ.	19.03.2019	222
C-447/17 P και C-479/17 P	Ευρωπαϊκή Ένωση/Guardian Europe και Guardian Europe/Ευρωπαϊκή Ένωση	05.09.2019	513
C-473/17 και C-546/17	Repsol Butano	11.04.2019	226
C-483/17	Tarola	11.04.2019	209
C-493/17	Weiss κ.λπ.	11.12.2018	65
C-516/17	Spiegel Online	29.07.2019	417
C-556/17	Torubanov	29.07.2019	392
C-573/17	Popławski	24.06.2019	391
C-582/17	H.	02.04.2019	219
C-585/17	Dilly's Wellnesshotel	14.11.2019	522
C-591/17	Αυστρία/Γερμανία	18.06.2019	376
C-598/17	A-Fonds	02.05.2019	212
C-608/17	Holmen	19.06.2019	385
C-609/17 και C-610/17	TSN	19.11.2019	537, 549
C-617/17	Powszechny Zakład Ubezpieczeń na Życie	03.04.2019	204
C-624/17	Tronex	04.07.2019	397

C-630/17	Milivojević	14.02.2019	59
C-654/17 P	Bayerische Motoren Werke/Επιτροπή και Freistaat Sachsen	29.07.2019	379
C-664/17	Ellinika Nafrigeia	13.06.2019	389
C-675/17	Preindl	06.12.2018	53
C-686/17	Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs Frankfurt am Main	04.09.2019	523
C-706/17	Achema κ.λπ.	15.05.2019	205
C-716/17	A	11.07.2019	383
C-720/17	Bilali	23.05.2019	220
C-724/17	Skanska Industrial Solutions κ.λπ	14.03.2019	203
C-729/17	Επιτροπή/Ελλάδα	26.06.2019	386
C-18/18	Glawischnig-Piesczek	03.10.2019	526
C-19/18 P	VG/Επιτροπή	10.07.2019	374
C-22/18	TopFit και Biffi	13.06.2019	375
C-29/18	Cobra Servicios Auxiliares	11.04.2019	215
C-55/18	CCOO	14.05.2019	210
C-60/18	Tallina Vesi	28.03.2019	228
C-64/18, C-140/18, C-146/18 και C-148/18	Maksimovic	12.09.2019	526
C-72/18	Ustariz Aróstegui	20.06.2019	390
C-93/18	Bajratari	02.10.2019	521
C-94/18	Chenchooliah	10.09.2019	401, 520
C-123/18 P	HTTS/Συμβούλιο	10.09.2019	422, 514
C-128/18	Dorobantu	15.10.2019	533
C-129/18	SM (Enfant placé sous kafala algérienne)	26.03.2019	202
C-171/18	Safeway	07.10.2019	539
C-192/18	Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance des juridictions de droit commun)	05.11.2019	516
C-202/18 και C-238/18	Rimšēvičs/Λετονία	26.02.2019	63
C-222/18	VIPA	18.09.2019	524
C-233/18	Haqbin	12.11.2019	536, 545
C-254/18	Syndicat des cadres de la sécurité intérieure	11.04.2019	214
C-272/18	Verein für Konsumenteninformation	03.10.2019	535
C-294/18	Oulun Sähkömyynti	02.05.2019	224
C-280/18	Flausch κ.λπ.	07.11.2019	529
C-302/18	X () και suffisantes)	03.10.2019	536
C-317/18	Correia Moreira	13.06.2019	388
C-361/18	Weil	06.06.2019	393
C-366/18	Ortiz Mesonero	18.09.2019	538
C-387/18	Delfarma	03.07.2019	384
C-390/18	Airbnb Ireland	19.12.2019	541
C-397/18	Nobel Plastiques Ibérica	11.09.2019	537
C-404/18	Hakelbracht	20.06.2019	387
C-410/18	Aubriet	10.07.2019	381
C-436/18 P	Shanxi Taigang Stainless Steel/Επιτροπή	29.07.2019	380

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2019

C-508/18 και C-82/19 PPU	OG (Parquet de Lübeck)	27.05.2019	223, 273
C-509/18	PF (Procureur général de Lituanie)	27.05.2019	223
C-518/18	RD (Certification en tant que titre exécutoire européen)	27.06.2019	393
C-523/18	Engie Cartagena	19.12.2019	531
C-544/18	Daknevičute	19.09.2019	520
C-551/18 PPU	IK (Exécution d'une peine complémentaire)	06.12.2018	62
C-619/18 R	Επιτροπή/Πολωνία	17.12.2018	51
C-619/18	Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance de la Cour suprême)	24.06.2019	373, 410,
C-621/18	Wightman κ.λπ.	10.12.2018	51, 84
C-752/18	Deutsche Umwelthilfe	19.12.2019	527
C-566/19 PPU και C-626/19 PPU	Parquet general du Grand-Duché de Luxembourg () και Tours)	12.12.2019	553

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

T-680/13	Chrysostomides, K. & Co κ.λπ./Συμβούλιο κ.λπ.	13.07.2018	75
T-716/14	Tweedale/EFSA	07.03.2019	198
T-762/15	Sony και Sony Electronics/Επιτροπή	12.07.2019	379
T-791/16	Real Madrid Club de Fútbol/Επιτροπή	22.05.2019	206
T-20/17	Ουγγαρία/Επιτροπή	27.06.2019	377
T-48/17	ADDE/Κοινοβούλιο	07.11.2019	517
T-107/17	Steinhoff κ.λπ./ΕΚΤ	23.05.2019	231, 246
T-289/17	Keolis CIF κ.λπ./Επιτροπή	12.07.2019	378
T-391/17	Ρουμανία/Επιτροπή	24.09.2019	404, 515
T-617/17	Vialto Consulting/Επιτροπή	26.06.2019	373
T-31/18	Izuzquiza και Semsrott/Frontex	27.11.2019	519

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Yılmaz κατά Τουρκίας	04.06.2019	432
Güzelyurtlu και λοιποί κατά Κύπρου και Τουρκίας	29.01.2019	95
T.I. και λοιποί κατά Ελλάδας	18.07.2019	429
Mihalache κατά Ρουμανίας	08.07.2019	434
Ndayegamiye-Μρογομαζίνα κατά Ελβετίας	05.02.2019	282
ES κατά Αυστρίας	25.10.2018	110
López Ribalda και λοιποί κατά Ισπανίας	17.10.2019	562
Tasev κατά Βορείου Μακεδονίας	16.05.2019	431
Σινέ Τσαγκαράκη Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδας	23.05.2019	289
Strand Lobben και λοιποί κατά Νορβηγίας	10.09.2019	437
Ramos Nunes de Carvalho e Sá κατά Πορτογαλίας	06.11.2018	97
Molla Sali κατά Ελλάδας	19.12.2018	102
Carrefour Γαλλίας κατά Γαλλίας	01.10.2019	559
Høiness κατά Νορβηγίας	19.03.2019	285

Pastörs κατά Γερμανίας	03.10.2019	564
Catt κατά Ηνωμένου Βασιλείου	24.01.2019	100
Tim Henrik Bruun Hansen κατά Δανίας	09.07.2019	429
Magyar Jeti Zrt κατά Ουγγαρίας	04.12.2018	101
Khan κατά Γαλλίας	28.02.2019	281
Θεοδώρου και Τσοτσόρου κατά Ελλάδα	05.09.2019	566
Drelingas κατά Λιθουανίας	12.03.2019	284
Φραντζεσκάκης και λοιποί κατά Ελλάδα	12.02.2019	283
Forcadell i Lluís και λοιποί κατά Ισπανίας	07.05.2019	433
Γνωμοδότηση Αίτημα Νο Ρ16-2018-001	10.04.2019	286
Παπαγεωργίου και λοιποί κατά Ελλάδα	31.10.2019	569

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας (Τμ. Β' επταμ.), Απόφαση αριθμός 2568/2018	05.12.2018	115
Συμβούλιο της Επικρατείας (Τμ. Β' επταμ.), Απόφαση αριθμός 582/2019	27.03.2019	293
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 1308/2019	16.07.2019	449
Μονομελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών (Τμ. 13ο), Απόφαση αριθμός 15908/2019	11.11.2019	579

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Αγροτική πολιτική

- Ευρωπαϊκή Αρχή για την Ασφάλεια των Τροφίμων (ΕΑΑΤ)	188
- Καλόπιστη συνεργασία ΕΕ-κρατών μελών	503
- Κοινή οργάνωση των αγορών γεωργικών προϊόντων	523
- Μη προτιμησιακή καταγωγή προϊόντων	523
- Ξηρασία	362
- Οικολογικός προσανατολισμός	362
- Οικονομικές διευκολύνσεις γεωργών	362
- Οπωροκηπευτικά	523
- Προστατευόμενη ονομασία προέλευσης (ΠΟΠ)	503
- Συστήματα ποιότητας γεωργικών προϊόντων και τροφίμων	503
- Τροφική αλυσίδα	188

Αναγνώριση Διπλωμάτων και Επαγγελματικών Προσόντων

- Εξουσίες ελέγχου του κράτους μέλους υποδοχής	53
- Κύκλοι σπουδών που μερικών συμπίπτουν	53
- Οδηγία 2005/36/ΕΚ	53
- Πάροχοι κατάρτισης διαμεσολαβητών	386

Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΕΕ)

(Βλ. επ. λήμμα ΕΣΔΑ)

- ΑμεΑ	23, 155, 329
- Ετήσιες εκθέσεις εφαρμογής του ΧΘΔ	498
- Ευγονική	155
- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	187
- Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ΕΕ (FRA)	187, 498

Ανταγωνισμός

- Αγορά των οδηγών οπτικών δίσκων	379
- Αντιμονοπωλιακή νομοθεσία	40, 179, 180, 365
- Αρχή ne bis in idem	204
- Βιομοειδή προϊόντα	40
- Γενόσημα προϊόντα	40
- Διαδοχή νομικών οντοτήτων	203
- Διασυνοριακές πωλήσεις	180
- Επιβολή οριστικού δασμού αντιντάμπινγκ σε προϊόντα καταγωγής Κίνας	380
- Επιβολή προστίμων	365
- Επιλογή της κατάλληλης τρίτης χώρας	380
- Ευρωπαϊκή Ενιαία Αγορά	180
- Κανόνες συγκεντρώσεων	40

- Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης	40, 179, 180, 204
- Κρατικές ενισχύσεις	202, 204, 205, 206, 263, 377, 378, 379, 522
- Κριτήριο οικονομικής συνέχειας	203
- Μεσιτεία διαδικτυακής διαφήμισης	179
- Ντάμπινγκ	380
- Παρακώλυση ελεύθερου ανταγωνισμού	293, 379
- Συγκεντρώσεις επιχειρήσεων	479
- Συγκέντρωση Alstom/Siemens	479
- Συμπράξεις εταιριών	203, 365, 379
- Τρίτη χώρα με οικονομία αγοράς	380
- Φαρμακευτικός κλάδος	40

Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

- Απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης	533
- Αποτροπή ατιμωρησίας	89
- Δικαστική αρχή έκδοσης ΕΕΣ	223, 273, 553
- Εγγυήσεις ανεξαρτησίας της δικαστικής αρχής έκδοσης ΕΕΣ	223, 273, 553
- Έκδοση ΕΕΣ με σκοπό την εκτέλεση ποινής	89
- Έκδοση πολίτη της ΕΕ σε τρίτη χώρα	89
- Ελάχιστος προσωπικός χώρος	553
- Έλλειψη ενδίκων μέσων στο κράτος μέλος έκδοσης	534
- Ένωση Ασφάλειας	181
- Επείγουσα προδικαστική διαδικασία	553
- Ευρωπαϊκή εντολή έρευνας σε ποινικές υποθέσεις	534
- Ευρωπαϊκό Σύστημα Πληροφοριών Ποινικού Μητρώου (ECRIS)	181
- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	182
- Λόγοι άρνησης εκτέλεσης ΕΕΣ	533
- Παράλειψη αναφοράς παρεπόμενης ποινής σε ΕΕΣ	62
- Σύμφωνη ερμηνεία εθνικής διάταξης με διάταξη του δικαίου της ΕΕ μη παράγουσα άμεσο αποτέλεσμα	391
- Συνθήκες κράτησης	533

Άσυλο

- Ανάκληση ή άρνηση χορήγησης καθεστώτος πρόσφυγα	216, 255
- Ανάκληση καθεστώτος επικουρικής προστασίας	220
- Απειλή για την ασφάλεια ή την κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής	216, 255

- Αρχή μη επαναπρόωθησης	216, 255	- Μηχανές αναζήτησης	179
- Ασυνόδευτος ανήλικος	536, 545	- Μουσική	44
- Επικουρική προστασία	218, 220	- Οπτικοακουστικά έργα	44
- Κίνδυνος απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης	217, 218	- Παράθεση αποσπασμάτων	417
- Μεταφορά του αιτούντος άσυλο προς το υπεύθυνο κράτος μέλος	217	- Πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου	526
- Περιορισμός ή ανάκληση των υλικών συνθηκών υποδοχής	536, 545	- Ποινικές έρευνες	366
- Προσδιορισμός υπεύθυνου κράτους μέλους	219	- Συνεργατικές πλατφόρμες	541
- Σοβαρή παράβαση των κανόνων των κέντρων φιλοξενίας ή επίδειξη ιδιαίτερα βίαιης συμπεριφοράς	536, 545	- Τεχνητή νοημοσύνη	184
- Συνθήκες διαβίωσης	217, 218	- Χρήση υπερσυνδέσμων	417
- Συστηματική απόρριψη αιτήσεων	218	- Ψηφιακή ενιαία αγορά	44, 184
- Συστημικές ελλείψεις της διαδικασίας	218	Διεθνής συνεργασία	
- Χορήγηση διεθνούς προστασίας	392, 536, 545	- Δημόσια ασφάλεια	366
Διαδίκτυο-Ηλεκτρονικές επικοινωνίες		- Διεθνές Ταμείο	365
- Βραχυχρόνιες μισθώσεις	541	- Επιζώντες	365
- Δεδομένα μη προσωπικού χαρακτήρα	184	- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	366
- Διαδικτυακές πλατφόρμες	44	- Ποινικές έρευνες	366
- Διαδικτυακή οικονομία	44	- Πολεμικές συγκρούσεις	365
- Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικά δικαιώματα	417	- Σεξουαλική βία	365
- Δίκτυα πέμπτης γενιάς	359, 369	Δικαιοσύνη	
- Ελεύθερη ροή δεδομένων	184	- Καταγγελίες	45
- Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης	417	- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45
- Ένωση Ασφάλειας	359	- Παραβάσεις του δικαίου της ΕΕ	45
- Ευθύνη ενδιάμεσων παρόχων	526	- Χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης από δικαστές	49
- Ευρωπαϊκό Σύστημα Πληροφοριών Ποινικού Μητρώου (ECRIS)	181	Δικαστήρια της Ένωσης	
- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	182	- Υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης	513
- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	366	- Υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος	115
- Ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα	38	Δικονομικό Δίκαιο	
- Ηλεκτρονικές συνταγογραφήσεις	38	- Αρχή αποτελεσματικότητας	115
- Κοινοχρησία δεδομένων	184	- Αρχή ισοδυναμίας	115
- Κοινωνία της πληροφορίας	417, 526, 541	- Δικονομική αυτονομία κρατών μελών	115, 165
- Κυβερνοασφάλεια	359	- Υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος	115
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	49	Εκπαίδευση	
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	461	- Διδασκαλία	364
- Μεσιτεία διαδικτυακής διαφήμισης	179	- Εκπαιδευτικά συστήματα	364

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2019

- Εκπαιδευτικοί	364	- Κοινωνική ασφάλιση	54
- Κατάρτιση	364	- Μέλος της οικογένειας πολίτη της ΕΕ	202
Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων		- Οδηγία 2005/36/ΕΚ	53
- Αναγνώριση συνταγής εκδοθείσας σε άλλο κράτος μέλος από εξουσιοδοτημένο πρόσωπο	524	- Περιορισμοί	375, 383
- Γενόσημα φάρμακα	384	- Προσμέτρηση των περιόδων προϋπηρεσίας σε άλλους εργοδότες	207
- Επικίνδυνα προϊόντα	363	- Προϋπόθεση κατοικίας	383
- Επισήμανση των τροφίμων	523	- Σπουδαστές	381
- Εφοδιασμός του πληθυσμού κράτους μέλους σε φάρμακα	524	- Φόρος εισοδήματος	54
- Ηλεκτρική ενέργεια	67	- Χορήγηση οικονομικού βοηθήματος για ανώτατες και μεταλυκειακές σπουδές	381
- Μέτρα ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό	384, 524	Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών	
- Μπύρα	180	- Απόσπαση εργαζομένων	526
- Παράλληλη εισαγωγή φαρμάκων	384	- Βραχυχρόνιες μισθώσεις	541
- Παραποιημένα προϊόντα	363	- Διατήρηση και μετάφραση μισθολογικής κατάστασης	526
- Τελωνεία	363	- Κοινωνία της πληροφορίας	526, 541
- Φάρμακα αναφοράς	384	- Πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου	526
- Χώρα καταγωγής	523	- Σύμβαση παροχής πίστωσης	59
Ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων		- Υπηρεσίες διαμεσολάβησης που παρέχονται από διαδικτυακή πλατφόρμα	541
- Ex lege κατάργηση δικαιωμάτων επικαρπίας επί γεωργικών και δασικών γαιών	213	Ελευθερία εγκατάστασης	
- Δικαίωμα ιδιοκτησίας	213	- Αναγνώριση επαγγελματικών προσόντων	386
- Ένωση Κεφαλαιαγορών	180	- Ασυμβίβαστο της ιδιότητας του μοναχού με την άσκηση δικηγορίας	250
- Επιστροφή φόρου επί μερισμάτων	212	- Έκπτωση ζημιών θυγατρικής εγκατεστημένης στην αλλοδαπή	385
- Εποπτεία κεφαλαιαγορών	180	- Μη μισθωτή δραστηριότητα	520
- Σύμβαση παροχής πίστωσης	59	- Οριστικές ζημιές	385
Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων		- Πάροχοι κατάρτισης διαμεσολαβητών	386
- Ακούσια ανεργία	209	- Παύση άσκησης μη μισθωτής δραστηριότητας λόγω των φυσικών περιορισμών που συνδέονται με τα τελευταία στάδια εγκυμοσύνης και με τα επακόλουθα του τοκετού	520
- Αναγνώριση επαγγελματικών προσόντων	53	- Πρόσβαση στο επάγγελμα του δικηγόρου	250
- Αναγνώριση τίτλων εκπαίδευσης	53	- Συμψηφισμός ζημιών	385
- Διαγραφή χρεών	383	- Υποθυγατρική	385
- Διατήρηση της ιδιότητας του εργαζομένου	209	- Φόρος εταιριών	385
- Δικαίωμα διαμονής	202, 209		
- Εισφορές	54		
- Εργαζόμενοι	53, 147, 207, 209, 381, 383		
- Κοινωνικά πλεονεκτήματα	381		

Εμπορική Πολιτική

- Ανάπτυξη	502
- Διασυνοριακές συναλλαγές	503
- Διεθνές εμπόριο	502
- Έξοδα πληρωμών	503
- Θέσεις εργασίας	502
- Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία ΕΕ-Καναδά (CETA)	200, 233
- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	503

Ενέργεια

- Αγορά ηλεκτρικής ενέργειας	67, 224, 531
- Δασμοί	67
- Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων	67
- Καθορισμός παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας	531
- Πρόσβαση στο δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας	224
- Προστασία καταναλωτών	226
- Τέλη επί της μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας	67
- Υγροποιημένο αέριο πετρελαίου (LPG)	226
- Υπηρεσίες κοινής ωφέλειας	531
- Υποχρέωση γενικού οικονομικού συμφέροντος	226
- Υποχρεωτική εισφορά	531
- Φορολογικές επιβαρύνσεις ισοδύναμου αποτελέσματος	67
- Χρηματοδότηση σχεδίων ενεργειακής αποδοτικότητας	531

Επενδύσεις

- Άδεια διαμονής	40
- Ασφάλεια	40
- Βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες	506
- Έλεγχος άμεσων ξένων επενδύσεων	184
- Ενίσχυση οικονομίας	180
- Ένωση Κεφαλαιαγορών	180
- Εξαγορές	184
- Επίλυση επενδυτικών διαφορών	200, 233
- Ιθαγένεια	40
- Νομιμοποίηση παράνομων εσόδων	40
- Ξένες επενδύσεις	184
- Πανευρωπαϊκό σύστημα ταξινόμησης	506
- Πράσινες επενδύσεις	506
- Στρατηγικοί πόροι	184

- Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία ΕΕ-Καναδά (CETA)	200, 233
- Φοροδιαφυγή	40

ΕΣΔΑ

(Βλ. επ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)	
- Ακύρωση γάμου	566
- Ανάδοχοι γονείς	437, 560
- Αναστολή λειτουργίας περιφερειακού κοινοβουλίου	433
- Απαγόρευση βασανιστηρίων	281
- Απαγόρευση δουλείας και καταναγκαστικών έργων	429
- Απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών	569
- Άρνηση Ολοκαυτώματος	564
- Αρχή ne bis in idem	434
- Αρχή ασφάλειας δικαίου	289, 430
- Αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διαδίκων	289, 430
- Ασυνόδευτος ανήλικος	281
- Αφαίρεση γονικής μέριμνας	437, 560
- Βιντεοπαρακολούθηση	562
- Βλασφημία	110
- Γενοκτονία	284
- Δηλώσεις βουλευτών	564
- Διάκριση λόγω θρησκείας	102, 103, 432
- Διατάραξη θρησκευτικής ειρήνης	110
- Δικαίωμα μη γνωστοποίησης θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων	569
- Δικαίωμα στη ζωή	95
- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης	97, 282, 283, 430, 559
- Δικαίωμα στην εκπαίδευση	569
- Δικαίωμα στην ιδιοκτησία	102, 103
- Δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό	102, 103, 431
- Δικαίωμα σύναψης γάμου	566
- Διόρθωση καταχωρημένων στοιχείων	431
- Εγκλεισμός σε ίδρυμα	429
- Ελευθερία έκφρασης	101, 110, 564
- Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης	569
- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι	433

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2019

- Έλλειψη αμεροληψίας	97	Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ)	165
- Επανεκκίνηση ποινικής δίωξης	434	- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	51, 373, 410
- Επανάωση βιολογικής οικογένειας	437, 560	- Άρθρο 279 ΣΛΕΕ	51
- Ευθύνη δημοσιογραφικού ιστοτόπου	285	- Άρθρο 47 ΧΘΔ	51
- Θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία	569	- Αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης	165
- Θρησκευτική ελευθερία	110, 569	- Αρχή της ισοβιότητας των δικαστών	373, 410, 516
- Μη επιβολή ποινής άνευ νόμου	284	- Αρχή της χρηστής διοίκησης	373
- Μη Χριστιανοί Ορθόδοξοι μαθητές	569	- Αυτονομία της έννομης τάξης της ΕΕ	200, 233
- Μουσουλμανική μειονότητα Δ. Θράκης	102, 103	- Γλώσσα επικοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία	
- Νομολογιακές συγκρούσεις	289, 430	Επιλογής Προσωπικού (EPSO)	199
- Παραβίαση συγχωνευθείσας θυγατρικής	559	- Δικαστική ανεξαρτησία	51, 165, 373, 410, 516
- Παρένθετη μητρότητα	286	- Είνσχυση πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας	404, 515
- Περιβολή ισλαμικής μαντίλας	432	- Εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ	373, 374, 513, 514
- Περικοπές αποδοχών δημοσίων υπαλλήλων	449	- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών (ΕΠΠ)	197, 404, 515
- Προστασία επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης	449	- Κράτος δικαίου	51, 165, 373, 410, 516
- Προσωπική ελευθερία και ασφάλεια	429	- Μερική καταχώριση ΕΠΠ	404, 515
- Σεβασμός ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής	23, 100, 285, 431, 437, 560, 562	- Μη επιλέξιμες προς επιδότηση δαπάνες πολιτικού κόμματος	517
- Συγγένεια εξ αγχιστείας	566	- Περιορισμός αυτονομίας κρατών μελών	165
- Συκοφαντικό περιεχόμενο διαδικτυακού ειδησεογραφικού πόρταλ	101	- Πρόσβαση στα έγγραφα	198, 519
- Σωματεμπορία	429	- Προστασία εθνικών και γλωσσικών μειονοτήτων	404, 515
- Υιοθεσία χωρίς τη συναίνεση των βιολογικών γονέων	437, 560	- Υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης	513
- Υπέρτερο συμφέρον ανηλίκου	437, 560	- Χρηματοδότησης εκστρατείας για δημοψήφισμα	517
- Υποχρεωτική εφαρμογή της Σαρία	102, 103		
Εταιρικό δίκαιο		Ιθαγένεια της Ένωσης	
- Δέσμευση διαδόχου εργοδότη	9, 388, 389	- «Υπερέχουσα ευρωπαϊκή ιθαγένεια»	471
- Μεταβίβαση επιχείρησης	9, 388, 389	- Απαλλαγή από φόρο επί οχημάτων	376
- Μεταβίβαση τμήματος επιχείρησης	389	- Απώλεια	201
- Μεταβίβαση τμήματος της οικονομικής δραστηριότητας μητρικής εταιρίας σε νεοϊδρυθείσα θυγατρική	389	- Αρχή της αναλογικότητας	471
- Οδηγία 2001/23/ΕΚ	9, 388, 389	- Διάκριση	207, 375, 376
- Οικονομική οντότητα	389	- Έννοια δικαιούχου	401, 520
- ΠΔ 178/2002	9	- Επαρκείς πόροι	521
- Συλλογικές εργασιακές σχέσεις	9	- Επενδυτές	40
		- Κανονισμός αθλητικής ομοσπονδίας	375
		- Λήψη μέτρων απομάκρυνσης από την επικράτεια κράτους μέλους	401, 520
		- Μέλος της οικογένειας πολίτη της ΕΕ	202, 401, 520, 521
		- Πόροι αποτελούμενοι από εισοδήματα προερχόμενα από απασχόληση που ασκείται χωρίς τίτλο διαμονής και άδεια εργασίας	521

- Σύζυγος πολίτη της ΕΕ	401	- Διασυνωριακές συναλλαγές	503
- Συμμετοχή σε εθνικό πρωτάθλημα κράτους μέλους	375	- Ειδικευμένοι φορείς	504
- Σύστημα kafala	202	- Καταπιστευτική σύμβαση μεταξύ επαγγελματία και καταναλωτή	535
- Υπέρτερο συμφέρον του τέκνου	202	- Παραπλάνηση ως προς τη χώρα καταγωγής προϊόντων	523
Ισότητα-Ίση μεταχείριση		- Συλλογικά συμφέροντα	504
- Αμειβόμενη θρησκευτική αργία	59	- Συλλογικές αγωγές	504
- Απασχόληση	55, 57, 79	- Σύμβαση διαχείρισης συμμετοχής σε ετερόρρυθμη εταιρία	535
- Διάκριση λόγω αναπηρίας	23, 155, 329	Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ)	
- Διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού	57	- Δέσμευση κεφαλαίων και οικονομικών πόρων	422, 514
- Διάκριση λόγω επαγγελματικών απαιτήσεων	315	- Εξωσυμβατική ευθύνη ΕΕ	422, 514
- Διάκριση λόγω ηλικίας	55	- Περιοριστικά μέτρα κατά της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν	422, 514
- Διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	59, 79, 102, 103, 315	Κοινωνική Πολιτική	
- Διάκριση λόγω ιθαγένειας	207	- Αδιάβλητες εκλογές	38
- Διάκριση σε βάρος εργαζομένων ορισμένου χρόνου	215,390	- Αμειβόμενη θρησκευτική αργία	59, 79
- Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία	23, 155, 329	- Ανάπαυση	210
- Δικαιοπρακτική ικανότητα ΑμεΑ	329	- Αναπηρία	23, 155
- Δικαστική συμπαράσταση ΑμεΑ	329	- Ανικανότητα προς εργασία λόγω ασθένειας	537, 549
- Εργασία	57, 461, 537, 538, 539	- Απόλυση βάσει κριτηρίων παραγωγικότητας	537
- Ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών	387	- Απόλυση κατά τη λήξη της σύμβασης εργασίας ορισμένου χρόνου	215
- Ισλαμική μαντίλα	315	- Απόλυση οροθετικού εργαζόμενου	23
- Κληρονομική διαδοχή	102, 103	- Απόπειρα ασέλγειας από δημόσιο υπάλληλο σε βάρος αρρένων ανηλίκων	57
- Κοινωνικός αποκλεισμός	23	- Απόρριψη υποψήφιας εργαζόμενης λόγω εγκυμοσύνης	387
- Μισθολογική προσαύξηση	390	- Άρθρο 45 ΣΛΕΕ	1
- Μουσουλμανική μειονότητα Δ. Θράκης	102, 103	- Γενικό όριο ηλικίας συνταξιοδότησης διαφοροποιούμενο ανάλογα με το φύλο	539
- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	55, 57, 59, 79	- Διακρίσεις σε βάρος εργαζομένων ορισμένου χρόνου	215, 390
- Οροθετικότητα	23	- Διάκριση λόγω αναπηρίας	23, 155
- Παχυσαρκία	23	- Διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού	57
- Σαρία	102, 103	- Διάκριση λόγω ειδικών αναγκών	23, 537
- Συγκρισσιμότητα	59, 79, 215	- Διάκριση λόγω επαγγελματικών απαιτήσεων	315
- Σύνταξη διαθήκης	102, 103	- Διάκριση λόγω ηλικίας	55
- Τομέας δημόσιας εκπαίδευσης	390	- Διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	59, 79
- Υποψήφιος εργαζόμενος	461		
Καταναλωτές			
- Απαγόρευση επισήμανσης τροφίμων	523		
- Αποζημιώσεις	504		
- Βραχυχρόνιες μισθώσεις	541		

Ευρετήριο ΕΕΕυρΔ 2019

- Διαμεσολάβηση	147	- Ουσιαστική μεταβολή των όρων εργασίας	388
- Διατήρηση δικαιωμάτων του εργαζομένου σε περίπτωση μεταβίβασης επιχείρησης	388, 389	- Παραπληροφόρηση	38
- Διατήρηση των αποτελεσμάτων πειθαρχικής απόφασης	57	- Περιβολή ισλαμικής μαντίλας	315
- Εκ περιτροπής εργασία	56	- Περίοδος αναφοράς	214
- Έννοια εργαζομένου	1, 388	- Πολιτικές διαφημίσεις	38
- Επαγγελματικές ασθένειες	347	- Πολιτική θρησκευτικής ουδετερότητας	315
- Επιθεωρήσεις	147	- Πρόσβαση στην απασχόληση	461
- Επιθυμίες πελατών	315	- Πρόσληψη αστυνομικών υπαλλήλων	55
- Επιχειρησιακή συνεργασία	147	- Προστασία από αντίποινα	387
- Εργαζόμενος ιδιαιτέρως ευαίσθητος στους επαγγελ- ματικούς κινδύνους	537	- Προστασία της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων	210, 214, 347, 537, 549
- Εργατικά ατυχήματα	347	- Πρόωρη συνταξιοδότηση με μειωμένη σύνταξη	57
- Ετήσια άδεια μετ' αποδοχών	56, 537, 549	- Σεξουαλικά, αναπαραγωγικά και δικαιώματα άσκησης γονικής μέριμνας των ΑμεΑ	155
- Εύλογες προσαρμογές	23, 537	- Σταθερό ωράριο εργασίας	538
- Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας	147	- Συγκρίσιμος εργαζόμενος	79
- Εφαρμογή του κανόνα pro rata temporis στη μείωση των εισφορών	54	- Συχνότητα απουσιών από την εργασία	537
- Θρησκευτικά σύμβολα	315	- Τομέας δημόσιας εκπαίδευσης	390
- Ιατρικό μοντέλο περί αναπηρίας	23, 155, 329	- Υποψήφιος εργαζόμενος	461
- Ιδιωτικό επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα	539	- Χορήγηση γονικής άδειας	538
- Ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών	387, 538, 539	Κρατικές ενισχύσεις	
- Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία	55, 57, 387, 461, 537, 538	- Ανάκτηση παράνομης ενίσχυσης	202, 263, 377, 504
- Ισότητα αμοιβής	539	- Βιώσιμες τεχνολογίες	506
- Καταπολέμηση αδήλωτης εργασίας	147	- Γενικός Απαλλακτικός Κανονισμός	188, 202, 263
- Κοινωνικό μοντέλο περί αναπηρίας	23, 155, 329	- Εθνική χρηματοδότηση έργων	188
- Κυβερνοασφάλεια	38	- Ενισχύσεις συγχρηματοδοτούμενες από διαρθρωτικό ταμείο	202, 263
- Μέγιστη εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας	214	- Επιδοτήσεις επενδύσεων	378, 379
- Μεταβίβαση τμήματος της οικονομικής δραστηριό- τητας μητρικής εταιρίας σε νεοϊδρυθείσα θυγατρική	389	- Επιλεκτικός χαρακτήρας	377
- Μεταφορά ετήσιας άδειας	537, 549	- Ευρωπαϊκή Συμμαχία για την Μπαταρία	506
- Μισθολογική προσαύξηση	390	- Κρατικοί πόροι	204, 205
- Οδηγία 1999/70/ΕΚ	1	- Μπαταρίες	506
- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	55, 57, 59, 79	- Νόθευση ανταγωνισμού	205, 504
- Οδηγία 2003/88/ΕΚ	56	- Παραγραφή	378
- Οδηγία 89/391/ΕΟΚ	1	- Πλεονέκτημα	204, 205, 206
- Οδηγία 98/59/ΕΚ	1	- Πράσινη ανάπτυξη	506
- Οργάνωση χρόνου εργασίας	537	- Προοδευτικότητα των φορολογικών συντελεστών	377
- Οριζόντιο αποτέλεσμα του ΧΘΔ	79	- Τροποποίηση εγκεκριμένου καθεστώτος ενισχύσεων	522
		- Υπέρβαση του ορίου ατομικής κοινοποίησης	379

- Υπηρεσία γενικού οικονομικού συμφέροντος	205	- theLegalBay.gr	370
- Υποχρέωση κοινοποίησης	522	- Ανάπτυξη ευρυζωνικών δικτύων στην Ελλάδα	369, 511
- Υφιστάμενη ενίσχυση	378, 379	- Απαιτήσεις ασφαλείας για τη χρήση καρτών πληρωμών	371
- Φορολογία του κύκλου εργασιών από διαφημιστικές δραστηριότητες	377	- Ασφάλεια δικτύων πέμπτης γενιάς	369
- Χαρακτήρας κινητήρου	202, 263	- Δεοντολογική οριοθέτηση τεχνητής νοημοσύνης	191
Μεταναστευτική πολιτική		- Διασυνοριακή πρόσβαση στα μητρώα υγείας	47
- Άδεια διαμονής	40	- Διεθνείς κλήσεις	193
- Ακτοφυλακή	498	- Εγκατάσταση υπερυπολογιστών παγκόσμιας κλάσης στην Ευρώπη	193
- Ανθρωπιστική βοήθεια	506	- Έκθεση της ΕΕΤΤ για το Ανοικτό Διαδίκτυο	370
- Ασφάλεια	40	- Ευρυζωνικές υπηρεσίες	47, 369
- Ελεύθερη κυκλοφορία	40	- Ευρωπαϊκό σύστημα πιστοποίησης της κυβερνο-ασφάλειας	194
- Επενδύσεις	40	- Ευρωπαϊκός μήνας κυβερνοασφάλειας	509
- Ιθαγένεια	40	- Ηλεκτρονική χαρτοσήμανση	48
- Κοινωνικοοικονομική υποστήριξη	506	- Οργανισμός Πνευματικής Ιδιοκτησίας	48
- Νομιμοποίηση παράνομων εσόδων	40	- Πνευματική ιδιοκτησία	192
- Παράνομη μετανάστευση	186, 222	- Υποχρέωση αφαίρεσης σχολίων από πάροχο φιλοξενίας διαδικτυακού περιεχομένου	510
- Πολιτογράφηση	40	- Χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης από δικαστές	49
- Προσωρινή επαναφορά ελέγχων στα σύνορα	222	- Ψηφιακής διακυβέρνηση	511
- Σένγκεν	40, 60, 186	Οικονομική-Δημοσιονομική Πολιτική	
- Σταθεροί, τακτικοί και επαρκείς πόροι	536	- Αλληλεγγύη	185, 502
- Στέγαση	506	- Απασχόληση	502
- Σύνορα	40, 60, 222, 498	- Βιομηχανική μετάβαση	499
- Συνοριοφυλακή	498	- Δημοσιονομική πειθαρχία	137
- Υπήκοοι τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες	536	- Δημοσιονομικό σύστημα ΕΕ	137
- Υποβοήθηση παράνομης εισόδου	60	- Εκκρεμείς αναλήψεις υποχρεώσεων	137
- Χορήγησης καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος	536	- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης Απάτης (OLAF)	185
Μεταφορές		- Κλιματική αλλαγή	502
- Ασφάλεια πτήσεων	505	- Παγκοσμιοποιημένη οικονομία	499
- Διεθνή πρότυπα ασφαλείας	505	- Πολυετές Δημοσιονομικό Πλαίσιο	137
- Ευρωπαϊκά οχήματα	183	- Προτεραιότητες ΕΕ	505
- Οδική ασφάλεια	183	- Προϋπολογισμός ΕΕ	137, 185, 502
- Τεχνολογίες ασφαλείας	183	Περιβάλλον-Περιβαλλοντική Πολιτική	
Νομική πληροφορική		- rescEU	361
- 5ο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο: καταπολέμηση της τρομοκρατίας στο διαδίκτυο	509	- Αέρας	186, 527
		- Ανάπτυξη	43

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2019

- Άνθρακας	357	- Συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων	394, 529
- Απόβλητα ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού	397	- Χημική ουσία δυνάμενη να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον	69
- Αποχαρακτηρισμός αποβλήτων	228	- Ωκεανοί	43
- Ατμοσφαιρική ρύπανση	527		
- Βιωσιμότητα	43	Πνευματική Ιδιοκτησία	
- Γενετικώς τροποποιημένα προϊόντα	394	- Δημιουργοί	44, 183, 417
- Δάση	358, 361, 499	- Διαδικτυακές πλατφόρμες	44, 183
- Διαχείριση αποβλήτων	186, 397	- Διαδικτυακή οικονομία	44
- Διαχείριση κρίσεων	361	- Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης	417
- Διεθνής συνεργασία	358	- Ερμηνευτές	44
- Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων	529	- Ηλεκτρονική χαρτοσήμανση	48
- Εξοικονόμηση ενέργειας	500	- Κοινωνία της πληροφορίας	417
- Εργοβόρες βιομηχανίες	501	- Μηχανές αναζήτησης	183
- Εσωτερική επανεξέταση διοικητικής πράξης	394	- Μουσική	44
- Ευρωπαϊκή Δεξαμενή Πολιτικής Προστασίας	361	- Οπτικοακουστικά έργα	44, 183
- Ευρωπαϊκός Οργανισμός Χημικών Προϊόντων	69	- Οργανισμός Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ)	48
- Θαλάσσια απορρίμματα	43, 187	- Παράθεση αποσπασμάτων	417
- Καθαρή κινητικότητα	500	- Χρήση υπερσυνδέσμων	417
- Καινοτομία	43	- Ψηφιακή ενιαία αγορά	44
- Καλλιέργειες	357		
- Κανονισμός 1907/2006 (Κανονισμός REACH)	69	Προσωπικά δεδομένα	
- Κατάλογος ουσιών που υπόκεινται σε αδειοδότηση	69	- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45
- Κλιματική αλλαγή	357, 358, 501, 502	- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	461
- Κλιματική ουδετερότητα	501	- Οδηγία 2016/680/ΕΕ	359
- Κυκλική οικονομία	43, 186, 187, 501	- Προστασία	359
- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45	- Υποψήφιος εργαζόμενος	461
- Μεταφορά αποβλήτων	397		
- Μεταφορά μεταχειρισμένου ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού	397	Σχέσεις δικαίου της ΕΕ και εθνικού δικαίου	
- Νερό	186, 501	- Αμοιβαία εμπιστοσύνη	165
- Οικοσυστήματα	499	- Αντισυνταγματικότητα	579
- Οριακές τιμές για το διοξείδιο του αζώτου	527	- Αντιφατικές δικαστικές αποφάσεις	289, 430
- Παραλίες	43	- Αρχή ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικών ασφαλίσεων	579
- Πλαστικό	43, 187, 357	- Εθνική αρχή ανταγωνισμού	204, 293
- Πολιτική Προστασία	499	- Εναρμόνιση επαγγελματικών και δεοντολογικών κανόνων	250
- Πρόσβαση του κοινού στη δικαιοσύνη	529	- Επίδομα βρεφονηπιακού σταθμού	579
- Πυρκαγιές	361, 499	- Ηλικία συνταξιοδότησης δικαστών	51, 410, 516
- Ρύπανση	43	- Ισότητα ενώπιον των δημοσίων βαρών	449
- Σήμανση ελαστικών	500	- Κανονισμός 1/2003	293
- Σύμβαση Άρχους	394		

- Κατάργηση επιδομάτων εορτών και αδείας	449
- Μακροχρόνιες νομολογιακές αποκλίσεις	289, 430
- Περικοπές δημοσίων υπαλλήλων	449
- Περιορισμός αυτονομίας κρατών μελών	165
- Συμμόρφωση κρατών μελών	360
- Σύμφωνη ερμηνεία εθνικής διάταξης με διάταξη του δικαίου της ΕΕ μη παράγουσα άμεσο αποτέλεσμα	391
- Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ	55, 391
- Υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος	115

Τραπεζικό και Χρηματιστηριακό Δίκαιο

- Αναδιάρθρωση τραπεζικού τομέα	75, 231, 246
- Αναθεωρημένοι κανόνες για τις κεφαλαιακές απαιτήσεις	187
- Απαγόρευση νομισματικής χρηματοδότησης	65
- Απαλλαγή από τα καθήκοντα του Διοικητή Εθνικής Κεντρικής Τράπεζας	63
- Απόκτηση ειδικής συμμετοχής σε πιστωτικό ίδρυμα	64
- Αποφάσεις εθνικών εποπτικών αρχών με προπαρασκευαστικό χαρακτήρα	64
- Αρχή αναλογικότητας	65
- Αρχή καλόπιστης συνεργασίας	64
- Βαρύ παράπτωμα Διοικητή εθνικής κεντρικής τράπεζας	63
- Διασυνοριακές συναλλαγές	503
- Διαφορά συναλλαγματικής ισοτιμίας	229
- Ενιαίος Εποπτικός Μηχανισμός	64
- Ένωση Κεφαλαιαγορών	180
- Εξέλιξη των τιμών	65
- Έξοδα πληρωμών	503
- Εξωσυμβατική ευθύνη ΕΕ	75, 231, 246
- Επιμερισμός ζημιών	65
- Εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων	64, 231, 246
- Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ)	63, 64, 65, 231, 246
- Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών	63, 65, 165
- Κανονισμός 1024/2013	64
- Καταχρηστικές ρήτρες δανειακών συμβάσεων σε ξένο νόμισμα	229
- Μνημόνιο συναντίληψης	75
- Νομισματική πολιτική	65, 231, 246
- Νομισματικό εισόδημα	65
- Οδηγία 2013/36/ΕΕ	64

- Πληθωρισμός	65
- Πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων	65
- Πρόγραμμα ανταλλαγής ελληνικών ομολόγων	231, 246
- Πρόγραμμα στήριξης χρηματοπιστωτικής σταθερότητας της Κύπρου	75
- Προστασία καταναλωτών	229
- Συνεργασία εθνικών κεντρικών τραπεζών και ΕΚΤ	63
- Τραπεζική ένωση	64
- Υγιής δημοσιονομική πολιτική	65
- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	503

Τρομοκρατία

- Αρχαιολογική κληρονομιά	43
- Αυτοσχέδια εκρηκτικά	182
- Διαβίβαση δεδομένων επιβατών	363
- Ένωση Ασφάλειας	181, 182, 363
- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45
- Οργανωμένο έγκλημα	182, 363
- Παράνομο εμπόριο	43
- Ποινικό μητρώο	181
- Πολιτιστικά αγαθά	43
- Συμφωνία PNR ΕΕ-Ιαπωνίας	363
- Χρηματοδότηση τρομοκρατίας	182

Υγεία

- Αντιανταγωνιστικές πρακτικές	40
- Βιοομοειδή προϊόντα	40
- Βιωσιμότητα συστημάτων υγείας	38
- Γενόσημα προϊόντα	40
- Δημόσια υγεία	364
- Διασυνοριακή πρόσβαση στα ιατρικά μητρώα	47
- Διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη	524
- Εμβολιασμοί	364, 499
- Ευρωπαϊκός Οργανισμός Φαρμάκων	499
- Ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα	38
- Ηλεκτρονικές συνταγογραφήσεις	38
- Ιατρικές απεικονίσεις	38
- Ιατρική συνταγή	524
- Ιός Ebola	499
- Νοσοκομειακές δαπάνες	38

Ευρετήριο ΕΕΕυρΔ 2019

- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας	364	- Κανονισμός Βρυξέλλες Ι αναδιατύπωση	59
- Υγειονομική περιθαλψη	38, 364, 524	- Κανονισμός Βρυξέλλες ΙΙα	189
Φορολογία		- Καταπιστευτική σύμβαση	535
- Απάτη	41, 497	- Κατάργηση ελέγχου στα εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν	60
- Διαδικασία λήψης αποφάσεων	41	- Κοινωνική επανένταξη	89
- Διασυνοριακές πωλήσεις	497	- Κώδικας συνόρων Σένγκεν	60
- Ειδικοί φόροι κατανάλωσης	41	- Μη αμφισβητούμενες αξιώσεις	393
- Έλλειμμα	362	- Μη καταχωρισμένη σχέση συμβίωσης	393
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	497	- Οδηγία 2002/90/ΕΚ	60
- Κοινή Ενοποιημένη Βάση Φορολογίας Εταιριών (ΚΕΒΦΕ)	41	- Παράλειψη αναφοράς παρεπόμενης ποινής σε ΕΕΣ	62
- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	45	- Περιουσιακές σχέσεις συζύγων	393
- Μικρές επιχειρήσεις	497	- Πιστοποίηση δικαστικής απόφασης ως ευρωπαϊκού εκτελεστού τίτλου	393
- Φοροαποφυγή	362	- Πολιτική ασύλου	216, 217, 218, 219, 220, 392, 536
- Φοροδιαφυγή	362	- Σύμβαση διαχείρισης συμμετοχής σε ετερόρρυθμη εταιρία	535
- Φόρος εισοδήματος	54	- Σύμβαση παροχής πίστωσης με διεθνή χαρακτηριστικά	59
- ΦΠΑ	41, 362, 497	- Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ	391
- Ψηφιακή οικονομία	41	- Υποβοήθηση παράνομης εισόδου	60
Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης		Brexit	
- Αγωγή περί ακύρωσης σύμβασης πίστωσης και περί εξάλειψης από το κτηματολόγιο της εγγραφείσας εμπράγματης ασφάλειας	59	- Άρθρο 50 ΣΕΕ	51, 84, 179, 357, 497
- Απαγόρευση έκδοσης μόνο για ημεδαπούς	89	- Βόρεια Ιρλανδία	37
- Απαγωγές παιδιών	189	- Βρετανικό κοινοβούλιο	37
- Αποκλειστικές διεθνείς δικαιοδοσίες σε υποθέσεις εμπράγματων δικαιωμάτων επί ακινήτων	59	- Γνωστοποίηση από κράτος μέλος της πρόθεσης αποχώρησης από την ΕΕ	51, 84
- Αποτροπή ατιμωρησίας	89	- Δικαίωμα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης	51, 84
- Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ	62, 89, 223, 273, 391, 533, 553	- Επικύρωση συμφωνίας	497
- Απόφαση-πλαίσιο 2002/946/ΔΕΥ	60	- Ετοιμότητα	37, 179, 357, 497
- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	62, 89, 223, 273, 391, 533, 534, 553	- Λύση «backstop»	37
- Διεθνής δικαιοδοσία σε συμβάσεις καταναλωτών	59	- Μελλοντικές σχέσεις	37
- Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις	59, 393, 535	- Μεταβατική περίοδος	37
- ΕΕΣ με σκοπό την εκτέλεση ποινής	89	- Όροι αποχώρησης	37
- Έκδοση πολίτη της ΕΕ σε τρίτη χώρα	89	- Όροι παραμονής	84
- Ευρωπαϊκός εκτελεστός τίτλος για μη αμφισβητούμενες αξιώσεις	393	- Παράταση προθεσμίας	179, 357, 497
- Κανονισμός 562/2006/ΕΚ	60	- Συμφωνία αποχώρησης	37, 84, 179, 357
		- Τελωνειακά ζητήματα	37
		- Ψηφοφορία	37

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2019

ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ-ΑΘΑΝΑΣΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Συνεργάτις GHLG Ερευνητικού Κέντρου, Νομική Σχολή Rijksuniversiteit Groningen, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Νομική Σχολή ΑΠΘ [347]	ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [455, 587]
ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΛΕΝΗ Ασκούμενη Δικηγόρος [9]	ΚΙΟΥΡΚΤΣΗ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΜΔΕ, Νομικός, Απόφοιτος ΕΣΔΔΑ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ [305]
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος MoKE [417, 541, 587]	ΚΟΝΙΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [121, 123, 299, 455, 456, 587]
ΒΕΖΥΡΤΖΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Δ.Ν., LLM, Δικηγόρος, Διαπιστευμένη Διαμεσολαβήτρια [402]	ΚΟΤΡΩΝΗΣ Ι. ΣΩΤΗΡΙΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ [329]
ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [110, 299, 304]	ΚΡΙΚΑ ΜΑΡΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος [75, 246]
ΓΑΛΑΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ.Ν., Διδάσκων Πανεπιστημίου Πειραιώς [293, 479]	ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ [79, 214, 250, 387, 449, 537, 549]
ΓΑΜΠΑ ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΔΕ, Σπουδάστρια Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών [51, 197]	ΛΕΝΤΖΗΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Επικ. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ [591]
ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ Επικ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Ευρωπαϊκού Πανεπι- στημίου Κύπρου [461]	ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος [95, 281, 429, 559]
ΓΚΑΚΟΥ ΜΑΡΙΑΝΘΗ Προπτυχιακή Φοιτήτρια Νομικής [307]	ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ Ασκούμενη Δικηγόρος [1]
ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [459]	ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ ΕΥΤΥΧΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Διευθύντρια Ερευνών ΚΔΕΟΔ, Συντονίστρια MoKE [302]
ΓΟΥΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος, Ερευνητής ΚΔΕΟΔ [55]	ΠΑΝΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ασκούμενος ΚΔΕΟΔ [457]
ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ ΑΦΡΟΔΙΤΗ-ΚΑΝΕΛΛΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος [122, 255]	ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΤΑΤΙΑΝΗ Δ.Ν., Νομικός Σύμβουλος Υπ. Εξωτερικών [471]
ΔΙΒΡΙΩΤΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ [593]	ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος [53, 147, 207, 381, 410, 422, 545]
ΖΑΧΟΥ ΜΑΛΑΜΑΤΗ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος [129, 179, 307, 357, 497]	ΠΕΪΔΟΥ ΜΑΡΙΑ Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ [458]
ΖΕΡΔΕΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Καθηγητής Εργατικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ [315]	ΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ-ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΜΔΕ, MJur, Επιστ. Συνεργάτις του Καθ. Δρ. W. Kahl, Ινστιτούτο Γερμανικού και Ευρωπαϊκού Διοικητικού Δικαίου, Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης [165]
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LLM, Δικηγόρος [47, 191, 369, 509]	ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΜΔΕ, Δικηγόρος [263]
ΚΑΛΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ LLM, Μ.Α., Δικηγόρος [37]	

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ ΜΑΡΙΑ		ΤΖΑΚΑΣ Λ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ	
ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ	[23, 89, 103, 125, 126, 197,	Δ.Ν., Δικηγόρος	[63, 229]
	201, 202, 207, 212, 233, 301,	ΤΖΩΡΤΖΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ	
	373, 375, 377, 384, 385, 404,	Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμων Νομικής Σχολής ΔΠΘ,	
	513, 520, 522, 523, 526, 569, 585]	Γραμματέας ΚΔΕΟΔ	[53, 59]
ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ		ΤΣΙΤΣΙΠΑ ΕΛΛΗ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ,		ΜΔΕ, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ	[115, 179, 216,
Στέλεχος ΜοΚΕ	[300, 301, 586, 588]		357, 391, 401, 497, 533, 553]
ΣΚΙΑΔΑΣ Β. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ		ΦΩΤΙΑΔΟΥ ΕΛΕΝΗ	
Μ.Jur, Δ.Ν., Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας,		ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ	[37, 84]
Κάτοχος Έδρας Jean Monnet	[137]	ΧΑΔΙΟΥ ΒΑΪΑ	
ΣΤΑΥΡΟΥ ΛΕΥΚΟΘΕΑ		LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ,	
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ,		Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ	[273, 437, 579]
Γραφείο Προγραμμάτων	[455]	ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ	
ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ		ΜΔΕ, Δικηγόρος	[67, 121, 224, 302, 394, 527, 531]
Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[129, 307, 593]	ΧΙΟΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ	
		Δικηγόρος	[155]